

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

47-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАҒУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ
НАШРИЁТИ

1979 **6**

Мундарижа

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг Л. И. Брежневга Ленин мукофоти бериш тўғрисидаги қарори	3
1979 ЙИЛ — ХАЛҚАРО БОЛАЛАР ЙИЛИ	
Л. И. БРЕЖНЕВ. Болалар — бизнинг келажигимиз	5
Р. Толипов. Энг катта гул, Кўнгил, М. Еқубова. Қуёш, Жиянимга, Д. Матжон. Баҳс, Артек, Ж. Раҳим. Сўхбат, Ш. Сагтор. Бола қалби. Шеърлар	6
С. Ғафуров. Ҳакимжон ўзига баҳо берди. Жумбоқ ҳикоя	11
У. Усмонов. Гирдоб. Роман. Давоми	13
С. Акбарий. Хаёлим ҳисларни ёқади. Шеърлар	87
С. Кароматов. Олтин қум. Роман. Охири	91
Б. Бойқобилов. Кун ва тун. Шеърлий қисса	176
ОЧЕРКЛАР	
К. Волков. Оталар ери	186
ҲАМЗА ТУҒИЛГАН КУННИНГ 90 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН	
Ш. Турдиев. Ҳамза ва қардош адабиётлар	191
М. Абдураҳмонова. Звмон тароналари васфи	194
САНЪАТ	
Ҳ. Акбаров. Чингиз Айтматов ва кино	197
ПУБЛИЦИСТИКА	
В. Зоҳидов. У ерда ҳамиша баҳор	201
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК	
О. Еқубов, У. Норматов. Роман табиати: талаб ва имкониятлар	208
О. Абдуллаев. Танқидчиликдаги нур ва соялар	216
М. Қўшжонов. Адабиёт ҳаёт қиёсида	222
МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ	
А. Асипов. Шоир Сидқий Хондайлиқий ҳаётидан лавҳалар	229
ТАҚРИЗЛАР	
А. Қулжонов, Ғ. Ғафуров. Маҳорат йўлида	234
У. Ўтаев. Танқид ҳақида китоб	236
ЙИЛЛАР, ФАКТЛАР, ВОҚЕАЛАР	
С. Еқубов. Адабий алоқалар	238

*КПСС Марказий Комитети ва СССР
Министрлар Советининг қарори*
**КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари,
СССР Олий Совети Президиумининг Раиси
ўртоқ Л. И. БРЕЖНЕВга
Ленин мукофоти бериш тўғрисида**

КПСС Марказий Комитети билан СССР Министрлар Совети СССР Министрлар Совети ҳузуридаги Адабиёт, санъат ва архитектура соҳасида Ленин ва Давлат мукофотлари комитетининг «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Қўриқ» китоблари учун КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Л. И. БРЕЖНЕВга Ленин мукофоти бериш тўғрисидаги таклифини кўриб чиқиб, қарор қиладилар:

«Кичик ер», «Тикланиш» ва «Қўриқ» китоблари учун, тинчлик йўлида ҳормай-толмай олиб бораётган кураши учун ўртоқ Леонид Ильич Брежневга Ленин мукофоти берилсин.

**КПСС МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ**

**СССР МИНИСТРЛАР
СОВЕТИ**

1979 ЙИЛ-ХАЛҚАРО
БОЛАЛАР ЙИЛИ

Л. И. БРЕЖНЕВ

БОЛАЛАР—БИЗНИНГ КЕЛАЖАГИМИЗ

Маълумки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1979 йилни болалар йили деб эълон қилди. ЮНЕСКО бир қанча мамлакатларнинг давлат бошлиқлари ва жамоат арбобларидан БМТнинг шу ташаббуси муносабати билан болаларга янги йил табриклари билан мурожаат этишни илтимос қилди.

КПСС Марказий Комитети Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Л. И. Брежневнинг нутқи 1 январь куни марказий телевидение орқали эшиттирилди. Қуйида шу нутқнинг текстини ўқийсиз.

Ассалом, азиз ёш дўстларим! Ҳаммаларингизни янги йил билан табриклайман. Ер юзидаги деярли барча давлатларни бирлаштириб турган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бу йилни Болалар йили, деб эълон қилишга қарор берди. Бу — жуда яхши, жуда тўғри қарор. Чунки болалар — бизнинг келажакимиздир, улар ўз оталари ва оналари ишини давом эттиришлари лозим. Болалар ер юзида ҳаётни яхшироқ ва бахтли қилишларига аминман. Бизнинг бурчимиз эса ҳамма халқларнинг болалари уруш нималигини билмасликларига, уларнинг болалиги осойишта, қувончли ўтишига интилишдан иборат.

Афсуски, ҳозир ер юзидаги ҳали кўпгина жойларда ўқ овозлари эшитилмоқда, қон тўкилмоқда, катта ёшдагиларгина эмас, болалар ҳам ҳалок бўлмоқда. Кўп болалар ҳамон очлик ва касалликлардан нобуд бўлмоқдалар. Бунга тоқат қилиб бўлмайти. Биз, Совет Иттифоқида болалик йилларининг соғлом ва бахтиёр бўлиши учун ҳамма ишни қилишга интиляпмиз. Биз минг-минглаб ёруғ, қулай болалар яслилари, болалар боғчалари, мактаблар барпо этдик ва қурыпмиз. Биз болаларни эззуликка, дўстликка ўргатишга, миллати ва танасининг ранги қандайлигидан қатъи назар, барча кишилар билан яхши қўшни бўлиб яшашни ўргатишга, уларни меҳнатни ҳурмат қилиш ва барча кишиларнинг бахт-саодати йўлида меҳнат қила билишга ўргатишга интиляпмиз.

Азиз болалар! Уғил ва қизалоқлар! Бир вақт келиб, сизлар ҳам катта бўласизлар ва ўшанда келажак тўғрисида ғамхўрлик қилиш сизларнинг зиммангизга тушади. Ҳозир эса ҳаммангизга сиҳат-саломатлик, бахт-саодат, тинч ва қувончли ҳаёт тилайман.

Рауф Толипов

Энг Катта гул

(БОБОМНИНГ ДЕГАНЛАРИ)

Инсон гулдир,
Инсон катта гул.
Ҳар мушкулга боқар дадил, тик.
У оламнинг шоҳи, гултожи,
Аммо кўнгли гулдан ҳам нозик.

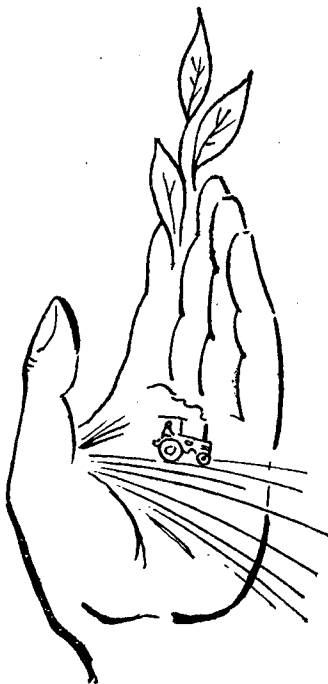
Инсон гулдир,
Унинг онгида
Гунча очар фикр, орзулар.
У оламни безар янгидан,
У тупроққа берар туйғулар.

Инсон гулдир,
Севар у гулни
Гўзалликка, нафосатга ўч.
Не-не чаман бўстонлар дилда
Яхшиликка, нурга тўймас ҳеч.

Инсон гулдир,
Гулки, одатда
Байрамларни, тўйларни безар.
Тиним билмай инсон ҳаётда
Ғафат бахт деб, шодлик деб яшар.

Инсон гулдир,
Унинг кўнглида
Юртни гулдек кўрмоқ — тилаги.
Шундай улуғ ният йўлида
Милтиқларга тутган кўкрагин.

Инсон гулдир,
Яшнаб доимо
Шуъла сочсин қуёш мисоли.
Кўз-кўз этсин кучу қудратин,
Камолидан — олам камоли.

Кўнгли

Кеча яқин дўстимга
Уйламасдан айтиб сўз,
Келолмайман ўзимга,
Дўст кўнглин айладим муз.

Дўстим мендан хафадир,
Мен ўзимдан хафаман.
Қандай қилиб мен ахир
Дўст кўнглини топаман?

Уйқу келмас кўзимга,
Дилим бўлиб зимистон.
Уша айтган сўзимга
Қилар эдим пушаймон.

Учрашдик яна бугун
Қелдик, мана, юзма-юз.
Дўстим кўнглин топиш-чун
Ахтараман ширин сўз.

Битта ёмон сўз билан
Дўст дилин этиб вайрон,
Энди минг сўз билан ҳам
Овутолмай мен ҳайрон.

Тошкент

Муҳайё Ёқубова

Қор бўралаб ёғди тинмай,
Дарахтларни безади.
Санъатидан бўлиб мамнун,
Еру кўкда кезади.

Қояларнинг бошларига,
Оқ рўмолин ташлади.

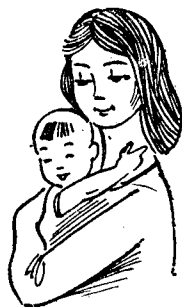
Парво қилмай у қуёшга,
Қояларда яшади.

Нурларини сочди қуёш,
Қор билан баҳс бойлади.
Қояларга ўз нурини,
Сўнг меҳрини жойлади.

* * *

Жиянимга

Кел, кўтариб олай сени,
Укажоним, қўлларимга.
Завқу шавқга солай сени,
Гуллар сочай йўлларингга.

Бошгинангни қимирлатиб,
Қиқир-қиқир куляяпсан.
Гоҳ чайқалиб, қадам ташлаб,
Дунё завқин сураяпсан.

Кел, укажон, мадад бўлай,
Менга бергин жажжи қўлинг...
Бир кун шахдам қадам ташлаб,
Очурсан ўз ҳаёт йўлинг.

Тошкент

Дўстжон Матжон

Баҳс

Ишқибоз икки полвон
Куч синашар шахматда
Беллашади «беомон»,
Уйин қизир ғоятда.

Кишнатиб «сипоҳ»ини
Елиб борар Рустамжон.
Рақибининг «шоҳ»ини
Қуршаб олади шу он.

Қараб турмас Омон ҳам,
Хавфни сезади зумда.
Зеҳнини чархлаб илдам,
Ута бошлар ҳужумга.

Лабин тишлаб Рустамжон,
Юришни қайта бошлар.
«Фил»ини қилиб қурбон,
«Фарзин»га қармоқ ташлар.

Бу хатарли тузоққа
Чап берар яна Омон.

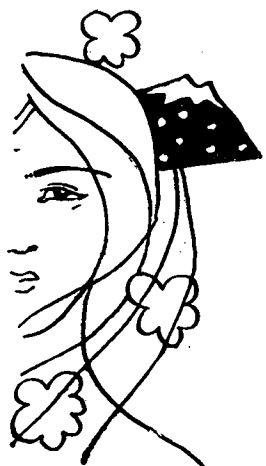
Ўзи қўйган қармоққа
Рустам тушар шу замон.

Тез орада тугар «жанг»,
Баҳсдан мамнун бўлишар.
Натижа бўлиб дуранг,
Очкони тенг бўлишар.

Артек

Пионерлар шаҳарчаси —
 Артегда бўлганмисиз?
 Чиқиб Аю¹ чўққисига,
 Шодликка тўлганмисиз?
 Қора денгиз соҳилида
 Сайр этиб юрганмисиз?
 Делфинларнинг ажойиб, шўх
 Рақсини кўрганмисиз?
 Артек — яшил либос кийган,
 Зап шифобахш оромгоҳ.
 Унга бориб дам олганлар
 Қайтадилар вақти чоғ.
 Дўстим, мен ҳам «ТУ»да учиб;
 Артегка борганим бор!
 Роҳатланиб, ўйнаб-кулиб,
 Орттирдим кўп дўсту ёр.
 Гўзал Қрим қучоғини
 Унутмасман ҳеч қачон.
 Доҳий Ленин номи билан
 Аталади бу бўстон.

Хоразм.

Жўра Раҳим

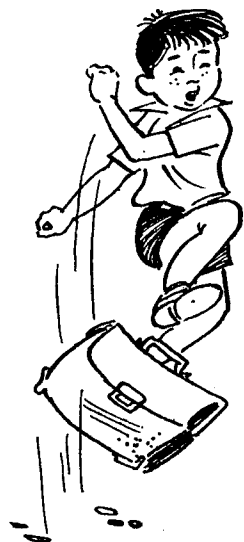
Сурхбат

Атроф жимжит. Ойдин бир кеча.
 Бутун қишлоқ олмоқда ором.
 Равил ухлар донг қотганича,
 Тин олмоқда ҳатто шамол ҳам.
 Равил ухлаб қолганин сезиб,
 Нигоҳ ташлаб у ёқ-бу ёққа,
 Эски папка тинчини бузиб,
 Гап бошлади янги бир папка:
 — Рангингда ранг қолмабди,
 ўртоқ,
 На хомушсан, латтага ўхшаб?
 Юзларинг ҳам ҳаф турли бўёқ,
 Тулладингми ёки пўст ташлаб?

¹ Аю — яъни Айиқ тоғи (Қримда шундай тоғ бор).

Қолмабди ҳеч аввалги қаддинг,
 Ичинг тўла темир, тош, ланка.
 Қайда қолди ушлагич бандинг,
 Кир босганча ётибсан нега?
 ...Равил эса уйғониб кетиб,
 Ҳайрон эди бундай суҳбатдан.
 Эски папка чуқур оқ тортиб,
 Бор дардини тўкар юракдан:
 — Сен келмасдан илгари мени,
 Роса қийнаб ташлади Равил.
 Сиёҳ тўкиб, кўксим тилганин
 Айтаберсам бузилар кўнгил.
 Эҳ, билсайдинг, дардан келибоқ
 Улоқтирар токчага ҳар кун.
 Равилдан кўп хафаман, ўртоқ,
 Шу аҳволга тушганим учун...
 Янги папка тинглар тонг қолиб,
 Узоқ суҳбат қуришди улар.
 Қилмишидан Равил уялиб,
 Жим ётганин сезмас папкалар...

Наманган.

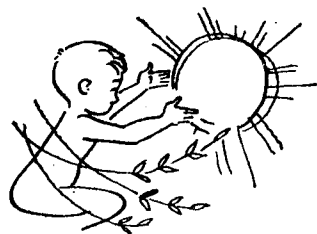
Шоди Саттор

Бола қалби

Бола қалби ойнадек тиниқ,
 Гард қўнишин истамас зинҳор.
 Бола қалби орзуга тўлиқ,
 Осмон каби кенг ва беғубор.

Бола қалби талпинар тинмай,
 Гўзалликка, Қуёшга томон.
 О, шу қалблар сира ўксинмай,
 Муродига етсин соғ-омон!

Бола қалби мурғакдир, аммо
 Кенг жаҳонни қамраб олади.
 Қулоқ солса шу қалбга ҳамма,
 Дунё доим бахтга тўлади.

Собит Ғафуров

ҲАКИМЖОН ҲУЗИЯ БАҲО БЕРДИ

ЖУМБОҚ ҲИКОЯ

Ҳақимжон мактабдан кела солиб:

— Ойи, қаердасиз? Мана ўқиш тугади. Қаникулга чиқдим. Энди Мирзоҳидларникига олиб борасизми, ўзингиз ваъда қилган эдингиз?— деди.

— Ваъда қилган бўлсам, албатта, олиб бораман,— деб айтди ойиси.

Қандай маза! Қаникул-да, роса ўйнайди. Мирзоҳид холасининг ўғли, ўзи билан тенгдош бола. У ҳам, Ҳақимжон ҳам тўртинчи синфда ўқишади. Фақат Ҳақимжон Тошкентда, Мирзоҳид эса Чирчиқ юқорисидаги қишлоқ мактабида ўқийди.

Она-бола эртасигаёқ йўлга чиқишди. Поездга тушишган эди, икки соатга қолмай қишлоққа етиб боришди.

Ҳақимжоннинг холаси қучоқ очиб кутиб олди.

— Мени соғиндингми-а? Мени кўргани келдингми-а? Неча кун азиз меҳмоним бўласиз-а?— ҳадеб сўрайверди холаси.

— Вой, холаси, ўғлим таътилга чиқди. Беш-олти кунга ўйнагани келди,— деб қўйди ойиси.

— Шундайми-а?— яна сўради холаси.

— Шундай, холажон,— деб қўйди Ҳақимжон.— Ҳа, ўртоғим Мирзоҳид қаёқда?

— Ҳозир келиб қолади, тўгаракка кетган. Ҳузиям келадиган маҳали бўлиб қолди.

— Мирзоҳид тўгаракка қатнашадими?

— Ҳа. Самолёт қуради.

— Самолёт эмас, авиамодель ясайди, денг,— деди кулимсираб Ҳақимжон.

Шу пайт бир ўртоғи билан Мирзоҳид кириб келди. Болалар қўлида қандайдир авиамодель бор эди. Мирзоҳид билан ўртоғи салом беришиб келган меҳмонлар билан қуюқ сўрашишди. Сўнг Ҳақимжонни дарсхонага бошлаб, кириб кетишди.

Ҳақимжон Мирзоҳиднинг дарсхонасига кириб анграйиб қолди. Унинг наздида бу дарсхона эмас, устахона эди. Деворларга турли самолёт расмлари, чизмалари осилди. Бир неча катта-кичик моделлар шипга илиб қўйилган. Узун стол устида нималар йўқ дейсиз, қайчи, лобзик, елим, тахта бўлакчалари, хитой қоғоз, резина, митти мотор, батарея ва ҳатто бир шиша бензин ҳам бор. Бу бурчакдаги стол-стулда эса Мирзоҳид дарс тайёрлар экан. Токчада дарслик китоблари,

дафтарлари тартиб билан тахлоғлиқ. Ёнида дарс жадвали, унинг ёнида иккита диплом рамкага солиб илиб қўйилибди. Ҳақимжон «ўҳ-ҳў» деб қўйди-да, яқинроқ бориб ўқиди.

«Мирзоҳид Усмоновга, район авиамоделчилар мусобақасида бензин билан ишлайдиган модели осмонда кўп вақт юриб, юқори натижага эришгани учун».

Иккинчи диплом ҳам Мирзоҳидга экан. Бу диплом у ясаган модель энг баландга ва энг узоқ масофага учгани учун берилибди.

Ҳақимжон ўртоғини диплом билан табрикламоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, гапи оғзида қолди. Чунки Мирзоҳид ўртоғи билан қандайдир бир моделнинг қаноти ундай эмас, бундай деб тортишар, нотаниш сўзлар ишлатиб, янги қанот ясаш билан овора эдилар. Ҳақимжон тура-тура зерикди.

Кейин бир оз томоша қилган бўлди. Сўнг чуқур бир хўрсиниб қўйди. Шундагина болалар у ҳам борлигини пайқадилар.

— Ҳозир тугаллаймиз. Кейинчи, кейин бир учуриб кўрсатамиз сенга. Хоҳламасанг, бошқа ўйин ўйнаймиз, хўпми?— деб қўйди Мирзоҳид.

Ниҳоят қанот битди. Мирзоҳид чиқиндиларни йиғиштириб ҳовлига олиб чиқиб кетар экан, ўртоғига тайинлади:

— Қўлимни ювиб келгунча, Ҳақимжон билан шахмат ўйнаб тур!

— Хўп,— дея у стол тортмасидан шахматни олди.

— Овора бўлма, мен шахмат ўйинини билмайман, хоҳласанг, машка қилиб ўйнаймиз,— деди Ҳақимжон уялибгина.

— Шашкадан шахмат ўйини қизиқ. Мирзоҳид шахматдан мактаб чемпиони. Узидан катта, юқори синф ўқувчиларини ҳам ютади. Яқинда учинчи разряд олди. Бир неча марта мукофотланган.

Ҳақимжон индамади.

— Хоҳласанг ўргатиб қўяйлик. Бизнинг 4-«б» синфдаги барча ўғил-қиз болалар шахмат ўйнашни билишади.

— Узим, кейин ўрганиб оларман,— деди Ҳақимжон. Кейин туриб туриб мактангиси келиб кетдим:

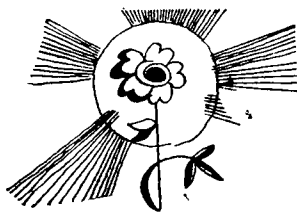
— Бизнинг синф тозаликда биринчи ўринни олган, мен синф санитариман!..— деди.

Ҳақимжон гапиришга гапириб ўзи ғалати бўлиб, қизариб қолди. Кейин Мирзоҳидни баҳона қилиб хонадан чиқиб кетди. Ойисининг ёнига келиб:

— Қетамиз, қани юринг,— дея хархаша қила бошлади.

— Беш-олти кун турамиз деган эдинг-ку, сенга нима бўлди? Мирзоҳид билан ўйна, ҳар хил гаплардан сўзлашиб ўтир,— дея ойиси койиган бўлди уни.

Ҳақимжон ўртоғи билан нимани ҳам гаплашсин. Уқишдан келди дегунча кўчага чопса. Дарси ҳам, дўсти ҳам, тўғараги ҳам кўча бўлса. Зўрға «уч» баҳога ўқиса. Ҳақимжон қишлоқдаги тенгқурларига ўзини солиштириб ўзига-ўзи баҳо қўйди. У қандай баҳо қўйганини ва нима учун меҳмондорчиликдан тез қайтишни истаб қолганини пайқадингизми?

ЎКТАМ УСМОНОВ

ГИРДОБ

РОМАН¹

М УҲИДДИН Жабборович яна газетани қўлига олди: «Ҳамма гапни Маҳамат ака айтиб қўйдилар,— деди суҳбатни давом эттириб селекционер Азиз Қосимов.— Лекин, очиги, у киши бир оз ошириб юбордилар. Мен кўп йиллардан бери олиб бораётган ўз тажриба ишларимга Маҳамат акадек юқори баҳо беролмайман. Маҳамат аканинг одатлари шу доим, нуқул бировга яхши бўлсин дейдилар. Ҳали мен айрим натижаларимни қайта-қайта текширувдан ўтказиб кўришим керак... (Шу ерда Маҳамат Турдибоев гапга аралашиб: «Ҳа, энди биз деҳқонмиз-да, кенг далада кенгашиб юриб, сўзимиз ҳам муболағалик... Ошириб айтмасак, кўнгил жойига тушмайди... Аммо хотиржам бўлинг, биз ҳам ҳар нарсани муболаға қилавермаймиз... Сихга илинадиганини қиламиз...» дея ўз гапи ўзига ёқиб тушиб, ха-холаб кулди). Лекин шуни айтиш мумкинки, салкам ўн йил мобайнида, афсуски, фақат пахтазор чангинигина эмас, тортишув, рақобат, адолатсизлик чанглари ҳам ютиб, қўлга киритган илк натижаларим мени қувонтир-япти... Ҳаммага маълумки, мавжуд «Ф» нави, айниқса, кейинги йилларда вилт билан жуда қаттиқ зарарлана бошлади. Бу касаллик 1948—49 йиллардаёқ ёйилган эди. Бунинг сабаби: пахта майдонларига асосан бир турдаги нав, экилиб, вилтнинг тез ёйилиши ва айтиш мумкинки, оммавий тус олишига қулай шароит яратиб берилди. Айниқса, Андижон ва Бухоро областлари далаларида 1960 йилларда касаллик кенг тарқалди... Олимлар бунга жавобан вилтга қарши турли заҳарли дорилар-

¹ Давоми. Боши журналнинг 5-сонига.

ни ишлаб чиқдилар... Бу дорилар пахта майдонларига ҳаводан, ердан туриб сепиляпти. Лекин бари бир қутилган натижа чиқмаяпти. Гапимни тўғри тушунинглар, тагин шунча йил давомида селекционер олимлар қўл қовуштириб, фақат томошабин бўлиб ўтиришган экан, деган нотўғри хулоса чиқмаслиги керак. Тўхтовсиз иш олиб борилди! Лекин, очигини айтганда, фаннинг борлиқ сингари чексиз имкониятларидан жуда тор, бир ёқлама фойдаланилди. Барча янги навларга «Ф» гўзасига ўхшаш фақат маданий уруғларгина асос бўлди. Бир қарашда бу тўғри ҳам: ахир, селекционер ўсимликдаги фойдали хусусиятни игна билан қудуқ қазгандай мисқоллаб, пардозлаб, авлоддан-авлодга ўтказиб боради. Шу сабабли ҳам янги нав яратишда асосан маданий навлар пойдевор бўлади. Лекин манави далилларга бир диққат қилинг. Академик Муҳиддин Жабборовичнинг маълумотларига кўра, Избоскандаги тажриба участкасида ўн бир йил мобайнида вилтга қарши 250 дан ортиқ янги нав синаб кўрилган; Гиждувон, Андижон, Қўқон ва Чимбой участкаларида эса 150 дан ортиқ нав текширилган. Бу навларнинг айримларигина вилтга бир оз чидамли бўлиб чиққан. Фикримизча, бунинг сабаби: ўша оналик ва оталик сифатида ишлатилган уруғларнинг фақат бир-иккита маданий нав доирасида чекланганлигидир. Уларнинг ҳаммасида сўзсиз «Ф» нави иштирок этган. Натижада географик ва генетик жиҳатдан бир-бирига жуда ўхшаш навлар ўзаро чатиштирилганда, олинган натижа ҳам деярли бир хил, яъни топилган янги нав вилтга чидамсиз бўлиб чиқаверган. Демак, «Ф» навида касалликнинг туғилиши ва ёйилишининг олдини оладиган ҳимоя кучи сусайиб кетган. Биз мана шу тажриба натижаларидан сабоқ олиб ва селекция назариясининг бошқа муҳим йўлларига таяна туриб, ўзимиздаги маданий навни ёввойи теҳисапш навига чатиштириш йўлини танладик. Маълумки, академик Вавилов ўсимликлардаги касалликка бардошлилик иммунитетини ўша ўсимлик танасининг касаллик микроби билан узоқ вақт давомида бирга, ёнма-ён яшашидан келиб чиққан ҳодиса, деб изоҳлайди. Демак, ёввойи теҳисапш гўзаси вилтга ўта чидамли экан (бунга бизнинг тажрибаларимиз гувоҳ), вилтнинг ватани ҳам асли Марказий Америка минтақаси, шу жумладан Мексика бўлиши мумкин, деган фикр туғилади. Мана шу фаразга асосланиб туриб, биз вилтга чидамли нав яратиш учун энди сўзсиз Мексика навини ишлатиш зарур, деган қарорга келдик... Ҳозирча катта ваъда беролмайман. Чунки, қўлимда ҳали тугал далилларим йўқ. Аммо кейинги йилларда ишончим янада ортди! Бир пайтлари ҳамма ишларимдан юз ўгириб, бутунлай ташлаб кетмоқчи ҳам бўлганман. Лекин энди ишончим қатъий! Ҳозирча охирига етмаган, аммо анчагина салмоқли натижаларим бор. Уларни яна бир мавсумдан сўнг илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилмоқчиман...»

Муҳиддин Жабборович шу ерда қаттиқ ўйланиб қолди. Азизнинг «вилт асли Мексикадан тарқалган бўлса керак» деган фаразининг учун мутлақо қутилмаган бир фикр эди. У Азизнинг фаҳму фаросати, ўткир зеҳни, таҳлил кучига қойил қолди; аммо яна дарров ўзини босиб, хаёлан Азиз билан тортиша бошлади: «Хўш, вилтнинг ватани Мексика бўлса нима бўпти?! Бу фикрга қўшилиш мумкин... Аммо гап ўша теҳисапш навининг пуштсизлиги устида кетяпти-ку! Унинг ҳосилсизлиги қайтага маданий навни ҳам бузиб юбормайдими?!»

Муҳиддин Жабборович яна ўйга чўмди. Хаёли паришон бўлиб газетага кўз тикди. Азиз гапни тугатгач, мухбир унга қуйидагича савол берибди: «Ўртоқ Қосимов, сизнинг тажрибаларингизга нима учун айна мана шу колхоз майдони танланган? Бу бир тасодифми ёки бирон-бир илмий сабаби борми?» Азиз шундай жавоб қайтарибди: «Биласизми, ҳаммасига Сергей Матвеевич «айбдор». Илгарилари мен Маҳамат аканинг колхозидан ер унганига суюниб, тажриба участкасини домла та-

ваккал танлайверганлар, деб ўйлардим. Кейинчалик бунинг ҳам чуқур маъноси борлигини тушундим. Республикамизда асосан континентал иқлим. Сергей Матвеевич тоққа яқин жойни танлаганининг ҳам катта сири бор экан: у мана шу мураккаб табиий шароитга дош берадиган навларни ҳаёл қилган эди... Бунинг устига ўша мех. аш. навининг сувсизликка чидашини ҳам яхши билган бўлсалар керак... Марҳум келажакни олдиндан кўрувчи ҳақиқий аллома эдилар...»

Азизнинг шу гаплари ҳам атайлаб Муҳиддин Жабборовичга кесатиб айтилгандек туюлди унинг назарида. Йўқ, Сергей Матвеевичнинг зўр олимлигига у ҳам шак келтирмаган. Доҳий Ленин йўлланмаси билан Тошкент университетиغا ишга келган бу машҳур биолог даставвал маҳаллий кадрлар тайёрлашда катта хизмат қилган, бора-бора фан ташкилотчисига айланган, ғала-ғовурли уруш йилларида эса партия Марказий Комитети секретарининг ёрдамчиси бўлиб ишлаган, айниқса, мана шу даврда у катта обрў қозониб, элга танилган, кейинчалик қолган умрини ҳам фанга бағишлаган. Пахта уруғчилиги, хусусан янги навлар яратиш устида иш олиб бориб, кўп кашфиётлар қилган... Ҳозир Иттифоққа донғи кетган шу уруғчилик институти ҳам аслида бир вақтлар у очган кичкинагина лаборатория базасида ташкил топган... Шуларнинг барини Муҳиддин Жабборович яхши билади. Ҳатто Сергей Матвеевичдан сабоқ олиб юрган вақтларини ҳам худди кечагидек эслайди... Бундан ўн беш йил илгари академикликка сайланганида, уйда ўтириш қилиб берган пайтида ҳам кимдир кийдирган биринчи тўнни ўзи ўрнидан туриб бориб, Сергей Матвеевичнинг елкасига ёлган ва домласини қучоқлаб ўпиб: «Менинг шундай одам бўлишимга энг аввало Сергей Матвеевич сабабчилар. Бу тўнни шу киши кийишлари керак», деб, ҳаммани қойил қолдирган, Сергей Матвеевичнинг эса, кўзларидан тирқиратиб ёш чиқариб юборган эди. Аммо вақт дегани шунчалар беомон эканки, кўп нарсаларни унуттираркан. Сергей Матвеевични ҳар қадамда «устозим» дейдиган одам, кейин-кейин бориб, у ўзининг мустақиллигини, бақувват, принципиал олимлигини писанда қилиб, аввало тор доираларда, кейинроқ илмий баҳсларда ҳам домла билан ҳадеб тортишишга, атайлаб унинг жиғига тегиб, унга қарши гапиришга ўтди. Шухрати ортган сари ўзининг фавқулодда истеъдодига ишончи ҳам кучайди. Охири, тилида айтмаса ҳам дилида Сергей Матвеевични «асосан муаллим, маърифатчи, маъмур — бу ҳам керак... ваҳоланки, тоза фанний, илмий проблемалар маъмурчилик ва маърифатчиликдан осмон билан ерча фарқ қилади... Эҳтимол, Сергей Матвеевичлар ҳам ўзларини ҳар томонга урмай, фақат илм йўлидан кетганларида, сўзсиз, катта тадқиқотчи бўлиб етишишлари мумкин эди... Афсуски, у кишида ҳар соҳадан бир чимдим...» деб ўйлайдиган ва шунга астойдил ишонадиган бўлди.

Шу сабабли ҳам Азизнинг Сергей Матвеевич ҳақидаги самимий гаплари ҳозир Муҳиддин Жабборовичга айил ботди. Бунинг устига, газета мухбирининг Азизга берган кейинги саволи ҳам назарида қасддан уюштирилгандек бўлиб кўринди. Мухбир шундай дебди:

«Уртоқ Азиз Қосимов, яна бир савол. Сергей Матвеевичнинг ўша мақоласида баъзи муҳтарам олимлар шаънига ҳам уч-тўрт оғиз гап айтилиб, «сал бағриларингизни кенг қилинглр» деган ибора ишлатилган эди. Орадан мана беш йил ўтди: кўп нарсаларнинг оқи оққа, қораси қорага чиқди. Энди ўша фикрлар ҳақида нима дейсиз?»

Мухбирнинг ёзишича, Азиз бу саволга тезда жавоб қайтармабди; ўйлаиб қолибди, ўйғайсизланибди.

«Мен фанга баҳслашишни, олишишни ният қилиб кирмаганман, — деди ниҳоят Азиз Қосимов кулимсираганча елкасини қисиб. — Мабодо тадқиқотларимдан ўйлаган хулосаларим чиққан тақдирда ҳам, мен буни бировга писанда қилишга ёки ман-ман дейишга зиғирдек ҳам ҳақ-

қим йўқ! Ахир, янги нав яратиш — менинг оддий вазифам, бурчим, қолаверса, мени ўқитган, вояга етказган жамият, халқ олдидаги қарзим-ку?! Олимнинг кашфиётдан бўлак яна нима иши бўлиши мумкин?! Кашфиёт — асли ўзи қахрамонлик; лекин уни сунъийлаштириб, пуфлаб туғдек кўтариб, манманлик воситасига айлантириш... Шу ўринда мен домла Муҳиддин Жабборовичнинг бир фикрларига юз фоиз қўшиламан: у киши, фанда тер тўкиб ишлашдан бошқа йўл йўқ дегандилар. Зўр гап! Бунга ҳаммамиз бир хилда амал қилишимиз керак!.. Энди илмий тортишувлар масаласига келсак, бу абадий жараён! Дунё бор экан, одамлар бор экан — сўзсиз, баҳс ҳам тўхтамайди! Аммо баҳс билан баҳснинг фарқи бор..»

Муҳиддин Жабборович тутақиб кетди. «Бу дунёда нималар юз беряпти ўзи? Бошнинг оёқ, оёқнинг бош бўлгани шудир, эҳтимол?! Нимасига ишонади бу адабсиз! Ўзи-ку, арзмаган кандидатликни ҳам эп-лолмай, яна ҳаммага ақл ўргатгани-чи! Айб ўзимизда, итни қопагон қилган — эгаси! Номасқул гапирдими, ўша заҳоти оғзига урмадик! Айб ўзимизда! Бошимизга чиқиб кетганда ҳам «ҳа, майли» дедик-қўйдик. Мана энди шу калтабин яна қаерда денг — партия газетасида ваъз айтяпти! Айтади-да! Биз бўлсак, то бўғзимиздан олмагунча миқ этмабмиз! Э, тавба! Э, тавба! Додингни кимга айтасан энди?!»

Муҳиддин Жабборович тўсатдан Шорасулнинг зиёфатини, ўша зиёфатда кайф қилиб олган жияни Йўлдош ҳадеб Азизнинг хотинига суқланиб қараганини эслаб қолди. Ушанда ҳам у ичида бир кулиб қўйган эди. Кейин яқинда бир таъзияли жойга бориб келишаётганда Йўлдош ўзидан-ўзи Азиздан гап очиб қолди:

— Тоға, анави аспирантингиз Азиз Қосимов бор-ку, ўшанга қарашиб юборинг, қийналиб кетибди бечора,— деди кутилмаганда йўлдан кўз узмай. Хаёлга чўмиб келаётган Муҳиддин Жабборович бу гапдан нақ чўчиб тушай деди. Жиянига синовчан тикилиб:

— Ие, уни қаердан биласан? — деди тамоман ажабланиб.

— Шорасул кўп гапирди...— Йўлдош гапни чалғитмоқчи бўлди.

— Ростингни айт, жиян, уни қаердан биласан? — Муҳиддин Жабборовичнинг йигитлиги тутиб кетдими, кўзлари қувлик билан йилтиллади.

— Мактабдош бир қўшнимизга уйланган экан, сиз уни билмай-сиз,— деди Йўлдош худди ўз гапига ўзи эътибор бермаётгандай лоқайд оҳангда.— Яқинда ўша қизни учратиб қолдим. Аҳволи хароб бечоранинг. Ачиниб кетдим. Шорасулдан эшитсам, ўша Қосимовнинг хотини экан.

— Кўпинча шунақа бўлади, жиян. Ваҳоланки, ҳаёт ўйинчоқмас... Ҳой, тўхта, тўхта! Шорасулнинг зиёфатида кўз уриштириб ўтирувдиларинг шекилли ўша аёл билан. Ҳа, шайтон, шайтон!— Муҳиддин Жабборович кулимсираб туриб кўрсаткич бармоғи билан жиянига дашном берган киши бўлди.— Унақа жиннилик қилма, бировнинг хасмига кўз олайтириб. Бола-чақали одамсан-а... Лекин у бечора эрдан чув тушган, унақа аҳмоқнинг қўлида ҳар қандай ота-онанинг арзандаси ҳам гадой бўлади...

Ўша гаплар ҳозир ҳам бирдан Муҳиддин Жабборовичнинг ёдига келди-ю, худди ўғли аччиқ олма еса, отасининг тиши қамашгандай, Йўлдошнинг ишларидан ичида хурсанд бўлиб, Азизнинг устидан кулди. «Майли, боплайверсин... бурнини камроқ кўтаради, калтабин!.. Йўлдошни кўрсам, қайтага бир гиж-гижлай...».

Муҳиддин Жабборович шу ерда бехос ўз фикридан ўзи уялиб кетди. «Йўғ-е, ўғлим бор, қизим бор-а... невараларим... бундай пасткаш ни-ят... Улибманми жуда! Шу болага кучим етмаса! Истасам, жимжило-гимда ўйнатаман!..»

У истар-истамас яна газетага кўз югуртирди. «Уртоқ Қосимов, илгимос, сўнгги саволимга ҳам жавоб берсангиз? Сиз селекционерлик касбини эгалламоқчи бўлган, шу йўлда илк қадамларини қўя бошлаган ёш дўстларингизга қандай тилаклар билдиришни истар эдингиз?» «Менми?— Азиз кулди, яна елкасини қисди.— Агар масалага умуман ёндашсак, пахта селекцияси олимлари, мутахассислари олдида турган асосий вазифа сўзсиз серҳосил, тола сифати юқори, эртапишар, механизация билан ишлов беришга, йиғиб-териб олишга қулай, ҳар хил касалликлар ва зараркунандаларга чидамли навларни яратишдир. Ҳозирги кунда мамлакатимизда, боя Маҳамат ака айтганларидай, 6 мингдан ортиқ ёввойи, ярим ёввойи, маданий, ярим маданий кўп йиллик ва бир йиллик ғўза намуналари мавжуд. Булар мислсиз хазина. Мана шу хазина устида сабр-тоқат билан тинимсиз иш олиб бормоқ зарур. Эҳтимол, улар орасидан теҳисапи навига қараганда ҳам яхшироқ сифатларга эга уруғлар топилар. Ҳозирча эса, бу нодир ғўза коллекцияси тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келмоқда... Яна бир истагим: паст ҳароратда ва шўрхок тупроқда яхши ўсадиган ғўза навларини яратиш соҳасида муҳим ишлар олиб борилиши керак. Чунки, Ўзбекистон, биринчидан, жаҳон пахтачилигининг энг шимолий минтақасида жойлашган бўлса; иккинчидан, бизнинг шароитда пахта майдонларимизнинг 60 фоизи муайян даражада шўрланганини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Маълумотларга кўра, кейинги 20 йил ичида чигитда мойнинг сифати пасайиб, миқдори эса деярли 4 фоиз камайган. Агар чигитда мой бир фоиз камайса, республикада пахта мойи 20 минг тонна кам олинди деган сўз... Селекция фани олдида турган долзарб вазифалардан тагин бири — ғўзанинг минерал ўғитларга янада талабчан навларини яратишдир. Буни амалга ошириш мумкинлигини тажрибалар тасдиқлайди. Масалан, СоюзНИХИда гидропоника шароитида ўтказилган синовда гектаридан 150 центнердан ҳосил олинганлиги ёки колхоз-совхозларда пайкал четларида 100 — 150 тагача кўсак боғлаган ғўза тупларининг мавжудлиги — ғўза организми ҳали катта имкониятларга эга эканлигидан далолат беради... Ҳозир олимларимиз кузда барги ўз-ўзидан табиий равишда тўкиладиган ғўза навларини яратиш устида ҳам иш олиб бормоқдалар. Бундай навлар топилса, дефолиация учун сарфланаётган юзлаб тонна кимёвий заҳарли моддалар, меҳнат ва маблағ ресурслари тежалади ва энг муҳими — табиий муҳит тоза сақланади...».

Маҳамат Турдибоев билан Азизнинг суҳбати шу йўсинда тугаган, қолган қисми эса мухбирнинг мулоҳазалари эди: «Ўтмиш донишмандларидан бири, олимнинг энг зўр хислати унинг камтарлигидир, деган экан. Чиндан ҳам чинакам олим ўзи кўп иш қилгани учун ҳам ҳали қилинмаган ишлар ниҳоятда кўплигини бошқаларга қараганда яхшироқ билади. Мен бу фикрни давом эттириб, Азиз Қосимов тадқиқотларини анча йиллардан бери кузатиб бораётган оддий бир журналист сифатида шуни айтмоқчиманки, Азизжон — ниҳоятда камсуқумлигидан ташқари, ниҳоятда етилган, пишган олим ҳам! Буғдой бошоғи ҳали дони тўлишмаган пайтда кўкка интилади, тўлишиб, пишганда эса ювош тортиб, ерга эгилади... Азиз Қосимовда ҳозир мен мана шу ғўзал хислатни кўряпман, дейишдан қўрқмайман... Хуллас, пахтачилигимизда, хусусан унинг селекциясида ғоят муҳим кашфиёт юзага келаётганини, ғоят муҳим ҳикмат туғилаётганини юрагим билан ҳис этиб турибман. Бу кашфиёт сўзсиз Азиз Қосимов номи билан боғлиқ бўлади».

Мақола шу билан тугаган эди. Муҳиддин Жабборович худди бир оғир иш қилгандай хўрсинди, газетани диванга ташлади. Уни шу топда хилма-хил, бири-бирига зид азобли фикрлар қийнамоқда эди. Айниқса, мухбирнинг мақола охиридаги дадил, қатъий ишонч руҳи билан су-

форилган жумлалари академикда қандайдир мужмал кайфият уйғотди. «Ғоят муҳим кашфиёт юзага келаётганини, ғоят муҳим ҳикмат туғилаётганини юрагим билан ҳис этиб турибман...» «Наҳотки, ҳаётдан шу қадар орқада қолиб кетган бўлсам?! Мен бу ёқда чайналган, сийқаси чиққан теоремаларга ўралашиб... у тирранча, у ёқда ҳамманинг оғзини анграйтириб, кўзини мошдай очиб қўйса-чи! Шундай бўлиши ҳам мумкин-ку, ахир! Бунга ҳеч ўйлаб кўрдими шу пайтгача?! Ахир, деҳқонга бирон нарсани ёқтириш ўлимдан қийин-ку?! Улар дангалчи, нақдчи одамлар, уларга қуруқ ваъда кетмайди...»

Муҳиддин Жабборович газетани яна қўлига олиб, Маҳамат чатоқнинг гапидан керакли бир жойини топди-да, «янаги йилданоқ далаларимнинг барига шу Азизнинг навидан экардим» деган сўзларининг тагига қизил қаламда қуюқ қилиб чизиб қўйди. Уйланиб қолди. Азизнинг ўзини чақириб, «натижаларингизни, қани, бир кўрсатинг-чи» деб сўрашни ҳам кўнглига тугиб қўйди-ю, аммо кейинги дақиқада бу фикри иззатнафсига оғир тегди. Шорасулни ишга солса... Азиз муғомбир йигит — бари бир айтмайди...

Охири шу яқин ўртада қулай бир пайт топиб, ҳеч кимга билдирмай, секин ўша колхозга чиқиб, Азизнинг ғўзаларини кўриб келмоқчи бўлди...

Диванга ёнбошлаб, юраги ҳамон хижил, бетоқатлик билан хотинини кута бошлади.

II

АЗИЗ бугун ишдан уйга эмас, тўғри қайнотасиникига қайтди. Чунки кеча у ердан қўнғироқ қилишиб, Салтанатнинг укаси Мирвосил армиядан таътилга келгани, шунга қариндош-уруғларнинг бари йиғилишини хабарлашган эди. Азиз эрталаб институтга кетаётгандаёқ барвақт кириб, қайниси билан кўришиб ўтди. Яқингинада мактаб ҳаваскорлик тўғарагида қатнашиб юрган, Азизларнинг тўйида артистлар бўлмаб қолганда, бир-иккита ўзига ўхшаш ҳаваскор болакайлар билан иккита қашқар рубоби ва доирани вадаванглатиб, тўйни қизитиб берган қайниси энди бирдан етилиб, юзлари, пешонасига ҳуснбузар тошиб, овозлари дўриллаган барваста йигит бўлибди.

Мирвосил Азиз билан худди туғишган укасидек унинг бағрига отилиб кўришди. Вақти келса шу хонадонда ҳануз ётсираб юрадиган Азиз учун Мирвосилнинг бу жигарчилиги аллақандай эриш туюлсада, лекин юраги бир қалқиб тушди...

Азизнинг одамови кайфиятини отаси билан онаси зимдан билганлари учун улар ҳам шаҳарлик қудалари билан унақанги қариндошчилик қилишаверишмасди. Одатда, кўпчилик қуда-андалар тўй-томошадан кейин туғишгандан аъло бўлиб кетишади; ўғил-қизлари баҳона, ўзларига маслакдош, юракларини ёзиб турадиган бир умрлик дўст топиб оладилар. Азизларда ундай бўлмади. Бунга ким айбдорлигини эса ҳеч ким суриштирмас, кўнғил чопмагандан кейин бу масала ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. Лекин қудалар ўртасида тилда эътироф этилмаган ноҳуш бир совуқлик борлигини иккала томон ҳам сезиб, ҳис қилиб турарди...

Салтанатнинг акаси Мирҳосил қайсидир бир «катта одам»га куёв бўлгач, орадан уч ой ўтмасданоқ тўрт йил ишлаган институти билан тўсатдан хайрлашиб, ирригатор-инженер сифатида Сурияга икки йиллик хизматга жўнаган, биринчи йилиёқ «Волга» билан қайтиб, кейин уни гаражга «қамаб», хотинини ҳам бирга олиб кетган эди. Сафарла-

ри қаригач, ўша акаси республика Қишлоқ хўжалик министрлигида идора ходими бўлиб ишлаб юрди. Лекин авваллик четга чиққанида мазасини олган эканми, чидолмади: ўтган йили хотини ва қизчаси билан яна Афғонистонга жўнади. Хуллас, улар ўзларидан тинишган; Салтанатнинг ойиси ва дадаси ҳар гапда уларни кўкларга кўтаришар; Мирҳосилларнинг ўзи Афғонистонда-ю, аммо булар кунда бўлмаса ҳам кунора қудалари билан телефонлашиб, борди-келдини узишмасди... Бироқ Салтанатнинг опаси Маҳфиратнинг эса, бахти юришмади. Ўзи врач, ТошМИ қошидаги шифохонага янги ишга кирган вақтида бир профессорнинг ўғли билан танишган, қанча шов-шув билан тўй ҳам қилишган эди. Лекин сал ўтмай опаси шўрлик тилини тишлаб қолди; эри гиёванд, суюқ-оёқлардан бўлиб чиқди. Аслида қувёнинг отаси ҳам ўғлининг шу яра-масликларидан безиб, «балки бўйнига оила бўйинтуруғи тушса, қуюлар» деб ўғлини шошилтириб уйлантирган экан. Йўқ, қайтага бадтар бўпти. Ўғли билан келинининг ўртасида қозилик қилаверишдан чарчаган профессор охири етти хоналик данғиллама ҳовлисини ҳам кўзи қийиб уларга ташлабди-ю, оч қорним, тинч қулоғим деб, нариги маҳаллага тушган янги уйдан квартира олиб, кампири билан чиқиб кетибди. Шундан бери эри Маҳфиратни ҳар куни дўппосларкан... Бечора ҳафтада икки-уч марталаб уйига йиғлаб келаркан. Бир хиллар хотини кетса эртаси кечирим сўраб, ялиниб-ёлвориб ҳали одам юбориб, ҳали телефон қилиб, «қайт-чи, қайт» деб ҳоли-жонига қўймайди. Маҳфиратнинг эри эса тўнка: бир ой йўқолиб кетганда ҳам — сувга чўкдингми, ўтда куйдингми, демайди. Кейин туриб-туриб Маҳфиратнинг ўзига наша қиладида, кўнглини ҳар хил хаёллар қамраб, шўппайганча дарвозадан ўзи кириб боради... Шу боисдан қизига қўшилиб она бечора ҳам куяди; у неча марталаб «йўлга солинг» деб профессорга ҳам йўлиққан, аммо қуданинг даккиси қудага қаттиқ ботгани учун профессор ҳам жазаваси тутиб: «Ие, қизиқ-ку!.. Шунча ўқитиб, қўлингизга тайёр қилиб берсак-да... яна биз айбдормизми?..» деб жеркиб ташлаган, «улар ёш бола эмас, ўз араваларини ўзлари тортишсин... биз аралашмаймиз» деб терсайиб олгандан сўнг, она боёқши ўқимишли одамлардан ҳам ҳафсаласи қайтиб, кенжа қизи Салтанатни бойлиги, мартабаси, номига учиб эмас, камбағалгина, бироқ эпчил ва диловоргина биронтасига бериб, бундан буёғига фарзанд азобини кўрмай ўтишни ният қилган эди. Қизи Азизни ёқтириб қолганда эса, уни сал-пал суриштириб, айниқса қўшнилари Ивановнинг шогирди эканини билди-ю, кеч эрга бериб Маҳфиратидан чув тушганини эслади-да, «қиз эрта пишар мева» деди ва ўзи енг шимариб, эри билан бамаслаҳат тўйга ҳозирлик кўра бошлашди. Қишлоққа, Азизларникига уй кўрдига чиққанда ҳам харобгина пастқам-пастқам учта хона ва ҳовли тўридаги оғилда чивин талаб турган ориқ тарғил сизирга қараб, юраги бир шувиллаб кетди, аммо Азизнинг бари бир шаҳарда ишлаши ва шаҳарда яшаши юрагига таскин бўлиб, кўниб қўя қолди. Шундан кейин қайтага тўйни қиз томон тезлаштириб юборди...

Баъзан Салтанатнинг ранги сўлиб, мазаси қочганини кўрса, онаси ҳали ҳам ўшанда ўзининг нега бунчалик шошганига тушунмай, ичини ит тирнайди; ўзини гуноҳкор ҳисоблайди. Эҳтимол, Маҳфиратидан қаттиқ куйгани учунми ёки Азиз худди излаганидай бўлиб туюлгани, тезда думалоқ-ёстиқ қилиб қўя қолмаса, уни биров илиб кетаётганга ўхшайвергани учунми... ишқилиб, у жуда шошган эди... Шунчалик шошилдики, Азизнинг уйидагилар тўйга мундай тузикроқ йиғиб-териб ҳам улгуришолмади, ўша ориқ сизирни сотиб, расм-русмларни бир амаллаб ўтказгандай бўлишди ишқилиб. Кейин-кейин бу ҳам эсдан чиқди. «Бахти-иқболларини берсин!.. Бугун даранг-дурунг тўй қилиб... эртага ит-мушук бўлиб юришса, нима, ўша ғат-ғут ёрдам берадимиз?.. Пешоналарига ёзса, ҳаммаси топилади... аҳиллик, сиҳатлик бўлсин, илойим...» Ҳам-

ма хижолатпазликлар эсдан чиққандан кейингина ўзларини шундай юпатишди. Унгача — ўша тўй пайтида эса Салтанатнинг ота-онаси, айниқса ойиси неча марталаб ер ёрилмади-ю, ерларга кириб кетмади! Маҳфиратнинг тўйида, думбасини ўзи эпполмаган ҳисори қўчқор боғланган кираверишдаги гилосга энди маърайвериб оламни бузадиган ориқ малиш қўзи танғиб қўйилди. Яна эскидан удум шуки, тўй сарполарини ҳамма — қўни-қўшни, узоқ-яқин қариндош-уруғларнинг бари кириб кўради. Салтанатнинг онаси бўғчани очди-ю, тахтадай қотди-қолди. Сандиқдан чиққан бир-иккита эски шойи, ковуш-маҳси, ҳатто калиши ҳам бор!.. Бўғчани шундай ёпди-ю, нима қилишини ва нима дейшини билмай, таванхонага кирганча, анча вақт чиқмади. Кейин шоша-пиша ичкари уйга елвиллаб кириб, сандиқ устидаги кўрпа-тўшакларни ағдарди, чарларга атаган бир-иккита помбархит ва тоза шойилари, атлас кийимликларини олди-да, қудаси юборган сарпога қўшиб қўйди. «Шу замонда ковуш-маҳсига бало борми? Маҳалладаги оғзи катта хотинларга хўп эрмак топилди-да!..» Чиндан ҳам улардан бири, айтган гапи қўшнисининг кўнглига қаттиқ тегишини ҳам ўйламай: «Эгачи, нима бало бунча шошмасангиз? Қизингиз кўчада қолаётувдими? Эндигина мактабни битирувди... ёки шўхлик қилиб қўйишибдими-а?» дея баттар ярасига туз селган эди. Шунда Салтанатнинг ойиси илон чаққандай тўлғаниб: «Вой, бу нима деганингиз?! Биз таги кўрган одамлармиз!» деб жавоб қилганди-ю, бари бир ичидан зил кетганди...

Нима бўлганда ҳам янга янга экан-да, ўша сарпо келганда Мирҳосил акасининг хотини лип этиб уйга кириб, сал ўтмай иршайиб чиққан, ҳовлида у-бу ишлар билан ўралашиб, хижолатдан ҳеч кимнинг юзига қараёлмай юрган Салтанатга хў зинадан туриб, «Салтанатбону, киринг, сарполарингизни кўринг» деб пичинг отган эди. Салтанатга янгаси аввал жудаям ёқар эди. Унинг кийиниши, муомаласи, сўзлашишлари шу қадар ўзига ярашардики, эркаклар у ёқда турсин, аёлларнинг ҳам унга қараб ҳаваси келарди. Кейин-кейин бориб ундан Салтанатнинг кўнгли совиди... Бир кун янгаси шунақанги кўзни оладиган янгича атлас кийиб чиқдики уйдан, Салтанатнинг юраклари орзиқиб кетди. Кифтлари, кўкраклари ўзига бирам ярашган, гуллари усталик билан жой-жойига туширилган... Салтанат ойисига хархаша қилавериб, бир кийимлик атлас олди; худди янгасиникига ўхшатиб тиктирди... Янгаси уни кўриб севиниш ўрнига, бирдан қовоғи уюлди, ранги ўчиб, бир юлқинди-ю, ўша янги кўйлагини бошқа киймади, синглисига бериб юборди... Шу-шу Салтанат янгасининг одатини яхши билди. Ой бўлса ҳам, кун бўлса ҳам фақат ўзига боқишини, доим ҳаммадан ажралиб юришни истайдиган такаббур аёл... Айниқса, мана шунақанги бировдан хўрлик кўрган пайтларида Салтанат Азизга бадтар ёвланиб қарайди. «Бахтимни қаро қилган сенсан!..» Бу фикр мияси, қалби, вужудига худди ширачдек ёпишиб, фиғонини фалакка чиқаргудек уни не-не азобларга солмайди... Тўй баҳонаси билан ҳар иккала томон эл-юрт, маҳаллакўй олдида бамисоли рентгентдан ўтаётгандай, бор кам-кўсти кўриниб, томоша бўлишини эса у хаёлига ҳам келтирмаганди...

Эҳтимол, қудалар ўртасидаги совуқчилик ҳам шундан бошлангандир? Азизнинг қайнотасиникига боришга ҳануз кўнгли чопмаслиги, борганда ҳам, «пайғамбарлар сийлаган» куёвдек очилиб-ёзилиб ўтирмаслигининг сабаби ҳам балки шундандир! У тумшайганча, фақат биров савол берсагина жавоб қайтариб, иложини топса тезроқ чиқиб кетишни мўлжаллайди доим. Буни Салтанат ҳам, ота-онаси ҳам яхши билишади. «Мундай одамга қовушмайди-ям!.. Кўлидан-ку бир чақалиқ иш келмайди... қовоқ-димоғи оламни бузади!..» Салтанат баъзан ойисининг Азизга чимирилиб қарашларидан мана шу маънони уқади. Ҳатто бир марта Салтанат эридан ёзғирганда, унга ойиси ҳам қўшилиб: «Болам, эски-

лар айтган: бўлар одам ўн ёшида бош бўлар, бўлмас одам қирқида ҳам ёш бўлар» деб, қизининг изтиробини бадтар алангалатган эди.

...Азиз ҳовлига кириши билан қайниси яна унга пешвоз чиқди. Аммо бу гал эрталабгидек «қани, уйга» деб қистамади. Катта хона чарогон, Мирвосилнинг ёр-дўстлари йиғилишган, нур ёғилиб турган очиқ перазадан ора-сира кулги, ҳазиллар эшитилар, гоҳо уч-тўрт киши ба-раварига шовқин солиб гапириб қоларди. Азизни кўриб, ошхонадан Салтанат ҳам чиқди. Негадир у ташвишли, боқишлари хавотирли эди. Мирвосил опаси билан поччасини холи қолдириб, йигитлар ўтирган уйга кириб кетди. Хиёл ўтмай ёзда ҳам брезент этик кийган, бармоқларидаги қорамойини тузукроқ артиб улгурмаган Азизнинг холаваччаси Шуҳратжонни бошлаб чиқди. Азиз ҳайрон бўлди, бирдан юраги уриб кетди. Шуҳратжон Азиз билан кўришаётган пайтда, Салтанат:

— Ойимларнинг мазалари йўқ эмиш,— деди бўшашиб.

— Нима бўлди? — деди Азиз кўзлари олайиб.

— Эрталаб соппа-соғ эдилар... Прицепда бир яшик помидор ташлаб кетган эдим... Ҳозир оғир ётибдилар...

Азиз беихтиёр ташқарига қараб юрди. Орқасидан қайнотаси, қайнонаси, қайниси ҳам эргашиб бориб, кўчага чиқишди. Девор остида қатор тизилган бир-иккита енгил машиналар ичида Шуҳратжоннинг яшил «Жигулиси» ҳам турганини ҳозир кираётганида Азиз сезмаган экан. Шуҳратжон машинани юргиза бошлади. Шу пайт қайнотаси Азизни секин четга тортиб, қўлига пул тутқазди. Азиз ҳайрон бўлганча:

— Нега?— деди қайнотасига қараб. Қайнотаси «чўнтагингизга ташлаб қўяверинг, ишлатилмаса қайтиб келар», деди шунча йиллардан бери биринчи марта куёвининг елкасига қўлини қўйиб. Азиз қайнотасининг бу самимий муомаласидан юраги бадтар орқага тортиб, бадтар хавотирли ошди. Машинага Салтанат ҳам ўтирди. Азиз унга «сен нега кетяпсан, болага ким қарайди?» деган маънода тикилди. Салтанат буни тушуниб, эрига меҳрибонлик билан термилди-да, қўлини маҳкам қисиб ушлади. Азиз индамади. Шуҳратжон «қуда бува», «қуда хола»лар билан хайрлашиб, машинани аста жилдирди. Аңча ғира-шира бўлиб қолган, Шуҳратжон шаҳарга ҳа деганда тушавермагани учун троллейбус, автобусларни ҳам қувиб ўтишга юраги ботинмай тошбақа юриш қилиб имиллаб борарди.

Азиз шум хабарни эшитган пайтида боя бирдан йўлга отланган бўлса, энди анча ўзини босиб олгандан кейин эса, негадир шошмасди. Иложи бўлса, уйга кечроқ кириб боришни истарди. Юрагини ўтли алам қийнар; негадир ҳадеб ўзини гуноҳкор ҳисоблар, нега ва кимнинг олдида гуноҳкорлигини эса билмас, бутун эл-юрт, отаси, онаси, қайноталари — ҳамманинг олдида айбдор ҳисоблар; изтиробда эзилиб, чурқ этмай борарди. Салтанат ҳам жимир-жимир ёнаётган сон-саноксиз чирроқларга тикилганча, оғир ўйга чўмган эди. Шаҳардан чиқиб, қишлоқ йўлига тушишгандагина Шуҳратжон жимликни бузди:

— Тавба, шу бугун эрталаб соппа-соғ эдилар. Ҳовли супуриб, «индинга бозор, чап кўзим учяпти — суюнаман, Азиз акаларинг чиқиб қолиши мумкин, кўрмаганимга ҳам икки ойдан ошди» дедилар. Мен аҳамият бермадим, бу қулоғимдан кириб, у қулоғимдан чиқиб кетди. Яшикни дарвоза тагига қўйдим-да, бир пиёла чой ичиб, далага жўнадим. Тушга яқин ойим шийпонга елвиллаб келиб, «холанг касал бўп қолди, югур, Азиз акангга югур, олиб чиқ» дедилар.

— Аниқроқ айтгин, нима гап ўзи? — деди Азиз ниҳоят.

— Ётибдилар,— деди Шуҳратжон худди «иш тамом» дегандай оҳанг билан. Салтанат ўтирган жойида сурилиб, бадтар Азизга ёпишиб олди.

— Ётибдилар, тилдан қолганлар...

Азиз кўкрагини кериб оғир «уфф»лади. Кейин то қишлоққача биронталари ҳам ғинг дейишмади.

Азиз дарвозадан кириб борганда иккала синглиси, холаси, тоғаси ва бир-икки қўшни аёллар ҳам ҳовлида экан. Ойиси рўпарадаги катта уйда шекилли, дераза орқали оқ халатли шарпаларни кўрди-да, ўша томонга қараб юрди. Қирса, онаси уй тўрига қалин солинган ўринда, кўзларини очганча, шифтга қараб ётибди. Устида оқ чойшаб. Қўллари икки ёнида жонсиздай чойшабга ботиб турибди. Бошини қандай қўйишган бўлса, одам кирган-чиққанда ҳам қимирламайди.

Азиз табиатан одамовилиги учун бундай югуриб бориб, онасининг ёнига тиз чўкиб, аҳволини ҳам сўрамади. Тепасида серрайганча туриб қолди-ю, лаблари титраб, кўзлари жиққа ёшга тўлди. Орқасидан сирғалиб ўтган Салтанат эса кўзларини очганча тилсиз ётган қайнонасига бош ирғаб салом берди, кейин секин бориб пешонасига қўлини қўйди. «Тузукмисиз, ойи» деб сўради. Қайнонаси кўзлари хиёл кенгайиб, нимадир демоқчи бўлди, аммо гап ўрнига хунук бир йўтал тутди-ю, ўқчиб-ўқчиб, югура келиб бошини кўтарган қизининг қўлидаги пиёлага сафро аралаш қон ташлади. Азиз тоқат қилолмади, ташқарига отилди. Хожатхона томонга ўтиб, дарахт панасида товуш чиқармай юм-юм йиғлади. Гўё дунё кўз ўнгида чархпалак айланаётгандай чайқалиб-чайқалиб кетар эди. «Нима қилиб юрибман ўзи одам бўлиб?! Бир марта ширин гапирмабман-а, онамга! Бирон марта ҳам! Ана, энди топ онани, топ, топ! Топиб бўлсан! Топиб бўлсан... Юрагингда музлаб ётган, ҳозир кўзингдан тирқиратиб ёш чиқараётган ўша линҳона туйғуларингни энди ўзинг билан бирга олиб кетасан!.. Ё кўнглингда онангга нисбатан меҳр-муҳаббатинг йўқмиди? Йўқмиди?.. Унда нега йиғлаяпсан?! Нега?! Меҳр-оқибатга вақтим йўқ эди, дегин-а?.. Вақтинг йўқ эди...».

Ойиси ётган хонада одамлар уймаланишар, Азиз эса, боришга, онасини кўришга юраги безилларди. Сал вақт ўтгач, қишлоқ касалхонасидан чақирилган врач билан ҳамшира аёл қутичаларини кўтарганча чиқиб кетишди-ю, қоронғи ҳовлини бир зумгина жимлик эгаллади. Кейин ҳамма ҳовлига тушиб, кимдир, тоғаси шекилли, синглисидан:

— Азиз қани? — дея шивирлаб сўради. Қоронғида Азиз томонга гусмоллаб келди ва қўлини жиянининг елкасига қўйган ҳолича:

— Буни тақдир дейдилар, ука,— деди. Негадир у «жиян» демай «ука» деди.— Ердამисан, кўкдамисан, бари бир этагингдан тутуди. Умринг ўтаверади, ҳаммасига чидайсан... фақат қаро ерга кирибгина одам тинчийди... Йиғлаб, оҳ-воҳ уриб нима ҳам қилардинг... Чида... Онанг бечоранинг ҳам паймонаси тўлганга ўхшайди.

Тоғаси шундай деди-ю, ўзининг ҳам кўнгли бўшашиб, тезда бурилиб, айвон тарафга нарилаб кетди. Азиз вужуди бамисоли палаж бўлгандай бирдан ўзини мадорсиз сездди. Энди нима қилади? Йиғлаган билан нима фойда, тоғаси тўғри айтди! Ҳар қалай, у оиладаги эркак одам, бош бола. Дадасидан-ку, умид йўқ, бечора ўзи икки букилиб, ҳассасига таяниб қолган... Ҳар қанча оғир бўлганда ҳам, энди Азиз ўзини қўлга олиши керак. Қўлга олиши керак! Улимида хизмат қилиш, тобут кўтариб, гўрига тупроқ тортиш фарзанд учун қарз-ку, ахир! Фарзанд доғини кўрмай, ўз фарзандлари қўлида жон беришни бурунгилар худонинг муруввати, деб тушунганлар-ку!.. Йўқ, йўқ! Ҳой, нодон! Ҳой, аблаҳ! Оғзингдан чиқиб, ёқангга ёпишгур! Нималарни тилак қилаяпсан ўзинг?! Нималарни ўйлаяпсан?! Ҳали ўлмасдан туриб, гўрга тикияпсанми-я муштипар онагни! Ҳали ўлмасдан-а?! Эҳтимол... дард бошқа, ажал бошқа... тузалиб кетар... Йўқ, йўқ, хаёлингдан қув бундай муртад ўйни! Қув! Қув! Биттагина онанг-а! Биттагина! Биттагина!.. Ана, энди тамом, она деган зотни фақат тушларингда кўрасан! Фақат хаёлингдан кўрасан! Эсингга тушиб, хўрлигинг келиб, кўзингни жиққа ёш

қоплаб... У фақат ширин хотирагина бўлиб қолади сенга!.. Фақат ширин хотирамикан?.. Ҳар замон-ҳар замонда шу хотираларни эслаб, овуниб, аста-секин фарзандларинг улғайиб... қарабсанки, ўзинг ҳам қарибсан! Қарибсан! Эрта-кеч шу болаларингни деб, қўлингдан келган ҳамма ҳимматингни шуларга атаб... билинтирмайгина умрингни яшаб қўйибсан!.. Наҳотки, одам ҳаёти шунчалар қисқа бўлади! Наҳотки, чақмоқ чаққанчалик вақтда, худди хас учгандек осонлик билан йўқлик қаърига сингиб кетса!.. Эскидан нақл бор: ёруғ дунё инсонга икки мартагина мурувват қилармиш. Биринчиси, туғилганда чопон, иккинчиси — ўлганда кафан бераркан! Қолган нима яхшилигу, нима ёмонлик — бари ни инсоннинг ўзи қиларкан... Шу ёруғ дунёга келиб, хўш, сен нима каромат кўрсатдинг?! Ҳў, қариган чоғингда, виждонинг олдида бемалол туриб, кўкрагингни кериб, «умримдан розиман!.. Мана бу ишларни қилдим! Палончи йиқилганда суюдим, палончига далда бўлдим» дейдиган нима эзгуликка бош қўшдинг, ахир?.. Жуда бўлмаса туққан онангга нима қилдинг?..

Азизнинг миясини ҳозир мана шундай пайдар-пай, бир-бири билан мантиқан унча боғланмаган фикрлар қамраб олган эди... Охири хола-си ва тоғаси, қўшни кампирлар ҳам: «Худо хоҳласа, ажали етмаса ҳеч нарса эмас, одамнинг жони тошдан қаттиқ, болам» деган юпатишлар билан уй-уйларига чиқиб кетишди. Шундагина Азиз оҳиста онаси ётган хонага кирди. Салтанат тўрдаги дастурхонни йиғиштирар, синглиси ҳамон онасининг ёнида ўтирар, онаси эса хийла тинчиб, ухлаяпти шекилли, бир текис нафас оларди. Кўзлари юмилган, лабларининг ости кўкаринқираб шишган, қовоқлари худди чақалоқнинг муштчасидек-муштчасидек кўтарилиб, ранги сап-сарик, туртиб чиққан ёноқлари устиде ипир-ипир қон томирчалари бўртиб кўринарди. Азиз онасига тикилиб турган эди, назарида худди у нафас олмаётгандек туюлди. Юрагини ваҳм бошиб, энди устига энгащмоқчи бўлаётганда, онаси бирдан ўқчиб йўталди ва бу гал аввалгига ўхшаб қусмади. Бир-икки қийналиб нафас олди-ю, яна мизғиди...

Шунда синглиси қизарган кўзларини Салтанатга тикиб, фрқасига тушиб кетаётган рўмолини тўғриларкан:

— Кеннойи, ётинглар энди, мен шу ерданман-ку. Ҳаммамиз турганимиз билан қўлимиздан нима келади, ётинглар, дам олинглар,— деди.

Азизга синглисининг «дам олинглар» деган сўзи, «ётинглар, ҳали олдинда иш кўп, ҳали ҳаммамизга ҳам етиб ортади... ҳозирча дам олиб турингла» дегандай эшитилди. Азизнинг ичи бадтар шиғиллаб кетди... Синглисига, орадан анча йиллар ўтиб, мана, биринчи марта ҳайрон бўлиб тикилди. Болалигида ҳамма вақт арзимаган нарсадан жиқиллашиб, салга йиғлайдиган ва дадаси ҳамда ойисидан неча марталаб Азизга дашном «сотиб» олиб берадиган мана шу синглиси Сабоҳат ҳам қанчалар улғайиб, ўзгарибди. Унинг ёшлиги қолмаган; кўпни кўрган, мотам-азаларни ипидан-игнасигача биладиган аёллардек атрофда содир бўлаётган ишларга қандайдир кексаларга хос хотиржамлик билан қараяпти... Уйлаб қараса, Азиз бу туғишган синглиси ва ҳам куёви, ҳам хола-ваччаси бўлмиш Шуҳратжонни ҳам яхши билмас экан. Ахир, борди-келди қилмаса, неча марталаб тўй-маъракаларга айтганларида ҳам бор-маса... Худди бегонадан бадтар!.. Мана энди билса, қариндош-уруғ, жигарнинг йўриғи бошқа экан. Бошингга иш тушса, ўша жигаринг қайишаркан. Тўй-томоша, хурсандчилик кунларда баъзан жигарингни унутиб қўясан, тўс-тўс ёқдан дўст ҳам топилаверади... Аммо бошингга кулфат тушса-чи, жигар — жигар. Биринчи бўлиб югуриб келадиган, биринчи бўлиб дардингни бўлишиб оладиган, ёлғизлигини билдирмайдиган ҳам шу туғишганинг, жигаринг экан!.. — Азиз синглисига гуноҳқорона термилганча, шу нарсаларни алам билан ўйлар эди...

Эртаси куни онасининг аҳволи анча яхшиланди. Кўзини очиб қирламай ётса ҳам гоҳо-гоҳо бир нарсаларни шивирлаётгандай лабла-ри қимтиниб-қимтиниб қўярди. Шундай пайтда ойисининг тепасида жилмай ўтирган Сабоҳат қулогини унинг лабларига тутиб, секин-секин суриштириб, нима деяётганини билишга уринарди. Азиз хонага кириб борганда бирдан онасининг касалманд чеҳраси ёришиб кетгандай бўлди... Ойисининг қон босими касали борлигини Азиз анчадан бери билди. Бурноғи йили қишда ҳам сигирга терт тайёрлайман деб тўсатдан ҳушини йўқотиб, ағдарилиб тушган, хайрият, уйда Сабоҳат бор пайти экан, ҳай-ҳайлашиб, қўни-қўшнилари чақириб, дарров уйга ётқизишган, доктор чақириб, вақтида қаратиб, нақ ажал ёқасидан қайтариб олишган эди. Ушандаям Азиз шоша-пиша етиб келганда, онаси дармонсиз, аммо хотиржам бир қиёфада ёстиққа ёнбошлаб ётар, эшикдан Азиз кириши билан, кўзига ёш қуйилиб:

— Болам, сал бўлмаса, мендан ажралувдинг,— деб қайта-қайта ўғлининг елкасини силаган эди. Азиз шуларни худди ҳозиргидай аниқ эслайди. Ушанда онаси тилдан қолмаганди-ю, лекин бирдан ўнг оёғи билан ўнг қўли, ҳатто юзи ва тилининг ўнг томонлари қаттиқ увишиб ҳеч нарсани сезмай... хайриятки, вақтида қилинган дори-дармондан аста-секин яна ўз ҳолига келган эди... Мана, бугун ҳам Азиз онасининг хийла тетик юзига диққат билан тикилди-да, бирдан руҳи кўтарилиб, кетди; бўғзига бир нараса тиқилиб, томоғида тўхтагандай, оғир ютинди. Шу пайтда унинг юраги, бутун вужуди, ўй-хаёллари ҳам чинакам фарёд урарди. Онасининг эркакларнигига ўхшаш дағал, қадоқ қўллари, сўлғин юзига жовдираркан: «Оҳ, ҳақиқат бор экан бу оламда! Бор экан! — дея ўйларди.— Онам боёқиш тузалади! Тузалади!.. Ҳақиқат бор экан!.. У ўлмаслиги керак! Улмаслиги керак! Шунча яшаб нима кўрди, ахир?! Қимдан рўшнолик кўрди? Бутун умид қилгани — «олим» ўғли мен бўлсам — мен нима яхшилиқ қилдим унга?! Нима мурувват қилдим?! Йўқ, у ўлмаслиги керак! У кўриши керак! Тузалсин... тузалсин... Шаҳарларга олиб тушиб, зерикканча айлантирай... оёқда маҳкам туриб олганимни кўриб, қувонсин, бечора...»

Шу пайт онаси яна хунук йўтала бошлади. Азизнинг эсига бирдан кексаларнинг ёқимсиз бир ҳикмати келиб урилди. Улар оғир ётган бемор тўсатдан тузалганга ўхшаса, суюниш ўрнига сарак-сарак бош қимирлатиб, «ёришиб ёққан ҳаводан қўрқ» дея шивир-шивир гап юритишади. «Наҳотки, менинг онам билан ҳам шундай бўлса?! Наҳотки?!»

Синглиси унга «сизни сўраяптилар» дегандай имо қилди. Азиз онаси қаршисида тиз чўкиб, қулоғига лабини олиб борди-ю тўсатдан унинг тенгсиз бир меҳрини туйиб, худди гўдаклик вақтидагидек унга эркалангиси, фақат туққан онадагина бўладиган ёқимли ис оғушида яйраб, норасида боладек кўксига тиқилгиси келди. Шунда у ўзининг талай ёшга бориб қолганига қарамай, мана шу дармонсиз ётган аёлнинг жигаргўшаси, шу аёл туфайлигина ёруғ дунёни кўришга муяссар бўлган тобе бир жонзотлигини ҳис этдими, ичидаги туйғулари бирдан кўксини қисиб, яна кўзларига тирқираб ёш чиқди. Ўзини босолмай, силкиниб-силкиниб, пиқиллаб йиғлади. Она билан суюкли ўғил ўртасидагина бўладиган, тилда тасвирсиз бу муқаддас яқинлик сиртдан қараганда одамни ларзага солар эди. Ҳар нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бир-бирига нимаси биландир ўхшагани сингари, она ва бола ҳам ҳозир худди ўз ибтидосидаги каби ягона вужудга айланган: шу вазиятда уларнинг қай бири — онами ёки ўғил қаттиқ азоб чекаётганини ажратиш қийин эди. Она жисмоний, ўғил эса руҳий азоб исқанжасида эди. Уларнинг қай бири оғир, буни айтиш мушкул...

Бир пайт ойиси Азизнинг қулоғи остида нимадир деб шивирлагандай бўлди. У сергакланиб, қулоқ солди. Онаси худди темир дарвоза

орқасидан гапиргандай: «Беҳзод қани?» деди куч билан. Азиз сесканиб кўзлари чақнаб кетди. «Ўзи нима аҳволда-ю, неварасини сўрайди! Бутун умри шу!.. «Менгамас, унга бўлсин» — бечоранинг билган амали шу! Ажал ёқасида ётибди, шунда ҳам кўнглимни тинчитмоқчи, йиғлаганимни кўриб мени юпатмоқчи... Ҳа, онаизор-а! Еки охирги марта бир кўрай деганими бу?! Йўқ, йўқ, онаизорим ҳали ўлмаслиги керак! Ўлмаслиги керак! Ахир, мен унга ҳеч яхшилиқ қилолганим йўқ! Ҳаммасини кейинга суриб келяпман. Йўқ, энди унча-мунчага қурбим етади. Етади! Шу пайтгача чўздим, энди чўзмайман! Бунақа бир кун, бир дақиқанинг ўзида худди тушдек кетиб қолишини билганимда... эҳ, билганимда... хонимоним куйса ҳам, шу онамни хурсанд қилмасмидим, шу онамни кафтимда кўтариб юрмасмидим! Қаёқдан билай, ахир, одамзод умрининг бунчалик мўртлигини!»

Азиз кўксидан отилиб чиқаётган бу ўтли ситам қийноғида бадтар изтиробга тушди; онасининг юзига юзини қўйганча қимир этмай тураверди. Шунда у бирдан сира қайтарилмас мудҳиш воқеа юз берганини, ҳозир умрида онасига сўнгги марта сўйкалиб эркалик қилаётганини, волидайи мукаррамаси энди то ўлгунича фақат армонли хотирот бўлиб қолажагини бутун вужуди билан даҳшатга тушиб ҳис этди-ю, юрагида қандайдир умидсиз, лоқайд бир хотиржамлик уйғонди. Онасининг юраги худди куйиб адо бўлган, аммо шунда ҳам ёнишга интилиб, липиллаб турган ожиз шамдек урарди. Нафаси ҳам бамисоли кўкрагида ғадирбудир нарсага урилиб, зўрға сирғалиб ўтаётгандай хириллаб чиқар, бу — ҳаёт қувватининг сўниб бораётганидан дарак эди.

12

Азиз ҳовли тўрига, ишқомнинг нарёғига қачонлардир қўйилган эски темир каравотга чалқанча ётганда живир-живир милтираётган ёрқин юлдузларга қараб, шунча ухлайман деса ҳам сира кўз юмолмасди. Кўз юмса чаккалари тиришиб, қовоғига қаттиқ бир нарса ботаётгандай, киприклари қадалиб, кўз милклари ачишиб, ғашини келтирарди.

Бугун ойисининг маъракаси ҳам ўтди. Эртадан-кечгача одам аримади; кўнгил сўрагани келганларнинг кети узилмади. Шаҳардан қайнотаси, қайнонаси, Мирвосил ва Азиз танимайдиган анчагина бошқа қариндошлар ҳам чиқишди. Азиз узоқдан қайнотасини кўрганда, тунов кунни қўярда-қўймай пул бериб юборгани эсига тушди-ю, ичида ундан миннатдор бўлди... Тушга яқин Йўлдошнинг машинасида Муҳиддин Жабборович билан Шорасуллар ҳам чиқиб, бир оз ўтириб, кўнгил сўраб кетишди. Ҳаммани кутса ҳам Азиз Муҳиддин Жабборовични кутмаганди. Онаси вафот этган куниёқ институт ходимлари бир автобус бўлиб келиб, дафнда иштирок этишган; узун тўн кийиб, белини боғлаганча шумшайиб турган Азизни партком секретари Бобоқулов бир четга тортиб, шахсан Расул Оллоёровичнинг таъзиясини билдирган, маҳаллий комитет раиси эса, унга секингина конвертга солинган бир озгина ёрдам пули берган... Шунда Азиз коллектив, кўпчиликнинг кучига яна бир бор қойил қолган эди. Аммо, бари бир, онасининг маъракасига кимсан — Муҳиддин Жабборовичнинг чиқишини асло ўйламаганди. Азиз келган-кетганларга, таомилга кўра, йўлакда қўл қовуштириб турарди. «Ҳассакашлар»дан бири ташқарида машина тўхтаганини эшитиб, дарвозадан бош чиқариб қаради-ю, Азизга юзланиб:

— Катталардан шекилли, қаранг! — деди.

Азиз остонадан ўтди ва ўн қадамча нарида тўхтаган «Волга»дан Муҳиддин Жабборович билан Шорасул тушиб келаётганини кўриб,

шошиб қолди. Азадорлигини ҳам унутиб, шахдам юриб домлага пеш-воз чиқди, у билан қўл олишиб кўришди. Муҳиддин Жабборович эса, бундай маъракаларни кўп билгани учун Азизга оғиз очмади, шунчаки қўлининг учини бериб, терлаб кетган бўйинини оппоқ дастрўмолига арта-арта, Шорасул билан Йўлдошни эргаштирганча индамай ичкарига кириб кетди. Ҳамма қатори нариги уйдан эшитилаётган қироатнинг ту-гашини кутди ва қўлини юзига енгилгина суртиб у ҳам фотиҳа ўқиган бўлди. Чой-нон, ошдан кейин қўлини яна юзига тортиб ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб Азизнинг ёнига келди, уни бирдан қучоқлаб олди ва қулоғига:

— Бандалик ука, бандалик! Ваҳоланки, ҳаммамизнинг ҳолимиз шу...— деди. Азиз бундай бўлишини асло кутмагани учунми, ёки она-сининг тирик қиёфаси тўсатдан яна кўз ўнгида ялт этиб кетдими, иш-қилиб, бирдан хўрлиги келиб, бошини Муҳиддин Жабборовичнинг елкасига ташлади-ю, пиқиллаб йиғлаб юборди. Унга сари Муҳиддин Жабборович Азизнинг елкасини силаб, уни юпатди:

— Узингизни босинг, Азизжон. Ваҳоланки, ўлим ҳам асли туғи-лишдай бир гап. Аммо, афсуски, жуда ёш кетибдилар марҳума она-нгиз. Айни роҳатини кўраман, деганда оламдан ўтибдилар. Йиғлаган билан чора йўқ энди. Ҳали кўп эслайсиз онангизни. Ваҳоланки, кўп эслайсиз. Дарахтнинг бўйи-баста, ука, йиқилганда билинади... Маҳ-кам бўлинг, қолганлар омон юришсин...

Муҳиддин Жабборович бир четда одоб сақлаб туришган Шора-сул билан Йўлдошга ҳам имо қилди: улар ҳам келиб, Азиз билан қу-чоқлашиб кўнгил сўрашди. Салдан кейин самий хайрлашиб, йўлга отланишди. Азиз уларнинг изидан чиқиб, то машинагача кузатиб бор-ди. Муҳиддин Жабборович олдинги ўриндиққа ўтираркан, Азизга на-сиҳат қилди:

— Азизжон, сиз азадор одамсиз. Келган-кетгани бунақа кузатиб юрманг, кўзга хунук кўринаркан... Ишдан бўлса, ҳам чекманг, мен ўзим Расул Оллоёровичга айтиб қўяман... Ҳа, ростдан, сал бўлмаса ёдимдан чиқай депти-я, сизга алоҳида гапим бор эди...— Муҳиддин Жабборович шундай деб, чаққонлик билан машинадан тушди, Азизни қўлтиқлаганча қўшни дарвоза томон етаклади.

— Азизжон, бир ерда сизни сўраб қолишди,— деди негадир ово-зини пасайтириб.— Ишларингизни-да!.. Мен қобилиятли, ҳалол, илм-ли йигит дедим. Ишқилиб, уялиб қолмасак бўлгани... Узингизни ҳам бирга олиб бормоқчи эдик. Минг афсуски, ўртада манови ишлар юз бериб... бу ёққа кетган экансиз... Тажрибаларингиздан натижа чиқай дейдими?.. Ҳа, тушунарли, тушунарли! Ваҳоланки, ҳозир юрагингиз-га бу гап сиғармиди?! Бўпти унда! Сиз бу ердаги расм-русмларни бе-малол, шошмай, а? Институтда гаплашамиз. Бундан Расул Оллоёро-вич ҳам хабардорлар. Хўп, соғ бўлинг...

Азиз домлаңи яна машинага кузатиб борди. Орқа ўриндиқда ўтир-ган Шорасулнинг қовоғи солиқ, хаёл олиб қочганидан домлага эшик очишни ҳам унутган, Муҳиддин Жабборович ўзи ўтиргандан кейинги-на «э, э, кечирасиз, домла» деб гудраниб қўйди. Йўлдош ҳам Азиз би-лан бош ирғаб хайрлашди-да, машинасини гувуллатиб ҳайдаб кетди...

Юлдузли қорамтир осмонга тикилганча ётарқан, Азиз ҳозир ўзи-га-ўзи: «Муҳиддин Жабборович айтмоқчи бўлган муҳим гап нима экан?» деган саволни берарди. Очиғи, у Муҳиддин Жабборовичнинг сирли шамасини тинглаб туриб, нима гаплагини дангал сўраб юборай деди-ю, лекин азадорлиги ёдига тушиб, индамай... Кейин кеча яқинда-гина хаёлига тўсатдан: «Домланинг муомаласи ўзгариб қолдими?» де-ган тусмол фикр келганини эслади-да, яна ажабланди. Назарида чин-дан ҳам сўнги пайтларда Муҳиддин Жабборович унга бошқача муно-

сабат қилаётгандек. Аввалига «менга шундай туюлаётгандир» деган фикрга ҳам борди. Илгарилари Азиз журналистларнинг қистови билан газета-журналларга унда-бунда мақола ёзиб берган вақтида Муҳиддин Жабборович материалнинг ҳамма ёғига қизил қалам уриб, таниб бўлмас даражага келтириб, йиғилишдаги, илмий советдами ёки партия мажлисидами, Азизнинг бурнини ерга ишқаб, обдон қўйнарди. Партия газетасида чиққан тунов кунги катта суҳбатига эса, шу пайтгача ҳам бирон нарса демади — на яхши ва на ёмон... Домланинг холис йўл тутиб, бирдан «аралашмаслик сиёсати»га ўтиб олгани аввалига Азизга ғалати туюлди; кейин эса, буни Муҳиддин Жабборовичнинг ўз «принциплари»дан бир қадам орқага чекиниши, деб қабул қилди. Нима бўлса ҳам, боя келганида худди муҳим сирдек илмоқли қилиб айтган гапи тўғридан-тўғри ўзининг илмий ишлари ва тажрибаларига тааллуқли эканини бутун вужуди билан ҳис этди-ю, юраги орзқиди...

У кейинги кунлардаги югур-югурлар, ҳар хил ташвишлар, руҳий азобларни бир зумга унутгандай бўлди, онасининг ўлимини ҳам гўё эсдан чиқарди. Бутун фикрини яна неча йиллардан бери уни фақат таъна-маломатларга қолдириб келаётган ўша «қалтис» тажрибаси эгаллади. Демак, Азизнинг изланишларига ҳам кимнингдир, энг муҳими — мавқели бир шахснинг назари тушибди... Модомики, Муҳиддин Жабборович ва Расул Оллоёровични-ки ҳаракатга келтирган экан, айниқса, манови қайсар домлани ўз қарашларидан сал бўлса ҳам орқага чекинишга мажбур қилган экан, бу мавқели назарлиги турган гап!..

Бундан Азиз бир қувонса, бир сидра юрагини бадтар шубҳа босди. Бирдан: «Ўйлаганим чиқмаса-я?» деган эски хавотири яна миясига чарс этиб урилди-ю, ваҳимага тушди. Шунда у масъул кишилар зиммасидаги жавобгарлик юкининг нақадар оғирлигини ҳам биринчи бор чуқур ҳис этди; шунда у илмий баҳсларда кўпинча қизишиб, баъзан эса ўйламай гапириб юборишлари — ҳаёт илмини ҳали пухта билмаслиги ва анчайин ғўрлигидан эканини ҳам тушуниб етди. Шунда у мана шу Муҳиддин Жабборовичлар ҳам унинг фаразларини қатъиян инкор этганларида, фақат унга адоват юзасидан эмас, балки ўзлари ишонган назария ва қарашларни ҳимоя қилганликлари ва шу йўл билан улар ҳам ҳақиқат учун курашганларини ўйлаб кетди-ю, шунча йилдан бери ўзини дўппослаб келаётган «Ваҳоланки домла»га нисбатан юрагида холис бир меҳр пайдо бўлди. Айниқса, Муҳиддин Жабборович онасининг ҳурмати азда-базда шаҳардан чиқиб, Азизга ҳамдардлик билдиргани, ширин гапириб кўнглини кўтаргани уни жуда ўйлантириб қўйди. Хўш, келмаганда-чи? Мана, Расул Оллоёрович ҳам чиқмади-ку?.. Нафсиламбирга, Азиз кутмаган эди уларни... Аммо шунга қарамай, орадаги қанча гап-сўзларни писанд қилмай, катта бошини кичик тутиб, «ёшдан — хато, кексадан узр» дегандай лоп этиб ўзи кириб келди эшикдан. Эҳтимол, ичида у «ёмонга баъзан яхши бўлиб ҳам... тўғри йўлга солиш мумкин» деб, ўйлагандир? Ахир, ҳамма бир-бирдан ўчини олаверса — унда нима бўлади?! Эҳтимол, баъзан жаҳолатга майинлик малҳамдир?..

Азизни аста-секин уйқу элита бошлади. Лекин ҳамон кўз ўнгида унга тўсатдан кўмакчи чиқиб қолган ўша қудратли назар, сирли, мавқели қўл афсонавий бир қиёфада юз очгандек туюлди-ю, юрагини бирдан шодлик чулғади. Ҳаётида қандайдир кескин бурилиш рўй беришини сезган ҳолда, ғам-аламга ботган, асаблари обдан қақшаб соб бўлган кейинги ҳафта ичида биринчи бор кўксига ҳаётбахш ёлқин сизиб кирди-ю, у ширин хаёллар оғушида кўз юмди. Кейин худди туш кўраётгандек талмовсираб уйғонди. Эти жунжикиб, елкаларини кўрпага ўраб олди. Уйқу пардаси қоплаган нигоҳини тепадаги қорамтир осмонга тикиб ётди. Олис-олисларда милтиллаган юлдузлар ҳам гўё Азиз-

нинг кўнглидаги гаплардан хабар топгандек живир-живир кўз қисшаётганга ўхшайди. Улар ердаги одамларга қараб: «Қизик, бу жонзотлар нимакин? Зиғирдаккина жуссалари бору, тиниб-тинчишмайди-я! Тавба!» дейишаётгандай. Азиз уларга тикиларкан, уйқу аралаш жилмайиб қўйди, кейинги дақиқада эса, кўз илғамас қудратли қўллар кўмагида бўшлиқ қаърига енгилгина учиб кета бошлади... У аста-секин фафлатга чўмди...

Чиндан ҳам орада нима воқеа юз берди? Муҳиддин Жабборович нега ўзгариб қолди?.. Янги навлар устида тадқиқот олиб борувчи олимларга ҳомийлик ва ҳакамлик қиладиган, ҳар бир илмий натижа устидан ҳукм чиқарадиган, айтгани айтган, дегани деган аллома ҳам гапидан қайтар эканми?! У «киришган»дан кейин бошланмаган ишлар ҳам ўзидан-ўзи битиб кетаверишини ким билмайди, ахир?! Муҳиддин Жабборович «фотиҳа берган» масалага маъмурият ҳам дарров ёпиша қолар, керакли маблағлар ёки куч дейсизми, тезда ажратилар; хуллас, Муҳиддин Жабборович шу илм даргоҳининг падари-бузруквори эди. Нега шундай «пайғамбар» одам бирдан орқасига тисарияпти? Ахир, у баъзиларга ўхшаб илмга йўл-йўлакай кириб олган, кейин унга уя қуриб, атрофига нуқул ўзи каби саёз кимсаларни тўплаб, ўшаларнинг ҳимоясида айшини суриб, фанга зиғирдек наф бериб ё бермай, фаннинг қонини зулукдек сўриб ётган сохта олимлардан эмас-ку?! У пахта селекциячилигида йирик мактаб яратган, довруғи бутун мамлакатга эмас, чет элларга ҳам ёйилган, Америка ва Миср олимлари билан тез-тез ёзишиб турадиган, вақти келса уларга илмий маслаҳатлар берадиган катта мутахассис-ку! Нега у, шундоқ жинжилоғини нуқса йўқ бўлиб кетадиган мана шу Азизнинг олдида чекиниб ўтирибди?!

Айниқса, бу Шорасулдакаларга қаттиқ алам қилар эди... Боя ҳам Муҳиддин Жабборович атайлаб машинадан тушиб, Азизни бир четга етаклаб, у билан хуфёна гаплашиб турганда Шорасулнинг шу қадар ичи куйдики, қирғиз қовоқлари учиб, энли қошлари чимирилиб, юраги нақ ёмон бўлишига сал қолди. У Йўлдошга божалиги учун дилида «Муҳиддин Жабборовичга қариндошман» деб ғурурланар, ўзини домланинг пинҳоний маслакдоши ҳисоблаб юрарди. У, гарчи ҳеч қачон биринчиликни даъво қилмаса-да, аммо Муҳиддин Жабборовичнинг Азизга бугунги муомаласи унга қаттиқ тегиб кетди. «Бир гапи билан чиқай-чиқай деб турган монографиялар-у, эрта-индин синовга тушириладиган янги навларни ҳам асфаласофилинга жўнатадиган академик олимга жин урдими, нима бало? Бунақада бир кун бориб, кунимиз мана шу латтачайнар Азизларга қолиши ҳеч гапмас! Ана унда кўрасан!.. Йўқ, қандай бўлмасин домлага таъсир ўтказиш керак... Илм ҳомийсининг сирти кулиб турса ҳам, қамчисидан қон томиши керак!.. Акс ҳолда, ким кўринганга «сеникням тўғрига ўхшайди» деб кетилар-верса, унда нима бўлади?! Арқон бўшашдими — тамом, қўлдан чиқадил...» Шорасул домла ҳақида шу тақлид ўйларди-ю, аммо бу фикри ҳам аслида ўзиники эмасди. Тешик қулоқ, орқаворатда ҳар хил гаплар бор — уларни эшитмай иложи йўқ эди...

Чиндан ҳам домлага нима бўлди?

...Айни ўша, Азиз ишдан кейин қайнотасиникига бораман, деган кунни кечга яқин Расул Оллоёрович Муҳиддин Жабборовични «тез кирсинлар» деб чақиртириб қолди. Муҳиддин Жабборович журнал варақлаб ўтирган эди, директор котибасига кўзойнаги устидан қаради-да,

«тинчликми?» деб сўради. Қотиба қиз елкасини учириб, дик-дик юрганча чиқиб кетди. Муҳиддин Жабборович пешонасини кафтлари орасига олиб, ўйлай бошлади. «Хўш, нима билан кирса экан директор ҳузурига?» У, кимсан — академик бўлишига қарамай, кўп йиллик тажрибаси туфайли шундай бир хулосага келганки, бошлиқнинг олдига сира бўш кирмаслик керак! Ичингда уни менсимай, ўзингдан паст кўрсанг ҳам майли, аммо олдига қуруқ кирма! Майда-чуйда, аҳамиятсиз бўлса ҳам, бир-иккита масала кўтариб кир... Ҳал қиладими йўқми, унинг иши, лекин сен «чақирган экансиз» деб қуп-қуруқ кириб бораверма! Масала кўтариб кир! Уша «масала»нг ўрнига тушса, дашномларга қалқон бўлиши, ловуллаган асабларга сув пуркаб, сени ортиқча дилсиёҳликлардан асраши ҳам мумкин!..

Муҳиддин Жабборович аслида директор олдида ўзини жуда қўйиб юборган бўлса ҳам, лекин бари бир хизмат таомилини қаттиқ ушлар; шундай қилганда сих ҳам, кабоб ҳам куймай, одам ўзининг эртанги кунидан бемалол хавотирсиз яшашини яхши билар; шу боисдан кўринишда арзимаган нарсага ўхшаб туюлган, аммо раҳбар кайфиятини ўзгартириб юборадиган мана шунақанги майда-чуйдалардан сира эринмасди. У ўйлаб-ўйлаб, бир-иккита қоғозларига Азиз билан Маҳамат Турдибоев суҳбати чиққан тунов кунги партия газетасини ҳам қўшди-да, гулдор линолиум ётқизилган қабулхонага кириб борди. Навбат кутиб зерикканидан девордаги Дарвин, Мичурин, Тимирязев портретларини худди биринчи бор кўраётгандай томоша қилаётган икки олимга бош ирғаб ўтди-да, кабинет эшигини очди. Расул Оллоёрович телефонда ким биландир гаплашарди, Муҳиддин Жабборовични кўриб ҳурмати учун ўрнидан турди, рўпарасидаги креслони кўрсатди. Кейин трубкани жойига қўйиб, Муҳиддин Жабборович билан қўл олишиб кўришди. Қўзойнагини алмаштирди.

— Муҳиддин Жабборович,— деди негадир столи устида уйилиб ётган қоғозларни титкилаб,— эртага ўнда обкомга боришимиз керак экан. Қишлоқ хўжалик бўлимига.

— Нима гап, тинчликми?

— Аниқ айтишмади-ю... бироқ Азизжоннинг ишлари шекилли...

— Қайси Азизжон?— Муҳиддин Жабборович ҳайрон бўлди.

— Шогирдингиз Азизжон-да, Азиз Қосимов!

— Ҳа-а...— Муҳиддин Жабборович кулди. Кейин қизил қалам билан роса бўяб ташлаган газета мақоласини Расул Оллоёровичга узатди: — Мана бунга ўқишгандир-да!

— Кўрувдим. Қалай, йигитларимиз чакки эмас-а! — деди Расул Оллоёрович ҳам кулиб. У шу билан институтнинг ишлари бутун республикага ёйилганидан севиняптими ёки Муҳиддин Жабборовичга ўхшаб ёқтирмай гапиряптими — билиш қийин эди. Қизил қалам билан бўяб ташланган газета саҳифасига кўз югуртириб чиқди-да:

— Соғ жойини қолдирмабсиз-у...— деб жилмайди.— Умуман, ишдан бирон наф чиқадими?

— Мен қаёқдан билай?

— Раҳбари бўлиб сиз билмасангиз, унда кимдан сўраймиз? — Расул Оллоёрович, гапи дашном ўрнида қабул қилинмаслиги учун яна кулимсиради.

— Мен вақтида фикримни айтганман! Ваҳоланки, «бу ишдан ҳеч нарса чиқмайди» деганман. Лекин ҳозир бошқа нарсага қойил қолиб ўтирибман. Ваҳоланки, шу зиғирдай бола ҳаммамизни ногорасига ўйнатапти, сиз билан менгина эмас, бутун илмий жамоатчиликни, қолаверса, мана!— Муҳиддин Жабборович жаҳл билан газетани кўрсатди,— бутун республикани лақиллатиб ўтирибди, ваҳоланки, мана шунисига қойилман. «Ҳой, ука, аҳмоқлик қилма... бекорга умрингни совориб сар-

сон бўлма, илиг-иссиғида бошқа иш билан шуғуллан, ҳали ҳам кечмас... таваккал «назария»ларингни йиғиштириб қўй, ваҳолоҳки олимпларни, айниқса ёшларни чалғитма» дейдиган битта мард топилмади-я шу пайтгача! Мана, оқибати! Унинг учун Расул Оллоёрович ҳам — бир тийин, Муҳиддин Жабборович ҳам — бир тийин! Биз-ку, майли, ваҳоланки, бизни ўзига душман деб билади! Ахир, Марказий Комитет газетасидагилар қаёққа қарашган, ҳайронман?!

Расул Оллоёрович ҳар галгидек Муҳиддин Жабборовичнинг гапини бош лиқиллатиб маъқулламади. Қайтага Муҳиддин Жабборовичнинг куйиниб сўзлаганига кулди-да, газетани домлага кўрсата туриб:

— Муҳиддин Жабборович, келинг, очиқчасига гаплашайлик,— деди бирдан жиддий тус олиб.— Шу боланинг ишини қанчадан бери қайтариб келяпмиз. Аммо ишончимиз қатъийми шунга, янглишаётган бўлмайлик тагин? Фан, ўзингиз биласиз, йўналиши ҳам, имкониятлари ҳам кенг...

Муҳиддин Жабборович «менга ақл ўргатмасангиз ҳам ўзим биламан» дегандай бошини четга бурди. Кейин бетоқат бўлиб, хуноби ошиб, қўлларини икки томонга ёйди:

— Ҳатто сизниям йўлдан урибди, Расул Оллоёрович!

— Йўқ, Муҳиддин Жабборович, бу масалада мен бошқача фикрдаман. Минг қилганда ҳам шу бола ўзимизники! Модомики, ўн йилдан бери битта нарсанинг кетидан тушиб... бирон умиди бордирки, қўймапти. Очиғини айтсак... коммунистмиз, тан олишимиз керак — шу боланинг ишига бундай бир қизиқиб, жон койтмадик. Бу бизнинг айбимиз. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор, Муҳиддин Жабборович. Вилт балоси пахтачиликнинг ҳиқилдоғидан бўғиб турган ҳозирги вазиятда нима бўлса ҳам, албатта, бирон чорасини топиш керак-да, бари бир, бошқача йўл йўқ. Тўғри, Азизнинг иши хусусидаги шубҳаларингиз ўринли. Битта сиз эмас, анчагина йирик олимплар ҳам шу фикрда... Аммо ҳали айтганимдай, масаланинг иккинчи томони бор...

Муҳиддин Жабборович шу гапдан сўнг бир оз қовоғи очилиб, олдидаги қоғозлардан кўз узмаса ҳам, лекин энди Расул Оллоёровичга диққат билан қулоқ сола бошлади.

— Минг қилганда ҳам бу бола ўзимизники. Манови герой бригадирнинг гапларини қаранг. Бу кўчадаги одам эмас, пахтанинг пири-я, билмаса айтмайди. Ҳозир икковимизни чақириб сўрашса, Азизнинг янги навини мутлақо билмаймиз...

Муҳиддин Жабборовичнинг яна хуноби ошди:

— Тушунсангиз-чи, Оллоёрович!— У жаҳли чиққанда рўпарасидаги одамга фақат отасининг исмини айтиб мурожаат қиларди.— Қандай нав яратибдики, у тирранча, ваҳоланки, сиз уни янги дейсиз?! Авваллари неча марталаб айтганман, натижаларингизни кўрсатинг, деб. Худбинлигининг устига тагин димоғдорлиги-чи: ваҳоланки, тузукроқ хулоса чиқарганларидан кейин кўрсатармишлар! Бу гапга нима дейсиз энди?! Унга бориб ялинишим қолди фақат! Сиз ҳам айбни бизга афдарасиз.

Расул Оллоёровичнинг бирдан ранги ўчди. Лекин ўша заҳоти ўзини босди-да, вазмин оҳанг билан:

— Нима десангиз денг-у, аммо шу бола ўзимизники,— деди.— Мана, обкомда қизиқишяпти; республика партия газетаси ҳимоя қилиб чиқди уни. Бунақада бурнимизнинг остидан илдириб ўтирмайлик. Қарабсизки, битта чаққон чиқади-да... шунча йил даргоҳимизнинг тузини ичган одамни дарров ўзиники қилади-қўяди. Бу ҳам майли-я! Улганнинг устига тепган дегани кейин бўлади: сиз билан биз қолақ, консерватор, догматикка чиқамиз... Тушуняпсизми? Мен мана шу жиҳатларини ўйлаяпман. Ҳар қалай, ўзимизнинг бола-ку...

Муҳиддин Жабборович Расул Оллоёровичга истехзоли нигоҳ билан тикилиб турди-да, ичида «ҳа, қув!» деб қўйди ва ўзи ҳам кутмаган тарзда директорга қўпол гапириб юборди:

— Сиз фақат ўзингизни, борингки институтни, мени ўйласангиз, кечирасиз-у нокамтарлигим учун, ваҳоланки, мен республикани, бутун пахтачилигимизни, давлатимизни ўйлайман! Ўзбек пахтачилигини йўрқақлагани одам, ваҳоланки, уни чақалоқдек папалаб ўстирган одам... ҳеч қачон энди уни арзимас бир кимсаларнинг қўлига топшириб қўёлмайман! Гапим шу!

— Қизишманг, Муҳиддин Жабборович, қизишманг, қизишингизга ўрин йўқ. Хўш, унда обкомда нима деймиз?

Муҳиддин Жабборович директорнинг охирги гапидан сўнг яна бир оз шаштидан тушди-да, юзини четга буриб «уф-ф»лади. Кейин «бари бир мени тушунмаяпсиз» дегандай елкасини қисиб қўйди. Расул Оллоёрович бирпас жим кутиб турди, академик миқ этмагач:

— Хафа бўлдингизми, Муҳиддин Жабборович? — деди кулимсираб. — Ҳар қалай обкомга «тузук юрибсизларми, соғлиқларингиз қалай» дейишга чақиришмайди-ку. Биздан фикр сўрашади. Раҳбарларни биласиз, амалиётга суянишади. Қосимовнинг тажрибалари ҳам кўзларига тайёр ошдек кўриняпти, шекилли... Бекорга қизишишдан нима фойда? Аксинча, ёшимизга, мавқеимизга яраша иш тутайлик. Керак экан, ўша Сергей Матвеевич олиб берган участкасига бориб, ўзимиз кўриб келайлик тажрибаларини; ҳаммаси раванг бўлади-қўйди. Шунинг учун, ҳозирча йўқ нарсдан ишқал чиқариб ўтирмай, агар обкомда Азизни ёқлашса, ёнини олмайлигу, лекин текшириб кўрамиз, деб муҳлат сўрайлик. Ана шунда тузук бўлар менимча...

— Оллоёрович! Айтиб қўяй сизга, ваҳоланки, бунақанги либераллик билан ўзингизга, албатта, гап теккizasиз! Фанни — чидаганга чиқарган! Фанда ҳамиша, ҳар доим росмана жанг кетади. Қимдир эфирроф қилинади, кимдир инкор этилади! Ваҳоланки, жанг тўхтаган кунни фанни кўлмак босади! Ҳар хил қурт-қумурсқалар босади! Эҳ, Оллоёрович! Ҳамманинг кўнглини овлаб бўларканми-а! Овлаб бўпсиз! Овлаёлмайсиз! Фан — тафаккур кураши! Биров энгади, биров энгилади! Фақат ўз фойдамизни, ўз тинчимизни ўйласак... Унда нима бўлади?! Либералликни ташланг, дўстим! Кейин... шошманг, фанга маъмуриятчиликни аралаштириш — ваҳоланки, бу нима деган гап?! Мард келдингми, мард кет! Нима қиласан — раҳбар органларнинг соясига беркиниб?!

Расул Оллоёрович Муҳиддин Жабборовичнинг жаҳли чиққанини, вазиятни сал бўшаштирмаса, арзимаган нарсдан оралари бузилиб қолиши мумкинлигини сезди-ю, юмшатиброқ гапирди:

— Фикрларингиз тўғри, Муҳиддин Жабборович. Аммо обкомда ҳозирча бояги айтганимдек иш тутайлик... Ҳайронман, наҳотки шу мақоладан кейин қўзғалиб қолишган бўлса...

Муҳиддин Жабборович қўл силтади:

— Мен ўша хусуматчидан, ростини айтсам, қўрқиб қолдим. Ваҳоланки, бундай паст кимсадан ҳар нарса кутиш мумкин. Балчиққа тош отсанг, шатмоғи ўзингга сачрайди! Анови бригадир, фамилияси ким эди? — У газетага қараб, керакли жойини топди: — Ҳа, Турдибоев! Гапини қаранг: «баъзи бир сабрсиз одамлар», «янгиликни кўролмайдиган ганимлар» эмиш! Хўш, ўша сабрсиз, ўша янгиликни кўролмайдиган ганим, ваҳоланки, ким сизнингча? Ким?! Кўряпсизми, гап қаёққа қараб кетяпти? Тагин бу на бир илмий даражаси, на бир тайини бор маҳмадонанинг иши! Ҳали кейин кўрасиз! Сиз билан биз либераллик қилавериб, «майли, шов-шувсиз ҳал бўла қолсин, чангимиз чиқмасин» деб юравериб, ҳадемай елкамизга миндириб, бошимизга қўнди-

риб оламиз. Э, кулманг, ваҳоланки, менга раҳмат дейсиз ҳали! Худди айтганимдай бўлади, мана кўрасиз...

Икковлари тортиша-тортиша, охири эртага соат ўнга Муҳиддин Жабборович ҳам, Расул Оллоёрович ҳам тўппа-тўғри обкомга бора-верадиған бўлишди. Домла ҳаяжондан боя айтарман деб кўтарга кирган бир-иккита майда ишларини ҳам унутди. Уларни яна қўлтиқлаганча чиқиб кетди. Бўялган газетани эса, «тағин бир ўқиб чиқай» деб Расул Оллоёрович олиб қолди...

Тўрт қаватли ойнабанд оппоқ иморат — обком биноси томонга трамвай йўлини кесиб ўтаётгандаёқ Муҳиддин Жабборович узоқдан Расул Оллоёрович ўзини гулзор орқасидаги зинада кутиб турганини кўрди. Муҳиддин Жабборович одатдагидек яхши кийинган, галстугини атайлаб бўшгина боғлаб, этаги очиқ кўйлак нусха костюмининг кичкина ёқаларини қотириб дазмоллаган, қип-қизил текис юзи тез юрганиданми сал терлаб қизариб кетган эди. Расул Оллоёрович эса Муҳиддин Жабборовичнинг келишини пойлаб, кулимсираб турибди. Иккала домла ҳол-аҳвол сўрашиб, лифт билан учинчи қаватга кўтарилишди. Эшикларда ёзилган фамилияларга қараб-қараб, Қўшмоқовнинг кабинетини топишди-да, қабулхона котибасига ўзларини таништириб, юмшоқ курсиларга ўтиришди. Котиба қиз кабинетга кириши билан ичкаридан гўнғир-гўнғир овоз эшитилди ва кейинги дақиқада эшик ланг очилиб, Зокир Қўшмоқовнинг ўзи чиқиб келди. У домлалар билан самимий кўришиб, уларни ичкарига таклиф қилди. Обком қишлоқ хўжалик бўлимининг мудирини Зокир Қўшмоқов қотмадан келган, жиккаккина йигит бўлиб, Расул Оллоёровичникига ўхшаш нозик кўзойнак таққан, устида одми костюм, сочини типратикан нусхада олдириган, ҳаракатчан одам эди. Уни Расул Оллоёрович анча тузук билар, мажлисларда юравериб кўп кўрган; аммо Муҳиддин Жабборович эса, деярли танимасди. У фақат Зокир Қўшмоқовнинг Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик фанлар академиясининг мухбир-аъзоси эканлигини орқаворатдан эшитгани бор эди...

Зокир Қўшмоқов бундан анча йиллар бурун қишлоқ хўжалик институтида ўқиб юрган вақтидаёқ жамоат ишларида ўзини кўрсатиб, институт комсомол ташкилотининг секретарлигига сайланган, чаққон, ишбилармон студентлардан эди. Шу сабабли олий ўқув юртини битиргач, аспирантурада қолдиришди. Сал ўтмай уни район комсомол комитетининг биринчи секретарлигига сайлашди. Ҳар ишнинг этагидан маҳкам тутадиған, ташкилотчилик қобилияти зўр йигит, шунча югур-югурнинг орасида кандидатликни ҳам ёқлаб олди. Уч йиллардан кейин партия Марказий Комитети қишлоқ хўжалик бўлимига инструктор бўлиб ишга ўтди. Сўнгра тавсиянома билан Москвага, докторантурага жўнади. Тўрт йил ичида чорва моллардаги паратизм бўйича докторлик диссертациясини ёқлаб қайтиди-да, республика Фанлар академиясида илмий котиблик қилиб юрди. Ўтган йили унинг докторлик иши катта амалий аҳамиятга эга бўлиб чиққани туфайли Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик фанлар академияси мухбир-аъзолигига сайлангач, сал ўтмай, обком бўлимига мудир қилиб тайинланди. Расул Оллоёрович гарчанд Зокир Қўшмоқовни шахсан яхши танимаса ҳам, шуларнинг баридан хабардор эди...

— Сизларнинг қимматли вақтларингизни совуришга ҳаққим йўқ,— деди Зокир Қўшмоқов кула туриб, иккала олимга жой кўрсатаркан,— муҳим масалада чақирдик сизларни. Областимиздаги бир колхозда... ўша колхоз раҳбарларидан, колхозчилардан, қолаверса ай-

рим пахташунос мутахассислардан бизга тушган маълумотларга қараганда, сизларнинг институтларингизда ишлайдиган Азиз Қосимов деган ёш бир олимнинг вилтга қарши ўтказётган тажрибалари яхши натижа бераётганмиш. Кеча Марказий Қомитадан ҳам қўнғироқ қилиб қизиқшди. Биз ўша тажрибанинг салмоғини, бир сўз билан айтганда, ҳақиқий аҳволини билишни истардик.— Зокир Қўшмоқов шундай деб аввал Расул Оллоёровичга, кейин Муҳиддин Жабборовичга тикилди. Расул Оллоёрович ҳам «мабодо сиз бошлайсизми?» дегандек Муҳиддин Жабборовичга юзланди. Академик қовоғини уйганча ўтирарди; агар у гап очса, кечаги жанжалдан нари ўтмаслигини Расул Оллоёрович сизди-ю, томоғини қириб, Зокир Қўшмоқовга юзланди.

— Зокир Қўшмоқович, ўзимиз ҳам шу масала бўлса керак деб таҳмин қилгандик...— Бу, асли Муҳиддин Жабборовичга мўлжаллаб айтилган муқаддима эди. Чунки кеча Зокир Қўшмоқов директор билан телефонда шахсан ўзи сўзлашган, нима мақсадда чақиришаётганини батафсил айтган; Расул Оллоёрович эса, элбурутдан Муҳиддин Жабборовичнинг кайфиятини бузмаслик учун кеча обком бўлим мудирини хабарлаган гапларнинг фақат учини чиқариб, қолганини ўзи ўша ёқда эшитсин, деган қарорда тўхтаганиди. Зокир Қўшмоқов ҳам буни пайқадди шекилли, мийиғида кулиб, индамади.— Бу анча жиддий масала. Ижозатингиз билан биз яна бирон ҳафта шуғуллансак. Натижасини кейин айтсак.

Обком бўлим мудирини, ҳойнаҳой, гапнинг бу қадар қисқа бўлишини кутмаган шекилли, бир оз шошди ва нима дейишга қийналиб турди.

— Тушунарли,— деди охири у столидаги календарни варақлаб.— Яна неча кун керак сизларга? Бир ҳафта етадимиз?

— Йўқ! — деди шу пайтгача миқ этмай ўтирган Муҳиддин Жабборович.— Етмайди. Чунки бу жуда ҳам чалкаш масала. Таги бўш. Бўшгина эмас, пуч!

Расул Оллоёрович домлага ўпкаланганнамо кўз ташлаб қўйди, у бундай пайтларда гапни чўзишни ёмон кўрарди. Бўлим мудирига қараб:

— Зокир Қўшмоқович, биласизми...— деди қўлидаги кўзойнагини ўйнаб,— домланинг гапида жон бор. Қосимовнинг тажрибаси ҳали таваккал иш... Ҳеч ким бу услубда ишламаган...

— Мантиқ йўқ! — деди Муҳиддин Жабборович энди бир оз ҳаяжонга тушиб.— Мукамал навни мукамал навга чатиштириш — ваҳоланки, бу ҳатто аксиома ҳам эмас, қонун, қонуният ахир! Халқимиз асрлар давомида пардоздан ўтказиб, пуштини тозалаб кетган маданий навга ёввойи ғўзанинг қонини қўшармиш. Ёввойи нав ҳеч қачон селекциячиликда донорлик ролини ўтамаган. Мана шу тўққиз пуллик нарсани ҳам тушунишни истамайди, ваҳоланки, ўша Қосимов! Бу мантиқсизликдан бошқа нарсамас!

— Кечирасиз, домла, мен ҳам мутахассисман,— деди обком бўлим мудирини Муҳиддин Жабборовичга самимий боқиб.— Сиз билан бир оз тортишмоқчиман бу масалада. Гапингиз тўғри, ҳар ишда мантиқ бўлиши зарур. Агар қидирилса, чиқади ўша мантиқ. Чатоқ жойи шуки, кўпинча мантиқни тополмай, шошма-шошарлик билан «мантиқсизлик» дея эълон қиламиз.

— Нима десангиз денг-у, ихтиёр сизда, аммо бу ишдан натижа чиқмайди. Ёввойи навнинг пуштсизлик касали, ваҳоланки, охири бориб ўз кучини кўрсатади.— Муҳиддин Жабборович асабий қиёфада юзини четга бурди.

Зокир Қўшмоқов яна баҳсга аралашди:

— Мен ҳам ўша йигитнинг ишларидан бир оз хабардорман; икки марта тажриба участкасида бўлдим. Лекин мен чорвадорман. Менга

айни сизларнинг эътиборли фикрларингиз керак. Эҳтимол, мен нозик жиҳатларини билмасман. Лекин натижаларига қаралса, вилтга чидамли, тезпишар, толаси яхши. Айни бизга ҳозир мана шундай нав керак!.. Ҳа, айтгандай, мантиқ масаласи. Юзаки ёндашилса, кўп нарсаларнинг мантиқ ва маъноси йўққа ўхшайди. Фламарионнинг фикрини эсланг. «Тириклик — табиатнинг доимий шиори. Табиат ўзининг барча хилват бурчакларига ҳаёт ато қилганидан гўё қониқмагандек уларни тирик жонзотлар билан тўлдирга бошлади, ўзи яратган жонзотларни бир-бирига қалаштириб, тирикликни тириклик ҳисобига яшашга мажбур этди, яъни паразитизмни вужудга келтирди». Чиндан ҳам табиат ўзига-ўзи мантиқсизлик қиляпти. Лекин бунинг тагида ҳам катта мантиқ бор. Бундан табиатда мувозанат масаласи келиб чиқади. Бироқ онгсиз табиатга хос бу мантиқ айни замонда бизни қаноатлантирмайди! Биз ўрни келганда табиат мантиқини ижтимоий мантиққа мослаштирамиз... Э, кечирасизлар, мен сизларга лекция ўқиб кетдим шекилли... Фанда, менимча, жасорат керак! Мутлақ бўлиб қолган айрим тушунчаларни яна қайтадан ғалвирдан ўтказиш ҳам фанга кутилмаган, оламшумул кашфиётлар берган-ку, ахир! Буни мендан кўра сизлар яхши биласизлар...

Муҳиддин Жабборович ичида «ҳа, гапни мана қаёққа олиб келяпти» деб ўйласа, Расул Оллоёровичнинг миясидан «бу унча-мунчага бўшашадиган йигитга ўхшамайди, ўлгудек пишиқ одам...» деган фикр ўтди-ю, ўтирган жойида бир қимтиниб, Зокир Қўшмоқовга кулимсираб қўйди.

— Жасорат билан таваккалнинг, ваҳоланки, осмону ерча фарқи бор, ўртоқ Қўшмоқов! — тўнғиллади Муҳиддин Жабборович.

— Борди-ю, бу таваккал бўлмаса-чи, айни ўша биз ахтарган жасорат бўлса-чи?! Ҳозирча билмаймиз-у, ахир! Қўлимизда далил йўқ. Биров юрмаган йўлдан боргани учун, менимча, у йигит дашном ўрнига мақтов эшитиши керак! Ўзингиз биласиз, домла, ҳар қандай кашфиёт — дадил, кескин, қутбли фикрлашлар оқибати. Ўртаҳол нарсалардан катта натижа чиқмаган. «Менинг шогирдларим мендан ўзиб кетишлари, менинг ишларимни давом эттирганлари ҳолда, менга қарши чиқишлари, ҳатто ишларимни вайрон қилишлари зарур. Фақат мана шундай изчил вайрон қилиш ишларигина тараққиётга йўл очади». Бу Мичуриннинг сўзлари. Қаранг, қанчалар жасоратли, қанчалар адолатли, доно гаплар! Мана шу бағри кенгликнинг ўзи, мана шу жасоратнинг ўзи шогирдларга минг чандон илмий жасорат бермайдими? Уларнинг ёшликка хос тошиб келаётган фанний илҳомини бадтар авж олдирмайдими?!

Расул Оллоёровичнинг хаёлини энди икки хил фикр эгаллади. Бир томондан, боягидек: илмли, ақлли, мушоҳадаси кенг йигит экан, деб ҳатто ундан бир оз ҳадиксираб ўтирган бўлса, иккинчи томондан, айниқса Зокир Қўшмоқовнинг кейинги гапларини эшитгач, «ҳали шошмай тур, дўстим... Фан муаммолари сан айтганчалик хамирдан қил суғуриш эмас... бу оғир, машаққатли иш, одамни эзадиган иш...» деб ичида унга истеҳзо билан қарай бошлади; айни пайтда у, донишмандларнинг ўткир фикрларини ёдлаб олган ва ҳозир дона-дона қилиб айтиб бераётган бу йигит яқингинада докторликни ёқлагани, ҳали қўша-қўша адабиётлар, хилма-хил назариялар оламидан, чиндан ҳам кучли, аммо истаган шароитда қўлласа кетавермайдиган доно мулоҳазалар салобатидан қутулиб улгурмаганини ҳам ҳис этди.

Расул Оллоёровичнинг бу фикрларини гўё Зокир Қўшмоқов уқиб олгандек, кутилмаганда шундай деди:

— Келинлар, ҳозир цитатабозликни йиғиштирайлик-да, аввал ўша ишни холис туриб, тузукроқ кўриб чиқайлик. Назаримда уни сиз-

лар ҳам шунчаки умуман биладиганга ўхшайсизлар; натижаларидан беҳабарга ўхшайсизлар. Майли, сизларга, боринги, икки ҳафта муҳлат. Ўртоқ Қосимовни ёнларингизга олиб, бир кўриб чиқиш керак. Республикага машҳур Маҳамат Турдибоевнинг гапларини қаранглар! — Зокир Қўшмоқов фақат шу ердагина газета мақоласини эслатди. Кейин бир четга яхшилаб тахлаб қўйилган қоғозлари ичидан ҳозир Расул Оллоёровичнинг ҳам папкасида турган, Муҳиддин Жабборович обдан бўяб берган газетанинг ўша сонини топди-да, олимларга қараб: — Ўқигандирсизлар? — деб сўради. — Ўзини гаровга қўйиб ёқлаб чиқяпти у! Холис гап ҳаммага ёқади. Мақолани биринчи секретаримиз ҳам ўқиган эдилар, бизга кула-кула Маҳамат чатоқни гапириб бердилар. Тўғри сўз, ўжар, ҳақлигига ишонса ҳеч кимни танимайдиган одам бу! Бир-иккита воқеани айтсам, кулавериш қотасиз. Қосимовнинг ишини мана шу одам ёқлаяпти! Секретаримиз ҳам қизиқиб қолдилар, «бу, албатта, катта шов-шувга айланади» деяптилар нуқул. «Маҳамат чатоқ ёқлабдими, демак, ютуқ шу йигитда» деяптилар. Шунинг учун икки ҳафта ичида аниқ маълумот тайёрласанглар. Пучагини пучакка, сарагини саракка ажратиш керак, вассалом. Бизга факт беринглар. Келишдикми?

Икковлари учун Расул Оллоёрович «келишдик» деб жавоб қилди-ю, Зокир Қўшмоқов олимларни остонагача кузатиб, кейин хайрлашди. Расул Оллоёрович ҳам, Муҳиддин Жабборович ҳам узун йўлакдан ўтиб, лифтда пастга тушиб, ташқарига чиққунларича ҳам чурқ этишмади. Фақат Муҳиддин Жабборович зинадан тушиб бораётганида негадир орқасига ўгирилиб, «чиндан ҳам ҳозир шу ерда бўлдикми» дегандай ярқиллаб турган бинога ҳайратомуз қараб қўйди.

Бошлиқларнинг иш тарзи ва одатига ўрганган, хушчақчақ пайтида «мен қолавураман, хўжайинларимни олиб ташлайверишади» деб одамларни кулдирадиган паканагина шофер йигит «булар, ҳойнаҳой, ҳали-бери чиқишмаса керак» деган тахмин билан шапкасини кўзига бостирганча радиони паст қўйиб, ўриндиқ суюнчигини орқага ташлаб, оёқларини чалиштирган ҳолда уйқуни уриб ётарди. Аммо «хўжайини» Расул Оллоёровичнинг шарпасини анча наридан қандайдир бир зийраклик билан дарров сезди-ю, шоша-пиша кўзини ишқаб, домлалар келишига ичкаридан орқа эшикни очиб турди.

— Ҳайиқиш деган нарсани билмайди! Ахир ўз бошини ёйди у! — деди Муҳиддин Жабборович зарда билан машинага эпчил чиқиб ўтираркан. Расул Оллоёрович индамади. Машина қўзғалаётганда радиоси қаттиқ тириллаб кетди. Ўзи табиати хира бўлиб турган Расул Оллоёрович худди тишига бехос тош теккандай афти буришди ва «овозини ўчир» деган ишорани қилди. Шундан кейин ҳам Муҳиддин Жабборович яна бир-икки бор суҳбатни ўзи истаган мавзуга йўлламоқчи бўлиб кўрди-ю, аммо ҳамроҳи индамагач, бу сукутни «бегона қулоқнинг олдида жим кетайлик» деган маънода тушунди-да, нафасини ичига ютди. Лекин ташқарига тикилиб бораркан, мияси бари бир шиддат билан ишларди. Машина муқолишга бурилаётганда нимадир эсига тушдими, энди гапиришга оғиз жуфтлаганида ўнг тарафдаги орқа ғилдирак бирдан ариққа тушиб, ўтирганлар ичлари узилгудай сакраб кетишди. Яна жимлик. Расул Оллоёрович ҳам, гарчи кўринишидан хотиржам бўлса-да, хаёлида бошқа режалар тузаётгани шуңдоқ кўзидан билиниб турарди.

Газик институт олдида тўхтагач, олимлар бирин-сирин тушишди-да, Расул Оллоёрович домлага қараб:

— Ун минутлардан кейин Азизжонни ўзимга чақираман. Сиз ҳам кириш, бирга гаплашамиз,— деди ва йўлакдан чапга бурилиб, кабинети томон йўналди. Азизларнинг хонасига яқин келганда, юриб бора-

ётган жойида бўйнини чўзиб, ойнабанд эшикдан ичкарига қараган бўлди... Қотиба қиз дераза тагида патиллатиб машинкада нимадир ёзар, берироқдаги қатор стулларда эса институт олимларидан, аспирантлардан тўрт киши Расул Оллоёровичнинг келишини кутиб ўтиришарди. Директор улар билан бош ирғаб кўришди ва:

— Дўстлар, биз шошиб турибмиз, ишларингиз жуда тигиз бўлма-са, илтимос, эртага кирсанглар,— деди кабинет эшигини очаркан, йиғилганларга бир-бир тикилиб. Олимлар ноилож тарқалиб кетишди. Расул Оллоёрович қотиба қизни чақирди.

— Ҳеч ким сўрамадим мени? — деди одати бўйича.— Азиз Қосимовни чақиринг. Тез.

Қотиба қизнинг бирдан авзойи ўзгарди, ҳаяжонга тушиб:

— Домла, ҳозиргина у кишининг қайноталари телефон қилган эдилар, Қосимовнинг онаси вафот этибди.

Расул Оллоёрович сейфини очаётган ерида таққа тўхтаб, негадир ялт этиб девордаги соатга қаради ва:

— Ие, қачон? — деди сейф эшигини қайтадан ёпиб.

— Кеча. Тунда. Қосимов ўша ерда экан. Шуни билдириб қўйиш учун телефон қипти қайнотаси.

Расул Оллоёрович юз берган воқеага чин дилдан ачинди. Уйлаган режаси чиқмагани учунми, мақсадсиз равишда кўзойнагини алмаштирди, кейин:

— Чатоқ бўлибди. Жуда чатоқ бўлибди,— деди.— Унда менга Бобоқулов билан местком раисини чақиринг. Қизим, илтимос, тезроқ топинг уларни. Ҳа, ростдан, илмий котибга айтинг, газетага таъзиянома бериб юборсин,— Расул Оллоёрович ички телефонда Муҳиддин Жабборович билан уланиб, воқеани айтди. Зум ўтмай, шошилганча Муҳиддин Жабборович кириб келди:

— Бола фақирга қийин бўлипти-ку. Билишимча, у оиланинг тўнғичи. Қийин бўпти! Боришимиз керак, Расул Оллоёрович, боришимиз керак. Бунақа пайтда одамга дунё-дунё хазина берманг-у, шундоқ бир кўриниб, кўнглини сўранг— етади! Қаддини бирдан тиклаб қўясиз. Борайлик, Расул Оллоёрович...

Инсон ҳаётида шундай дақиқалар бўладики, у яшаб турган, ҳар қуни талашиб-тортишиб, бировдан озор чекиб, бировга озор бериб юрган муҳитини бирдан унутгандай, худди холис самога кўтарилиб, ерни, ундаги серташвиш жонзотларни, дунё завқ-сафосига нодонларча берилган ёки арзимаган ўткинчи ҳавасни деб бир-бирига чоқ қазиган одамларни юқоридан туриб томоша қилаётгандай, уларнинг устидан заҳарханда билан кулаётгандай сезади ўзини. Одатда кўпинча ўлимдан кейин шундай бўлади. Узганинг ўлими ҳам яшаб турганларнинг ҳаёти, шу кунгача кўрган-кечирган кечмишлари учун ўзига хос сарҳисобга айланади. Ана шунда ҳар қандай тошмеҳр, бадфеъл одам ҳам бир зум бўлса-да, кўпчиликка яхшилик қилиш, эзгу ном орттириш хусусида бош қотириб қолади...

Муҳиддин Жабборович ҳам, гарчанд Азиз Қосимовни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ бўлса-да, аммо онаси ўлганини эшитганда бирдан юраги орқасига тортиб, Азизнинг ҳолига сидқидилдан ачинди. Назарида «ўлим» деган муҳим бир шарпа унга ҳам бўй чўзиб қарагандай эвлари жимиралиб кетди. Айниқса, шон-шухрат масасини олган, ҳаётда доим ошиғи олчи одамларга ўлим қанчалар ёмон таъсир этишини бир тасаввур қилинг: «Наҳотки, шу латофатли олам биздан ҳам қолиб кетса?! Бу қадар ширин, бу қадар тотли ҳаёт бир кун келиб, наҳотки, бизсиз ҳам давом этса?!» Эҳтимол, Муҳиддин Жабборовични айни мана шундай кечинмалар қийнаётгандир?.. Ким билади?.. Аммо шуниси аниқ эдики, у Азизга, унинг оиласига юрак-юрагидан ачинарди...

Расул Оллоёровичга келсак, кўнгли бўш, меҳрибон одамлиги учун уруш азобларини бошидан кечирганига қарамай, ўлимдан ёш боладек қўрқарди. Оломон орасига бош суқиб, оёғининг учида чўзилиб мурдага қарайдиган дийдаси қаттиқларни кўрганда эса кўнгли беҳузур бўларди. Шу боисдан қариндош-уруғлариникига ҳам дафн маросимига бормас, орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейингина бир кириб, таъзия билдириб чиқарди. Шунинг учун билган киши — унинг аҳволини тушунар, билмагани уни калондимоғ дер, айрим шарттакилар эса: «Бурнингни кўтариб қаерга борардинг? Бир кун сен ҳам ўласан-да! Дунёга устун бўлармидинг...» деган ортиқча гапларни ҳам ташиб юришарди. Расул Оллоёрович бу вайсашларни орқаворатдан эшитса ҳам, бари бир тарки одат амримаҳол — ўлим деган жойдан етти маҳалла нари қочарди...

Ҳозир ҳам у Муҳиддин Жабборовичнинг таклифини эшита туриб, «бормасликка қандай баҳона топсамикин-а» деган ўйда эди. Охири гўё академикнинг гапини эшитмагандай:

— Бобоқулов билан месткомимизни чақиртирдим. Одамларни уюштириб, майда-чуйдасига қарашиб келишар,— деди.— Вақтингиз бўлса чиқинг, яхши бўлади, чиқинг...

Шу гапдан кейин Муҳиддин Жабборовичнинг шашти бир оз тушди, «ҳамма билан судралишиб юраманми, бош маъракаси куни ўзим чиқиб келарман» деб кўнглига тугиб қўйди. Хонасига боргач, хаёлини яна боягина обкомда бўлган гаплар банд этди-ю, эртагаёқ Азизнинг тажриба участкасини бориб кўрмоқчи бўлди ва машинасини сўраб жини Йўлдошга кўнғироқ қила бошлади.

13

АЗИЗНИНГ «тажриба участкаси» бир ярим гектарча ер экан. Теварақдаги бошқа карталардан атайлаб ихота қилингандай қалин тут дарахтлари билан ўралган, фақат кун чиқиш тарафдаги тупроқли йўлгина уни қўшни карталар билан боғлар эди. Атрофда негадир ҳеч ким йўқ, кенг далада тик этган товуш эшитилмасди...

Муҳиддин Жабборович анҳорнинг нариги ёқасидан бериги томонга эпчиллик билан сакраб ўтди-ю, ҳар хил белгилар, ёзувларга тўла тахтачалар қадаб қўйилган кафтдай-кафтдай майда карталарга кўзи тушди-да, Азизнинг участкаси шулигини дарров тушунди... Бирдан шунча ер ҳам академикнинг кўзига жуда кичкина кўриниб кетдими, қилаётган ишлари ўзига малол келди. «Томизғидай жойнинг гапини бутун республикага ёяман дейиш... ўтакетган худбинлик-ку?!» Муҳиддин Жабборович, гарчи куни кеча Азизнинг кулфатидан астойдил қайғуриб, унга юрагидан ачинган бўлса-да, аммо ҳозир яна аслига қайтиб, гап яна ўзи бутун умрини бағишлаб келаётган қадрдон соҳасига бориб тақалгани учун, ундаги одамгарчилик туйғуси ундан ҳам зўрроқ хоҳиш — ўзининг ҳақлиги ва бенуқсонлигини исботлаш истаги олдида ожизлик қилди-ю, у бирдан асабийлашиб кетди ва қаердаги гумроҳ болани қўллаб, Муҳиддин Жабборовичдек хизмати чўнг олимларни камситаётганларидан ўксиб, кексалар айтмоқчи — қорнига эмас, қадрига йиғлай бошлади.

Эғнидаги яп-янги костюмини қовжираган ғўза барглари ифлослантириб юбораётганига ҳам қарамай, у шитоб билан у картадан-бу картага ўтар, тажрибали, зийрак кўзлари бесаранжомланиб, бир чама-лашдаёқ янги навнинг бутун хислату иллатларини илғаб олишга уринаётгандек эди. Вужудини қандайдир тушуниб бўлмас қалтироқ чулган, нуқул қаёққадир шошаётганга ўхшарди...

Бир четда, почалари чанг бўлиб жийда дарахти соясида турган

Йўлдош эса, тоғасининг бу ғалати хатти-ҳаракатидан, у ёқдан-бу ёққа ёш боладек саросимага тушиб югуришидан кулгиси қистар, «олимлар ҳам суриштириб келганда ғирт нашаванд одамлар-да» деб ўзини-ўзи хурсанд қиларди... Жингалак сочларининг ости терлаб, митти кўзларини жонсарак тоғасидан узмай, «ишқилиб, тезроқ битирсин-да ишини» деб тоқатсизлэнарди. У, кишибилмас ичида олимларни ёмон кўрарди; ўзича уларга паст назар билан қараб юрарди. Аммо, иккинчи томондан, ўқимишли, донгдор одамларга яқин бўлиш унга хушёқар, шу сабабдан тоғасими, божаси Шорасулми — бир нарса дейишса, гапларини икки қилмай бажо келтирарди. Айниқса, тоғаси дастёр — машинаси учун уни тез-тез йўқлаб турарди. Гоҳо катта зиёфат-йиғинларда Йўлдош фан кишилари даврасига тушиб қолганда, уларнинг салобати, ўткир-ўткир гапларига ҳаваси келиб, «бекор ўқимаганман» деб қаттиқ афсусланарди ҳам. Лекин кейин кўп жиҳатдан улардан ўзининг устунлиги, арзимаган нарсаларгаям қўллари калталиқ қилиб, ҳатто Муҳиддин Жабборовичдек академик тоғаси ҳам унга ялинишини ўйлайди-да, «усти ялтироқ, ичи қалтироқ бўлмай ўлларинг» деб кулади...

Муҳиддин Жабборович иссиқни писанд қилмай, энди майдоннинг қоқ ўртасида туриб олган, гоҳ энгашиб адл ғўзалардаги очилган кўсақларни санар, гоҳ толасини тортиб кўрар, кейин нозик нарсани авайлаётгандай яна кафти билан жойига итариб-итариб қўярди. Гоҳо инқиллаб ерга энгашганча ғўза тупини тагидан қараб сипчикларди... Мана шу ҳаракатларнинг барини у худди тажрибали шофер машина ҳайдаётгандай, битта ўйинни юз марталаб такрор ўйнаган раққосадай ўйламай қилар; хаёлида эса фақат газетадаги қайси кунги Азиз илгари сурган фикр чарх урарди. «Вилтнинг ватани Марказий Америка, шу жумладан Мексика... Ўсимликдаги касалликка чидамлилиқ иммунитет — ўша ўсимлик танаси билан касаллик микроби ўртасидаги узоқ муддатли бирликнинг натижаси... демак, ўсимлик танаси касалликка мослашиб олган, уни энди писанд қилмайди...» Айниқса, Азизнинг кейинги хулосаси ғалати эди. «Энди биз вилтга чидамли нав яратиш учун селекциячиликда Мексика навини сўзсиз ишлатиш зарур, деймиз...» Азизда бу қатъий фараз қачон туғилган, мана шуниси қизиқ! Илгари у нуқул «ёввойи нав, ёввойи нав» дерди-ю, аммо мақсадини бу даражада назарий асослаёлмаган эди. Ҳозирги фикри эса, жуда бақувват! Бу хулосага келиш учун қўлида етарли далиллари бўлиши керак... Мана, ўша далили!..

Муҳиддин Жабборович қийғос очилган картага қараб, юраги шиғиллаб кетди. Бир-иккита очилган чаноқни узиб олди-да, энгашиб, ўзича ғўзанинг бўйини чамалади. «Тўғри, Турдибоев айтгандай, 120 сантиметрларга боради. Кўсаги ўртача катталиқда, яхши очилган, пахта-са чаноқда яхши турибди...» Муҳиддин Жабборович бир-иккита чигитни ҳам чиқариб кўрди: тукли. Кафтида қуёшга солиб: «ҳойнаҳой, мингтаси 120—140 граммдан келса керак» деб ўйлади. «Толасининг узунлиги 32—33 миллиметр.» Муҳиддин Жабборович шуларнинг барини ўлчамай туриб, тўғри топаётган эди... «Наҳотки, шу пахталар ёввойи навнинг насли?! Ҳайронман... Йўқ, бари бир, бу қалтис иш. Навни бузиб юбориши аниқ... бу йил бўлмаса, нариги йили...» Кейин шитоб билан анҳордан сакраб ўтди-да, қўшни карталарга қараб юрди. Маҳамат чатоқ бригадасининг асосий пахта майдонлари ўша ёқда бўлиб, унга «Ф» навининг кейинги авлодидан экилган; Муҳиддин Жабборович бу навни янгийўллик шогирдлари билан олти йил бурун совуқроқ районлар учун ишлаб чиқаришга киритган, лекин бу ҳам вилтга бир оз чидамли эди-ю... бари бир уни дорининг кучи билангина сақлаб туриш мумкин эди. Айни вилт авж олган пайтларда бу майдонларни роса заҳарли моддага «тўйдиришгани»ни Муҳиддин Жабборович ғўза

танасига қарабоқ билиб турибди... Яна машина теримига мўлжаллаб дефолиация ҳам қилингани учун пайкал орасига кириши ҳамано димоғига қўланса, ачимсиқ ҳид гупуллаб урилди. Азизнинг тажрибасига халақит бермаслик учун атрофдаги майдонларга заҳарли модда қўл пуркагичларида сепилганга ўхшайди; чунки унинг «участкаси»дан дегарли дори ҳиди келмади.

Муҳиддин Жабборович ўқариқ бўйида бир зум тўхтаб, офтоб ҳовурида живирлаётган кенг пахтазорга тикилди. Ғўза туплари барглари ташлаб, оппоқ ҳовонча толаларини худди қўлда тутгандай юқорига кўтариб, шабададан шитирлашиб турибди. Дори янги сепилгани учунми, далада ҳеч ким кўринмайди...

Муҳиддин Жабборович «ўз майдонидан» ҳам икки дона очилган кўсак узиб олди ва беихтиёр «нариги» кўсакларга солиштира бошлади. Уники пиёлага ўхшаш япасқироқ, ҳовончалари оппоқ толаларни худди айридек ичкарига босиб турибди, «нариги» кўсаклар эса узунчоқ. Муҳиддин Жабборовичнинг назарида янги нав ғўзанинг пахтаси ҳовончада эркинроқ етилгандек, толаси ҳам майинроқдек туюлди...

Диққати ошиб, бирдан Зокир Қўшмоқовнинг кечаги гапларини эслади. «Ҳамма нарсани оғизда пиширди-қўйди, азамат!.. Унингча, вилт деган офат жимжилоқни шундоқ қимирлатсанг, вассалом, йўқ! Икки ҳафтада пучагини пучакка, сарагини саракка чиқариш керак эмиш! Қани энди бу сабил дард билан сен айтганчалик осон курашиб бўлса эди, оғайни! Қайтага юзимиз ёруғ бўлардику?! Асли ўзи, умрини фанга тиккан одамнинг, ваҳоланки, ҳавас қиладиган жойи йўқ экан! Ҳолига маймун йиғларкан!.. Бир ишни бошлаб ундан нима чиқишини ҳали билмайсан-у, аммо атрофингда сенга кўзини лўқ қилиб, «хўш, янги навни қачон берасиз?» дейдиганлардан куясан? Бир сирни очаман деб, ваҳоланки, йўл-йўлақай сон мингта муаммога рўпара бўласан... Гоҳи пайтларда ҳамма ёқ зулматга чўккандай; худди адашиб, қоронғи ўпқонга қараб кетаётгандай ваҳимага тушасан! Айниқса, катта олимга қийин... юз карра, минг карра қийин! Сендан ҳар бир ишинг аниқ нишонга тегишини талаб қилишади, сал адашишга ҳам ҳаққинг йўқлигини қадамингда сезиб турасан... сезмасанг ҳам сездиршади!.. Анови олифта Қўшмоқов менга ақл ўргатиб, нуқул цитата ёдлаб, мақтанади!.. «Бу олам шунчалик чексизки, биз, кўпни кўрган олимлар ҳам унда худди қирғоқдан туриб сувга тош отиб ўйнаган гўдакларга ўхшаймиз. Ваҳоланки, рўпарамизда буюк сирлар океани ястаниб ётибди». Мана фикр! Бунақа гаплар ҳам бор дунёда! «Ундай қилиш керак, бундай қилиш керак» деган билан... Ҳатто Ньютондек одам ҳам бу ҳадсиз, сирли олам қаршисида лол қолиб, мардчасига тан олибди-ку! Йўқ, Қўшмоқов буларни эслармиди! У кишига, ваҳоланки, фақат янгилик топиб берсанг бас!.. «Фанда жасорат керак эмиш!» Эҳ, бу сиёсатдонлар-ей! Ўзларидан бошқанинг ҳаммасини аҳмоқ деб билишади. Мана шунисига куясан!..»

У ўй ўйлаб, Йўлдошни ҳам унутган, гоҳ қўлидаги кўсакларга, гоҳ этаги кўринмаётган пахтазорга тикилиб, гарангсиб турарди. Энди кимдандир суриштириши керак... «Бу ғўзаларнинг режими қандай бўлди? Нима озуқалар берилди? Чигити қачон экилган? Қачон суғорилган? Ваҳоланки, чеканкаси қачон ўтказилди?..» Мана шу саволларга тўла жавоб олиши керак у. Шундан кейингина бир нарса дейиш мумкин бу нав ҳақида! Ҳали яна толасининг сифатини лабораторияга бериб текширтириш ҳам зарур. Аммо толаси шундоғам яхшига ўхшайди... Наҳотки, шундай ғўза ҳеч дорисиз етиштирилган бўлса?! Наҳотки! Ахир, бу оламшумул янгилик бўлади-ку!

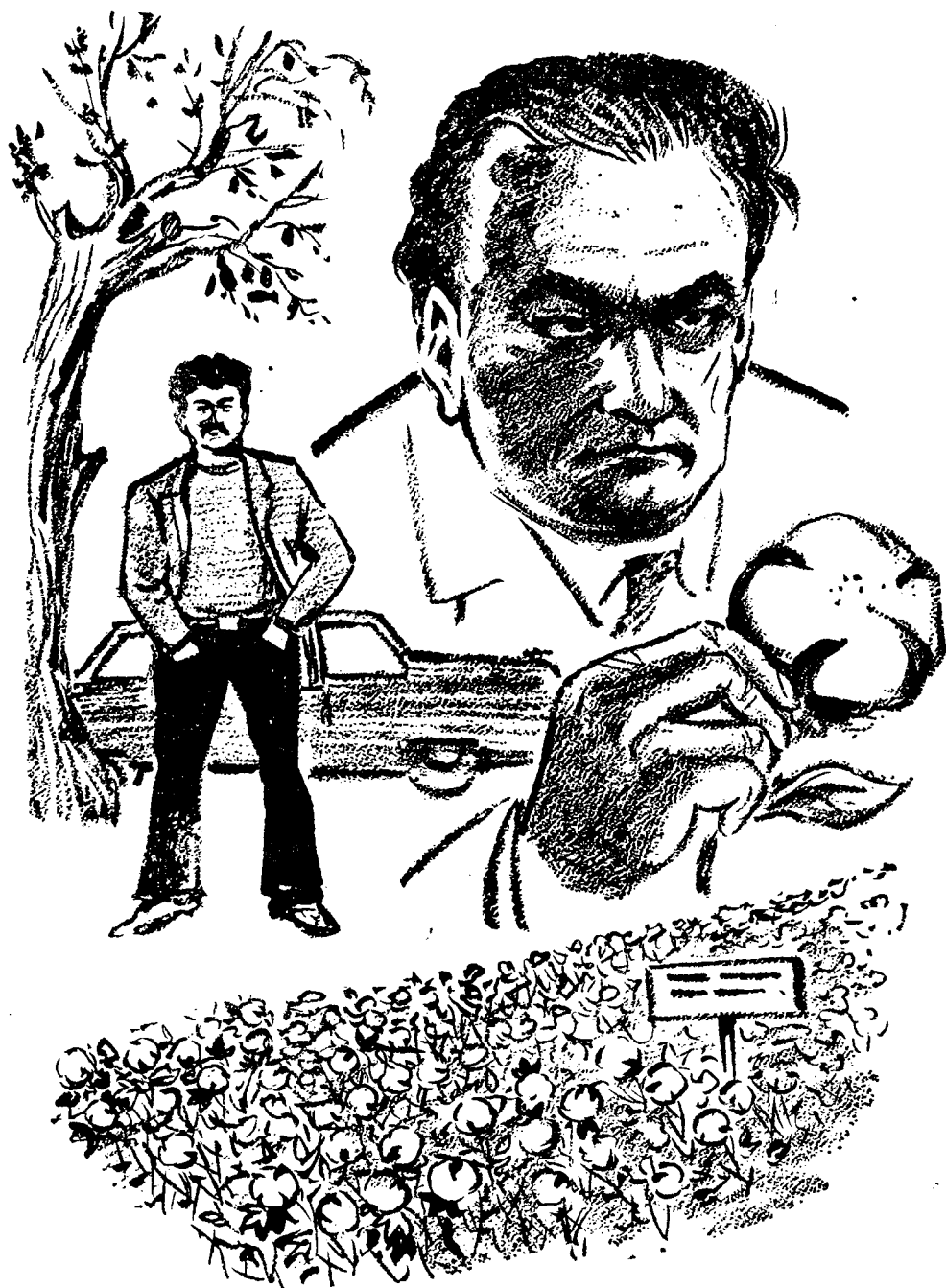
Муҳиддин Жабборович ичида шундай деб юборди-ю, атрофга олазарак қараб, худди бу фикрини биров сезиб қолгандай саросимага

тушиди. «Салкам қирқ йилдан бери вилт билан олишаман... Умрим бўйи юзга яқин нав яратган бўлсам... ваҳоланки, ҳаммаси — ўша биринчи бақувват навимнинг авлоди... томирида бошқа қон йўқ... Наҳотки, биринчи навимга ортиқча баҳо бериб юборган бўлсам?.. Оламда абадий нарса йўқ-ку, ахир! Қасрлар қулаб, пўлат, темирлар ҳам чирийди-ку?! Наҳотки, янги йўл изламадим?! Узимни-ўзим бўғиб, ўзимни-ўзим чегаралаб, этагимдан тортибман-а!.. Азиз ўтказган манови тажрибани нега мен қила қолмадим? Нима кетарди мендан?! Юзлаб, минглаб далилларни синаб кўрган одам учун, боринги, битта перспективасиз тажриба, ваҳоланки, нима бўпти?! Фойда берса — берарди, бермаса қолиб кетаверарди... Нега шундай қилмадим? Нега? Наҳотки, кўзимни шу қадар ёғ босиб кетганидан бошимда эсиб турган давр шамолининг йўналишини ҳам сезмабман?! Мана, энди ҳеч ким танимаган, ному нишонсиз бир бола панд бериб, мендай академикни четга суриб қўяпти!.. Наҳотки, йиқилмай туриб харобага айландим? Э, воҳ! Нималар бўляпти ўзи?!»

Аммо ҳаётнинг шафқатсиз қонуни мавжудлигини, яъни янгилик ҳар қандай тўсиқларни мардона итқитиб, ҳар қандай шароитда ҳам ўзига кенг йўл очиб бераверишини Муҳиддин Жабборович яхши биларди. Янгиликни ҳамиша ҳаётнинг ўзи тақозо этганидек, Азизнинг уринишларида ҳам чуқур ҳаётий маъно бор эди. Пахтачиликда ноилжликдан заҳарли моддаларни кенг қўллаш оқибатида кейинги йигирма-ўттиз йил ичида ташқи муҳитда ёмон асоратлар қолаётганидан Муҳиддин Жабборович, мутахассис сифатида, хабардор эди. Тадқиқотларга кўра, заҳарли моддалар беш-ўн йилгача тушган жойид... бемалол сақланиб турар экан. Натижада тажриба районларидаги аҳоли ўртасида асаб, қон айланиш режимининг бузилиши хасталиклари, нафас олиш, ошқозон, жигар касалликлари бошқа жойларга нисбатан анча кўпайганлиги исботланган... Шунинг учун ҳам партия, совет раҳбарларими, олимларми — ҳамманинг хаёлини вилтга наслий чидамли янги нав яратиш, пахтачиликда иложи борича заҳарли дорилардан фойдаланмаслик масаласи қамраб олган эди. Гўё сувга чўкаётган одам кўзига тушган зиғирдай хасга ҳам жонҳолатда ёпишгандай... баъзан қалтис «янгиликлар»ни маҳкам «ушлаб» олишларининг сабаби ҳам шунда эди... Қосимовнинг тажрибалари ҳам, чамаси, шунинг учун тилга тушиб қолди шекилли...

Муҳиддин Жабборович иссиқдан бўғриқиб кетди. У бугун далага чиқшини билса ҳам бари бир, одати бўйича яхши кийинган эди. Аслида у Азизнинг «участкаси»ни наридан-бери кўриб, кейин Йўлдошнинг машинасида анчадан бери боролмай юрган бир-иккита чала юмушларини битириб олмоқчи эди. Лекин ҳозир у бу режасини бутунлай унутди. У ҳамон ўйларди. «Заҳарли дориларнинг зиёни кўп, албатта... Буни ким билмайди... Аммо оёғининг остидан нарини кўрмайдиган, ваҳоланки, ҳаётдан фақат нуқсон излайдиган айрим доно вайсақилар, афсуслари, олимлар орасида ҳам бор. «Авлодларимиз, наслимиз бузилиб кетяпти... ҳозир пахта инсонгамас, инсон пахтага хизмат қиляпти...» Мана шунақанги коски гаплар!.. Қани, энди ўшаларга: «Ҳой, оғайни, ҳолва деган билан оғиз чучирканми?.. Ваҳоланки, шунча халқ, элни боқиш осонми?! Ахир, бу лим-лим оқиб турган дарёи азим-ку?! Ахир, ризқ-рўзимиз, шону шавкатимиз шу пахтаданку... Ўша лим-лим дарёни айюҳаннос солган билан орқага қайириб бўларканми? Қани, тирик жон, ваҳоланки, бир кунгина ишламай қўйсин-чи?.. Нима бўларкин? Етиб еганга тоғ чидамайди!.. Шундай экан, ваҳоланки, катта ишлар амалга оширилаётган жойда сўзсиз жузъий камчиликлар юз бермай иложи йўқ...» десанг-да!!! Йўқ, қаёқда, қулоқларига бекорга танбур чертасан! Биттаси мана шу Қосимов! Биттаси, ваҳоланки, анови маймоқ Азимов! «Халқнинг тирик-

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

чилиги, кечаги, бугунги, эртанги орзу-армонларига бориб тақалмаган, одамларнинг оғирини енгил қилмаган илмга хайф!» — Муҳиддин Жабборовичнинг ҳамон эсида, очиқ партия йиғилишида Толмас Азимов шундай деб кимларгадир кесатганда, ваҳоланки, Азиз Қосимов жонжаҳди билан чапак чалган эди...»

Муҳиддин Жабборович фаромуш бир кайфиятга тушди-ю, карта этагида оқариб кўринган шийпондан ғўнғир-ғўнғир овоз эшитиб, ўша томонга тикилди. Йўлдош боя Азизнинг «участкаси»ни кўрсатган қоровул билан «эзилиб» суҳбатлашар; бир қўлида пиёла, бир қўли билан ҳар хил имо-ишоралар қилар, нималарнидир сўраётганга ўшар, орасира қаттиқ кулиб ҳам юборарди.

Муҳиддин Жабборович истамайгина ўша томонга қараб юрди. Жияни ёқаларини ёғ босган узун этак кийиб, яланг оёғига эски калиш илган бояги кишини ҳадеб гапга соларди. Шийпондан сал нарида, бузуқ арава тагида гувала бош баҳайбат тарғил ит мудраб ётибди, Муҳиддин Жабборович унга кўзи тушиши билан миясига «боғлогмикин» деган фикр келди-ю, қадами секинлашди. Айвон устунларига, ҳовуз атрофида ўсган қатор тол дарахтларининг айримларига тўрқовоқлар илиб қўйилган, орасира у ер-бу ердагиси ўзидан-ўзи питир-питир қимирлаб қолади-да, бунга сари «ҳозир сайрайди» деган умидда Йўлдош ҳам, бояги ятакли киши ҳам оғизларини очганча беданалардан кўз узмай туришади. Гоҳ-гоҳ худди навбати келгандай галма-галига «вавақ, вавақ» деган кескир овозлар янграйди, шунда иккала беданабознинг нақ оғзи қулоғига етиб, кўзлари сузилиб, ҳузурланишади; гўё беданамас, уларнинг ўзлари сайраётгандай хурсанд бўлишади.

Муҳиддин Жабборовични кўргач, қоровул ўша заҳоти Йўлдошни ташлаб, қўлини кўксига қўйганча домланинг олдига югуриб келди ва негадир иккинчи марта кўришди, фотиҳа қилгандай кафтини юз-кўзларига тортди. Домла икки қўлида уч-тўрттадан кўсак, беданабозларга кулимсираганча қараб турарди...

Шу пайт кунчиқар тарафлагга устини қуюқ чанг босган япасқи тут шохлари шитир-шитир қимирлаб, қалин барглр орасидан енгил-бошини қоқиб-қоқиб, зангори галифе шим устидан яланг камзул кийган шоп мўйлов бир киши чиқиб келди. Муҳиддин Жабборович бир кўришдаёқ уни таниди: Маҳамат Турдибоев! Лекин у газетадаги расмига қараганда хийла қарироқ кўринарди. Муҳиддин Жабборович унга кўзи тушиши билан хаёлига: «Ол-а, бу фалокат қаердан чиқа қолди, билмагани маъқул эди» деган фикр келди. Чунки Азизнинг ишини ҳеч кимга айтмай, ҳатто Расул Оллоёровичга ҳам сездирмай аввалига ўзи чамалаб кўрмоқчи эди. Яна бунинг устига ўртада: «Ҳа, ўла-а! Қачон қараса ерга уриб, яқинингга йўлатмай юрардинг Азиз бечорани! Қалай, 'зўрники тегирмон тоши юргизарканми? Югуриб қопсан-ку, ҳали шошмай тур...» деганга ўшаш гаплар ҳам чиқиши мумкин... У шундан хижолатда эди. Лекин дарров ўзини босиб, нотаниш меҳмонларга пешвоз келаётган Маҳамат чатоққа қўл узатаркан:

— Машҳур бригадир Маҳамат ака Турдибоев ўзлари бўлсалар керак, адашмадимми? — деди жилмайиб.

— Топдингиз! — Маҳамат чатоқ ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди.

Муҳиддин Жабборович дарров ўзини танитиб қўя қолди:

— Жуда хурсандман, Маҳамат ака! Сиз тўғрингизда, ваҳоланки, кўп эшитганман. Кўриш орзусида эдим. Энди насиб бўпти-да! Каминалари профессор Муҳиддин Жабборовман.

— Э, э, домла, бормисиз, бормисиз! Кечирасиз, танимаганни сийламас дейдилар. Қадамларига ҳасанот! Бу қандоқ бўлди-а, аввал уйга кириб бир пиёла чой ичмасдан, а?.. Хўп келсиз домла, қуллуқ, қуллуқ,

Мен ҳам сиз ҳақингизда кў-п эшитганман. Бугун ўзи ўнг томоним билан турган эканман!

Маҳамат чатоқ одати бўйича ўз гапидан ўзи завқланиб, кўзини юмганча осмонга қараб ҳаҳолаб кулди. Муҳиддин Жабборович бу бетакаллуф қилиқдан бўйнигача қизариб кетди ва шоша-пиша:

— Йўлдошбой билан Сирдарёдан келаётувдик. Бу киши бизнинг жиян,— деди уни кўрсатиб. Йўлдош тоғасига кулимсираб қараркан, «ёлғонни худо кечирсин» деб қўйди ичида ва «ҳа, шундай» дегандай юмшоқ таъзим қилди.— Эсга тушиб, Азизжон укамизнинг даласи шу ерда бўлса керак, бир кўриб ўтайлик, дедим. Йўлдошбой ҳам шартта буриб юбора қолди машинасини.

— Яхшиям эсга тушгани! Мен ҳам қарасам, бегона машинанинг изи ўтибди. Кўра солиб, келаверганим.— Маҳамат чатоқ беихтиёр уларни Азизнинг пахтазорига бошлади. Биринчи эгат ичига кириб, тут дарахтлари билан иҳоталанган майдончани кўрсатди-да: — Мана шу Азиз шоввознинг иши! — деди ғурурланиб.— Яқинда ҳар хил конвертларга майда-чуйда уруғларни солиб... келиб-кетиб юрарди. Бирор наф чиқишига ишонсам, азбаройи ўлай ўшанда! Мана, энди! Бу ғўзалар оқпалакка қарши гарддек ҳам дори емаган. Фақат селитр берганмиз. Бўйи бастини қаранг, ғоз йигитларга ўхшаб!.. Менга қолса, ҳо-силини тердириб юборардим. Азизжон тайинлаб кетган. Аввалги ҳафтада чиқаман девди, ҳайронман, келмади. Тоби қочдими...

Муҳиддин Жабборовичнинг ҳам, сал нарида ҳафсаласи пир бўлиб турган Йўлдошнинг миясидан ҳам «э, онасининг қазосини эшитмабди-да» деган фикр ўтди-ю, Йўлдош ўзича «мундай газет-пазет ҳам ўқиб туришмайди» дея таъна қилди; Муҳиддин Жабборович эса, аксинча, унинг фикрини бошқача давом эттиргандай «бечораларнинг газета ўқишга ҳам қўллари тегмайди» дея ўйлади.

Маҳамат чатоқ бўлса тинмай гапирар, барглари кўм-кўк адл ғўзалар ичида ҳадеб у ёқдан-бу ёққа юриб, кумушдек товланган салмоқли чаноқларни атайлаб барглар орасидан очиб кўрсатарди.

— Бу ҳазил ишамас, Муҳиддин ака! Шу ернинг ўзига эккан ғўзаларимиз кўз олдимда. Яшнаб, бўй чўзиб турарди-да, бирдан инфаркт бўлган одамдай букчаярди-қоларди. Барги унниқиб, бир кунда ҳолдан тойиб... қарасанг, юрагинг ачишарди. Товба, дейман! Ёқамни ушлаيمان! Ғўзанинг ҳам ўзига яраша табиби бўларкан-да! Орадан нима ўтди, ахир?! Уша ер, ўша тупроқ! Мана, энди бир қаранг!.. Азизжоннинг айтишича, энди гап — фақат сизга ўхшаш пахтанинг пирларида эмиш. Сизлар бир оғиз айтсангиз — ишга тушиб кетаркан бу янги уруғ ҳам. Барака топинглар, яхшиям сизлар бор, мушукулимизни осон қиладиган!.. Ишқилиб, тезроқ рухсат беринглар... мундай бир кўкракка шамол тегиб чигит экайлик биз ҳам. Улиб бўлдик-ку, ерга чигит қадаш билан оқпалакдан юрак безиллайвериб...

Муҳиддин Жабборовични ҳозир жуда кўп саволлар қизиқтирарди-ю, лекин Маҳамат чатоқ обдан гапириб олсин, деган хаёлда атайлаб индамай турди...

Йўлдош қўлида шапалоқдек ғўза баргини чириллатиб ўйнаганча, суҳбатга диққат билан қулоқ солаётгандай кўринса-да, бироқ хаёли бошқа ёқларда кезиб юрарди. Чанг босганидан орқа ойнасидаги оқ пардаси ҳам сарғайиб кўринаётган машинасига қаради-ю, ичи ачиди ва «буни қачон ювман ҳали» деб ўзича тўнғиллаб қўйди. Кейин аламини папиросдан олди, устма-уст тортиб, ярим чекилган сигаретни кесак орасига ташлади ва оёғининг учи билан эзиб ўчирди. Тўсатдан Салтанатни эслаб қолди. «Ҳозир қасрдайкин, ҳали ҳам эри билан қишлоқдамикин ёки қайтдимикин?..» Нишабликка думалаган копток охири бориб бир нарсага урилмагунча тўхтамаганидек, Йўлдош ҳам юраги-

га хуш ёқувчи хуфёна саргузаштлардан ўзини сира тиёлмасди. Қилаётган ишининг қалтислиги, хунуқлигини яхши билар, буни айниқса тоғасининг ҳў бир галги ҳазил аралаш дашномидан ҳам сезган; аммо бари бир ўша ўтли туйғулари хуруж қилганда ўзини қўлга ололмай қоларди. Мана, ҳозир ҳам у Салтанатни нафақат эслади, уни жуда қўмсаб кетди...

Маҳамат чатоқ эса ҳамон лаби-лабига тегмай сўйлар, Муҳиддин Жабборович уни жон қулоғи билан тинглар, бошини тўхтовсиз қимирлатиб гапларини маъқуллаб турарди. Кейин аста-секин шийпон томонга қараб юришди. Йўлдош енгил тортиб уларнинг изидан эргашди...

Муҳиддин Жабборович хайрлашиш олдидангина Маҳамат чатоққа Азизнинг онаси қазо қилганини айтди. Маҳамат Турдибоевнинг ҳатто ранги ўзгариб, нима дейишни билмай бир неча дақиқа индамай турди. Ўзича пичирлаб қўлини юзига тортиди-да:

— Қачон? — деб сўради.

Муҳиддин Жабборович кўзларини қисиб осмонга тикилганча хаёлида кунларни санаб:

— Эртага ўнинчи кун... шундайми? — деб Йўлдошга юзланди. У беихтиёр тоғасининг гапини маъқуллади... Кейин «чой ичиб кетинглар» деб қисташларига ҳам қарамай, хайр-хўшлашиб, тоға-жийан чанг йўлни бурқситганча шаҳарга жўнашди... Муҳиддин Жабборович машинага ўтиргандагина кийимлари таниб бўлмайдиган даражада чанг-тўзонга беланганини кўрди-ю, «оббо, кетгазгунча Назокат обдан қийналандиган бўпти-да» деб ўйлади ва қилган ишидан яна афсусланди.

Икки ҳафта ўтди. Азиз ишига қайтди. Ҳамкасблари орасида кулфатини аста-секин унута бошлади. Аммо баъзан туриб-туриб бирдан онасини, у айтган айрим гапларни эслаб кетади-да, яна хомушланиб қолади. Ҳозир ҳам кенг хонада бир ўзи ўтираркан, ўлим деган жойда одамларнинг бир-бирига ўта меҳрибонлигини, айниқса Маҳамат ака бечоранинг одамгарчилигини ўйлар эди... Уша Маҳамат ака келган куни Азиз ичкари уйда бир пиёла чой ичиб ўтирган эди. Кимдир ҳовлига ташқаридан йиғлаб кира бошлади. Йўлакда турганлар дарров Азизни чақириб чиқишди. Қараса, Маҳамат акаси! У кела солиб, Азизни юпатиш ўрнига, елкасига ўзини ташлаб, ҳўнг-ҳўнг йиғласа бўладими! Азизнинг ҳам дил яраси қайта очилиб, йигитларга хос хунук овоз билан ўкириб йиғлаб юборди. Атрофдагилар атайлаб индашмади. Охири обдан тўйиб хумордан чиқиб олишди-ю, юракларини эзиб келган алам юкидан фориф бўлгандай, бир-бирларига тикилиб қолишди. Маҳамат чатоқ шундан кейингина Азизни ўз фарзанди, ўз туғишганидай маҳкам бағрига босиб, кифтини силаб, кўнглини кўтара бошлади. Шу орада ҳовли яна дўпир-дўпир бўлиб кетди; Маҳамат чатоқ бригада ва қишлоқ аҳлидан бир автобус одам йиғиб келган экан...

Азиз ўша манзарани ҳозир яна бошдан-охир эсларкан, киприкларига тирқираб ёш чиқди. Биров кириб қолишидан ийманиб, апил-тапил кўзини артди ва сумкасидан ўз тажрибалари тўғрисида ёзаётган илмий ҳисоботини олди... Орадан сал ўтмай, эшик ғийқ этиб очилди-ю, Муҳиддин Жабборович шошилганча бош суқиб, Азизга «илтимос, менга бир учранг» деди ва йўлак полларини ғичирлатганча тез-тез юриб кетди. Азиз қоғозларини сумкасига жойлаб, домланинг хонасига кирди. Муҳиддин Жабборовичдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. У Азизга «ўтиринг» деб жой кўрсатди.

— Тунов кунни сизни сўрашаётганини айтувдим-у,— деди у Азизга

зимдан тикилиб.— Эҳтимол, эшитгандирсиз? Расул Оллоёрович айтдиларми?

Азиз бошини қимирлатиб «айтдилар» дегандай ишора қилди ва индамай гапнинг давомини кута бошлади. Домла «ҳа, тузук» деган маънода калласини лиқиллатиб, бир оз сукут қилди. Кейин тўсатдан бошқа мавзуга кўчди:

— Ҳаммаси жойида бўлдими? Кампирнинг маъракаларини айтяпман?

— Раҳмат, домла,— Азиз ерга қаради.— Одам мана шунақада билинаркан.— Шу гапидан сўнг Азиз бир оз ўнғайсизланиб, қимтинди:— Агар сизни нима биландир хафа қилганим бўлса, домла, кечиринг мени. Раҳмат сизга, шунчалик ҳурматингиз учун.

— Э, э, нега бундай дейсиз? Ваҳоланки, фотиҳага борганим учун сиздан раҳмат эшитишим керакми? Яшанг, омон бўлинг! Тирик одам учун бу ҳам қарз, ҳам фарз-ку?!

— Шундай-ку... Лекин унга амал қилган ҳам бор, амал қилмаган ҳам...

— Балли! Аммо буниси ўғил бола гап бўлди! Ваҳоланки, бунисига қўшиламан! Гердайиб қаерга борардик? Қамиш ҳам гердайиб-гердайиб, охири бўйра бўларкан! «Мени кечиринг», дедянгиз. Ваҳоланки, Азизжон, мен сизни аллақачон кечганман, укам! Кечганман! Ешликда, эҳ-ҳе, нималар бўлмайди! Ҳаётнинг ўзи вақти келиб одамни шиннидек қуюлтириб қўяди. Аммо сиздан битта хафалик жойим: сизга астойдил яхшилик истасам, сиз буни тушунмадингиз. Ваҳоланки, мана шундан хафа бўлдим, Азизжон. Қолгани нима, сан-манга борилмаса, биров-бировни чимчиб турмаса, фан—фан бўладими?! Раҳмат, ука, мардлингизга! Энди сиздан хафа эмасман, мутлақо!

— Раҳмат, домла, минг раҳмат сизга.

— Ҳали бу боши, раҳматни кейин айтасиз, кандидатликни ёқлаб, дипломи мана бундай чўнтакка солганингизда айтасиз асосий раҳматингизни! Хўпми?

Муҳиддин Жабборович фикрларини бир ерга жамлаб, «гапни нимадан бошласамикин» дея ўйланиб қолгандай бир оз жим турди ва охири:

— Азизжон,— деди,— кампирнинг маъракасига борганимда мундай разм солдим-у, ёшлигим эсимга тушиб кетди. Ваҳоланки, мен ҳам сиздек қийналиб ўсганман. Битта-яримта суюнчиғимиз ҳам йўқ экан денг! Ваҳоланки, ҳамма ёқламаганда ҳам сиз ёқлашингиз керак! Масаланинг моддий томонини айтаман-да. Бобой қариб қолибдилар. Оиланинг бошлиғи экансиз. Энди бундай юриш бўлмайди. Тезроқ ёқлаш керак, ёқлаш керак. Шорасулдакаларга унчалик шарт ҳам эмас, аммо сизга керак.— Шу ерда Муҳиддин Жабборовичнинг афти буришди:— Биласизми, истеъдодсиз одам бари бир бирон йўлини топади; ваҳоланки, талантга қийин... Бу гапларни биз билмаймиз деб ўйлайсизми? Э, ҳали кўп нарсаларни тушунасиз, ҳали шошманг...

Шу топда Азизнинг миясига Шорасулнинг зиёфатида Муҳиддин Жабборович айтган «сиз, Шорасулжон, фанда тўғри ва рационал йўлни танлагансиз» деган мақтов гаплар жоп этиб келиб урилди-ю, домладан ранжишди. Азиздаги бу ўзгаришни Муҳиддин Жабборович сезиб, кулимсираганча:

— Кўп нарсаларни ҳали тушунмайсиз, ука,— деди кўнглида алланималар ва кимларгадир шама қилиб.— Одам баъзан ўз хоҳишига қарши боришга мажбурлигини билмайсиз...— Сўнгра яна бирдан суҳбат мавзунини бошқа ёққа бурди:— Хўш, Расул Оллоёрович нима дедилар?

— Ҳамма маълумотларингиз, натижаларингиз ва янги навга оид

гапларингизнинг барини икки кунда қоғозга тушириб беринг, дедилар.

— Ҳм-м...— Муҳиддин Жабборович қаншарини ишқади; негадир дераза тепасига кўз тикиб, осмонга қаради. Бир оз сукутдан кейин:

— Ҳар қалай, у киши институт директори, — деди маъноли насиҳатгўйлик билан.— Қандай илмий ишлар олиб борилаётганини, умуман бўлса-да, билиб туришлари керак. Ҳа, тузук, тайёрлайверинг-чи, биргалашиб кўрармиз. Майли, ҳозир рухсат.— Муҳиддин Жабборович хаёлга толди.

Азиз энди эшикни очишга чоғланганда, домла, «ҳа, бир минутга... ёдимдан кўтарилай депти, бери келинг, мундай ўтиринг» деб, ғаладонини титкилаб, буклоғлиқ бир газета олди. Азизга Маҳамат чатоқ иккаласи тушган ҳу кунги расмини кўрсата туриб, кулди.

— Сирдарёдан қайтишда тажриба участкангизга кириб ўтдим. Манови Маҳамат Турдибоев билан ҳам тасодифан учрашиб қолдик. Ҳўп азамат одам экан, мириқиб суҳбатлашдик. Пахталарингиз дуруст. Ваҳоланки, Турдибоев айтган гаплар рост чиқса, ўшаларнинг барига илмий жавобингиз тахт бўлса, унда кандидатман деяверинг. Пахта-нингиз яхши. Жуда яхши! — Муҳиддин Жабборович «тушунарликми?» дегандай қўл силкиб қўйди. Кейин: — Шорасулнинг божаси Йўлдошвой бизга жиян бўлади,— деди.— Бирга боргандик участкангизга. Йўлдошвойгаям ёқиб қопсиз жуда... «Тоға, иложи борича Азизжоннинг ишини тезлатинг» деб қолди у ҳам...

Одамларнинг меҳрибонлиги ва кейинги кунларда илмий тажрибалари бирдан силжиб кетганидан кўнгли эриб юрган Азиз бу гапдан сўнг бадтар ажабланди. Нима бўляпти ўзи?! Айниқса, Муҳиддин Жабборовични тушуниш қийин... Наҳотки, у ўз фикридан шу қадар тез қайтадиган кишилар тоифасидан бўлса? Унда шунча йиллик тоат-ибодат ҳам бекор экан-да? Йўқ-йўқ! Муҳиддин Жабборович бекорга давлатнинг, халқнинг эркатойига айланмаган! Унда... нега? Қимсан мана шундай нуфузли академик бирдан Азизга меҳрибон бўлиб қолди? Наҳотки, бунга фақат катталар айтган дашномгина сабаб? Йўғ-ей! Муҳиддин Жабборович кўп йиллик фаолияти давомида бунақанги даҳанаки жанглари сон минг марталаб кўргандир, ахир! Ҳатто баъзи шогирдлари унинг дадиллиги, казо-казо олимлар-у, раҳбар кишилардан ҳам тап тортмай, ўз фикрида қаттиқ туришини латифамонанд ташбеҳлар билан сўйлаб юришади-ку? Унда... наҳотки, у, ишимнинг асл моҳиятини энди тушуниб етган бўлса? Наҳотки?..

Азиз Муҳиддин Жабборовичнинг одатини, ўрни келса ўлгудек қаттиққўллигини ўз танасида неча бор синаб кўргани учун ҳам унинг кейинги муомаласидан ажабланарди. Дуч келган жойда Азизни яниб юрувчи одам нега бирдан унинг ишларини «жуда яхши!» деб қолди? Қай лафзига ишониши керак унинг?..

Азиз домланинг олдида мавҳум бир кайфиятда чиқди ва Расул Оллоёровичнинг деярли буйруқ оҳанги билан айтган гапи ёдига тушди-ю, хонасига кириб, қоғозларини олишдан олдин «ишни нимадан бошласамикин» дея ўйланиб қолди...

14

ИККИ кундан бери Муҳиддин Жабборовичнинг егани ҳам, ичгани ҳам татимайди. У, шундоқ кўз ўнгида, шундоқ ёнгинасида ақл бо-вар қилмас кашфиёт вужудга келганини сира ҳазм қилолмасди. Утган куни Расул Оллоёрович икковлари Азизнинг қисқача ҳисоботи ва унга илова қилган жадвалларини кўриб чиқишди-ю, Муҳиддин Жабборович бирдан ҳайрон бўлиб қолди. Ҳар қандай мушкул вазиятдан ҳам қуруқ

чиқиб, ўзига йўл топиб кета оладиган Расул Оллоёрович эса, пинагини бузмай, гапни дарров бошқа ёққа бурди:

— Домла, биз ҳам қарий бошлабмиз.— Одатда у бировнинг устидан сал ачитиб гапирмоқчи бўлса, уни мана шундай «домла» деб эъзозларди.— Шарманда бўлишимизга сал қолди. Аввалам айтувдим-а, бурнимизнинг остидан битта эпчил кўтариб қочмасин деб. Агар обком қирлатмаганда шундай бўларкан ҳам. Аммо-лекин йигитларимиз зўр-а, домла? Қойил йигитларга, тузларини оқлашяпти!

Расул Оллоёровичнинг гапига Муҳиддин Жабборовичнинг энсаси қотди. Қошлари чимирилиб, ичида: «Нуқул ўзини ўйлайди, ўзига гап тегмаса бас...» дея ижирғанди. Кейин: «Обкомга сиз бора қолинг, мен нима қилдим» деб ўзини тарозига солган эди, Расул Оллоёрович ҳам қистаб ўтирмади, «майли бирон гап бўлса, келиб айтарман» деб гапни кесиб қўя қолди.

Муҳиддин Жабборович ўз хонасига чиқиб кетди, бироқ сал ўтмай юрагини ғулгула босди. «Нега қўшилиб бормадим? Ахир, Расул Оллоёрович селекционермас-ку? Назариётчи! Ваҳоланки, жадваллардаги оламшумул маънони тузуккина тушунмаяптиям... Одам ишонмайдиган даражада йирик кашфиёт юзага келганини англаб етмаяптиям!..»

Муҳиддин Жабборович эса, Азизнинг ишини бир марта кўздан кечирди-ю, ром бўлди-қўйди. Ўзида унга ҳар қанча эътироз топишга уринса ҳам, бари бир, тополмади... «Расул Оллоёрович шундай муҳим тадқиқотнинг мислсиз аҳамияти, кўламини билмаса... обкомда тобига етказиб изоҳлаб бера олармикин? Изоҳлаб беролмас... Ҳа, майли... бир жиҳатдан, бу қайтага яхши! Бирдан ҳовлиқиб кетишмасин... Ҳали уларга Муҳиддин Жабборович керак бўлади! Исташса-исташмаса, ёқтиришса-ёқтиришмаса — бари бир, пахта уруғчилиги борки, Муҳиддин Жабборовичсиз битмайди!..»

Мана, ҳозир ҳам тун ярмигача ухламай, ўз хонасида ивирсиланиб ўтираркан, Муҳиддин Жабборович Расул Оллоёровичнинг бирдан чаққон бўлиб қолганини хаёлан кўз олдига келтирди-ю, яна ғаш келди. «Тайёрига айёрликни кўзлаяпти. Ваҳоланки, қўшилиб борганим тузук эди. Қонуний ҳаққим бор, ахир; Азиз — аспирантим... Ҳамиша ўзи шундай: ҳар бир кашфиёт — коллектив интилишларнинг маҳсули!.. Ваҳоланки, якка одамнинг қўлидан нима ҳам келарди? Ёлғиз отнинг чанги чиқади-ю, донғи чиқмайди! Азизга, ахир, озмунча кишиларнинг меҳнати сингиб, ёрдами текканми?! Аммо-лекин обкомдаги суҳбатда ўзим бош-қош бўлишим керак эди. Ким билади... тарози қаёққа оғиб кетишини?.. Наҳотки, шу ишларнинг барини биргина Азизнинг ўзи қилган?..»

Муҳиддин Жабборович миясига тўсатдан келган мана шу фикрини маҳкам ушлаб олди-ю, шу аснода худди ўзи учун муҳим янгилик, муҳим бир ҳақиқат кашф этгандай юраги орзиқиб кетди... Бирдан ғайрати қўзиб ўрнидан турди. Рўпарасидаги бутун деворни энлаган китоб жавонининг тепасига кўз тикди. Уша ердаги сарғайibroқ қолган оқ қоғоз папкани мўлжаллаб нарвончани сурди ва папкани олиб нарвонча пиллапоясидан тушиб чангини қоқди; боғичини очди, кейин пастга тушиб, ичидаги қоғозларини столига ёзиб кўра бошлади. Бу ўн йиллар бурун ёшлар нашриётининг қистови билан совет олимнинг маънавий қиёфасига оид ёзиб берган оммабоп китобчасига йиғилган ҳар хил материаллар эди. Муҳиддин Жабборович ҳозиргина «наҳотки биргина Азизнинг ўзи?» деб ўйлади-ю, бирдан кўз ўнгига шу папка келди. Илмий манбаларни бир эслашдаёқ бехато топадиган ўткир ақли ўша папкада нимадир муҳим фикр борлигини сезгандай, нимадир хотирига келаверди... Муҳиддин Жабборович охири ўша қоғозни — таги нотекис йиртилган кичкинагина катак варақни топди:

«Ҳар қандай илмий меҳнат, ҳар қандай кашфиёт, ҳар қандай ихтиро умум, кўпчиликнинг меҳнатидир. У — бир қисми замондошларнинг кооперацияси, бир қисми ўтган даврларда яшаганларнинг меҳнатидан фойдаланиш натижасида бунёдга келади. Карл Маркс». Муҳиддин Жабборович шоша-пиша қоғознинг орқа-ўнгини ағдариб қаради, бироқ, афсуски, аниқ манба ёзилмаган экан. У ўзини койиди. Умри бўйи шу, баъзан таъбига ёқиб кетган зўр фикрларни кўчириб олади-ю, қардан, қайси китоб, қайси бетдан олинганини ёзишни эса унутиб ёки ҳафсаласизлик қилиб, кейин қанча овора бўлиб юради...

Муҳиддин Жабборович негадир тўсатдан Шорасулни эслаб, «топиб бера олармикин манбасини» деди ўзига-ўзи ва ўша заҳоти бу фикрдан қайтди. Яна хаёли Азиз яратган кашфиётга бориб тақалди.

Қосимов қўлга киритган ютуқнинг ҳали ҳеч ким илғаб ололмаётган мислсиз кўламини қайтадан кўз ўнгига келтирди-ю, ғалати бир маҳзунлик билан ўзининг Азиздақа онларини эслаб кетди. Муҳиддин Жабборовичнинг ҳам бошида не-не калтаклар синмаган! Не-не урсурларни кўрмаган у ҳам!.. Мана, бугунги кунга келиб Муҳиддин Жабборович энди айтгани айтган, дегани деган олим бўлиб юрибди. Аммо у пайтларда Муҳиддин Жабборович ҳам ҳамма қатори бир илмий ходим эди. Гоҳо-гоҳо у ўзи босиб ўтган баланд-паст умр йўлларига хаёлан разм соларкан, ҳозир ҳеч ким тил теккизолмайдиган аллома бўлиб кетганига ҳатто ўзи ҳам ажабланади. Кейин ўша навқирон йигитлик дамлари, ёши улуғ ва хизмати кўпроқ олимлар билан айтишиб, вақти келса улардан калтак еб юрган пайтлари эсига тушади-ю, «наҳотки, мен ҳам ўшалар сингари ёш кучларни кўролмайдиган бўп қолганман-а» деб юраги ғашланади. Бир гал роса қизишиб, эътиборли домлалардан бирини юз-хотир ҳам қилмай: «Эҳ, айниқса, аҳмоқ одамнинг олимлигига чидаш қийин! Тараққиётнинг энг хатарли душмани — аҳмоқ олим!» деб юборган ва кейинчалик қанча вақтгача тилхат ёзиб, сал бўлмаса партиядан ўчиб кетай деган ҳам мана шу Муҳиддин Жабборович эди, ахир! Ўша пайтларда... бечора кечаю кундуз изтиробда юарди. Ҳамма нарсадан воз кечиб, бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўйгандек фанга ҳам тупуриб, бошқа касб топмоқчи бўлган вақтлари... Э-э-эҳҳҳ! Ахир, кўпчиликлашиб оқни қора, қорани оқ деб туришгандан кейин додингни кимга айтасан?! Кимга?! Мана, энди ўша эҳтиросларнинг бари унутилиб кетди. У заҳмат-машаққатларни кейинги шон-шуҳрат завқ-сафоси эритиб, ному нишонсиз қилиб юборди. Лекин унда... нима учун ҳалиям Муҳиддин Жабборович ўздан-ўзи ўша ўтган воқеаларни эслаяпти? Нега эслаяпти? Бу аламли эслашлар, наҳотки, Азизга қилган кўп йиллик ноҳақликлари билан бевосита алоқадор бўлса?.. Аммо яхши бир кашфиёт юзага келган экан... у бошдан-охир Азизникими? Ахир, у ўша мақтанган ёввойи ғўзасини осмондан тушган «авлиё» навга чатиштирганмиди?! Ваҳоланки, Муҳиддин Жабборович бутун умрини бағишлаган «Ф» навига чатиштирган-ку! Демак, осмондан тушмабди-ку! Нафсиламбирга, ким уни осмондан тушган деяпти? Ҳеч ким! Ҳали ҳеч ким бу масалани кўтаргани йўқ. Ўзимча ваҳма қилипман!.. Менинг тажрибаларимга... қолаверса, тўғридан-тўғри камина яратган навга мурожаат этмагандан... Хўш, Қосимовнинг эркак уруғидан нима чиқарди? Ҳеч нарса!.. Демак, бу ерда масалани сал кенгроқ ўйлаш керак, кенгроқ ўйлаш керак... Ҳали бу тайёр нав атрофида Расул Оллоёрович сингари пашшадай айланишадиганлар кўп топилади!.. Олдини олиш керак, олдини олиш керак... Агар принципиал ёндашилса-ку, бу ерда ҳеч қандай кашфиётнинг ўзи йўғ-а! Ўша мен бундан қирқ йил аввал бошлаган ишнинг давоми, холос! Давоми! Фарқи фақат шуки, мен маданий навларни чатиштирдим... ҳатто географик узоқ навларнинг ҳам маданийсини танлаб чатиштирганман... Қосимов бўлса, та-

ваккал қилиб, бир тараф уруғликка эркаклаб кетган навни қўйиб текширди. Хўш, нима бўпти?! Али — хўжа, Хўжа — али!..

Муҳиддин Жабборович шу тақлид фикр юритаркан, ора-сира ўз виждони олдида қийналар; ҳар қалай бу даражада инсофсизлик, бировнинг гайёр ошига бу даражада чанг солиш одамгарчиликка иснод-лигини ўзига-ўзи уқтирар... Аммо қанча ўйламасин, ўзини қанчалик айбламасин, бари бир кўнглида туғилган ўша хуфёна нияти тобора кучайиб, тобора қатталашар; бу ният ўз навбатида, Муҳиддин Жабборович дилида қатъий бир ишонч пайдо қилган; бу ишонч — шу институт даргоҳида нимаики яратилган, нимаики кашф этилган бўлса, ҳаммаси деярли унинг паноҳида амалга оширилганлиги, буни каттадан-кичикнинг бари билиши ва тан олишидан завқланиш, хуллас ўзидан-ўзи мамнунлик ишончи эди... Мана шу ишонч кучи билан Муҳиддин Жабборович бир-икки кун ичидаёқ Азизга нисбатан рақиблик сафидан биратўласи унга ҳомийлик, унга раҳнамолик қаторига ўтди-қўйдик, бундан ҳатто ўзи ҳам ажабланар; «шунча пайтгача бояқишни бекорга азоблаб келибман... Эҳ, хом сут эмган банда-я! Бечора ҳеч бир шогирдим қилмаган ишни қилиб... тадқиқотларимни давом эттириб, ривожлантириб, силжитиб юрган экан-у... мен бўлсам, уни нуқул дўппослабман... Расул Оллоёровичнинг гапида жон бор, анча қарибмиз...» деб, бадтар эриб, бадтар ширин хаёл сурарди.

«Бироқ одамлар нима дейди? Эшакнинг ўзи ҳаром-у, кучи ҳалол экан-да, дейишмайдими?.. Йўқ, йўқ! Бу — масаланинг майда, ташқи томони! Ҳаётда икки одам, ваҳоланки, бир-бирини ўлгудек ёмон кўриши, ёқтирмаслиги... аммо қилган ишлари объектив равишда бир нуқтада қўшилиб кетиши мумкин-ку? Мен Қосимовни ҳали ҳам одам сифатида бир тийинга олмайман... хўш, буни менга ким ман этади, ким тақиқлайди?! Лекин фандаги йўналишимиз, қарашларимиз маълум вақтда... ахир, у бегона эмас, аспирантим... Олди-қочди, фисқу-фужурлар эса доимо бўлган, бундан кейин ҳам бўлади... Майда гаплар ҳаммиша майда одамларнинг иши! Энди шундан қўрқиб ҳақиқатдан юз ўгирайми? Моҳиятдан юз ўгирайми? Қолаверса, институтдаги жамики олимларнинг нияти бир, ишимизнинг моҳияти ҳам бир-ку... Мамлакатга биздан янги нав керак... Гапирган гапираверади... ким ҳақ, ким ноҳақлигини вақтнинг ўзи кўрсатади! Вақт кўрсатади...»

Муҳиддин Жабборовичнинг кўнглида бирдан пайдо бўлган ва дам сайин улғайиб бораётган бу ишончдан ҳозир ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Буни Муҳиддин Жабборович нафақат Расул Оллоёровичдан; ҳатто Азизнинг ўзидан ҳам кўп вақтгача сир сақлаб юрди. Лекин бу тамагир ишонч орада ҳали қанча-қанча ортиқча тортишувлар, ноўрин изтиробларни келтириб чиқаришини ҳам ҳозирча ҳеч ким билмасди...

15

КУКЛАМ қуёши теккач дарёдаги музлар шу кўчгандан кўчиб, йўлидаги ҳамма нарсаларни ҳаракатга келтиргани сингари, Азизнинг неча йиллардан бери бир нуқтада депсиниб ётган илмий тажрибаси ҳам партия газетаси ва партия органларининг диққат-эътиборига тушди-ю, бирдан ўрнидан силжиди. Илгарилари йўлакда кўриб қолганда ёки тасодифан йўлиққанда шунчаки бош ирғаб ўтиб кетадиган Расул Оллоёрович энди Азизни кунда бир неча бор суриштирар, уни жамоат ишларига ҳам тортмоқчи бўлар; ҳатто обкомдан қайтгач, ундан «комсомолда бўлганмисиз?» дея сўраб, Азиз «ҳа» жавобини бергач, «жуда соз» деб кўнглида нимадир режа тузган; орадан сал ўтмай институт активлари ичида партия ташкилотининг секретари Бобоқулов-

га: «Ёшлардан партия сафига олиш масаласини ўйлаяпсизми? Яқинда КПСС Марказий Комитетининг ижодий ёшларга бағишланган алоҳида қарори чиқди-я! Бу қарор бевосита бизга ҳам алоқадорлигини унутманг... бизда ҳам партиёга лойиқ ёшларимиз анчагина» деб писандомуз маслаҳат берган эди...

Узи бир келгунча қийин экан... кейин қайтага одам шошиб қоларкан... Азизда ҳам худди шундай бўлди. Уша кунлари Москвада, Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик фанлари академиясида селекционерларнинг бир ҳафталик семинар-йиғилиши чақирилган экан. Расул Оллоёрович Азизни йўқлаттириб, тўсатдан: «Москвага борасиз, тезда йиғилинг» деганда, у ҳайрон бўлди, ҳатто аввалига, «нима учун» деб сўрашга ҳам ботинмади. Директор эса шероёқли баҳайбат столидан аста чиқиб келиб, Азизнинг тирсагидан ушлади-да, «бир оз тайёрланиб ҳам олинг, сизгайм сўз бериб қолишлари мумкин...» дея меҳрибончилик қилди. Азиз шундагина нима гаплигини сўради.

— Биз сизни ёмон жойга юборармидик? — деди Расул Оллоёрович кулиб. — Семинар бўлади, селекционерларнинг Бутуниттифоқ семинари. Биздан сиз қатнашиб келасиз. Ишингизга ҳам нафи тегади...

Азиз бу янгиликдан ҳатто сал қизариб кетди. Иттифоқ семинари бўлса... казо-казо олимлар, академиклар, асрларга татийдиган кашфиётларнинг муаллифлари йиғилса-да... Азиз нима деб боради шундай жойга? Сўраб-суриштиришса, «қандай ишларингиз бор» деб қизиқишса, нима жавоб қилади у?.. Айниқса, Муҳиддин Жабборовичнинг устози ва ҳомийлари ҳисобланган кўпгина олимлар унинг «ўзбошимчаликларидан» хабар топишган бўлса, нақ олдиларига солиб ҳайдашмай-дими?

Азиз шуларни ўйлаб, «домла, ишончингиз учун минг раҳмат... аммо Муҳиддин Жабборовичлар турганда бизга йўл бўлсин...» деди ерга қараб. Расул Оллоёровичнинг қошлари чимирилди; нозик кўзойнагини қўлига олиб, «ҳух» деди-да, дастрўмоли билан тозалай бошлади. Кейин гапни чўрт кесиб:

— Энди бормасангиз бўлмайди, келишиб қўйганмиз. Муҳиддин Жабборовичнинг ўзлари розилар, — деди ва шероёқли баҳайбат столига бурила туриб: — тезроқ ҳаракат қилинг, индинга биринчи рейсда учасиз, — деди буйруқ оҳангида. Гўё директорнинг гапини тасдиқлагандай қабулхонадаги қадамги соатнинг тантанавор данг-дунг овози эшитилди. Кейинги дақиқада Азиз орқа ўгириб турган девордаги осма соат ҳам унга даранг-дурунг «жўр» бўлди. Расул Оллоёрович қоғозларини йиғиштириб тушликка ҳозирлана бошлади.

...У Москвадаги семинарга одам юборишдан олдин анча бош қотириб кўрди. Осони: Муҳиддин Жабборовични юбора қолиш эди. Чунки ҳар бир бошқа идорадаги каби, илм даргоҳларида ҳам катта, масъул командировкаларга жўнатиладиган алоҳида кишилар ажралиб қолиши ҳеч кимга сир эмас. Осони шу: уларга ортиқча гап уқтириб ҳам ўтирмайсан; командировка дегани худди ҳадисга ўхшаб, улар ўйлаганингдан зиёда қилиб институтнинг, қолаверса республика илмий жамоатчилигининг обрўйини жойига қўйиб келишаверади... Янги одам юборилса-чи?.. Аввало унга ҳаммасини бошдан-оёқ тушунтиришинг, шундаям «ишқилиб, бутун мамлакат олимлари орасида шарманда қилмаган бўлсин-да» деб юрагинг пўкиллаб тургани-чи!.. Муҳиддин Жабборович пахта уруғчилиги институтининг ана шундай Иттифоқ миқёсидаги нотиғи, минбари эди. Сал анжуман бўлса, у киши жўнатилаверарди. Чет эл, Москва ва бошқа марказий шаҳарларга командировкаси кўпайиб кетган пайтларнинг бирида ҳазилкаш оғайнилари-дан биттаси: «Дўстим, Тошкентга ҳам тез-тез келиб туринг-да» деб атрофдагиларни кулдирган экан. Бундан Муҳиддин Жабборович ранжи-

май, қайтага янаям руҳи кўтарилиб, ўзининг қиёси йўқ одамлигидан мамнун бўлган экан... Мана, энди Расул Оллоёрович дабдурустдан ҳали ҳеч ким танимайдиган, бунинг устига яқингинада ҳамма уни довлдир деб юрган хашаки бир болани шунақанги катта илмий анжуманга вакил қилиб йўллапти. Бунинг фақат Расул Оллоёровичгина биладиган бир сабаби бор эди. Кейинги вақтларда у Азизга муносабатини ўзгартирди, албатта. Айниқса, маъмурий идоралар унинг тажрибалари билан кўпроқ қизиқа бошлаганларидан сўнг Расул Оллоёрович мушкул бир аҳволга тушиб қолди. Азизни ёқлай деса, ҳали қўлида тайинли асоси йўқ. Инкор этай деса, юқори идорадагилар тинч қўйишмаяпти... Иккала йўл ҳам, суриштириб келганда, жавобгарлик билан боғлиқ... Шунинг учун у секингина киевлик бир таниқли селекционер дўстига телефон қоқди-да, «оғайни, бизда мана шундай иш қилинпти, яъни маданий навга ёввойи навни чагиштириш усули билан вилтга чидамли, ҳосилдор пахта нави етиштирилаяпти» дея гап ташлаб кўрди. Янги буғдой навларини яратиб, бутун мамлакатга шухрати ёйилган ўша дўсти иккови бундан олти йил муқаддам ярим ойча Канадада бирга бўлишган, канадалик уруғшунослар билан тажриба алмашилиб қайтишганди. Шу боисдан кўнгилларига нима келса, бир-бирига тортинмай айта оладиган қалин дўст, чинакам ҳамфикрга айланиб кетгандилар.

Уша дўсти Расул Оллоёрович ҳали гапини тугатмасданоқ оғзидан олиб: «Янги нав яратилдими ёки яратилляптими?» деб сўради. Расул Оллоёрович: «Ҳали хомроқ гап... дастлабки натижалари... энди яратилляпти» дея жавоб қилганда, дўсти яна уни саволга тутиб: «Кимнинг иши бу, Муҳиддин Жабборовичникими?» деди. Расул Оллоёрович бир оз дудуқланиб: «Йўқ, йўқ, ёш бир йигитларимиздан» деб мужмал жавоб қайтарди... Украиналик олим бир зум ўйланиб қолди-да, кейин: «Ҳар қалай, бу телефонда ҳал бўладиган масалага ўхшамайди, уни албатта кўриш керак... чамамда бекорга вақт кеткизаётганга ўхшайсизлар... ёввойи нав одамни алдаб қўяди...» деб якун ясади гапига... Бу ёқда эса, республика маъмурлари қистаб қўйишмаяпти! Расул Оллоёрович бамисоли икки ўт ичида қолгандай. Нима қилиш керак? Айни шу дамда боя айтганимиз илмий семинарга одам қақриб, Москвадан телеграмма юборишди. Шунда бирдан Расул Оллоёровичнинг эсига Азиз тушиб қолди... Лекин бари бир тагин кўнглига бир гап келмасин деб, аввалига семинарга боришни Муҳиддин Жабборовичга таклиф қилиб кўрди. Аммо Муҳиддин Жабборович шу кунларда унча кайфияти йўқлиги учунми ёки сал таранг қилибми, «келинг, сиз ҳам бир марта хўп денг энди, ҳадеб биз бораверамизми... ваҳоланки, ёшлардан жўнатинг... Мана, масалан, Азиз Қосимовни» деган эди. Расул Оллоёрович бир кулимсиради-ю, «шундайми-а?.. майли, сиз айтганингиздан кейин иложимиз қанча...» деб дабдурустдан кўниб қўя қолди; бунга ҳатто Муҳиддин Жабборович ҳам ажабланди. Аслида Расул Оллоёровичнинг мақсади бошқа эди; у Азизни семинарга юбориб, унинг ишлари қай даражада ҳаётийлиги ва унга марказдаги йирик фан арбоблари қандай муносабат билдиришларини зимдан синаб кўрмоқчи эди. «Шунданшунга овора бўлиб боргандан кейин кимлиги, олиб бораётган тадқиқотлари ҳақида ҳам гап очилади-да, бари бир...» Мабодо таниқли олимлар Азизнинг ишига қатъиян эътироз билдирсалар, ҳалиям кечмас... Бунга раҳбарларимизга тушунтириш, бундай қалтис ишни шошмашошарлик билан ишлаб чиқаришга жорий этиш оғир хатоликка олиб келишини уқтириш мумкин. Аксинча, Азизни ёқлашса... унда Расул Оллоёрович у ишлаб чиққан тажриба натижаларини институтнинг кейинги йиллардаги энг муҳим амалий ишларидан бири қилиб кўрсатиш орзусида эди...

Муҳиддин Жабборович ҳам Расул Оллоёровичнинг анойилардан-маслиги, Азизни қандайдир бир ният билан Москвага йўллаётганини сезди-ю, лекин нималигини аниқ билолмай хуноби ошди. Уйлаб-уйлаб охирига етолмади-да, кейин «хойнаҳой, у ҳотамтойлик қилиб Азизни қўлга олмоқчи, ўша ишга шерик бўлмоқчи» деган хулосада тўхтади. Сўнгра Азизни ўз хонасига чақириб, бундай илмий анжуманларнинг тартиби, йўлга чиқишдан олдин нималарга эътибор бериш зарурлиги ҳақида анча-мунча меҳрибонлик қилди. Азиз худди гирдобга тушгандай гарангсиб қолган; юз бераётган кўп ишлардан хижолат, кимга нима дейишни ҳам билмасди.

Охири Расул Оллоёрович айтган куни биринчи рейсда Москвага қараб учди...

Салтанат Азизни узоқ сафарга икки хил кайфиятда жўнатди. Эри «мени, Москвага, илмий семинарга юборишяпти» деган гапни топиб келганда худди пойтахтга Салтанатнинг ўзи бораётгандай юраги орзиқиб тушди. Кейинги дақиқада эса, шунча йилдан бери ҳар куни бирга юриб, бирга туриб, ёнидан сира нари жилмаган кишиси тўсатдан бир ҳафтага Москвадек олис шаҳарга кетаётганидан кўнгли хийла хомушланди. Ҳа деса командировкага боравериш пишган одамларга бу кулги туюлади, албатта. Салтанат учун эса... Ҳатто шу бир ҳафтага кетаётган эрини ҳам азза-базза аэропортгача кузатиб, йўлга майда-чуйда пишириқлар билан жўнатди. Қайтиб келишига эса, ойисини чақириб, Азиз акаси яхши кўрадиган қазили норин тайёрлатишни кўнглига тугиб қўйди. Ойиси ҳам қизининг чаққон бўлиб қолганини кўриб, ичида севинди... Ҳар қалай, уйдан эшикка чиқмаган, бор умри фарзандларининг ташвиши билан ўтган бу аёл аслида ўғил-қизларининг беминнат хизматкори, канизагига айланиб кетган; улар эзилса, она ҳам эзилар, қувонишса — қувонар эди. У болалари нима қилса, тўғри дейдиган, нима деса, дарров маъқуллайдиган, эртаю кеч фақат «уни е, буни ич» деб атрофида гирдикапалак бўладиган кўнгли бўш, меҳрибон она эди. Авваллари Салтанатнинг сира чигали ёзилмай, кун сайин мижғовлашиб, озиб-тўзиб бораётганини кўрган вақтларида — не азоблар билан кўксининг остида олиб юриб туққан боласи-да, шуларнинг бари-га ношуд, «оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатадиган» Азизни айбдор деб ҳисоблар; Салтанатнинг ранг-рўйи синиққан сари куёвига нисбатан унинг ички адовати ҳам улғайиб борарди. Унинг оналик меҳри фақат ўз болалари атрофидагина парвона эди; уларни шу даражада кўркўрона яхши кўрганидан бошқалар ҳам, масалан, шу куёви Азиз ҳам, бировнинг худди ўзиникига ўхшаш ширин-шакар дилбанди, жигар-гўшаси эканини ҳам тан олгиси келмас; шу боисдан у баъзан эртақлардаги жодугарга ўхшаб кетарди...

Лекин кейинги пайтларда қизининг юриш-туришларида юз берган яхши ўзгаришларни ҳам биринчи бўлиб онаси пайқайди. Мана, ҳозир ҳам унинг куёвболага, ҳатто ўзи йўғидаям, соясига кўрпача солиб, меҳрибончилик қилаётганидан севиндигина эмас, ийиб кетди. «Озми-кўпми, очми-тўқми... бировдан ортиқ, бировдан кам... ишқилиб, тиниб-тинчиб ўтиришибди-ку... Илойим, бунисининг кўзида ёш кўрмай ўтай.. Маҳфиратимга ўхшаб бахти қаро бўлганда қўлимдан нима келарди?.. Уттизга чиқмай ўтин бўлиб ўтирибди болам бечора... Илойим, жигарбандларимнинг бошқа азобини кўрмай, елдай келиб, селдай кетай, ўзим ҳам уларга хор бўлмай...» У шунча йиллик умрида не-не азобларни бошидан кечирмаган, ахир! Одам боласи қизиқ экан ўзи, қандайдир тушуниб бўлмас шайтоний бир ҳавас билан бойликка, бошқалардан аж-

ралиб туришга интиларкан-у, оқибатини ўйламас экан. Мана, катта ўғли... егани олдида, емагани кетида... Аммо у бахтлими? Бахтлими? Нега унда бош ўғли, обрўйи, давлати ошиб-тошиб ётган шу Мирҳосили мундай бир очилиб-сочилиб, хурсанд юрмайди сира?! Қачон қарасанг, беҳаловат, тажанг, нимадандир боши қотган, бафуржа гаплашишга ҳам вақти йўқ... Одамда ҳамма нарса бадастир бўлгани билан, жонида роҳати бўлмаса қийин экан...

Салтанатнинг ойиси кейинги вақтларда бу ҳақда тез-тез ўйлайдиган бўлди. Қизининг кайфияти кўтарилиб, илгариги рутубатларидан қутилиб, тобора кўнгли ёзилган сари, Азиз ҳам кўзига ёқимтой кўриниб кета бошлади. «Бояқиш, ювошгина бола бўлса... чигирткадай бир ўзи ишласа... Бой куёв нима қилиб берарди? Яхшиси — анови профессорнинг арзандасими?! Турқи курсин!.. Ундақалар юракни ўрташдан бошқа нарсани билишмайди!.. Худога минг қатла шукурки, жилла бўлмаса, Салтанатимга мана шундай мўмин қобил, ҳар бир ушоқни ўз қўли, пешона тери билан топиб ейдиган куёвгина учради... «Оч қорним, тинч қулоғим»... жимгина яшаб юришибди... Тўғри, қариндош-уруғларга, тўй-томошаларга, орзу-ҳавасларга ҳадеганда аралашмайди. Туриш-турмуши кўтармаса нима қилсин?.. Борига кўнадида... Шунга яраша, аммо оиласи тинч, ғалва йўқ... Узи шу дунёнинг ишлари — бири бўлса, бири йўқ...»

Салтанат Азизни то самолётга кириб кетгунча иккинчи қаватдаги баҳайбат ойна-девор орқали кузатиб турди. Кейин автобусга тушиб уйига жўнади. Шундагина у Азизга киши билмас жудаям ўрганиб кетганини ҳис этди. «Наҳотки, шунчалик яхши кўрсам уни? Нафақат уйимиз, бутун вужудим ҳувиллаб қолгандай худди... Уришиб-талашсак ҳам, араз-димоғ қилсак ҳам... бирга юрганимиз тузук экан! Бунчалик ҳувиллаб қолишини хаёлимга келтирмагандим! Тавба-а... Эру хотин — эт билан тирноқ...»

Аэропортдан қайтгач, бир соатлардан сўнг ойиси телефон қоқиб: «Қалай, яхши кузатдингми?» деб сўради-да, охирида «Салтанат деди худди қиз пайтдагидек уни эркалаб, «ўғлинг, ана, ҳовлида чопиб юрибди, ўзинг кела қол шу ерга... сенга ҳам қийин бўп кетди ўзи, қайнонанинг маъракаларида уриндинг... бир ўзингга қозон қайнатиб ўтирасанми... қайси кўни даданг ҳам «соғиндим» деятувди...» деб ҳовлига таклиф қилди. Айниқса, қаҳри қаттиқ дадасининг соғинганини эшитганда Салтанат қилт этиб ютинди-да, кўзига ёш қалқди. Дарҳақиқат, орадан қанча йиллар чопқиллаб ўтиб кетипти-ю, мундай бир дадаси ва ойисини ҳам бориб кўрмайди. Яқинда телевизорда «Ҳайвонот олами» программасини кўриб ўтирганда ҳам шу гап эсига тушган эди. Аллақайси денгиз қушларининг одати қизиқ экан... Болаларини сал оёққа турғизгунча боқиб туришарканда, кейин бирдан ажратиб юборишаркан. Шу-шу онаси боласини, боласи онасини бошқа учратмас экан. Кейин болалари ҳам болалаб... сал ўтмай яна ажралиб кетишавераркан... Шуларни кўриб ўтириб, Салтанатнинг кўнгли жуда бузилиб кетганди ўшанда...

Шу сабабдан Салтанат ҳозир ойисининг гапига ўйлаб-нетиб ўтирмай «хўп» деди. Бир ўзи нима қилади ҳайҳотдек уйда? Аммо «кирларим кўп, шуларни бир ёқлик қилиб, кечроқ борарман» деди-да, ойиси рози бўлгач, севинганча ишга киришиб кетди. Фартуғини тақиб, ювиладиган нарсаларини ваннахонага хирмондай уйди; биринчи бўлиб, оқ кирларни тоғорага солаётганда, эшик кўнғироғи жиринглади. Салтанат этлари живирлаб, ёмон бир нарсани сезгандай юраги ўйноқлаб кетди. Секин эшик олдига бориб, ташқарига қулоқ солди. Аввалига ҳеч шарпа эшитилмай турди-ю, кейин кимдир нафас олаётганга ўхшадди. Яна кўнғироқ чалинди. Салтанат чўчиб тушди: Йўлдошдир! «Ер

юткур, қаёқдан кела қолди дарров? Азиз акамнинг Москвага кетганини эшитган бўлса-я?! Ҳа, божасидан билган...» Салтанат нафасини ичга ютганча чурқ этмай тураверди. Тагин бир-икки қўнғироқ жиринглади-да, йўлакдаги одам энгашиб калит тешигидан ичкарига қарадими, алламбалолар қилиб ивирсиланди. Кейин енгил қадам билан зинадан пастга тушиб кетди...

Салтанат қўрққанидан ҳалигидек оёқ учида юриб дераза ёнига борди, секин пардани қия кўтариб ташқарига қаради. Ҳадеганда ҳеч ким кўринавермади. Охири, агар Йўлдош бўлса, ҳойнаҳой, бошқа ёқдан кетди шекилли деб, яна ваннахонага кирмоқчи бўлиб турганда, у Салтанатларнинг деразасига аланглаганча уйни айланиб ўта бошлади. Қўлида тагин ихчамгина оқ қоғоз ўрами. Салтанат уни кўриб, юраги шувиллаб кетди. Шу пайт Йўлдош худди у томонга термилиб, уни кўриб қолгандай бир сония таққа тўхтади. Салтанатнинг вужуди музлаб, бирдан пардани қўйиб юборди, апил-тапил ичкари уйга кирди. Ҳиздан-ўзи ваҳм босиб, ўтиргани жой тополмай қолди. Ҳозиргина кўтаринки кайфият билан ишга уннаган одам бирдан ихтиёри қўлидан кетиб, меровсиланди.

«Яхшиси, кеч кирмасдан оймникига бориб олай» деди-ю, бошлаган иши жойида қолиб, шоша-пиша кийинишга тушди. Қайта-қайта текшириб эшикнинг иккала қулфини беркитди; ташқарига чиқди. Назарида Йўлдош уни йўлакда кутиб тургандай ҳамон юраги така-пука эди. Аммо ҳаммаёқ осойишта, биров билан бировнинг иши йўқ... У шахдам юриб, автобус бекатига қараб кетди. Катта йўлни кесиб ўтиб, нариги томондаги уч-тўрт одам тўлланиб турган бекатга етганда, юқори тарафдан Йўлдошнинг ўша таниш «Волга»си аста жилиб кела бошлади. Аввалига Салтанат буни сезмади. Машина худди рўпарагинасида тўхтаб, Йўлдош олдинги ўриндиқ эшигини очиб, энгашганча Салтанатга кулиб қараганда у шошганидан «вой» деб юборди. Жон ҳолатда атрофига аланглаб, «қўни-қўшнилар йўқми» деган хавотирда гўё Йўлдошнинг илтифотини кўрмаётгандай, юзини тескари буриб тураверди. Йўлдош машинада ҳам чекиб, Салтанатнинг талмовсирашидан завқланганидан атайлаб уч-тўрт марта қаттиқ сигнал берди. Шунда бекатдаги йўловчилар Салтанат билан Йўлдошга бири ажабланиб, бири ҳавасланиб қарай бошлади. Салтанат кўпчиликнинг диққатини тортаётганидан ўсал бўлиб, азбаройи нима қиларини билмаганидан юлқинганча пастга қараб кета бошлади. «Шунча одамнинг ичида уялмай... орқамдан эргашса, адабини бераман» деди ичида. Чиндан ҳам Йўлдош машинасини Салтанатнинг қадамига мослаб аста юргизаркан, йўлқадан келаётганлар бу манзарага кулиб қарашар; унга сари Салтанатнинг сочлари тикка бўлиб, бу майнабозчиликдан қандай қутулиш йўлини излар, аламини кимдан олишни билмай, тишини тишига қўйиб зўрға борарди. Буни Йўлдош ҳам сездими, машинасини тез юргизиб ҳу нарига бориб тўхтади. Шунда Салтанатнинг кўзига Йўлдошнинг дидсизлиги ҳам ярқ этиб кўриниб кетгандай бўлди. У машинасининг орқасига аллақандай лотинча ҳарфлар ва чет эл гербини туширган; орқа ойнасига оқ парда тутиб, икки томонга сидириб қўйган; ўртада бир-бирига тўхтовсиз бошини ликиллашиб турган иккита хунук ит-ўйинчоқ, чап томонда эса, орқадаги машинага «тўхта» дегандек пўписа қилаётган резина қўл... Орқани кўрадиган ойнага ҳам жунлари ҳурпайган қора маймун-ўйинчоқ осиб қўйилган, ўриндиқларига қизил дорожка — гиламчалар тўшалган...

«Яхши кўрган, севган одам шу ишни қиладими» дея ғазабланди Салтанат, энди орқасига қайтишга нийманиб. У, бола-чақа кўрганда ошиқ-маъшуқ бўлиш аксари ҳолларда ҳаётдан зериккан, жазманлик сафосида санқишга вақти ва имконияти бор кимсаларга хослигини, ай-

ни ўшандай эркаклар сира тортинмай бошқаларнинг хотинига кўз олайтиришини билар, бунақанги мисолларни кўплаб эшитган эди.

Йўлдошнинг Салтанатга интилишида ёшликдаги туйғуларнинг кучи ва жозибаси ҳам ярқол сезиларди, албатта. Аммо унинг кўнглида турмушдан иложи борича кўпроқ лаззатланиб қолиш истагигина ҳукмрон, деган шубҳа Салтанатни кўпроқ ваҳимага соларди. Унинг ҳиссиётлари шу қадар мураккаб, шу қадар тубсиз эдики, гоҳо-гоҳо журъати келиб ўзи унга мўралаб қарайман деса, боши гир-гир айланиб кетарди. Йўлдошни учратгандан бери аслида ўртада ҳеч нарса юз бермаган эди-ю, аммо... нимадир юз берган эди. У бутунлай ҳаловатини йўқотган, доимо ўзини хаёлан ғалати бир сирга интилаётган жойида «ушлаб» олаверарди. У Йўлдош билан ораларида бўлаётган воқеа аёл киши, айниқса эри, боласи бор аёл киши учун кечирилмас гуноҳлигини билар, лекин «ҳамма вақт шундай давом этмайдими... кўнгли иши, эҳтимол, ўз-ўзидан қолиб кетар» деб, Йўлдошнинг совушини кутарди. Аслида бу истаги ҳам ўзини-ўзи алдашдан иборат эди. Йўлдошнинг гаплари, айниқса кейин эсласа, Салтанатга жудаям хуш ёқарди. Ўзини тиёлмай унга талпинишлари, сержун қорамтир бақувват кўллари билан ҳаяжонга тушиб унинг билакларини силашлари, мажбурлаб ўпишлари, бамисоли кечикиб келган баҳордек, бирдан ҳамма ёқни жонлантириб, бирдан ҳамма ёқни гуллайтиб юборган илиқ фаслдек Салтанатнинг жисмини ёндирарди. Шунинг учун ҳам у бир неча бор Йўлдошга қаттиқ гапириб, кўнглини қолдирмоқчи бўлган пайтларида ҳам... бари бир буни қилолмади. Шундай дақиқаларда у бирдан икки хил одамга айланар, бири — тажанг, юраги тор, бироқ ҳалолу покиза Салтанат бўлса, иккинчиси — пинҳоний ўт ичида куйган, дадил, нимадандир ҳамиша умидвор, сирли Салтанат эди. У оғир, қўрқинчли ҳолларга тушган вақтида «энди баҳридан ўтаман... паттасини тугиб кўлига бераман... орани очиқ қиламан» дер эди-ю, лекин ўзганинг эътиборига ўрганган, мойиллашган юраги эса, гўё энг азиз нарсасини йўқотаётгандай, кейин ўша бўм-бўш вужудига яна илгариги хасталиклари, асабий кайфиятлари бостириб кираётгандай туюлаверарди. Шунда у бамисоли қимматбаҳо буюмни қўлида маҳкам ушлаб, ҳибсга олишларидан олдин уни ташлаб юбориб қутулишни ҳам, ёки бир амаллаб беркитиб сақлаб қолишни ҳам билмай, жонсарак ҳолга тушган ўғрини эслатарди. Салтанат Йўлдошга дуч келганида ёки уни ўйлаганида, бари бир кўнглининг қайсидир овлоқ тубларида бошни айлантирувчи бир қалқиш, орзиқиш сезарди. Кейин ўзидан-ўзи қўрқиб кетар, ўзини-ўзи қаттиқ койир, шафқатсиз бир тарзда қоралар... аммо, шунга қарамай, ўша илиқ қалқишни юрагидан бутунлай чиқариб ташлашга эса ожиз эди...

Илгарилари у гоҳо ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, тўсатдан юраги сиқилиб, атрофидаги одамлар кўзига балодан ҳам бадтар кўриниб, ўзидан-ўзи ҳеч нима ёқмай қолган пайтлари ҳам бўларди. Туриб-туриб, бесабабдан-бесабаб йиғлай бошларди; соатлаб йиғларди. Нега бундай қиляпти, нимадан хафа бўлди — сабабини ўзиям билмасди. Нимадир бир таъсирли воқеа хотирига келарди-ю... йиғлайверарди, тўлиб-тўлиб, ўксиб-ўксиб йиғларди. Кейин кўз ёши тугаб, бир оз ўзига келгач... йиғи учун мундай бир арзирли баҳона тополмай, нега бунчалик куйиб йиғлаганидан ўзи қўрқиб кетарди. Охири «асабим касал, асабим касал» дея таъкидларди ичида. Кўпинча йиғиси ҳам ҳеч ким йўғида келарди. Ҳатто буни бир марта Азиз ҳам кўрган. Уйга кирса, Салтанатнинг афти-ангорини таниб бўлмайди: йиғлайвериш шилиб кетган! Азиз капалағи учиб «ҳа?» деб сўради. Салтанат эса, ёшли кўзларини муштнинг орқаси билан артиб, «шундай, ўзим, бир йиғлагим келди» деди ва индамай ишини қилаверди: ўшанда Азиз бадтар бў-

ғилиб кетди. Нега йиғлаганини очиқ айтиб, кўнглини ёзса ҳам майли! Йўқ, йиғлаганда ҳам юрагингни эзиб, жонингдан тўйдириб йиғлайди...

Салтанат Йўлдош бугунгидек шилқимлик қилганда ғазабланса-да, аммо ундан қутулиб, хотиржам бўлгач, бирдан юраги худди қушдек енгил тортиб бораётганини ҳис этар, айниқса, эртаси кунни кечаги ваҳималари бекорчи алаҳсирашдай туюларди. Ҳар гал Йўлдошни кўрганида юраги нақ қинидан чиқай-чиқай деб, ваҳима босгани, назарида эри ушлаб олаётгандай талвасага тушганлари эртаси ўзига ҳам кулгили кўринар, «Азиз сезганда индамай ўтирармиди?» деган фикрдан кейин эса бутунлай хотиржам бўларди. «Мабодо сезиб, тиқилинч қилган тақдирда ҳам... нима, мени биров ушлаб олдимиди?.. Тонаман-қўяман...»

Шу кайфият билан яна Йўлдошни ўйларди... Қизиғи шундаки, Салтанатдаги одам ёқтирмаслик касали, бўш қолди дегунча — йиғлашга мойиллик касали Йўлдошни учратгандан бери зим-зиё йўқолгандай. Уни эсласа, қайтага кулгиси қистайди. Унинг ҳў ўша мастликда қилган қилиқларини хотирлаганида бир жиҳати юраги орқасига тортиб кетади-ю, охири, тагин бари бир шўхлиги тутиб... гўё ҳали ҳам Йўлдошнинг ичкилик ҳиди гупуриб турган иссиқ нафаси ва тиканакдек қалин мўйлаби бўйнидаги нозик мўйларини қитиқлаётгандай, қиқирлаб кулиб юборгиси келади... У илгарилари нуқул азоб чекиш, аламини ичга ютиш, нари борса — эрига зарда қилишгагина кучи етарди. Азиз ҳам хотин кишига тенг келиб, Салтанат билан айтишиб, бадтар асабини бузарди... Йўлдош эса, буткул бошқача; доим кулгани-кулган. «Улгур, ўша кунни ўзи оёқда туролмайдиган маст-ку... қўлларини силагани-чи...» Салтанат оғзини йиғиштиролмай кулимсиради. Йўлдош ҳар қанча қўполлик қилса ҳам, дағал гапирса ҳам... худди эшитмагандай енгиб кетаверадиган одам... Забардаст, чинакам... йўлида қандай мушкулот учрамасин, у бир силкиб, елкасидан ошириб жўнайверадиган азамат...

Салтанатга Йўлдошнинг мана шу хислати ёқарди... Бир хил пайтларда «билмаганимдан шундай кўринаётгандир... кўрмаган ернинг чуқури кўп... ўзи шу, эркакларнинг ҳаммаси ҳам бир гўр» деб ўйлар, лекин бари бир кўнглидаги ўша қалқиш, ўша илиқлик ҳамон руҳиятини илтиб турарди.

...Салтанат Йўлдошнинг бачкана қилиғидан ҳозир ҳам тоқати тоқ бўлиб, лекин шу билан бирга нима қилишини ҳам билмай, ўзига-ўзи зуғум сочиб борарди. «Қап-катта одам-у... эркак зотининг гойида зифирдай нарсагаям ақли етмайди!.. Ахир, ҳамма кўриб турибди!.. Еки тагин мастми?!» Салтанатни бадтар ваҳм босди. Ҳў бир кунги уйдаги ҳолатига тушиб, «ишқилиб, шундан қутулай... кўчада тенг келганим билан фойдаси йўқ...» деган фикр ўтди миясидан. Қутилмаганда йўлкадан шарт бурилиб, ариқчадан сакраб ўтди-ю, машина эшигини юлқиб очди ва ўзини олдинги ўриндиққа ташлади. Бурнига гуп этиб ўткир одеколон аралаш бензин иси келиб урилди. Йўлдош тўсатдан бундай бўлишини кутмаганидан аввалига довдираб, бир неча дақиқа кўришишни ҳам, машинани ҳайдашни ҳам билмай турди. Кейин айбдор бир товуш билан «кечиринг» деди ва машинага кучли газ берди...

Анча йўлгача индамай боришди. Салтанат жаҳлини ютиб, Йўлдош эса нимадан гап бошлашини билмай, иккови ҳам йўлдан кўз узмай кетаверишди. Кеч кира бошлаб, одамлар ишдан қайтаётгани учун автобуслар тирбанд, ҳатто эшикларигача осилган-солинган; кўчада қатнов тигиз эди. Оловдай ёниб-ўчиб уфқдаги баланд-паст дарахтлар тепасига ўтаётган қуёш шуъласи тикка кўзга тушар, йўлни кўришни қийинлаштиради. Кўчада қатнов, йўловчилар кўп бўлгани билан, ҳамма чарчаб келаётгани учун уларнинг бирдан-бир хаёли тезроқ уй-

уйларига етиб олиш эди... Салтанат бир сидра: «Хўш мақсадингиз нима? Мени суюқоёқ деб ўйлаясизми? Мактабдошлигимнинг ҳурмати, сиз билан одамдек гаплашганимни менинг айбим?! Шундан дарров тескари хулоса чиқариб олдингизми?!» деб Йўлдошнинг таъбини тирриқ қилмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо ҳар галгидек айтолмади. Айниқса, Йўлдош Салтанат олдидаги қуёш тўсғични тушириб, унга меҳрибончилик қилганда Салтанатнинг қайтага унга бирдан раҳми келиб кетди... «Бечора шундан шунга овора бўлиб кепти... Бировни айблаш, қоралашдан осони йўқ... Одамда ҳамма нарса муҳайё туриб... энг кераги — бахти бўлмаса-чи? Узукнинг кўзидек ўзига муносиб оиласи бор... зеби зийнати, мол-дунёси етарли... аммо энг кераги бахти бўлмаса-чи? Хотини гўзал, бадавлат, доно... лекин эрнинг қўнгли йўқ... Бунинг давоси қайда?.. Эр-хотин орасидаги совуқчиликка одамлар сабаб ахтаришни яхши кўришади! «Айб кимда-чи, айб кимда? Бу — тани бошқаларнинг иши! Ҳатто ўзингга бўйсунмай, азобда ўртантирадиган сирли туйғуларинггача совуққон терговчидек сўроқ қилишади баъзан... Эҳ, бировни қоралаш осон: уни тушуниш, унга ҳамдард бўлиш қийин...»

Йўлдош орадаги сукутдан ўнғайсизланиб, машинасини ҳайдаб бораётган жойида яна папирос тутатди. Унинг ҳам хаёлида ҳар хил фикрлар гўжғон ўйнар эди. Машинани истаган томонга ҳайдаб, Салтанатга эса сира қарамасди. У Салтанатни кўрмай юрган пайтида унга қанчалар ўгли хоҳиш билан интилса, ҳозиргидек ёнида ўтириб кетаётганда бирдан ҳафсаласи пир бўлганга ўхшаб, бўшашиб қоларди. Кўпинча Салтанатнинг олдига ичиб келишининг сабаби ҳам шунда эди. Асли удаабурро, фаҳм-фаросатли йигит бўлгани учун ҳам қилаётган иши ҳеч қандай мантиққа тўғри келмаслигини соғ вақтида ажабтовур торозига солиб кўрар, шундан кейин — гапи гапига қовушмай ташқарига отилишни истаган ҳиссиётлари бамисоли бўғилган дарёдай ўзига бошқа қулай ўзан ахтариб, Йўлдошни қийнар эди. «Мунча ўзимга бино қўймасам?! Балки Салтанат нафратланаётгандир?.. Таниш-билишлардан биронтаси ёнимга нотаниш аёлни ўтқазиб кетаётганимни кўрса, нима дейди?.. Айниқса, Салтанатнинг анови уришқоқ эри... балога қолмай тагин...»

Бироқ Салтанатни кўчада ҳў ўша кўрганидан бери қандайдир кўз илғамас ришта уни шу аёл томон тўхтовсиз тортаётганини сезар, шу сабабдан ора-сира дилини боягидек зиддиятли фикрлар қамраб олишига қарамай, бари бир Салтанатга эргшиб юришдан ўзини сира тилмас эди. Айниқса, бир гал уйига маст ҳолда бориб, сал бўлмаса эрининг қўлига тушиб қолай деганини эсласа, ҳозир ҳам вужуди музлаб, эглари увишиб кетади. «Қайси юрак билан бордим-а, ўша куни?! Э, йигитчилик ҳам бор бўлсин, бунақада...»

Йўлдош ҳозир ҳам шу тақлид пойинтар-сойинтар ўй ўйлаб бораётганида, бирдан Салтанат:

— Мумкин бўлса чекманг,— деди Йўлдошга қаттиқ тикилиб.— Кейин... ойимникига обориб қўйсангиз.

Йўлдош орадан сукут кўтарилиб, гап очилганига суюнди-ю, оғзидаги чала папиросини ташқарига отиб юборди ва «хўп, хўп» деб, машинани физиллатиб кетаётган жойида пешонасини ушлади, «қайси йўлдан оборсамикин» дегандай бир зум иккиланди ва муюлишдаёқ зарб билан ўнгга бурилди...

Анча жим кетишгач, Йўлдош хийла қимтиниб:

— Салтанат,— дея кулимсиради.— Бир нарса айтсам йўқ демай-сизми?

Йўлдошнинг овози шу даражада бўш, ялинчоқлиги шу даражада очиқ сезилиб турардики, бу Салтанатнинг гашига тегиб, ҳатто сал сес-

каниб тушди. Эҳтимол, Йўлдошнинг ҳозирги муомаласи Азизникига ўхшаб кетгани учун ҳам Салтанатнинг энсаси қотгандир? Эҳтимол, Йўлдошнинг айни ўша ҳеч нарсадан тап тортмаслиги, жасурлиги, ҳар ишга жон-жаҳди билан ёпишиши... эҳтимол, айни шу хусусиятлари Салтанатга қизиқ кўриниб, унга хуш ёққандир?.. Нима бўлганда ҳам, ҳар қалай, Йўлдошнинг ялинчоқлиги Салтанатга ёқмади. Қайтага Йўлдошга қараб чапанироқ жавоб қайтарди:

— Кўрамиз-да, маъкул гап бўлса оламиз, номаъқули — ўзингизга сийлов...— Шундай деб Йўлдошга кулиб қўйди, кейин асфальт йўлга тикилганча индамай кетаверди.

У бирдан ғазабини ҳам унутиб, шўхлиги тутди; Йўлдошни бир бошлаб қийнагиси келди-ю, аммо рўпарадан зув-зув ўтаётган машиналарда ўтирганлар таниш бўлмасин тагин, деган хавотир бари бир уни жиловлаб турар, шу боисдан машиналар келганда ҳар гал юзини четга буриб оларди... Лекин ҳозир эрининг бу ерда йўқлиги, шу сабабли, майли, бир-икки кун бўлса ҳам, қўрқмай юра олишини ўйлаб, негадир ичидан қувонарди... Кейинги дақиқада эса анча юраги орқасига тортиб, гўё тубсиз жар ёқасига келиб қолгандай, бир сонияда пастликка учиб кетадигандай ўзини ёмон сезарди.

Айниқса, қайнонасининг ўлимидан кейин бу қилиб юрган ишлари қанчалар иснодлигини у биларди. У маълум даражада иримчи ҳам эди; «бу гуноҳларим биронтамизнинг бошимизни емаса гўрга эди...» деб қўярди гоҳ-гоҳо қўрққан пайтида. Шунда унинг юраги тарс ёрилгудек бўлиб, беихтиёр ўзини Азизга солиштириб кўрар ва нақадар пасткашлик кўчасига кириб қолганини англаб, худди чуқур хандаққа тушган кийикдай, ўзи йиқилган чоҳдан қутулишнинг сира иложини тополмасди.

Салтанат шу хаёллар билан ора-сира Йўлдошга зимдан тикилиб қўяр, унинг терлаган қорамтир кенг пешонаси, туртиброқ чиққан энгаги, дўрдоқ лаблари устидаги қалин мўйлаби Салтанатга ёндан қараганда қизиқ кўринар, ҳў ёшлик пайтида йўлда уни тўхтатиб, қўлидаги гулдонни синдириб қўйган Йўлдошга мутлақо ўхшамас; чаккасида бир-иккита оқ толалар ҳам йилтираб қолган, семиз бақбақаси машина силкинган сари дириллаб борарди. Салтанат ичиде: «Ажабо, чўпдаккина бола эди... мана, қарий бошлабди...» деди ва бирдан: «ўзимчи, ўзим ҳам ўзгариб кетгандирман... Йўлдошданам катта кўринсам керак...» дея ўйлади ва рўпарасида ликиллаб бораётган пахмоқ маймунчага қаради...

Салтанат ҳозиргина Йўлдошнинг ҳаёсизлигидан жаҳлланган эди, энди бўлса, тўсатдан уни қандайдир мужмал бир кайфият чулғади. У машина ўриндиғида, ҳатто Йўлдошни ҳам унутгандай, мажолсизларча ястаниб олган эди. Йўлдош ҳам «бекорга сазам ўлади» деб қўрққанидан то Салтанатларнинг маҳалласига яқинлашмагунча бояги гапини айтмади. Фақат кўприкдан ўтиб, тор кўчага бурилаётгандагина Салтанатга қараб, митти кўзлари синовчан назар билан тикилганча, сўради:

— Айтайми, ўша гапимни?

Салтанат «ихтиёрингиз» деган маънода елкасини учуриб қўйди. Йўлдош бир дам жим кетди, узоқдан Салтанатларнинг дарвозаси кўринганда:

— Салтанатхон,— деди бирдан овози ўзгариб.— Бошларингизга оғир мусибат тушди... Биз ҳам — тоғам, Шорасул, учовимиз бориб, Азизжондан кўнгил сўраб келдик, айтишгандир... Азизжон жуда тўғри қилибдилар Москвага кетиб... Майли, бир оз ёзилиб келсинлар... раҳбарларига ҳам балли, яхши йўлини топишибди, бояқишлар... Сал миясини чалғитиб қайтмаса... Ахир, бу она-я! — Йўлдош дарвоза олдида

тўхтамай, рўпарадан келаётган юк машинасига тор кўчада қийналиб йўл берди-ю, нариги муюлишга ўтиб кетди. Салтанат унга ҳайрон бўлиб тикилган эди, Йўлдош «шошманг, шошманг» дегандай имо қилди. Зилзиладан кейин қурилган сал наридаги баланд уйлар орасидаги сайхонга бориб тўхтаганда, Салтанат ҳам машинадан тушишга ошиқмади. Атрофни хийла ғира-шира босган, ўтган-кетган кўринмасди. Йўлдош энди сал дадилланиб гапида давом этди:

— Салтанатхон, агар «хўп» десангиз, сизни бир сайрга опчиқмоқчи эдим. Узоққамас, Бўстонлиққа.— Йўлдош Салтанатга жилмайганча тикилиб, жавобини кутди. Салтанат аввалига бир қизариб кетди, кейин ҳазилга олиб:

— Э-э, зўр-ку! — деди. Бирдан қошлари чимирилди: — Бу ўйинни қўяйлик, Йўлдош ака. Ярашмайди, ёшимизни бир қаранг!.. Ҳа, тўхтанг, янгамдан ҳам қўрқмайсиз-а?!— Салтанат ноз билан ўпкalandи.

Бу гапдан Йўлдошнинг завқи ошиб, бадтар дадиллашди:

— Йўқ, деганингирада бари бир қўймайман, мени биласиз-ку... эртага тўппа-тўгри уйингизга кириб боравераман.

— Кириб бўпсиз! — Салтанатнинг овозида гарддаккина ваҳима, гарддаккина ноз, гарддаккина таҳдид оҳанги бор эди.

— Мана кўрасиз-да!

— Кириб бўпсиз!

— Кўрасиз-да!.. Яхшиси, эртага соат тўққизларда кинотеатр олдида кута қолай. Акс ҳолда...

Салтанат «бекорларни айтибсиз» дегандай бошини ўйнатиб, машинадан тушди, кейин орқасига қарамай, уйга кетаверди. Фақат дарвозага киришдан олдин ғира-ширада ҳамон қўзғалмай турган машинага қараб кулимсиради-да, лип этиб қоронғи йўлакка ўтди. Аммо ҳовлига ошиқмади. Узун йўлак ўртасида анча тўхтаб, машинанинг қайтиб кетишини кутди. Салдан кейин мотор гувиллаб, Салтанат дарвозадан бош чиқариб қараганда, узоқда қизил чироғи ёниб-ўчиб кетаётган машинадан бўлак ҳеч нарса кўзга чалинмади...

Уша куни Салтанат жуда ғалати туш кўриб, саҳарда уйғониб кетганча ухлаёлмади. У шаҳар бўлиб шаҳармас, қишлоқ бўлиб қишлоқмас, ўзи ҳам билмайдиган номаълум бир жойдамиш. Аммо қий-чув шаҳардан бадтар эмишу атрофда ҳеч ким кўринмасмиш. Бир замон таниш овоз шундоқ яқингинадан «Салтанат» деб чақирибди. Салтанат юраги шув этиб қараса, қоп-қора туман ичидан Азиз чиқиб келаётганмиш, ҳадеб кулармиш. Бармоғи билан имлаб «анави ёққа кетсам қутуламанми?» деб туманни кўрсатармиш. Салтанат «кимдан қутуласиз?» деб сўраса, «Беҳзоддан» деб, яна кулармиш. Кейин «мен ҳозир келаман» деб қоронғилик ичига кириб кетибди-ю, сал ўтмай онасини етаклаб чиқибди. Салтанат ажабланиб, «вой, ўлган эдиларку» демоқчи бўлиб турганида, Йўлдош гувиллатиб машина ҳайдаб келиб, икковини уриб, мажақлаб кетибди. Кейин баҳайбат бир бургут айри чангалида қонга беланган, негадир жимиттаккина бўлиб қолган Азизни кўтариб, гўё Салтанатга «хайр-хайр» дегандай қанотларини силкиб, туман ичидан қора қоя орқасига ўтиб кетибди... Салтанат «вой, дод!» деб қичқирмоқчи бўлганида... бирдан уйғониб, қараса, муккаси билан ётиб, чап қўли худди юрагининг тагида эзилиб, увишиб қолган экан. Қўлини уқалаб-уқалаб, жиққа тер пешонасини кафти билан сидириб артгач, туйқусдан юрагини ваҳм босди ва «Азиз акам эсон-омон этиб борганиман?» деб ўйлади... Эрталаб онаси уйғониши билан кўрган тушини оқизмай-томизмай унга сўзлаб берди. Ойиси ҳам «тавба» деб ажабланди-да, қизининг ранги оқариб кетганини кўриб:

— Қўй, қўрқма,— деди қўл силкиб.— Чарчагансан, тинканг қуриган. Дамингни ол. Уйлама, тушга нималар кирмайди...

Фақат нонушта пайтида почтачи хотин келиб, телеграмма ташлаб кетгандан кейингина Салтанатнинг кўнгли жойига тушди. Телеграммада Азиз Москвага яхши етиб боргани, яхши жойлашганини хабарлабди...

Шундан сўнг Салтанат ўзини яна қушдек енгил ҳис этди. Таваккал қилиб, Йўлдош айтган жойга бир бориб кўрмоқчи бўлди. Атайин сал кечикса ҳам борди. Ойисига эса: «Кўшним қизини узатяпти, тўнғич қизи... кеча азда-базда тайинловди, ўшаларга сал қарашиб юборай, юзюзга тушганда одам уялар...» деб ёлғон гапирди.

— Кечикмай кела қол,— деди она қизининг раъйини қайтармай.— Бир ўзинг нима қиласан ҳувиллаган уйингда? Беҳзодинг қолаверсин, уйқусини бузма. Тўйга қарашадиган одам бола билан судралишиб юрасанми?..

Ёлғон гапириб севинаётганидан ўзи хижолат чекди; бир ёлғонни пайпаслаш учун бошқа ёлғонни тўқиб, бора-бора мунофиқлик ботқоғига ботиб кетиш мумкинлигини сезиб турса-да, бари бир, олдиндаги саргузашт завқидан энтикиб, бир ёқда — ўз иродаси ва маҳкамлигига ортиқча ишониб, «ҳар қандай шароитда ҳам бировга ўзимни хўрлатиб қўймайман» деган сохта манманлик ундови билан у йўлга чиқди. Кўнглининг бир бурчиди: «Қайтага борганим дуруст... ҳозир Азиз акам йўқ... шундан фойдаланиб, Йўлдош билан гаплашиб олишим, уни бу йўлдан қайтаришим керак... Ҳозир гаплашмасам, бошқа қачон келади бунақа қулай вазият?...» деган мулоҳазага ҳам борди. аммо юрагининг қизигани аслида бўлак нарсаданлигини ўзидан яширолмай, охири қарахт бир ҳолга тушди.

Айниқса кинотеатр олдига келганда Салтанат ўзини жуда ноқулай сезди. Яна тўсатдан бугун кўрган туши эсига тушди. «Йўлдош пана бир жойда туриб, мени кузатаётган бўлса-я... «Ўл-а, ўчишга қанотинг йўқ экан-ку, яна ноз қиласан!» демайдимиз?! Вой ўла-ай! Бетим ҳам қолмабди, қандай журъат этдим-а, бунга?.. У бирдан изига қайтишни мўлжаллади-ю, лекин «пана бир жойда кўриб турган бўлса-чи» деган фикрдан саросималаниб, қадамини секинлатиб, юраги гупиллаганча таваккалига бораверди. Мабодо Йўлдошни кўрса, «юмуш билан бир жойга кетяпман» деб сир бой бермасликка қарор қилди ва иши тигиз одамдай яна жадаллади... Шу дақиқада у ўзини Йўлдошнинг олдида қаттиқ қарздордек сезар, назарда ундан тили қисқич жойи борга ўхшаб туюлаверарди. Ҳақиқатан Йўлдош доим унинг кўнглига қарайди. Азиз гоҳо Салтанатга қанчалик тумтайиб гапирса, Йўлдош уни шунчалик қадамида мақтаб, дилини яйратиб, ёлғон-яшиқ бўлса ҳам ширин сўзлаб, осмонларга олиб чиқиб қўяди... Эҳтимол, Йўлдошни кўзи қиймаганининг сабаби ҳам шундандир?..

Салтанат кинотеатр муюлишида ўша таниш «Волга»ни кўрди-ю, юраги қайтадан гупуллаб ура бошлади. Аммо Йўлдош кўринмади. Салтанат атрофига ошқора аланглашга ийманиб, зимдан олазарак бўлганча қадамини секинлатиб бораверди. Шундоқ муюлишга етганда кўз қири билан ўзи томон тўғри кесиб чиқаётган Йўлдошни кўрди. Бирдан оёқлари ҳолсизланиб, гўё ҳар бир бурчакда таниш-билиши унинг нима иш қилишини пойлаётгандай асаблари қақшаб, кафтлари, чаккалари терлаб кетди. Йўлдош унга қараб икки қадам яқин келиб, «Салтанат» деганда ҳам аввалига талмовсирогандай секин кетаверди. Йўлдош бўлса ҳаяжонини яширолмай:

— Раҳмат,— деди овози титраб.

— Вой, нега раҳмат деяпсиз?

— Келганингиз учун...

Салтанат асфальт кўчадан чиққан йўлка четидида тўхтаб, елкасини учирди. Кейин бу яқин ўртада хавотир оладиган ҳеч кимса йўқлигига

ишонди шекилли, Йўлдошга ғалати бир эрка қараш қилди ва «аҳмоқсиз» дегандай оҳанг билан:

— Мен дугонамикига кетяпман,— деди Йўлдошнинг «раҳмат»ига ажабланган киши бўлиб.

Йўлдош бу гапга ишонмади, оғзининг таноби қочиб кулди. «Ноз қиялпти. Истамаган одам бошидаёқ келмай қўя қолади-да...» Сўнгра бир нарса эсига тушиб:

— Э-э, кечирасиз, Салтанатхон,— деди ва «юринг, юринг» дегандай уни машинаси томон бошламоқчи бўлди. Лекин Салтанат жойида қилт этмай туравергач, сал истиҳола билан гапни давом эттирди:— Биласизми, ҳа, кеча сизга деб оборган нарсамни тагин қайтариб опке-таверибман. Узр, Салтанатхон. Узр.

Ҳаммасиданам, Салтанат «йўқ» деса, унга буюм рўкач қилгани ўтиб тушди. Лекин, «берган худога ҳам ёқибди». Салтанат Йўлдошнинг сўзи ўзига оғир ботганини сездирмади.

Тагин бир оз таранг қилиб турди-да, Йўлдош ҳадеб ялинавергач, шартта машинага ўтирди...

16

РАСУЛ Оллоёрович хотираси кучли одам эди. Бир айтган топшириғини бошқа қайтармас, лекин ўз вақтида талаб қилишни ҳам унутмасди. Аммо кейинги йилларда хотираси бир оз сусайдими ёки ўзича ишини енгиллаштирмоқчими, ҳар қалай, кафтдек-кафтдек қоғоз тутадиغان бўлди. Кимга топшириқ бермасин чиқиб кетиши билан дарров ўша қоғозчага ёзиб олади-да, натижасини қачон сўрашини ҳам белгилаб қўяди. Ҳар кун ишга барвақтроқ келиб, қартага ўхшаш ўша қоғозчаларини бир-бир чийлаб кўради ва кимнинг гарданида қандай топшириқ борлигини аниқлаб, галма-галдан чақириб сўрайверади. Айрим илмий ходимлар эса бу оддий сирдан беҳабар, Расул Оллоёровичнинг фавқулодда хотирасига нақ ёқаларини ушлаб ҳайрон қолишар ва у топширган вазифани кеча-ю кундуз уйкудан кечсалар ҳам, вақтида бажаришнинг кетига тушардилар. Расул Оллоёровичнинг яна бир одати — шошқалоқликни ёқтирмасди. Бир гал кичик илмий ходимлардан бирига иш топшириб, тўрт кун муҳлат берибди. Директор билан умрида биринчи марта гаплашган бояги илмий ходим ҳовлиққанча ўша ишни икки кунда тахт қилиб, югуриб борган экан, Расул Оллоёрович котиба қиз орқали: «Айтинг, ўша буюрган вақтимда олиб келсин», деб сазасини ўлдириб қайтариб юборибди.

Мана шундай вазмин; қатъий тартибга ўрганган одам негадир Азиз Москвага кетгандан бери котиба қиздан бир эмас, уч марта сурштириб, охирги гал: «Қани, билинг-чи, Азиз Қосимов қачон қайтаркан?» деб қистади. Котиба қиз ҳам Азизнинг уйига телефон қилишга оғриниб, тўғри Муҳиддин Жабборовичдан билмоқчи бўлди. Томдан тараша тушгандай бу сўроқдан энсаси қотган Муҳиддин Жабборович эса:

— Мен қаёқдан билай?! — деди-ю, индамай қоғозларига энгашиди. Котиба қиз ўртадаги гаплардан беҳабар, домланинг муомаласига ҳайрон бўлиб лабини бурди ва дик-дик юриб қабулхонага чиқди-да, жаҳл билан телефон дафтарчаларини қидира бошлади. Шошганидан шундоқ столнинг қиррасида турган, ичига бир дона қирқма атиргул солиб қўйилган стакандаги сувни беҳосдан ағдариб юборди. Туфлисининг ичи, тўпиқлари жиққа ҳўл бўлди. «Шу бир оғиз гапни айтиб юбора қолса ўларканми?!» дея тўнғиллади ичида Муҳиддин Жабборович-

дан гижиниб. Кейин сталининг ҳўл бўлган жойларини латта билан то-залаб, полда думалаб ётган стакан билан гулни олди-да, яна теле-фон дафтарчасини излай бошлади. У яқингинада, ўшанда ҳам Расул Оллоёрович зириллатганда, кимдандир Азизнинг телефонини топган ва қайсидир дафтарига аниққина қилиб ёзиб қўйган эди. Лекин ҳо-зир эсида йўқ, шунинг учун ҳам шошилганча ҳаммасини бир чеккадан титкилаб чиқяпти. Охири топди. Керакли номерни терди-да, уч-тўрт сигналдан сўнг кимдир трубкини олгач, аёл кишининг овозини эши-тиб, дарров ўзини танитди ва:

— Азиз Қосимович қачон келадилар, қўнғироқ қилдиларми? — деб сўради.— Расул Оллоёрович қизиқяптилар.

Салтанат Азизни директорнинг ўзи йўқлаяпганини эшитиб бир оз тараддудланди. Кейинги дақиқада эса ҳаяжонини босиб, Азиз акаси билан кечагина гаплашганидан суюнганча:

— Телсфон қилдилар! Индинга келяптилар, самолётда! — деди энтикиб.

— Қайси рейсда?

— Нима?

— Рейсини сўраяпман, қайси рейс?

Салтанат бир дам жимиб қолди ва охири гуноҳкорона товуш би-лан:

— Эсим қурсин, сўрамабман-у,— деди.

Қотиба қиз иши охиригача битмагани ва ҳўл туфлиси ғашига тек-канидан кайфияти бузилиб:

— Вой, рейсини билмасангиз кутгани қандай чиқасиз? — деб ачи-тиб олди.

— Кечирасиз...— Салтанат жудаям хижолат бўлди.

Қотиба қиз индамай трубкини қўйиб қўйди. Кейин Расул Оллоё-рович ҳузурга кириб, суриштириб билган гапларини айтди, директор унинг сўзини бошқа нарсани ўйлаган ҳолда паришонхотир эшитди-ю, кўзини хиёл қисиб:

— Индинга қандай кун? — дея сўради ва хаёлида қайси кунлиги-ни санаб чиқди-да: — Ҳа, жума! — деди ва унга «майли, бораверинг» қабалида ишора қилди.

Тушдан кейин қотиба қизни бадтар ҳайрон қолдириб, Муҳиддин Жабборович ҳам қабулхонага ярим белидан бош суқиб қаради:

— Аниқладингизми, Азиз Қосимов қачон келаркан?

Қотиба қиз Расул Оллоёровичга айтган гапни Муҳиддин Жабборо-вичга ҳам айтди-ю, бироқ у эшикни ёпгач, ҳайрон бўлди: «Бу индамас йигитни нега бунча суриштириб қолишди? Илгари «ҳой, сенам одам-мисан» дейишмасди-ку... тавба...»

Чиндан ҳам Муҳиддин Жабборович кейинги кунларда фақат Азиз яратган янги навни ҳар жиҳатдан текшириб, суриштириб, натижалари-ни иложи борича батафсилроқ аниқлаш билангина машғул бўлди. Ҳозирча Муҳиддин Жабборович бу нав икки-уч йилдан сўнг «ўзини қан-дай тутиши», яъни уруғидаги эркаклик хусусияти кучаядими ёки йўқ-ми — буни аниқ айтолмайди-ю, лекин шу бугунги ишнинг ўзи ҳам ақл-га сизгайдиган бир янгилик эди! Эшитган одам то кўрмагунча ишон-маслиги турган гап... Шуларни ўйларкан, Муҳиддин Жабборовичнинг вужудини ўзи ҳам тушунмаган ғалати хушҳоллик эгаллар, суюнаёт-ганидан ўзи ажабланар, Азизнинг иши унга ҳам катта шухрат олиб келаётгандай туюлаверарди... Баъзан эса безовта хаёллардан ваҳи-мага тушиб, қайта бошдан ўй ўйлаб кетарди. Яқинда миясига қизиқ бир фикр келди: «Нима зарур менга, шу ишга шерикчиликни даъво қилиб? Нима кам? Обруйим камми? Ёки мол-дунёим етишмайдими? Нима зарур, ёшим бир ерга борганда, ваҳоланки, шу тирранча билан

ҳақ талашиб? Унинг олдида ялингандай ғуруримни поймол этиб?.. Агар зиғирдай ақли, фаҳм-фаросати бўлганда-ю, шу пайтгача, ваҳоланки, ўзи айтарди! Ўзи айтиши керак эди... Домла, бу бевосита сизнинг раҳбарлигингизда қилинган иш... Марҳамат!» дейиши керак эди... Бе-е, бунга ақл-фаросат керак!.. Шундай экан, нима қиламан шу га-вога аралашиб? Номимни булғаб?! Ундан кўра, бировлар ҳозир Азизнинг атрофида айланишиб, томоғи тақиллаб юрган бир пайтда мен ҳақиқий олимлардек, ваҳоланки, ўзимни сипо тутиб, номим ва ёшимга муносиб иш қилиб... Азизни қўллаб-қувватлаб чиққаним дуруст эмасми?! Майли, талашиб-тортишиб унга шерик ҳам бўлай, хўш, кейин нима? Ким менга раҳмат дейди? Қўз тўярканми бу дунёда?! Ундан кўра, ёшларга ҳомиғ бўлиб чиққаним яхши эмасми? Болаларим жой-жойини топиб кетган... Назокатхоннинг егани олдида, емагани кетида... Яна нима керак менга? Мабодо... мабодо... Азизнинг ўзи таклиф қилса... ваҳоланки, у бошқа гап!.. Ўйлаб кўриш керак унда... Ке, қўй, ҳолва кетса кетсин, обрў кетмасин...»

Муҳиддин Жабборович бир марта мана шундай қарорга келди-ю, бироқ кечга бориб айниди. Айнисига ҳам Расул Оллоёрович сабабчи: ҳар хил ишлар билан банд бўлиб, кейин деярли одатланиб қолгани учун Муҳиддин Жабборович ўша кунги газеталарни фақат кечга яқин кўриб чиқа бошлади. Бирдан рус тилида босиладиган республика газетасида Расул Оллоёрович берган каттагина интервьюга кўзи тушди. Унда институтда олиб борилаётган кейинги йиллардаги тадқиқот ишлари қисқагина баён этилиб, асосий гап, ҳозир синов арафасида турган Азизнинг янги навига қаратилган эди. Муҳиддин Жабборович газета суҳбатига иккинчи бор кўз югуртириб чиқди, унда «янги навнинг муаллифи Азиз Қосимов» деган фикр у ёқда турсин, ҳатто бундай шамани ҳам излаб тополмади. Суҳбатда Азизнинг номи икки ерда тилга олинган, бироқ оддий ходимлар қаторида санаб ўтилган, институтдаги ишлардан хабари йўқ одам бу навнинг яратувчиси айна шу йигитлигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмас эди. Бунинг ўрнига, суҳбатнинг охири бандини қаранг: «Янги навга ҳали ном берилмаган. Очигини айтсак, бу ишнинг методикасига дастлаб шубҳа билан қараган ўртоқлар ҳам бўлди. Лекин шунга қарамай, институт олимлари бу тадқиқотни дадил давом эттирдилар. Аминмизки, яқин ўртада пахта уруғчилиги фани ва практикаси яна бир нодир нав билан бойийди».

Муҳиддин Жабборовичнинг бояги ҳалол фикрлари бирдан зим-зиё учди-кетди. «Шубҳа билан қараган ўртоқлар... Кимни назарда тутяпти у нодон? Ваҳоланки, ўзи-чи? Азиз бечоранинг шунча сарсон бўлишига, биринчи навбатда илм муассасасининг раҳбари сифатида ўзи айбдорку?! Дарров сирғалиб бу томонга ўтиб олгани-чи? Одамлар айтарди-я — «бировнинг юзига қаттиқ гапирмайдиган, ҳар қандай ўзгариш, силкинишлардан ҳам сувдан қуруқ чиққандай омон қоладиган, эски ва янги бошлиқлар дейсизми, ҳаммаси билан баб-баравар иноқ тил топишиб кетадиган кимса бу!» деб. Тўғри айтишган экан!.. Энди, бировларни қоралаб, айбни бировларга тўнкаб, ваҳоланки, ўзини Азизга раҳнамо қилиб кўрсатмоқчи! Тайёр ошга баковул бўлмоқчи!.. Ҳа, тулки! Тушингни сувга айт! Хомтама бўлмай қўя қол!.. Осонликча оғзинга ташлаб қўймайман бу луқмани!.. Ваҳоланки, сен шу ишга панжа урсанг, унда мен бошдан-оёқ меники десам ҳам ҳаққим кетмайди!..»

Шундан кейин Муҳиддин Жабборович худди қасам ичгандай, тўнини тескари кийиб олди. Азиз Қосимов яратган бу янги навга ўзи нафақат шерик, балки қонуний муаллифлардан бири эканини қатъият билан миясига қуя бошлади. У ҳамон Расул Оллоёровичнинг айёрлигини ўйларди: «Ўшаки, бу ишга кўз олайтирибдими!.. Агар у жим турганда, мен ҳам тек турардим. Шу навсиз ҳам номим селекциячилик та-

рихига... ҳатто дарсликларгача кирган... Агар шу одам ўзини шерик қилса, ваҳоланки, дунёдаги энг катта адолатсизликларнинг бири шу иш бўлади!.. Эккан ғўзасига электр нурининг таъсирини ўлчаб юравермайдами! Гап шундай экан, мен ҳам бир чеккада қўл қовуштириб турмайман! Ахир, янги навнинг мағизи менинг ғўзамдан олинган-ку! Нима учун мен шерикмасман-да, ўроқда йўқ, машоқда йўқ одам, мансабини суистеъмол қилиб, бирдан хирмонда ҳозир бўлармиш?! Қани адолат? Қани инсоф? Йўқ, мен бунга йўл қўёлмайман! Чувварани хом санамасин...»

...Котиба қизнинг ажабланганича бор эди. Расул Оллоёрович ҳам сўнгги кунларда киши билмас типирчилаб қолганди. Неча йиллардан бери у ғўза ва ёруғлик проблемаси устида ишляпти-ю, аммо минг маълумот тўплагани билан, илмий тавсиялар ишлаб чиққани билан бари бир уларни ҳозир амалиётда қўллаб бўлмас эди. Электр нурининг ғўза ривожига таъсири масаласи бугунги кун нуқтаи назаридан қаралса, осмондаги гап эди. Айниқса, орадан ҳали кўпчиликка аён бўлмай туриб, одамларнинг оғзига тушиб кетган мана бунақанги кашфиётлар чиқаётганда Расул Оллоёровичнинг иши ҳатто ўзига ҳам жуда аҳамиятсиз, ортиқча гапдек бўлиб туюлди. «Тоғни қулатсанг ҳам, агар ишинг одамларнинг оғирини енгил қилмаса, меҳнатинг уч пул экан! Биров сени қадрламас экан!..» Расул Оллоёрович ўша электр нурларининг ғўзага таъсири муаммосини гапириб бераман деса, худди чўпчакдай эрталабгача ҳам тугамайди. Аммо у неча марталаб сезган: деҳқонлар орасида сўзласа, бир хиллари очиқдан-очиқ мийғида кулади, бир хиллари «ҳа, бўлса бордир... кейин-кейин бориб, балки бутун пахта майдонларини кечаси электрда ёритиб, эҳтимол, бир йилда икки марта ҳосил олинар» деб уни мазах қилаётгандай жилмайишади. Расул Оллоёровичнинг илмий ниятларини фақат тадқиқот институтларининг салқин, тинчгина залларидагина тузукроқ тушунишади... Шунинг учун ҳам у, гарчи сиртига сув юқтирмай, ўзини «ҳеч кимдан кам жойим йўқ» дегандай эркин тутиб юрса-да, лекин ичидан зил кетиб, қаттиқ армон қилади. Шу боисдан Азиз Қосимовнинг тажриба иши нақадар замонавий; пахтакорлар ҳам, юқори ташкилотлар ҳам анчадан бери кутиб юрган зўр янгилик бўлиб чиққанини сеза бошлагач, бирдан тинчини йўқотди. Илгариги вақтдаку, бир буйруқ билан унга ҳамтовоқ бўлиб олиш қийин эмасди-я! Лекин ҳозир ҳамма ақлли бўлиб кетган! Мана шу Азизнинг ўзи... одамнинг оласи ичида, ахир!.. Бирдан айюҳаннос кўтариб, масъул идораларга додлаб борса... Хўш, унда нима бўлади?! Ҳозирнинг ўзида ҳам шунча сарсон қиялптику, ахир! Бунинг устига, Расул Оллоёрович оддий фан доктори ёки жайдари бир олиммас-ку? Унга академия қошидаги бутун бир илмий даргоҳни, салкам икки юз кишилик фан муассасасини ишониб топшириб қўйишибди! Беш панжани оғзига тиқиб, юқори идораларга ёмон кўришиб қолмайдими ҳали? Боридан ҳам айрилиб ўтирмайдими ҳали?! Унча-мунчасининг оғзини ёпиб қўйишга ҳам кучи етади-ю, бироқ анови Муҳиддин Жабборович-чи? Энг ёмони — Толмас Азимов-чи? «Мен аҳмоқ ўшани одам деб ишга олиб ўтирибман. Қайси кунги гапини қара-я. Кўзинг борми, юзинг борми демай, кўпчиликнинг ичида илондай чақди. Азиз Қосимов фанда энг долзарб масалани очишга киришиб, деҳқоннинг оғирини енгил қилишга, унга мадад беришга интилаётганмиш-да, менга ўхшаган олимлар эса, қайтага шу пайтгача аниқ турган гапларни ҳам бадтар сир пардасига ўраб ташлаган эмишимиз... Қаерданам унга «э, қўйинг, бошимни оғритманг, сизсиз ҳам дардим ошиб-тошиб ётибди» дедим-а?! «Эсингиздами, студентлигингиздаёқ жуда сояпар эдингиз. Қишда совуқдан қўрқиб, лунжингизга сув тўлдириб, кейин шундан бет-қўлингизни ювардингиз» дейди-я, у нойнсоф!.. Шунақанги ўйинбузуқиларнинг ичи-

да... Эҳ-ҳа! Ўзингдан чиққан балога... Ҳамма нарсадан кўз-қулоқ, нима гаплигини искаб юришибди улар!»

Расул Оллоёрович директорликка янги келганда Муҳиддин Жабборовичга анча холис қарарди. Шу орада нима ҳам бўлди-ю, ҳамма ердаги сингари ўртада гап ташиб юривчиларнинг бири: «Асли ўрнингизни мўлжаллаган одам шу эди... Сизни кўргани кўзи йўқ, эҳтиёт бўлинг» деганида, аввалига бу ифвога учиб, анчагина ундан ўзини тортиб, ҳадиксираб юрди, кейинчалик бора-бора Муҳиддин Жабборович билан апоқ-чапоқ тил топишиб кетди-ю, ҳатто ўзини Фанлар академияси мухбир аъзолигига тавсия этишда ундан фойдаланмоқчи ҳам бўлди. Шу-шу қаерга борса икковлари бирга бошлашиб юрадиган одат чиқаришди... «Йўқ, ўшанда анови шипшиган одам тўғри айтган экан... Ҳозирги жим юришида бир гап бор... Айни мана шу Азиз Қосимов ишидан фойдаланиб қолиши мумкин... Эҳтиёт бўлиш керак... Ахир, сал қолди-ку, обком бўлим мудири билан орамизни бузиб қўйишига! Унга нима, дордан ҳайиқмайдиган одам! Оладиганини олган, ҳеч нарса йўқотмайди! Чаппасига кетса, менга қийин... Шунинг учун Азиз масаласида жуда эҳтиёт бўлиш керак... Эҳтиёт бўлиш керак... Узоқдаги куйруқни кўнглим тусаб, яқиндаги ўпкадан айрилиб қолмай тагин...»

Расул Оллоёрович ўзини тийишга ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам вилтга чидамли янги навнинг дарди уйқусидаям унга ҳаловат бермасди. Шундоқ қўлининг остида-я! Бир ёғи, у бошқараётган институтда қилинган иш бўлса! Ахир, ҳаводан тушмаган-ку? Мана шу ижодий муҳитнинг маҳсули! Шу ишларнинг бошида ким турибди, хўш?! Агар ҳақиқа кўчирилса-ю, Азиз Қосимовни сақлаб қолган ҳам асли Расул Оллоёрович! У қайтариб турмаганда Муҳиддин Жабборовичлар уни тинч кўярмиди шу пайтгача, суягигача чайнаб ташлашарди!.. Илмий советларда неча марталаб Муҳиддин Жабборовични тўхтатган; кўзидан ёш филтиллаб, калимасини ҳам йўқотиб турган Азизни йиғилишдан сўнг қақириб кўнглини кўтарган, қолаверса, яна ижодий изланишларига қайтарган ҳам мана шу Расул Оллоёровичмиди, ахир?!..

Расул Оллоёрович ҳозир тўсатдан, ерга кўмилган хазина устидан чиқиб қолиб, «вой, бошқалар кўрмадимикин» деб капалаги учиб кўрқаётган баднафс одамнинг ҳолатида эди. Лекин тўғриси айтса, Азизнинг ишига шерик бўлишда у моддий жиҳатини тама қилаётгани йўқ. Расул Оллоёровичга фақат номи керак! Одамлар орқаворатдан «бу фалончи олим, фалон институтнинг директори, бир ойлик маошининг ўзи фалон сўм!» дейишгани билан вақти келса, «хўш, нима иш қилган экан ўша олим?» деб синчиклашганда Расул Оллоёрович бир оз мулзам бўлади. «Оддий халққа қандай тушунтирасан, ахир, қилаётган ишингни?! Уларга «мана буниси қора, мана буниси оқ» демасанг, бари бир бефойда! Ишингни улар кўриб туриши керак, ана шунда тан беришади!.. Акс ҳолда...»

Расул Оллоёрович шуларни ўйлаган сари нақд кашфиётни сира қўлдан чиқаргиси келмасди... Натижада у Азизнинг янги навини институтга ўзи раҳбарлик қилаётган давр билан чамбарчас боғлай бошлади. Ҳатто бир-икки олимни ишга солиб, ўзидан олдинги ўн йил давомида амалиётга, ишлаб чиқаришга жорий қилинган илмий таклифларни ва тахминий бўлса-да, улардан давлатга тушган даромадлар миқдорини ҳисоблаб чиқишни буюрди. Ўзидан-ўзи аввалги самарадорликни тўла ёқланиб турибди, биронта аспирант ҳали институтга панд бергани йўқ... Илгари ҳатто аспирантлик ўринлари ҳам бекор қолиб кетаркан... Энди ҳаммаси ҳисобда. Ишлаб чиқаришга бир миллион сўмлик амалий таклиф киритилди... Расул Оллоёрович даврида салкам йигирмадан ортиқ янги пахта нави тавсия этилибди! Тўғри, ҳали улар-

дан биронтаси, масалан, бир пайтлари Муҳиддин Жабборович яратган «Ф» навидек республика пахтазорларига ёппасига экилаётгани йўқ... Аммо ҳар жой-ҳар жойда, ишқилиб экилиб, синовдан ўтказилиб турибди... Айримлари ҳатто олиб ҳам ташланди... Ахир, буни ҳаёт дейдилар! Доимо ўсишда, ўзгаришда!.. Бироқ изланиш, қидириш ишлари бир дақиқа ҳам сусайтирилгани йўқ! Янгиликлар чиқиб турибди...

«Энди мана бу Қосимовнинг иши эса, уруғчиликда катта бир кўтарилиш бўлади шекилли!.. Баъзи майдонларда «Ф» ва бошқа навлар касалга қарийб тўқсон тўққиз фоиз чалингани ҳолда, Азизнинг синов картасидан бир фоиз ҳам вилт чиқмаса-я! Шу ростмикин? Ҳа, мана, жадваллари, чигити, коллекцияси турибди-ку! Омадини қаранг! Камбағалнинг бахти чопибди! Ҳа, чопсин, чопсин!.. Аммо шу йигитнинг кандидатлиги ҳалигача чўзилиб юргани... жуда хунук иш бўлган-да! Эрта-индин ўша нави бутун республикага ёйилиб кетса борми, казо-казо олимларга тарсакидек тушади! Мана шу томони ёмон... Ишини тезлатиш керак! Ердан бериш керак... Муҳиддин Жабборовични энди қистамаса бўлмайди... Ўзим аралашаман!.. Қанақанги одамлар ёқлаб кетаётган маҳалда шу бир меҳнаткаш, ҳалол йигит ҳам ёқласа... Шуни шу пайтгача ўйламаганимни қаранг-а! Ҳаммасига ўша кеккайган Муҳиддин Жабборович айбдор, ўша ачитди бошимни...»

Хуллас, Муҳиддин Жабборович ҳам, Расул Оллоёрович ҳам Азиз Қосимовнинг ишини ўзларича баҳолашар, ўзларича тамагирлик қилиб, ўзларича ундан манфаатдор бўлиб қолишни ўйлашар, бу эса елкасига эндигина офтоб тега бошлаган Азиз учун қанчалар хавфли эканини ҳали у хаёлига келтирмас эди. Қайтага Азиз Москвадаги катта анжуманда қатнашгандан сўнг кўнгли тоғдек кўтарилиб кетди. Биринчи кунданоқ у ҳақиқий фан кишилари, холис, чинакам алломалар орасига тушганини ҳис этди. Айниқса, у қатнашган секция бошлиғи — Семён Федотович Александров исмли ленинградлик биолог-академик Азизнинг уялиб-қимтинишига қарамай, ишлари билан қизиқиб, у яратган янги пахта навининг характеристикасини батафсил суриштириб, унга оқ йўл тилади... Ўзаро суҳбатларнинг бирида, айниқса, унинг дидлиги ва ҳатто қисман таваккал қилганини ҳам мақтади. «Фанда адашиш мумкин... Янгилик очиш йўлида юз марта адашиш — «адашмайлик-да, ишқилиб» деб, ўзини эҳтиёт қилишдан минг чандон афзал» дея мовий кўзлари билан шу даражада ёқимли жилмайиб боқдики, Азизнинг юраги орзиқиб кетди. Шундагина у бу олимнинг юз тузилишлари фавқулодда Сергей Матвеевичга жудаям ўхшаб кетишини кўрди-ю, ёқасини ушлади... Яна бир қизиқ жойи, ўша домла ҳам, у билан суҳбатлашган бошқа йирик олимлар ҳам бирон марта Азизнинг илмий даражасини сўраб-суриштиришмади. Фақат у қилаётган ишлардан сўзлашишди...

Азиз пойтахтдан кўтаринки руҳ, катта бир маънавий куч билан қайтди. Салтанат уни кутгани аэропортга иккинчи марта чиқди. Эри кетгандан уч кун ўтгач келган Кремль расми туширилган откриткани эса, авайлаб сумкасига солиб олган... Диктор қизнинг «Диққат қилинг, 655-рейс билан учган ИЛ-62 самолёти Москвадан келди» деган кўнғироқ овозини эшитганда юраги шигиллаб кетди. То баҳайбат ҳаво лайнери қулоқларни қоматга келтириб, чийиллаб ўз майдонига келиб тўхтамагунча Салтанат ундан кўз узмай турди. Беҳзод эса, онасига нуқул «кўтаринг, кўтаринг»лаб хархаша қилади. Азиз самолётдан деярли охирида тушиб келди. У зинада кўриниши билан Салтанат жон ҳолатда қўл силкиб, гўё эрини бир йил кўрмагандек севиниб кетди ва кўзига ғилт-ғилт ёш олди... Азиз ҳам одамларга туртина-туртина темир панжарадан ўтди-ю, югуриб келиб, аввал Беҳзодни даст кў-

тариб бағрига босди, кейин ўғлини чап қўлига олганча, умрида биринчи марта хотинини кўпчилик ичида елкасидан қучиб, юзидан ўпди. Салтанат «вой, жиннимисиз» деб бўйнигача қизариб кетди.

— Таваккал билан эрталабки рейсга ҳам чиққандик Беҳзод иккаламиз. Ҳамма тушиб бўлди, сиз йўқсиз,— деди Салтанат эрига интиқ боқиб.

— Бекорга овора бўпсан! Кутаман демагандинг-ку?

— Ўзингиз айтмадингиз... Ўтган кун директорингиз йўқладилар... Шаддод бир қизча телефон қилди.

Азиз котиба қизни кўз олдига келтириб, кулимсиради. Кейин ҳали қайтиб улгурмасиданоқ Расул Оллоёровичнинг ўзи сўроқлаганидан баттар терисига сиғмай кетди... Уйга келиб, енгилгина чўмилиб Салтанат аза-база ойсиникида тайёрлаб келган сергўшт нориндан еб, тўйиб олди-ю, нақ ярим кечагача ўтириб, илмий йиғинда кўрган ва эшитганларининг барини жамлаб, эртага директорга қандай ҳисобот беришни ҳам ўйлаб қўйди. Ҳў алламаҳалда анча толиқиб, ўрнига ётди. Шундагина Салтанатнинг ҳамон ухламай, каравотда китоб ўқиб ўтирганини кўрди. Бирдан шўхлиги тутиб, шарт ўрнидан турди-да хотинининг нақ тепасига бориб теракдай қаққайиб туриб олди; бу ўзича ҳазиллашгани эди. Салтанат ҳам гўё уни сезмаётгандай қимир этмай китоб ўқишда давом этаверди. Азиз узоқ сафардан қайтиб ҳам хотинига мутлақо эътибор бермагани, яна ёв қувадигандай қоғозга кўмилиб олганидан Салтанат ўқисганини пайқади-ю, уни даст кўтариб, бурнини момиқ бўйни орасига суқиб тегажоқлик қилди. Салтанат индамай Азизнинг қучоғидан тушди-да, бир вақтлардаги ҳў ўша қизлик ҳарорати билан Азизнинг юзлари, кўзлари, қошлари, лабларидан ўпа бошлади. Гўё Азизни ҳозир шундай ўпмаса, кейин уни биров опқочиб кетадиган шиддат билан ўпарди... Азиз хотинининг бу ёқимли эҳтироси оғушида бамисоли эриб кетди-ю, ўзини Салтанатнинг ихтиёрига қўйиб берди. Салтанат эса, ҳамон Азиз акасига ёпишар... бу биринчидан, ўн кун ичида обдан соғинганидан бўлса, иккинчидан, ўзи қилган гуноҳ учун ундан раҳм-шафқат тилаётгани, виждони олдида айбига иқрор бўлиб, эрининг ҳукмини кутаётгани эди...

Азиз эрталаб барвақт турди-да, кечаги қоғозларини олиб, йўлга тушди. Институтга худди учгандай етиб борди. У ҳамон осмону-фалакда эди... Эсон-омон шу навини ўтказиб олса, ишлари шу юришгандан юришиб кетади!.. Кейин топганининг барини Салтанатга сарфлайди! Йўқ деса ҳам қўймайди. Эри топган текин пулга кериладиган мақтанчоқ кеннойилари, вақти келса дарров нолийдиган қайнота, қайноналари ҳам бир кўриб қўйишсин! Ҳалол меҳнат ҳеч қачон ерда қолмаслигини, хор бўлмаслигини, ҳар кимнинг бахт-иқболи оқибат бориб фақат ўзига насиб этиши ва ҳеч ким уни тортиб ололмаслигини бир билиб қўйишсин! Меҳнат қилган — ҳеч қачон бировга қарам бўлмаслигини бир кўриб қўйишсин!..

Азиз институтга хурсанд кайфиятда кириб борди. Назарида шу ўн кун ичида ишхонасида қандайдир катта ўзгариш юз бергандай, йўлда учраган ҳар бир ходимга синчиклаб қарар, юраги қувончдан дукиллаб, гўё уни ҳамма қаҳрамондек тантана билан кутиб оладигандай атрофга энтикиб алангларди. Йўқ! Автобусдан тушиб, бундоқ чап тарафда қад кўтарган, неча йиллардан бери ўзи кириб-чиқиб юрган кунгирадор тўрт қаватли бинога қаради-ю, ҳеч нарса ўзгармагани, ҳамма нарса эскилигича турганини ҳис этди ва негадир кўнгли хомуш тортди. Институт биносига туташиб кетган колхоз далаларига ҳам кузнинг нусхи урибди. Йиғим-терим охирлаган пайт эди. Бино пештоқидаги «Пахта — бойлигимиз» деган сўзлар ёзилган қизғиш алвон салгина шабадагаям дош беролмай, деворга тўхтовсиз шалоп-шалоп ури-

лади. Икки табақали заранг эшикнинг фақат биттаси очик. Гранит зина четидаги бетон тувакчаларга экилган гуллар ҳам қурий бошлабди... Институт ходимлари эса одатдагидек бири шошиб, бири ниманидир ўйлаб, бири эрталабданоқ шериги билан баҳслашиб... кунгирадор бинога кетма-кет кириб боришяпти. Азизнинг хаёлида Расул Оллоёрович худди уни институт дарвозасида махсус кутиб олаётгандай атрофга олазarak қараб қўйди ва ҳамма қатори ичкарига томон йўналди. Ҳатто кўп илмий ходимлар Азизнинг Москвага кетганидан ҳам беҳабар; шунинг учун орада ҳеч нарса бўлмагандай, уни кўрганда фақат бош ирғашар, бир хиллари эса, кўришмай ўтарди. Салкам икки юз одам ишлайдиган бу илмий-тадқиқот институтида қайси лаборатория ёки сектор ходими қаёққа боргани у ёқда турсин, шуғулланаётган проблемаларини ҳам умуман, тахминан билишар; шу боисдан илмий совет йиғилишларидаги ҳисобот пайтидаям бир-бирларининг ишларига лоқайд қараб, ҳомуза тортганча, ўзларига навбат келишинигина кутиб ўтиргувчи олимлар кўп эди.

Азиз хонасига кирди. Одатдагидек, Шорасулнинг бир ўзи. Эшик очилганда Шорасул бир қараб қўйди-ю, юзида ҳеч ўзгариш сезилмай, яна қоғозларига тикилганча билинар-билимас бош ирғади. Кейин виждони азобландими, ҳамон столдан бош кўтармай:

— Зиёратлар қабул бўлсин,— деди кесатиб.

Азиз раҳмат айтиб, Шорасул билан самимий кўришди. «Эҳтимол, Расул Оллоёрович «келиши билан дарров кирсин» деб унга тайинлаб қўйгандир» деган хаёлда Шорасулнинг оғзини пойлади. Аммо у қоғозларидан бош узмади, қайтага шундоқ тепасида тиралиб турган Азизга ғаши келиб, унга ҳорғин қиёфада тикилганча:

— Қалай бўлди? — деди.

— Яхши! — Азиз ёш боладай севинганини яширолмади.

Шорасул «ҳа, унда тузук» дегандай лоқайд бош ирғади. Яна ўқишга тутинди. Азиз индамай ўз столига бориб ўтирди. Қанча йўл босиб, қанча жойларни кўриб келгандан кейин шу кичкинагина кир столи Азизнинг кўзига шунақанги оловдай туюлдики, шоша-пиша ғаладонларини очиб, ўзи тахлаб саранжомлаб кетган қоғозларини бир-бир олиб кўздан кечира бошлади. Шорасул эса, худди уришгандай, ўзидан-ўзи энсаси қотиб, чимрилиб, юлқиниб, Азиздан мундай бир тузукроқ ҳолаҳвол ҳам сўрамади... Охири Азиз Расул Оллоёровичнинг қабулхонасига ўзи секин бош суқиб қараган эди, котиба қиз уни кўриши билан чеҳраси очилиб, дикиллаб пешвоз чиқди:

— Вой, Азиз ака! Сизни кутавериб кўзимиз тўрт бўлди-ку! Боягина сўраган эдилар, Расул Оллоёрович,— деди-да, шошилиб кабинетга кириб кетди. Дам ўтмай қайтиб чиқиб, «марҳамат, кутяптилар» деган мазмунда имо қилди. Азиз катта, чорси кабинетга кириб борганда Расул Оллоёрович барваста тик гавдасини ғоз тутиб, кўзойнагини қўлида ўйнаганча уни кулимсираб қаршилади. Азиз ўзи сезмаган ҳолда югуриб бориб, домла билан эгилиб қўл олишиб кўришди. Расул Оллоёрович бундан мамнун бўлди.

Азиз аввалига анча-мунча ҳаяжонга тушиб анжумандан ҳисобот берди. Расул Оллоёрович унинг гапларини камоли диққат билан тинглаб, ора-сира унга луқма ташлаб, айрим факт ва фикрларни янаям ойдинлаштириб ола бошлади. Баъзи мулоҳазаларни эса, чарм муқовали қалин дафтарига ёзиб ҳам қўйди. Унга сари Азиз илҳомланиб гапирар, бояги тортинчоқлигидан асар ҳам қолмаган, Расул Оллоёровичнинг ҳузурда бемалол ёйилиб ўтирарди. Расул Оллоёрович, айниқса, «Азиз ўз ишлари ҳақида нима янгилик айтаркин» деб кутди. Лекин Азиз тортинганидан бу хусусда лом-мим демади. Шунда Расул Оллоёровичнинг ўзи секин ўсмоқчилаб кўрди:

— Үз ишингиз-чи? Йирик олимлардан маслаҳат сўрагандирсиз? Бошқа жойларда ҳам синалаётган эканми шу типдаги ишлар?

Азиз Расул Оллоёрович ҳам танийдиган ленинградлик машҳур академик Николай Федотович Александров билан фавқулодда суҳбатлашиб қолгани, у Азизнинг тажрибаларини қизғин маъқуллаб, унга оқ йўл тилагани, илмий натижаларидан эса, агар иложи бўлса, уни ҳам албатта хабардор қилиб туришини сўраганини гапириб берди. Расул Оллоёрович бу маълумотларни жон қулоғи билан эшитиб, бошини тўхтовсиз қимирлатганча, Азизнинг ҳар сўзини тасдиқлаб турди. Сўнгра бирдан:

— Навингизни синов майдонига ўтказадиган бўлдик,— деди ва олдидаги кичкина қоғозчага қараб олиб, давом этди: — Давлат синов комиссияси бу йил ишингизни қабул қилди, деб ҳисоблайверинг. Келишганмиз. Янги мавсумдан бошлаб уч йил давомида чигитингиз вилт билан кучли зарарланган Избоскан, Ёждувон, Қўқон, Оқдарё участкаларида, кейинроқ эса, натижаларига қараб туриб, республиканинг тупроқ-иқлим шароити турлича бўлган ўн тўққиз участкасида синаб кўрилади. Қалай, қўрқмайсизми?

Бу гап Азиз учун ниҳоят зўр янгилик бўлишини Расул Оллоёрович биларди. Худди ўйлагандек, Азиз «домла шуларнинг барини чиндан ҳам айтдими» дегандай меровсираб қолди. Буни Расул Оллоёрович сезиб, Азизни ларзага солувчи бошқа бир янгиликни ҳам айтди:

— Энди ҳаммаси тезлашиб кетади, Азизжон. Илмий даражангиз масаласини ҳам ўйлашяпмиз. Шунча йил масжиднинг тупроғини ялаганингиз етар! — У ҳазиллашиб кулди. — Ёқланг, ёрдам берамиз. Аммо бир ой муҳлатда қоралаб чиқасиз, чўзмайсиз. Ҳаммаси тайёр-ку, тартибга солсангиз — тамом! Муҳиддин Жабборовичга ҳам тайинладим. Бошқа ишларини йиғиштириб, сиз билан шуғулланади. Агар майли десангиз, биринчи аппонент ўзим бўлай...

Азиз довдираб қолди. Ичидан тўлиб келаётган миннатдорчилиги-ю, чексиз қувончини қандай изҳор этишни билмай, тили дол эди. Нуқул ютинар, ҳатто раҳмат айтишга ҳам мажоли йўқдек, ҳаяжонланиб кетган эди. Руҳий ларзада юриб-юриб умидлари кутилмаганда бирдан ушалган одам, одатда қувончдан ҳовлиқиб, ўзини йўқотиб қўяди. Азиз кўзи филт-филт намланиб, иложи бўлса, ҳозир Расул Оллоёровичнинг қўлини ўпиб олишга ҳам тайёр эди.

— Раҳмат! — Азизнинг овози титраб кетди.

Расул Оллоёрович мамнун қиёфада «арзимаиди» деди-да, хурсандлиги шундай билиниб, «бўпти, ҳозирча ишларингизни қилаверинг... одатда бундай командировкалардан сўнг навбатдаги илмий советда ахборот берилади... шунга ҳам тайёрланинг» деб қўшиб қўйди ва Азиз энди ўрнидан турганда, тўсатдан бир нарсани эслагандай:

— Ҳа, дарвоқе, сиз йўғингизда марказий газетадан мухбир келган эди,— деди.— Интервью дейишадими, ҳа, ўшанақа бериб юбордим. Қаршимасмисиз?

Азиз ҳозир қайтага домлага ёқиш учун «бу ишларнинг ҳаммаси сизнинг хизматингиз, сиз туфайли бўлди» дейишга ҳам тайёр эди-ю, аммо унга хушомаддек туюлиб, нимагадир писанда қилаётгандай бўлмайин тағин, деган андиша билан тилини тийди ва:

— Раҳмат, домла,— деди ерга қараб.

Расул Оллоёрович сиртида сиполик қилиб қошини чимириб қўя қолса ҳам ичида беҳад қувонмоқда эди.

— Яшанг, Азизжон! Яшанг! Балли сизга! Энди бориб ҳисоботи-нгизни ёзаверинг.— У шахдам ўрнидан туриб, Азизни ҳатто остонагача кузатиб қўйган киши бўлди. Эшикни ёпиб, ўйланиб қолди. «Бошланиши ёмонмас...».

17

САЛТАНАТ бир нарсага ҳайрон. Йўлдош билан ўзининг пинҳона дон олишишлари киши билмас унинг бошини қанчалар айлантириб, тобора ёқимли, тотли туюлгани сари, орқасидаги ваҳима, даҳшати ҳам шу даражада ўсиб, улғайиб бораётганга ўхшарди. Кейинги воқеалардан Салтанатнинг обдан боши говлаб қолди. Шунисига ҳам шукурки, Азиз шу кунларда ўзи билан ўзи овора, сезмаяпти. Агар илгариги инжиқлиги, ҳар нарсадан қийиқ ахтариши ҳозир бўлганда-ю, у аллақачон Йўлдошдан шубҳаланиб, изига тушиб, шу пайтгача Салтанатни ҳам шарманда қиларди. Хайрият, ўша зиёфатда кайфи ошиб қолди!.. Эртаси бутун айбни ўзига олиб, мастлигини юзига солишмаётганигаёқ хурсанд бўлиб... Йўлдош ўлгурнинг жилпонглаб қарашларини ҳам унутди. «Унутмаган тақдирда ҳам, «ваҳимачиман, қўрққанга қўшалоқ кўринади» деган хаёлда айбни яна ўзига ағдарган бўлиши ҳам мумкин...» Чиндан ҳам Азиз сўнгги вақтларда илмий-тажриба ишларига муккасидан кетиб, Салтанатдаги бу кучли руҳий ўзгаришни сезмасди. Акс ҳолда, Москвадан қайтганида хотинининг баъзи сохта хатти-ҳаракатлари, Азизни маҳкам қучиб ўпаётиб, нима учундир кўзига жиқ-жиқ ёш олгани, лаблари титраб, сал бўлмаса ўкириб йиғлаб юборай деганига ҳам сал эътибор бериши керак эди... Уша дақиқада Салтанат юрак-юрагидан афсусларни; ўзини дунёдаги бор даҳшатли сўзлар билан қарғар эди. Оққўнгил, ҳалол, вафодор эрига термила туриб, ҳақиқатан додлаб юборишига сал қолди. «Энди бу ҳаром йўлга юрсам, ўлигим чиқсин шу хонадондан!..» Аммо эрталаб ўрнидан турди-ю, теварак-атрофида ҳеч бир ўзгариш йўқлигини кўриб, Азизнинг яна қоғозлар ичида кўмилиб ётганига ҳайрон бўлди... Уйланиб қолди... Кейин айни миясидан ҳайдамоқчи бўлган фикрлари унга бадтар ёпишиб... тагин Йўлдошни эслай бошлади. Яна ўзини-ўзи койиди. «Ширингина оилам, полопондай ўғлим бор-а... Нима етмайди менга?!» Йўқ, бари бир нимадир етишмаганга ўхшарди унга. Балки... Азизнинг ишлари кейинги пайтларда юришса, юришаётгандир! Бироқ бу ўз-ўзидан бўлгани йўқ, ахир! Салтанатнинг бутун асаби, руҳий қувватини олиб кетди бу ўзгаришлар! Салтанат кўп кутди. Сабр косаси тўлиб кетганда ҳам кутди... Мана, энди хаёлига, ақлу ҳушига бошқа бир дунё, бошқача эҳтирослар эга чиқяпти. У Йўлдошни кўрмаганда, эҳтимол, юраги ўша-ўша қурум босганча, эркинлик, кўнгилхушликларга талпинмайгина уравериши мумкин эди... Хўш, қай бири яхши бунинг? Агар эрга хиёнат — аёл учун энг мудҳиш гуноҳ ҳисобланса, унда нега юрак қурғур баъзан айни шу гуноҳга қараб талпинади? Иродангга бўйсунмай талпинади!.. Салтанат Йўлдошни севмайди, уни ҳатто гоҳо жирканиб эслайди. Лекин қалбидаги ғалати бир мустақиллик, адирдаги дайди шамолдек тутқичсиз бир туйғу айни шу Йўлдош туфайли юзга келганини ҳам бари бир сезиб туради. Йўлдошни ҳар қанча ёмонламасин, унинг нимасидир ёқаётганга ўхшайди. Аммо нимаси ёқишини эса билмайди. Эҳтимол, бу тувоғи ҳарчанд беркитилган қозон бари бир тошиб кетганидек, шу пайтгача кўксига қамалиб келган қат-қат орзу-армонлари, аламлари охири юрагига сиғмай кетганининг оқибатидир!.. Айниқса, ёшликдаги биттагина шўхлик, чанқоғи қонмаган эҳтирос кейин ўт олгудек бўлса... Салтанат ҳам фавқулодда Йўлдошга дуч келди-ю, бир вақтлар кўнгида кул босиб қолган балоғат чўғи бирдан жонланиб, мана, энди уни не кўйларга солиб юрибди! Эҳтимол, у ҳам мактабдаёқ айрим енгилтак, суюқ қизларга ўхшаб ҳали у йигитни, ҳали бу йигитни «қўйдириб», ёшликданоқ эркак зотини азоблашни касб қи-

либ олганда, Йўлдошнинг тезда унутиб юборармиди?.. «Кўпни кўрмагани учун» ҳам ҳозир унинг истаклари ўзига жилов бермас эди... Бунинг устига Йўлдош баъзан кўзига худди ҳалоскордек кўриниб кетарди. Аввалги асабийлигини эсласа, ҳалиям юраги орқасига торгади. Вой-вой-вой, ўша азоб чеккан пайтлари! Кундузи майда-чуйда ишга чалғиб, юрак сиқилиши унча билинмасди, лекин кеч кириши ҳамоно Салтанатнинг ҳақиқий азоби бошланарди. Чироқни ўчириб ётгани билан қани ухласа! Бадтар тажанг бўлиб, чироқни ёқиб қўярди, баъзан тун бўйи хонасида чироқ ўчмасди; назарида деразада нимадир ялт этиб кетгандай, гоҳо ҳадеб биров тап-тап юриб келаётгандай туюлаверарди. Гоҳ юзлари музлар, гоҳ эса ўздан-ўзи хона бурчакларида биров қиҳ-қиҳ кулаётганга ўшарди... Шуларнинг бари Салтанатнинг ўнгида юз берар, ҳаммасини кўриб, эшитиб тургандек эди. Хайриятки, энди тузалган...

...Салтанат ўз уддабурролигига, Йўлдошдакаларни энди сувга олиб бўриб ҳам суғормаи кела билишига ишониб унинг машинасида Чимганга қараб жўнади. Бироқ машинага ўтириши ҳамоно астойдил пушаймон қилди. Яна одатдаги: «Азиз акамнинг ёки ўзимнинг танишларимдан биронтаси кўриб қолса-я? Ахир, бугун дам олиш куни-ку!» деган фикр миясини тўхтовсиз пармалай бошлади. Узини Йўлдош билан бемалол чақчақлашиб кетаётгандек тутса-да, рўпарасидан келаётган ҳар бир енгил машинани кўрганда ҳадиксираб, кечагига ўхшаб, юзини тескари буриб оларди.

Шу йўсин Чирчиқ шаҳридан ўтиб, Искандар посёлкасига кираверишда атрофи теракзор равон йўлга тушишганда, Йўлдош машинасини шу даражада учуриб ҳайдадики, Салтанат ярим очиқ ойнани бир оз беркитишга мажбур бўлди. Энди анча сийраклашиб, фақат онда-сонда дуч келаётган машиналар шиғ-шиғ ўтиб кетишар, ҳатто ичидаги ҳайдовчисини илғаб олиш ҳам қийин эди. Бўстонлиқнинг маркази — Ғазалкент ҳам орқада қолгач, Салтанат ўзини анча эркин тута бошлади. Йўлдош ҳам энди ҳадеб Салтанатга кўлиб қарар, кўзлари гоҳо йўлга қадалса, гоҳ Салтанатни еб қўйгудек оч нигоҳ билан тикиларди. Шундагина Салтанат бекор орқа ўриндиққа ўтирмаганини ўйлади-ю, ичида ўзини койиди. Бироқ энди кеч эди. «Тўхтатинг, орқага ўтираман» деса, қайтага ноз қилаётгандай туюлмаслиги учун Йўлдош кулса, у ҳам бўш келмай кулиб, сир бой бермай кетаверди. Лекин бегона эркакнинг кўздан чет жойда ўзгача ваҳимаси, қандайдир юракни орқага тортириб юборадиган ёқимсиз салобати борлигини Салтанат бийдай тоғ йўлида Йўлдош билан танҳо қолгандагина сездди. Шу боисдан ҳам ҳозиргина ҳазил-ҳузил қилиб кетаётган одам, бирдан сесканди-ю, кейин тумшайиб олди.

Чимган ва Хўжакентга буриладиган муюлишда Йўлдош аввал Чимган томонга, кейин бирдан Чорвоқ тарафга бурилди-да, ўн метрча юриб яна айнидими, машинасини Чимган йўлига қайирди. Машина кескин бурилган пайтда Салтанат шунча ўзини тутаман деса ҳам кучи етмай, Йўлдош томонга оғди ва елкаси елкасига тегиб кетди. Йўлдош чап қўлда рулни ушлаб, «қўрқманг» дегандай ўнг қўли билан Салтанатнинг елкасини қаттиқ кучиб қўйди. Салтанат Йўлдошнинг бақувват билаги куракларига ботиб кетганини ҳис этди-ю, эти жимирлаб, юзи ловуллади. «Мастлигида шилқимлиги унча билинмасди... Кўзимга қараб туриб ҳозир шарманда қилди-ку?!» Машина текис асфальтга чиқиб яна гувиллаб кета бошлагач Салтанатга Йўлдошнинг қилиғи бадтар наша қилди. Лекин бир нарса деса, вақт ўтган эди. Мърд бўлса — ўша қучган пайтида айтиши, узиб олиши керак эди! Энди нима, Йўлдош уни қучоқлашга қучоқлаб, ҳозир йўлдан кўз узмай кетаётганда айтса... худди хуш ёққан-

дай «яна қучоқла» деган маъно чиқмайдими?.. Салтанат шуни ўйлаб, дамани ичига ютганча кетаверди.

Сал ўтмай бирдан даҳшатга тушди! «Нима қиялпман ўзи? Бу ишимни ҳеч ким кечирмайди-ку? Нима қиялпман? Эрга тегмаган ёш қиз бўлсам ҳам майли эди... Эри ташлаб кетган бева-бечора бўлсам ҳам майли эди... Хўш, нима мақсадда кетяпман бегона эркак билан? Нима мақсадда?! Наҳотки, ўзимни шунчалик хор қилсам?! Ахир, манови корчалон ҳам ичида суюнаётгандир, бопладим деб! Э, худо, нима шармандагарчилик бу?! Наҳотки, кетини ўйламадим?..» Вақт дегани қани энди шундоқ орқасига қайтса-ю, Салтанат эрталаб ойисиникидан чиқмай қўя қолса!..

...Айланма, тик йўл машинани қийнар, мотор қизиб кетганидан тобора қаттиқ тириллар, кун димлиги учун нафас олганда ҳам одамнинг ўпкасига иссиқ ҳаво гупиллаб кирарди. Оқиш ҳовур орасидан элас-элас кўзга чалинаётган Чотқол тизмаларини гарчи ҳалиям қор босиб ётган бўлса-да, ҳаво бари бир дим эди. Фақат йўл четларидаги яккам-дуккам дарахтлар соясига ўтилсагина, одам бирдан тоғ томондан ғириллаб эсаётган шамолни сезарди... Йўлдошнинг ўзига қўйсаку, бундай сарсонгарчиликни йиғиштириб, машинани ҳам қийнамай, биронта дарахт-парахтнинг соясида тўхтаб дам олишгани маъқул эди. Йўлдош аввалига худди аччиқма-аччиқ изғиринга қарши борган одамдай, Салтанатнинг ўжарлигини енгаман деб, шилқимлик билан унинг кетидан эргашиб юрди-ю, аммо у бўйсунгандан кейин... бирдан шашти қайтди. Ҳатто у бугун йўлга чиқишдан олдин ҳам Салтанатнинг келмаслигига юз фоиз ишонган эди. Боя бирдан кинотеатр олдида кўрганда, дастлаб сал довдираб ҳам қолди. Мана, энди машинасини таваккалига ҳайдаб кетяпти-ю, аммо Салтанатни аниқ қаерга олиб боришни билмайди, айтадиган тайинли бир гапи ҳам йўқ... Бир сидра гўё у Салтанатни эмас, аксинча, Салтанат уни мажбур қилаётгандай, шундан шу ёққа ўғри мушукдай ҳар учраган одамдан ҳадиксираб келаётганидан жуда ҳам огринди. Миясига хотин-қизларнинг ҳалоллиги, ор-номуси ҳақидаги фикрлар ёпирилиб келиб: «Наҳотки, ҳамма аёллар шундай? Наҳотки, менинг хотиним ҳам?.. Э-э, худо асрасин-е, чавақлаб ташларман!» дея шайтоний хаёлларга ҳам борди; Салтанат кўзига дунёдаги энг жирканч маҳлуқдек кўринди ва машинани тўхта-тиб, «туш, тошингни тер» деб юборишдан ўзини аранг тийди. Бироқ кейинги дақиқада яна ўзига келди. Шундагина у анча-мунча закуска ва бир шиша ароқ билан бир шиша шампан олганига жудаям қувонди. Орадаги ўнғайсизликни энди фақат шу ичкилик йўқотиши, ҳозирги ҳолатда Салтанатга ҳам, Йўлдошга ҳам фақат ичкилик малҳам бўлиши мумкин эди...

Туристлар посёлкасига икки-уч адир етмай туриб, Йўлдош машинани катта йўлдан ўнгга бурди-да, сал пастликдаги баланд арча дарахтини мўлжаллаб кетаётганда, Салтанат унга ҳайрон бўлиб кўз тикди, лекин индамади. Фақат «қаёққа» деган маънода бош ирғади. Йўлдош бунга жавобан кулимсираб қўйди. Машина ўт босган эски сўқмоқдан эҳтиётлик билан юриб, арча орасига бориб тўхтади. Тарвақайлаб, пастки шохлари ер бағирлаб ўсган арча шу қадар баҳайбат эдики, йўлдан қараганда унча билинмас; аммо панасида Йўлдошнинг ГАЗ-21 машинаси мутлақо кўринмасди. Унинг ёқимли, ўткир ҳидини Салтанат ҳам, Йўлдош ҳам машинадан тушмасданоқ сезишди ва бир-бирларига қараб жилмайиб қўйишди. Кейин машинадан тушиб, кафт-даккина саҳни чўп-хаслардан тозалаб, юкхонадан катта брезент ёпқич олишди-да, сарғая бошлаган алафлар устига текис қилиб тўшашди. Улар тўхтаган ёнбағир сал пастга борганда тагига қараб ўйилиб

кетгани учун нариги адир яққол кўзга ташланарди-ю, бироқ пастдаги сой кўринмасди; у ердан сув оқяптими-йўқми, билиб бўлмасди. Бутун борлиқни кузги сокинлик забт этган; нариги қир ёнбағрида бир сурув қўй ўтлаб юрибди; на чўпон ва на соқчи ит кўринади... Жимжитлик... Бирдан икковларини ёқимсиз бир ноаниқлик чулғаб олди. Гўё номусли иш билан қўлга тушишдан қўрққан одамдай Салтанат ҳам, Йўлдош ҳам атрофга тўхтовсиз аланглашар, уларнинг назарида қўй боқиб юрган чўпон қайсидир бир бута соясида ёнбошлаб ётганча, икковларининг нима иш қилаётганини кузатиб турганга ўхшар эди. Ҳозиргина катта йўлдан қайрилиб, мана шу хилват жойга келиб тўхтаганларида Йўлдош ичида суюнган, Салтанат бўлса бир енгил тортганди; энди, айниқса, Салтанатнинг дилини яна гулгула кемира бошлади.

Йўлдош бу ўнғайсизликни орадан кўтармоқчи бўлибми, худди ёш боладай брезент устида ўмбалоқ ошди-ю, қўл-оёқларини ёйганча чалқанча ётиб, осмонга қаради:

— Бунақанги жойлар ҳам бор экан-ку дунёда! — дея хитоб қилди у, ҳамон тепасида гарангсиб турган Салтанатга пастдан тикилиб. Шу ҳолатда Салтанатнинг қирра бурни ва қотма юзи Йўлдошга негадир бургут боласининг кўринишини эслатди-ю, ха-холаб кулиб юборишига сал қолди... Шундагина у ҳали Салтанатни мундай бир тузук билмаслиги, суриштириб келганда икковлари ҳам бир-бирларига бегона одам эканликларини ўйлаб, бу пинҳона висолдан завқланиб кетди ва овозини баланд қўйиб:

— Салтанатхон, ўтирсангиз-чи! Бир томоша қилинг анови томонларни, томоша қилсангиз-чи! — деди рўпарадаги адирларга ишора қилиб.

Салтанат хўрсинди-ю, кўйлак барларини тўғрилаб, тиз чўкди. Чиндан ҳам табиат жуда сокин, чиройли эди; у одамда шаҳарда сира учрамайдиган тотли ҳисларни уйғотарди; ана, нариги қир устида бир парчагина нимранг оқиш булутлар ўрмалаб боряпти, осмоннинг қолган қисми эса тип-тиниқ, аммо қуёш нурларидан олтинланиб, қандайдир хира товланишда жимир-жимир қилади...

Йўлдош ўрнидан туриб ўтирди-да, одатлангани учун шамол бўл-маса ҳам, кафтлари орасида гугурт чақиб папирос тутатди. Салтанат ўтирган жойида чўзилиб, унинг оғзидан сигаретини олди ва «қўйнинг, шундай ҳавони бузманг» деб, чўп-хаслар устига отиб юборди. Йўлдош ўрнидан сакраб туриб, жонсизгина тутаётган папиросни оёғининг учи билан эзиб ўчирди. Яна жойига чалқанча ётди, кейин қорнига ағдарилиб, шундоқ брезент четидан чиқиб турган майда-майда тоғ гулларини уза бошлади. Шу пайт бехосдан Салтанатнинг кўзи Йўлдошнинг қулоқлари ичидаги йирик мўйларга қадалди-ю, юраги шувиллаб Азизни эслади.

— Йўлдош ака, мени бу ерга нега опкелдингиз? — деди тўсатдан Йўлдошга қаттиқ тикилиб. Йўлдош бир зум «шу гапларни чинданам Салтанат айтдими ёки бошқа бировми» дегандай меровсиб турди. Салтанат руҳан эзилган, мискин бир қиёфада чўккалаб ўтирар; ўзи Йўлдошга савол берса-да, унга бир тикилиб, кейин жавобидан уяладигандай юзини нариги қир тарафга буриб олди. Йўлдош кутилмаган бу саволдан ҳайрон бўлиб, ётган жойидан дик этиб турди, Салтанатнинг ичдан эзилаётганини сизди. Ҳазилга олиб кулди. Бир оз жимликдан сўнг Салтанат:

— Қаёқданам кўрдим-а сизни! — деб тўнғиллади ва тиззаларини кучганча индамай ўтираверди.

— Нега опчиққанимни айттайми? — деди Йўлдош гапни чалғитмоқчи бўлиб, ўтирган жойида Салтанат томонга чўзилиб; кейин толбаргак гулли шойи кўйлаги остида қабариб турган болдирига беих-

тиёр тегиб кетгандай қўлини қўйди. Йўлдошнинг кўзларида шиддатли хоҳиш ўти чақнаб ёнарди. Салтанат нарироқ сурилиб ўтирди. Йўлдошнинг баданлари жимиралишиб, юз-кўзларидан ўт чақнади.

— Намунча қовоғингизни уймасангиз? — Йўлдош Салтанатни гапга тортмоқчи бўлди. Шунда Салтанат шу қадар ёмон тикилдиги, Йўлдош ноилож ундан кўзини олиб қочди. Салтанатнинг қарашида: «Эҳ, сен! Мени ким деб ўйлаяпсан!? Наҳотки, сен ўйлаган одамга ўхшасам? Сендакаларни эримнинг ҳаром тукига ҳам олмасман!» деган маъно бор эди.

Йўлдош ўрнидан туриб, машина юкхонасини очди-да, чамадондай йўл сумкасини олиб келиб, ўртага қўйди...

Салтанатнинг бу саёҳатдан асло ёмон нияти йўқ эди. Йўлдошнинг кейинги вақтлардаги хушомадларини эса илгарилари юрагида очилмай, армонга айланган ўтли туйғуларининг оқибати деб тушунар; шунинг учун бир хил пайтда одам кераксиз буюмини итқитиб юборсам-микин ёки йўқми, деб иккилангани каби, у ҳам Йўлдошни биратўла қайириб ташлашга кўзи қиймас эди. Бир томони, у Йўлдош билан яхшилиқча гаплашиб олиш ниятида ҳам мана шу хилват ерга чиққан эди. Аммо ҳозир нима қилишини билмасди. Шунча ерга ёт эркак билан бошлашиб келаверганига энди ўзи ҳайрон қола бошлади. Бари бир шунда ҳам у Йўлдош ҳақида ёмон фикрда эмасди.

— Кеннойимдан қўрқмайсизми? У киши рашк қилмайдиларми? Кичкинагина магнитофоннинг у ёқ-бу ёғини бураётган Йўлдош оғзи ёйилиб илжайди.

— Нега қўрқарканман? Мен хотин зотидан қўрқмайман! Қўрқадиган иш қилганим йўқ ҳозирча. Мактабдош дўстим билан учрашиб қопман! Хўш, нимаси ёмон?

Салтанат Йўлдошга «ҳа-а» дегандай кулимсираб қўйди. Лекин айни пайтда унга жудаям алам қилди; ёлғондан бўлса ҳам, Йўлдошнинг «сизни севганим учун олиб чиқдим» дейишини истарди. «Хотинининг номини эшитиши билан ўтақаси ёрилиб, овози ўзгариб кетди... Мактабдош дўсти эмишман...» Йўлдошнинг бу сўзи унинг устидан захарханда кулгандай бўлиб туюлди. «Фақат мактабдошлиқ учунми? Демак...» Салтанат шу вақтгача ҳали ўзи бир нарсани қойил қилмаган бўлса-да, аммо одамлардан, ҳаётдан талаби катта эди. Унга эътибор бермай қўйишлари билан эзилар, атрофидагиларга ёқмаётганини сезиб қолса-ку, хунуклашиб кетарди. Унинг ҳеч туганмас истаги: ўзгаларга ёқиш эди... Шу сабабдан Азиз гоҳида: «Яхшиямки, бу институт, аспирантураларда ўқиб, бир хил аёлларга ўхшаб кандидат, доктор бўлмаган! Унда... худо кўрсатмасин-ей!» деб ўйлар... Кейин «эҳтимол, ўқимагани, кўрмагани учун шундайдир?.. Уқиб, ҳаётни тушуниб, кўпнинг ичида юрганда... балки, бундай бўлмасмиди?...» деб ҳам фикрларди...

Салтанат ҳозир мубҳам бир кайфиятда қилаётган ишини, унинг оқибатини аниқ тасаввур этолмас, юрагидаги оғир тош вужудини бадтар азобламоқда эди. Шунинг учун Йўлдошга бераётган саволлари тайинсиз, бир-бирига қовушмасди. Бутун жисмида ҳозир ички аёвсиз кураш давом этмоқда эди. Мияси шиддат билан ишлар; ҳали у фикрни, ҳали бу фикрни ўзича муҳокама қилар; шу боисдан Йўлдош ҳам унинг мақсадини билолмай ҳайрон эди.

— Айтмайсизми, нима учун мени бу ерга опкелдингиз? — дея сўради у яна; лекин бу гал анча бўшашган, кулимсираб турарди.

Йўлдош «шуниям билмасанг, тоза бўлган экансан-ку» дегандай елка қисиб қўйди.

— Шунақасиз-да, ўзингиз билмайсиз нима қилаётганингизни!

Йўлдош кулди ва олма, помидор, бодринг ва иккита патир ҳамда

шишаларни сумкасидан олиб, ўртага ёзилган газетага тера бошлади. Салтанат шундоқ боши устида эгилиб турган арча шохини тортиб, бармоқлари билан эзди-да, кўзини юмганча ҳузур қилиб ҳидлади ва кичкина бир шохчасини синдириб олди. Бирдан кўнгли ёришгандай бўлди! Урнидан туриб, нариги қирдаги буталарга, ғимирлаб ўтлаб юрган қўйларга тикилди. Йўлдош эса, орқа ўгирганча ҳамон «дастурхон» тузаш билан овора. Салтанат унинг бронзага ўхшаш қорамтир бақувват бўйнига кўзи тушди-ю, Азизнинг ингичка, умуртқа поғоналари саналиб турадиган бўйнини бенхтиёр эслади. Бирдан шўхлиги тутиб, қўлидаги арча шохини астагина Йўлдошнинг бўйнига тегизди. Йўлдош ялт ўгирилди-да, ирғиб ўрнидан туриб, бор кучи билан Салтанатни қучиб олди ва ўпаман деб уринди, Салтанат Йўлдошни қаттиқ итариб ташлади. Йўлдош хансираганча яна интилган эди, Салтанат:

— Узингизни босинг-е! — дея ўшқириб берди. Йўлдош турган жойида қотди-қолди. — Узингизни босинг! — Салтанат уни масхаралагандай кулди. Кейин қуриган хас-чўпларни қисирлатиб босиб сал нарига борди-да, сумкачасидан пудра қутисини чиқариб, ойначасига қараб пардоз қилди, Йўлдош ёпишганда сал бузилай деган соч турмагини тўғрилаб олди.

Йўлдош сазаси қайтганидан уялиб, ўртадаги ўнғайсизликни яна «дастурхон безаш» билан пайнасламоқчи бўлди. Ҳамма нарсани тахт қилгач, худди ҳеч гап юз бермагандай, Салтанатга жилмайиб қаради ва:

— Марҳамат, тушлик тортилди! — деди ҳазиллашиб, бурунги одатларга тақлидан.

Салтанат «дастурхон»га секин кўз қирини ташлаб, Йўлдош бу саёҳатга аввалдан ҳозирлик кўрганини сизди. Сабзавот, мевалардан ташқари, пиширилган ёғлиқ қази, каттакон термосда қайноқ чой... Тоғ ҳавосининг гашти ва олис йўл юрилгани сабабли қорни очгани энди билинди. Салтанат:

— Ресторандан қолишмайди-ку! — деб, бояги ўрнига келиб чўккалади. Кўм-кўк бир олмани олиб карсиллатиб ея бошлади... Йўлдош пақиллатиб шампан виносини очди-да, сумкасидан иккита пиёла олиб, тўлатиб-тўлатиб кўпиртириб қўйди. Бир пиёласини Салтанатга узатди. Салтанат бошини сарак-сарак қилиб, унамади. Йўлдош зўрлайвергач:

— Мен ичадиган одамнинг машинасига тушмайман! Айниқса, бунақа тоғ йўлида, — деди кулимсираб, олма пўчоғини газета тагига яшираркан. Йўлдош «э, бу ёғини бизга қўйиб беринг» дегандай қўл силтади ва бир кўтаришда бир пиёласини симириб тугатди. Яна бир-икки ичгандан сўнг дадиллашиб кетди. Салтанатни «ичасиз» деб қистай бошлади. Салтанат жаҳл қилса ҳам Йўлдош энди уни писандига олмади. Охири бўйсунишга мажбур бўлди. Салтанат умрида неча марта ичганини ҳатто бармоқ билан санаб бериши мумкин; шу боисдан бирдан ичи ловуллаб кетди-ю, кўнгли бузилди... Йўлдош эса, энди обдон қизишиб, сумкасидан ароқ шишасини чиқарди. Энди очаётган эди, Салтанат «бўлди-чи, бўлди» деб қўлидан тортиб олди. Шунда Йўлдош «унда шампандан ичасиз» дея шарт қўйиб, оёғини тирай бошлади. Салтанат ноилож яна ичишга мажбур бўлди... Иккинчи пиёладан кейин бутун бадани жимирлашиб, кўнгли эриб, чигаллари ёзила бошлаганини ўзиям сезмай қолди. Қайтага Йўлдош тағин таклиф қилса, қайтармай ичиб юборадиган бир ҳолатга тушди. Борган сари кўзларининг олди хиралашиб, нариги қир бағрида ўтлаб юрган қўй-қўзилар, яккам-дуккам буталар энди хаёлий шарпага ўхшаб кўринар; «панада биров бўлса-я» деган бояги ҳайиқиш ҳисси аллақачон унутилган эди. Аксинча Салтанат энди уларга қараб, табиатнинг беқиёс жозибаси, буюклигидан энтикиб, дил-дилидан завқлана бошлади... Кейин бирдан Азиз акаси, ойисиникида қолган Беҳзодни эслади-да, Йўлдошга «кетамиз»

деб хархаша кўтарди... Йўлдош кайфлигидан Салтанатнинг гапига қулоқ ҳам солмай анча куймаланиб, ўзига ёқадиган бир лентани топди ва магнитофонни қўйди. Қулоғи охиригача буралган бўлса ҳам магнитофондан чиқаётган овозни теварак-атроф кенглиги ютиб кетар, лекин шунга қарамай осуда тоғ манзарасини аллалаётгандай майин оҳангда «Танбур муножати» янгради. Турғун Алиматов бармоқлари измидан чиқаётган нозик мусиқий навозишлар билан мана шу табиат жилвалари ва кенглиги ўртасида кўз илғамас буюк ўхшашлик мавжудлигини ҳатто бошлари анча қизиган Йўлдош ҳам, Салтанат ҳам чуқур ҳис этишди-ю, жим бўлиб қолишди...

Салтанатнинг кун кўрмаган рангсиз юзи энди ичимликдан оловдай қизариб, ўзи эса деярли Йўлдошнинг пинжига тиқилиб олган; боши айланиб, мастлигидан ўрни келса-келмаса нуқул Азизни мақтар, унинг «айрим ношудликлари»дан астойдил куйинар, баъзан шундай сўлим табиат манзараси, ундаги мусаффоликни ўзлари қилаётган ҳозирги иш нақадар мудҳиш доғдек бўлиб тушаётганини сезиб қолардида, ҳиссиз, туйғусиз бир ҳолатда юзини чангаллаганча, анча вақт чурқ этмай ўтириб қоларди. Кейин туйғулари яна сиртига отилиб:

— Шундай ҳалол инсонки у!..— дер эди деярли ҳарсиллаб.— Бунақаси йўқ бошқа! Йўқ! Эртадан-кечгача иш, иш, иш... Фақат шуни биларди! Қани энди ҳамма одам шундай бўлса! Мен аҳмоқман! Аҳмоқман! Қозонга яқин юрсанг, қораси юқади! Сизга қўшилиб, мен ҳам аҳмоқ бўлдим!— У Йўлдошга маст кўзларини сузиб қаради.— Эҳ, Азиз ака! Мен аҳмоқман! Аҳмоқман!..

Йўлдош аввалига пиёлани кетма-кет кўтарди-ю, аммо Салтанат бемалол ича бошлагач, шаҳарга қайтишни ўйлаб, секин ўзини тийди. Хуфёна саёҳат, айниқса, ичкилик деган нарса ҳар қандай қаноатли аёлларни ҳам охири ўз комига олиб, дағал хоҳишларга йўл очиб беришини яхши билар, шунинг учун энди у қўрқмай Салтанатни қучиб, ҳадеб бағрига тортар эди...

Салтанат эса, ҳадеб юзини четга буриб йиғламоқчи бўлар, аммо йиғлаёлмасди. Кейин тўсатдан панжаларини Йўлдошнинг жингалак сочлари орасига суқиб, юзини-юзига қаратди-да:

— Эҳ, сиз, нега мунча менга ёпишиб олдингиз?— деди илтижоли овоз билан, маъносиз кўзларини Йўлдошга қадаб.— Нега ёпишасиз? Ростдан севасизми?! Ростданми? Йўлдош ака! Мени ўлдирдингизку? Энди нима қиламан? Айтинг, нима қиламан?!— У Йўлдошнинг қўлларини олиб, кўкрагига босди.— Йўлдош!— Салтанат мактабда ўқиб юрган вақтидагидек бирдан уни сенсиради.— Бу ишни қўяйлик! Биров билса нима бўлади, а? Биров билса нима бўлади?!

Йўлдош билакларида тўсатдан фил кучидек туганмас қудрат сезди-ю, сапчиб ўрнидан туриб, Салтанатни қаттиқ қучоқлаб олди ва қуюқ мўйлабларини бўйнига ботириб, қулоқлари, юзлари, лабларидан сўриб ўпди. У ҳансираб:

— Ҳеч нарса бўлмайди! Қўрқманг, Салтанат! Ҳеч нарса бўлмайди!..— деб шивирлар ва Салтанат уни ўзидан итариб, кучи етганча қаршилиқ кўрсатаётганига ҳам қарамай бўйинлари, юз-кўзлари, сочлари, лаблари, ҳатто қўл ва тиззаларигача талваса билан чўлпиллатиб ўпа бошлади...

18

Азиз Расул Оллоёровичдан бунчалик ишни кутмаганди. Расул Оллоёрович Азиздан ўша Москва ҳисоботини қисқагина тинглаган кuni, у энди кабинетдан чиқиб кетаётганида гўё бехосдан эсига тушгандай, аҳамиятсиз бир гапдай «интервью бериб юбордим, қаршимасмисиз» де-

ганида ҳар қалай бунчалигини ўйламаганди; «институтнинг иши, кол-лектив иши» баҳонаси билан у яратган янги навни бу қадар талон-торож қилиб, аниқ турган нарсани мубҳамликка, Азизни қарийб оддий бир иштирокчига айлантириб, тагини суриштириб келганда, ҳаммасига ўзлари эга чиқишларини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди... Азиз аввалига донг қотиб қолди. «Наҳотки, шуларнинг барини Расул Оллоёрович айтган?» деб, ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмай боши қотди...

У кун бўйи ўв иши билан машғул бўлди. Тушдан кейин Расул Оллоёрович чақириб: «Райкомда халқаро мавзуда лекция бор экан, активларимиздан бири сифатида сиз ҳам қатнашинг, фойдаси тегади» деб тайинлади. Азиз, тўғриси боришга оғринди-ю, аммо домланинг раъйини қайтаришни хоҳламади. Ййиб турган одамни инжиқлик қилиб кўнглини қолдиришдан қўрқди-да, ўша заҳоти «хўп» деб жавоб берди...

Азиз билан тўрт киши, партия ташкилотининг секретари Бобоқулов бошчилигида райкомга белгиланган вақтда етиб келишди. Темир-бетондан ишланган, ойнабанд, тўрт қаватли бино эшигидан кираётган одамларнинг сон-саногии йўқ эди. Раҳбарлар, ишчилар, кўкрагига «Маориф аълочиси» нишонини таққан ўқитувчилар, студентлар... Четидаги темир панжараларигача тувакда гуллар қўйилган зинадан учинчи қаватга кўтарилишаркан, Азиз боя директор ҳузурида лекцияга келишга ўзича оғринганидан энди хижолат бўлди. Беш юз кишилик зал деярли тўлган, фақат олдинги қаторларгина бўш, у ерга ҳеч ким ўтгиси келмасди. Бобоқулов Азизларни тўғри биринчи қаторга бошлади... Лекция белгиланган вақтда — роппа-роса олтида бошланди. Саҳнага область партия комитети лекторлар группасидан келган бўйи пастгина, сочларини ўнг чаккасида икки томонга текис парқ очиб тараган, чиройли бир йигит чиқиб келганда залдаги ғовур-ғувур бирдан тинди. Лектор йигит кулиб туриб залдагилар билан бош ирғаб саломлашди ва қўлидаги найча қилиб ўралган катта харитани минбар олдига қоқилган, пастдан кўринмайдиган кичкинагина миҳга илди. Бу пайтда Бобоқулов чўнтагидан газета чиқариб, букланган голича қайсидир мақолага кўз югуртириб ўтирарди. Лектор маърузасини бошлагач, Бобоқулов газетани чўнтагига солди-да, Азизнинг қулоғига «ўқидингизми?» деб шивирлади. Азиз «йўқ, нимани?» дея ҳайрон бўлди. «Ие, мен сизни ўқигансиз деб индамовдим. Ишингиз ҳақида Расул Оллоёровичнинг мақолалари чиқибди» деди-да, чўнтагидаги газетани олиб, «кейин ўқирсиз» дегандай Азизга тутқазди. Азиз буклоғлиқ газетга кўз қирини ташлаб, «Империализмнинг яна бир найранги» деган сарлавҳани кўрди-ю, ичкари бетини очишга ийманиб, чўнтагига солиб қўйди... Лектор Яқин Шарққа бағишланган суҳбатини бошлар экан, биринчи дақиқаларданоқ бутун зални ўзига жалб этиб олди. Аввало, у сира тутилмасдан, дона-дона қилиб, автоматдек тез гапирарди. Иккинчидан, ҳеч нарсага қарамас ва энг муҳими — бу яқин ўрталарда газеталарда чиқмаган янги фактлар асосида сўзлар эди. У роппа-роса бир соат деганда маърузасини тугатди. Яна анча вақтгача савол-жавоблар давом этди...

Азиз лекторнинг нотиклик маҳорати ва билимига қойил қолганча кўчага чиқди. Бобоқулов ва бошқа шериклари билан хайрлашиб, ўзига қулай бекатга бориш учун хиёбонни кесиб ўтди-да, нариги кўча томонга қараб юрди. Йўл-йўлакай газетани очиб кўрди. У тушмоқчи бўлган автобус ўша ерда изига қайтар, шунинг учун Чилонзорга бора-боргунча тик оёқда кетгандан кўра бошиданоқ ўтириб оларман, деган хаёлда тез-тез юриб бориб, энди жўнай деб турган бўш автобусга югурганча осилиб чиқди ва охириги ўриндиқлардан бирига ўтирди. Кейин яна газетани олиб, ўқишга тутинди.

«Ҳозиргача совет пахтачилигида ҳеч бир нав 1942 йилда кашф этилган «108-Ф» пахтасидек ишлаб чиқаришда узоқ вақт сақланмаган. У ҳосилдорлиги, вилтга чидамлилиги, толасининг сифати билан ажралиб туради. Тўғри, бу навнинг дастлабки намуналари аввалги С-460 навига қараганда анчагина салбий хусусиятларга ҳам эга эди. Гарчи у вилтга чидамли, тезпишар уруғ бўлса ҳам барги секин тўкилади, тупи теримни қийинлаштирадиган гужанакроқ шаклда ривожланарди. Сувга жуда ўч, суғориш оралиғидаги муддатга чидамсиз; ғўзаси ётиб қоладиган; толаси чаноқда бўш жойлашган, айрим кўсақларда ҳосил пишмай қоладиган намуна эди. Аммо бу камчиликларнинг бари кейинги уруғчилик ишлари жараёнида тугатилди. Энди бу нав ўзида комплекс ижобий хусусиятларни йиғиб олгандан сўнг, унга кенг йўл очилди ва натижада республикамиз пахта майдонларининг деярли ҳаммасига фақат «Ф» нави экила бошланди. Вилт билан зарарланмаган ерларда ҳозир ҳам шу навни экиш катта иқтисодий фойда берапти...»

Азиз интервьюнинг бу жойларини анча қизиқиш билан ўқиди. Гарчи бу фикрлар Азизга ҳеч бир янгилик бермаса-да, аммо шу жўн гаплар ҳам катта одамнинг лафзидан чиқса, кичик ходимларга қизиқдек туюлаверарканми, Азиз ҳам «қани, бу ёғи нима бўларкин» деган хаёлда газетани ўқишда давом этди.

«Бир томондан, урушдан аввалги йилларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш тезкорлик билан ривожлантирилгани ва кўпгина колхозларда ўт-далали алмашлаб экишга аҳамият берилмай қолиши оқибатида, иккинчи томондан, ўз вақтида вилтга чидамли мукамал янги навлар яратила борилмагани сабабли, пахта экиладиган асосий районларда вилт касаллиги пайдо бўла бошлади... СССР халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) Марказий Қомитети 1939 йилнинг охирида «Ўзбекистонда пахтачиликни янада ривожлантириш чоралари тўғрисида» махсус қарор қабул қилиб, унда янада ҳосилдор, вилтга чидамли, толаси пишиқ янги пахта навларини яратиш ва уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш вазифасини юкладилар. Мана шундай оталарча ғамхўрлик ва амалий ёрдамнинг натижаси ўлароқ урушдан кейинги дастлабки йилларда «Ф» нави ва бошқа яна бир қанча истиқболли навлар дунёга келди. Аммо кўпгина навларнинг маълум хизматини ҳеч бир камситмаган ҳолда, улоқни «Ф» нави олиб кетгани ва бир неча ўн йиллар давомида унга ҳеч қандай нав бас келолмаганини алоҳида қайд этиб ўтмоқ лозим...»

Азиз Расул Оллоёрович айтаётган бу гаплар Муҳиддин Жабборовичга қаратилгани, иложи борица у академикнинг жиғига тегмай, обрўсини ошириб сўзлашга уринаётганини сезди-ю, мийиғида кулди.

«Аммо ҳар қандай медалнинг ҳам икки томони бор; салкам қирқ йил давомида катта майдонларда фақат биттагина навни экавериш оқибатида, вилт замбуруғининг шу навга мослашган жуда кучли хиллари пайдо бўлдики, натижада бугунги кунга келиб, ҳисобларга кўра, республикамизнинг ўзи йилига 600—700 минг тонна «оқ олтин»ни кам оляпти.

Афсуски, табиатдаги касалликлар ҳам ўсади, ўзгаради, ташқи шароитга мослаша боради. Мана, йиллар ўтиб, «Ф» нави ҳам бу синовга дош беролмай қолди; вилт деган махлуқ бу навни ҳам «эгарлаб» олди. Институтимиз коллективи зиммасига тагин ўша — чидамли янги навлар яратиш муаммоси кўндаланг қилиб қўйилди. Бу борада яна қатор партия ҳужжатлари чиқиб, вазифаларимиз аниқ белгилаб берилди... Тадқиқот ишларида тагин бир муҳим босқич юзага келди...»

Азиз кишига ҳеч қандай янгилик бермайдиган бу сатрларни ҳам «ютоқиб» ўқиди. Чунки энди у мақола руҳиятига киришиб кетган, орқа ўриндиқларнинг дикирлаб сакраши-ю, одамларнинг тўхтовсиз турт-

туртига ҳам қарамай, суҳбатни охиригача қўлига қалам олиб чизиб-чизиб ўқигиси келар, кейин унга ўз муносабатини билдирмаса, кўнгли жойига тушмайдигандек эди. У ҳозиргача Расул Оллоёрович айтган гаплар асосий фикри учун даромад эканини ҳам ҳис этиб, мақоланинг қолган қисмини ўқий бошлади:

«Кейинги ўн йил ичида институтимизда муҳим бир тадқиқот устида иш олиб борилди. Бу қандай тадқиқот? Ёш ходимларимиздан бири илгариги машҳур биолог олимларнинг таълимига асосланиб, дадил бир фаразга қўл урган, яъни назария ва кўплаб тажрибалар инкор этган йўлдан қориб, янги нав яратмоқчи бўлган... Бу усулни баъзи йирик мутахассислар ҳозиргачаям хатарли, нотўғри йўл, деб тан олмаётирлар; гўзанинг узоқ ёввойи формаларини дурагайлаш йўли билан вертиллёз вилт касаллигига чидамли, мўл ҳосил олишни таъминлайдиган, юқори сифатли тола берадиган янги навларни яратиш мумкин эмас, деб ҳисоблаб, бу борада тадқиқотлар ўтказиш маблағ ва вақтнинг созурилишига олиб келади, деган фикрни қаттиқ туриб ҳимоя қилмоқдалар. Айрим олимлар эса, бу ишни селекция тарихида мисли бир революция, деб кўкларга кўтариб мақтаяптилар. Бу фикрларнинг қай бирига ишониб керак? Қай бири тўғри? Бизнингча, бу ерда ҳеч қандай революция йўқ. Шунчаки, ёш олим илгари назария ва амалиётда учрамаган бир услубда тажрибалар ўтказа бошлаган. Институт коллективи эса, «сен таваккал қиляпсан-ку» деб дарров унинг юзига солмай, аксинча, уни қўллаб-қувватлаб, ёш олимга ҳар жиҳатдан мадад бериб турди. Ҳозирги кунга келиб, мана энди амалий жиҳатдан диққатга лойиқ янги нав яратилганга ўхшайди...»

Азиз бу фикрларни ўқиганда ҳам унча хафа бўлмади: «Эҳтимол, шундайдир... қувватлаша қувватлашгандир»... деб қўя қолди. Лекин кейинги дақиқада эса, орага сўзсиз совуқчилик тушинини ички бир сезги билан пайқади-ю, ўйланиб қолди. Қуни кечагина ўз навининг республика пахта майдонларига бирдан ёйилиб кетишини хаёл қилган одам, энди ўртада яна қанча гап-сўз, қанча кураш борлигини туйди ва ҳали ўзи голиб чиқадими-йўқми, шундан боши гаранг бўла бошлади... Бесаранжом бир қиёфада яна газетага тикилди:

«Назаримда бу ҳар иккала қарашда ҳам ўзига яраша нуқсон бор. Янги навни «хатарли» деб оёқ тираган ўртоқлар ҳам у қадар ҳақ эмаслар. Буни исботлаш қийинмас; биз янги ишни Давлат нав синаш комиссиясига топшириб, нисбатан кенг майдонга экиб, барча ижобий ва салбий жиҳатларини текшириб чиқамиз, вассалом. Бу англикни фандаги революция даражасига кўтарган ўртоқларга эса, юқорида жавобимни бердим. Энди масаланинг учинчи, фикримча, энг муҳим жиҳати борки, бу хусусда индамай ўтиш нотўғри бўлур эди. Амалга оширилган ушбу тадқиқот аслида бир кишининг эмас, бутун институт коллективининг иши! Уни ишлаб чиқишда ёш олим, Азиз Қосимовга ҳурматли уруғшунос академигимиз Муҳиддин Жабборович бевосита раҳбарлик қилган бўлсалар, институт маъмурияти эса, масаланинг моддий, ташкилий ва илмий жиҳатларини бекаму кўст ҳал этиб турди. Хуллас, бу — йирик коллективнинг йирик ютуғи. Ўйлаймизки, пахтакорлар кўп вақтдан бери орзу қилиб келаётган вилтга чидамли янги нав бир-икки йил ичида ишлаб чиқаришга тўла жорий этилади...»

Азиз ўзи билмай газетани қаттиқ ғижимлади-да, ташлаб юборишига сал қолди. Кейин юраги сиқилиб, хаёлчанлик билан автобус ичига кўз югуртди: йўловчилар жуда кам қолибди. Шундагина у ташқарига қаради ва уйдан икки бекат ўтиб кетганини пайқаб, бадтар жаҳли чиқди. Автобус тўхташи билан тротуарга ўтди-ю, орқасига қайтди. Қўлидаги ғижимланган газетани кафтига уриб-уриб, хаёл суриб келаркан, негадир Сергей Матвеевични эслади; сабабини ўзи билмайди: миясига

тўсатдан келди... Кейин одамлар қайнаган нариги йўлга, тирбанд бўлиб навбат кутаётган ойнабанд магазин ичидаги харидорларга маъносиз нигоҳ ташлади-ю, шу тажрибани деб қанча йиллардан бери чеккан жабру жафоларини ўйлаб бирдан хўрлиги келди... У ўзига, қилган ишига нисбатан муносабатларнинг томдан тараша тушгандай бу қадар тез ўзгариб кетаётганидан ажабланмоқда эди. Одамлар ўз принципларидан қайтсалар, ҳар қалай, унинг изоҳини топиш мумкин... Лекин орада фан принциплари ҳам поймол бўлади-ку?! Кечагина мазах қилиб юрган ишлари... мундай қарасалар, бошқача чиқиб қопти... Энди шунимта-лаб, торт-торт қилишмоқчи! «Хўп қизиқ эканку-а? Одам дегани ҳеч нарсадан қайтмас, уялмас ҳам экан-да! Ўзи туфлаган тупукни қайта оғзига олиш... Тавба! Ахир, буни нима дейиш мумкин? Тагин казо-казо домлалар-а?! Фанни йўргаклаган, улғайтирган — биз, деб кўкракка урадиган алломалар ҳаммаси! Э, тавба! Дунёнинг ишларига тушунмай қолдим...»

Азиз узоқдан ўз уйлари ва ахлат ташийдиган машина овозига кўп қатори челак кўтариб чиққан Салтанатни кўрганда кўнглидаги изтиробларини бир зум унутгандай бўлди. Бирдан хотиржам қиёфага кириб, «шунча гафоларни кўрган бошимиз бу ёғини ҳам кўраверади-да» дея ўзига-ўзи далда берган киши бўлди. Кейин бошланғич материалларнинг барини тўрт папка қилиб ўзида сақлаб қўйгани эсига тушиб қувониб кетди. Расул Оллоёровичга берган ҳисоботини қисқагина ёзган, унда ўз ишининг асосий моҳиятинигина ёритган, энг зарур жадваллар ва маълумотларнигина илова этганди... Жадваллардаги далилларнинг туғилиш жараёни, сабабиятлари эса бари ўзида... Шундан кўнгли хотиржам бўлиб, «жанжал чиқса чиқар, калламни олишмайди-ку... ишим, мана, турибди... мендан уни ҳеч ким тортиб ололмайди... тўхмат ҳам қилолмайди...» деган фикрдан сўнг анча руҳи кўтарилиб, кўнгли ёришди.

19

Эртаси куни Азизнинг сира қўли ишга бормади. Шорасул ҳам ўша куни унинг дилини бадтар хуфтон қилиб, бошини столидан кўтармай, худди Азиз еб, у қуруқ қолгандай кечгача қовоғини уйиб ўтирди... Ора-сира жаҳл билан ўнг тирсагини қашиб кўяди... Шундай пайтларда Азизнинг мундай бир юрак ёриб, маслаҳат сўрайдиган одами ҳам йўқ. Қайнота, қайноғаларига-ку, бўйни ёр бериб гап очгиси келмайди. Биринчидан, «улар бари бир дардимни тушунмайди» деб ўйласа, иккинчидан, унинг ўзи ҳам анча-мунча ўжар, мағрур йигит бўлиб, ҳадеганда ичини очавермасди... Дўстлари, ҳамкасбларининг аҳволи — биттаси манови Шорасул бўлса, айниқса кейинги пайтларда, Азизнинг ишлари бир оз юришиб, раҳбарларнинг тилига тушиб қолганидан бери худди кундош хотиндек нуқул унга ёвқараш қилади, очилибгина гаплашмайдиам, тумшайгани-тумшайган.

Расул Оллоёрович қабулхонаси ва кабинетдаги соатлар данғурдунғур овоз бериб, соат ўн бир бўлганини аён қилди. Эрталабдан бери тайинли бир иш қилмай бекор ўтирган Азиз Шорасулнинг сип-силлик қора сочларига яна бир қаради-ю, чуқур хўрсинди ва ташқарига чиқди. Поллари ғичирлаган кенг йўлакдан юриб, даҳлиз охиридаги ташландиқ айвонгача борди. Орқасига синиқ стол қўйиб омонат беркитилган эшикни очиб, мақсадсиз бир ҳолда айвонга чиқди. Илгарилари бу ердан одам аримас, қийқириқ-сурон тинмас эди. Аввалги директор биллиард ўйинига ўч эди, азза-базза шу айвонни жиҳозлаб, биллиардхонага айлантирган тушлик пайти ва ҳатто ишдан кейин ҳам баъзи ходимлар

шар думалатиб чарчашмасди... Азиз ўшанда бу даргоҳга янги келган пайтлари... гоҳо тушдан кейин ҳам қасира-қусур тинмай, ишга халақит берган дамларда у биллиардчилардан хафа бўлиб кетар, «бу илмий муассасами ёки истироҳат боғими» деб ичида аччиқланиб ҳам қўярди...

Азиз чанг босган полда жигар ранг қадам изларини қолдирганча, қанча вақтдан бери ёнига ҳеч ким йўламаган баҳайбат ҳашамдор биллиардга кўз югуртираркан, ичи ачишди. Яшил мовутининг у ер-бу ери паккида тилингандай, тагидаги оқ фанери кўриниб қолибди, шар туша-вериб, урилавериб, четларидаги ҳовончалари ейилиб, кенгайиб кетган; Азизнинг назарида шу биллиард ҳам унга қараб мунғайиб тургандек эди... Шу пайт ҳозиргина у кириб келган эшик ғийқ этиб очилди-ю, Азиз қараса, Расул Оллоёровичнинг котибаси. У «нима қилиб юрибсиз бу ерда» дегандай Азизга ҳайрон назар билан тикилиб елкасини қисди ва:

— Сизни Расул Оллоёрович йўқлайтилар,— деди-да, орқасига бурилиб шарт-шурт жўнаб қолди. Азиз «оббо, яна нима гап топдийкин» дея ўйлади ва директор кабинети томон чаққон юриб кетди.

Азиз эшикни очиб ичкарига кирганда Расул Оллоёрович чап қўлини ўнг қўлтиғига қисиб, тирсагини буккан кўйи ўнг кафтини юзига қўйганча деворга илинган қатор диаграммаларга тикилиб турарди. Азизни кўриши билан уни столи олдига, бир-бирига қарама-қарши қўйилган иккита стулнинг бирига таклиф этди-да, ўзи ҳам креслога эмас, Азизнинг рўпарасига ўтирди.

— Сизни мен... бир маслаҳатга чақирдим,— деди Расул Оллоёрович нафис кўзойнаги остидан Азизга қаттиқ тикиларкан, у томонга хиёл эгилиб. Кейин худди керишгандай ўзини орқага ташлади.— Уйлаб кўришингиз мумкин. Яхшилаб! Майли, шоширмайман. Обдан тарозуга солиб, бир фикрга келганингиздан сўнг айтасиз. Яна гап — ўша сиз яратаётган янги нав устида...— Расул Оллоёрович тирсаklarини олдидаги курсига тираб олди-да, Азизга яна қаттиқ тикилиб, ундан жавоб кута бошлади.

Азизнинг ёдига лоп этиб кечаги интервью келди. Суриштирмай-нетмай Азиз қилаётган иш ҳақида директорнинг бунчалик эркин сўзлаб юбориши унинг тоза иззат-нафсига теккан эди. Мана бу гапи эса, ўлганнинг устига тепган бўлди; аммо шунда ҳам «қани, ичидагисини айтсин-чи» деб атайлаб сабр қилди. Лекин ўрни келса, бир чақиб олишни мўлжаллаб ўтирди.

Расул Оллоёрович ўзининг бу даромад сўзи Азизга қандай таъсир қилганини билмоқчи бўлгандай бир дам сукут сақлади. Азиз индамагач, Расул Оллоёрович кўзойнагини олиб дастрўмоли билан артди ва яна тақди.

— Ука, мен сизга умрбод эслаб юрадиган бир яхшилик қилмоқчиман,— Расул Оллоёрович бир оз тўхтаб, тагин Азизга тикилди. У ўзини нуқулай сезганидан:

— Раҳмат,— дейишга мажбур бўлди.

Расул Оллоёрович бирдан суҳбат мавзуини бошқа ёққа бурди:

— Қалай, марказий газетадаги интервью ёқдимми?

Азиз домладан кўзини опқочиб, «ҳайронман» дегандай елкасини учирди. Расул Оллоёрович пиллага ўхшаш миқти бармоқлари билан столни мақом билан тиқирлатиб чертаркан:

— Ҳа, тушунарли, демак, ёқмабди,— деди жилмайиб; аммо кўзлари сира кулмасди... Азиз ҳозиргина «мабодо директор шундан гап очиб қолса, бир узиб олай» дея аҳд қилиб ўтирган жойида бирдан ўсал бўлди-қўйди. Одамнинг айбини юзига айтиш жудаям қийин экан! Айниқса, бутун институт соясига салом берадиган, йўлакда узоқдан кўрингандаёқ салобати босиб, одамлар бирдан четланиб турадиган бу домла-

нинг юзига унинг камчилигини қандай айтиш мумкин, ахир! Бу жуда оғир ва ўнғайсиз ишлигини Азиз энди тушуниб етди. Ундаги иккиланишни сезган Расул Оллоёрович эса айбни дарров газетага ағдариб, ҳамсуҳбатининг руҳини кўтармоқчи бўлди:

— Умрим бўйи журналистларга ишонмаган одамман. Сал учини билишдими, азаматлар, охирини эшитмай, аравани қуруқ олиб қочаверадилар. Шу мақолада ҳам айтган гапимдан айтмаганим кўп.— Сўзларига алоҳида урғу бериш учун у кўрсаткич бармогини ҳавога нуқиб-нуқиб қўйди.— Уқиб, ҳайрон бўлдим. Ишни қилган четда қолиб, иккинчи даражали одамлар мақталиб кетибди. Шунга ўқсиниб юрган бўлманг тагин...

Азиз зўрға минғирлаб, «йў-ўқ, нега» дейишдан бошқа илож тополмади. Расул Оллоёровичнинг бир оз кўнгли ёришди, негадир яхшироқ ўрнашиб ўтирди:

— Яшанг, мана бу бошқа гап! Азизжон, битта маслаҳатли гапим бор...

— Қулоғим сизда, Расул Оллоёрович...

— Сиз чинакам улўғ бир ишни бошладингиз. Уғил бола гапни айтишми сизга, буни кўп вақт биз ҳам тушунмадик. Сизни қийнаган пайтларимиз ҳам бўлди. Аммо, қани, айтинг-чи, шахсан мен... сизга ҳеч қачон ёмонлик қилдимми?

— Йўқ, Расул Оллоёрович, нега бундай дейсиз? Нега сиз менга ёмонлик қиларкансиз? Раҳмат сизга...

— Ҳа, балли! Эсингиздадир, илмий советларда нари бориб-бери келган пайтларингизда ҳар қалай сизни суяганман. Ҳар қалай, оёқ ости бўлишингизга йўл қўймаганман, тўғрими?

— Тўғри,— деди Азиз бу гал астойдил ва Расул Оллоёровичга самимият билан тикилиб кулимсиради. Азиздаги бу ўзгаришдан директорнинг ҳам кўнгли чоғ бўлди:

— Ҳа, майли, бу гапларам ўтди-кетди. Бир жиҳати — бақироқ туянинг ҳам бори яхши... Боя айтганимдай, зўр иш бошладингиз, Азизжон. Аммо очиги: ишни фақат бошладингиз! Бу — ишнинг боши! Тўғрими?..

— Тўғри, Расул Оллоёрович...

— Ҳа, балли, балли! Сиз ҳамма ишларингизни ўша илгариги суръатда давом эттираверасиз! Аммо ташкилий ва бошқа жиҳатларини... бизга қўйиб берасиз энди! Лекин хоҳласангиз, албатта. Янги навга оид барча маълумотларни шу йилнинг ўзидаёқ Давлат нав синов комиссиясига топширишимиз керак. Янги йилдан... кенг майдонларга эка бошлаймиз. Бу масалани тегишли ташкилотлар иштирокида ҳал этишни ҳам каминга юклайсиз. Сиз фақат ҳамма таҳлилларингиз, далилларингиз, натижаларингизни бизга етказиб турасиз. Янги навга кенг йўл очиш менинг гарданимда...

Азиз қувонганини яширолмай қолди. Худди Расул Оллоёрович бераётган ваъдалар шу ернинг ўзидаёқ амалга ошаётгандай оғзининг таноби қочиб кулганча, фақат «раҳмат, раҳмат» дейишдан бошқа гап тополмасди.

Анчагача шу йўсин суҳбатлашиб ўтиришди. Азиз оғзидан бол томаётган директорнинг гапларидан маст бўлиб, ичида «наҳотки, наҳотки» дея ўздан-ўзи ҳайратланиб ҳаяжонланар, юрагидаги чексиз миннатдорчилигини Расул Оллоёровичга қандай изҳор этишни ҳам билмай, тили лол эди. Охири, директор шу беш-олти кун ичида Азиз нима ишларни бажариши лозимлигини бир-бир тушунтирди-ю, кейин:

— Мабодо Муҳиддин Жабборовични ҳам қўшсак, қандай фикрда-сиз?— деб сўради. Аввалига бу савол Азизга жуда ҳам ўринлидай, ҳеч бир ажабланидиган жойи йўқдай бўлиб туюлди. Фақат ўз хонасига қайтиб боргандагина бирдан ўйланиб қолди. «Бу анчайин жўн савол

эмас... Нега Расул Оллоёрович алоҳида таъкидлаб, «Муҳиддин Жабборовични ҳам қўшсак» деди? Ҳайронман, тушунмадим... «Мени-ку ўзинг, ўз хоҳишинг билан қўшдинг, энди Муҳиддин Жабборовични ҳам шерик қила қолайлик... майли, ўшаям тинчисин...» деганими бу? Қизиқ! Беминнат ёрдам берадиган бўлса... қўшса-қўшавермайдими? Шунини ҳам сўраб ўтирадим энди? Қайтага яхшиликни элбурутдан карнай чалмай, тўсатдангина қилишгани яхши эмасми?..»

Азиз атайлаб шу тақлид фикр юритар, ўзини ҳадеб шу содда мулоҳазага ишонтирмоқчи бўларди-ю, лекин, бари бир, кўнглида Расул Оллоёровичнинг нима демоқчилигини энди аниқ сезган эди. «Демак, шу ишининг муаллифи — уччовимиз!.. Э, тавба, бу ёғи қизиқ бўлди-ку! Жуда қизиқ!..»

Азиз хонасида ўтиролмаб, йўлакка чиқди ва беихтиёр яна ўша ташландиқ биллиардхонага қараб юрди. Ҳозир у танҳо ўзи қолиб, Расул Оллоёровичдан эшитган гапларини обдан ўйлаб олишга ошиқарди. «Тавба, буниси қизиқ бўлди-ку?! Шундай катта олим, шундай фан доктори! Ановиси — академик! Наҳотки?! Наҳотки, уялишмаса? Тавба!..»

«Тўхта, тўхта! Азиз нима деди Расул Оллоёровичга? Нима жавоб қайтарди? Бир-икки бошини лиқиллатганча чиқиб келаверди. Буни Расул Оллоёрович қандай тушунганикин? Нима деб ўйладийкин?.. Шу ташвиши кам эди ўзи?! Шу етмай турган эди!.. Олишса, шерик бўлишса — ундан нарига! Тавба, тирноқча ёрдамлари тегса ҳам майли эди, алам қилмасди!.. Энди шерик бўлишармиш!.. Уят, номус қаёққа кетган?.. Ҳақиқат борми ўзи ҳеч ерда? Тинчлик борми буларнинг дастидан?!»

Тўсатдан Азизни ички бир титроқ, уятга ўхшаш ўтли ҳаяжон қамраб олди. Руҳи тушиб, юраги сиқилди; худди бутун жисмига куч бағишлаб турган қонлари бирдан қўл ва оёқларининг учига қочгандай ҳолсизланди. Юзи, бўйинлари, кўкраклари қизиб турсада, аммо бадани бамисоли қўрғошиндай оғирлашиб борарди. Бошини ҳам қилганча, чанг босган полдан кўзини узмасди. Шу аснода ҳар қандай юпатишлар ҳам унинг кўнглини кўтаролмаслиги аниқ эди. У бирдан ҳаётдан чарчаб кетгандай ниҳоятда ожиз сезди ўзини...

Лекин кейинги дақиқада эса уйқусираган одамга совуқ сув сепилгандай кайфияти ўзгарди. Ўзининг ҳақлиги ва ғолиблигини ўйлайди-ю кўксини тоғдай ғурур эгаллади. Ҳозиргина ҳолсизланган томирлари бирдан жўш уриб, аллақандай ҳузурбахш илиқлик кўксига қувват берди, зилдай вужуди укпардай енгиллашиб, чигали ёзилди. Бошини тик кўтарди; кўзлари ёниб, тириклиги ва шу ёруғ дунёда тўрт мучали соғ яшаётганидан севиниб, дилида кимларгадир нафрат, кимларгадир эзгу бир ҳис ёлқинланаётганини сезди. Унга қараб турган одам: инсон бола-си қанчалар сирли, қанчалар ғаройиб матодан бино қилинганлигига ҳайратланишдан ўзга чораси қолмасди...

Эски полни ғичирлатганча йўлакдан ўтиб кетаётган бир-иккита қизлар жой қуригандай ташландиқ айвонда хаёл суриб турган Азизни кўришиб, пиқир-пиқир кулиб юборишди. Азиз шундагина ўз аҳволини тушуниб, шоша-пиша эшикни очиб, йўлакка чиқди ва хонасига кириб кетди.

Кунини кеча Муҳиддин Жабборовичдан ҳадиксираб, уни қувдан олиб қувга солган одам, Расул Оллоёрович, нега энди унга бирдан ўзи қайишиб, ўзи уни муаллифлар қаторига қўшмоқчи бўлиб юрибди?..

Расул Оллоёрович бу масалани жуда кўп ўйлади, минг хаёлларга борди. Охири ўзича сих ҳам, кабоб ҳам куймасин, деган қарорга келди. Чунки Азизни ўзи пишиқлаб олгани билан, кейин нима бўлиши — но-

маълум. У лапашанг ҳам, ким нима деса «хўп!» Иложи қанча бечоранинг! Ёнида кўкрак кериб турадиган бундай бир суянчиғи бўлсаки, шунга орқа қилиб, унча-мунчаси билан тортишса! «Хўп» демай қаёққа борарди? У эсли-хушли йигит, жуда тўғри қилади! Модомики, мункиганда тираги йўқми, зийрак, эҳтиёткор бўлгани яхши! Чакки қадам босмай, тилини тийгани яхши! Акс ҳолда... Одамга бир зарба тегмасин... тегса — ўнглиниши қийин! Қаллакланган дарахтни қанча папалама, тагидан янги новда чиқса чиқадики, каллакланган жойидан бошқа ўсмайди. Ўсмайди!.. Муҳиддин Жабборович ҳам анойи эмас! Оласи ичида одам! Нимаики унвон, даражалар — ҳаммасини олиб, бировдан тобе жойи қолмаган... У ҳеч нарса йўқотмайди! Нима, илми, академиклигини биров тортиб олармиди! Ҳали Расул Оллоёрович шу ёшга кириб, ўттиз йилдан бери фан тупроғини ялаб, бирон олимдан академиклигини тортиб олишганини кўрмаган! Шундай экан, Муҳиддин Жабборович нимадан қўрқарди?! Балки илгарилари, ҳали бу мартабаларга эришмай туриб кимлардандир қўрққан, кимларгадир хушомад қилган бўлса бордир... Аммо энди қўрқмайди! Вақтида хизматини қилиб, ўтказиб қўйган!.. Модомики, шундай экан, Расул Оллоёрович у билан орани бузиб нима қилади?! Ҳали бу одам керак унга! Жудаям керак!..

Лекин Расул Оллоёрович, ўзини Муҳиддин Жабборович зимдан ёқтирмай юришини ҳам яхши билади; Расул Оллоёрович ҳам академикнинг кўп қилиқларини унча хуш кўрмайди. Буниникивлари ҳам сезишади... Аммо бир-бирларига бари бир сир беришмайди. Муҳиддин Жабборович билан орани бузиб ҳеч бир наф ололмаслигини Расул Оллоёрович тушунганидек, Расул Оллоёровичга тескари борса, Муҳиддин Жабборович ҳам сал бўлса-да, ютқазинини билади. Улар орасида тилда айтилмаган ғалати бир пинҳоний муроса борки, буни сал диққат қилган одам дарров сезади. Шу боисдан институт ходимларининг «икков олим маъқулласа, ишимиз битди ҳисоб» деб суюниб юришларида ҳам жон бор...

Расул Оллоёровични Муҳиддин Жабборовичга ён босишга мажбур этган сабаб ҳам аслида шу эди. «Нима менга бошимни оғритиб? Қўшмасак... сўзсиз жанжал чиқади! Бурганинг оёғини санаган одам жим ётармиди?! Ўзига қолса-ку, ҳеч кимни бийлатмай, ҳаммани четга суриб, Қосимовнинг ишига якка ўзи эга чиқса... Ахир, расмий жиҳатини олганда ҳам, у, Азизнинг илмий раҳбари! Бирон марта қўлини совуқ сувга урмай, энди питирлаб қопти! Яхшиси, «шериксиз» деган гап мендан чиқсин... Шунда маъқул бўлар...»

Эртаси куни Расул Оллоёрович бир ишни баҳона қилиб Муҳиддин Жабборовичнинг ёнига кирди-да, у билан анча вақтгача ёзилишиб суҳбатлашиб ўтирди; гап орасида тунов куни «Фан» нашриётидан сим қоқишгани ва янги пахта навлари соҳасида кейинги йилларда институтда амалга оширилаётган тадқиқот ишларини умумлаштириб, оммабоп бир китоб ёзиб беришни сўрашганини писанда қилиб ўтди. Муҳиддин Жабборович индамай гапнинг давомини кутди; чунки у Расул Оллоёрович бу таклифни бекорга айтмаётганини билар, буни Расул Оллоёровичнинг кўзлари, ҳаракатлари, тил чайланишларидан яққол сезиб турарди.

— Шунга сиз нима дейсиз?

— Яхши таклиф. Ёзса бўладиган ишларимиз, ваҳоланки, кўп.

— Мен рухсатингизсиз уларга...— Расул Оллоёрович ҳамсуҳбатига босим тикилди. Муҳиддин Жабборович ҳам директорга «қани эшитайлик-чи» дегандай термилди.— Мен уларга ўн листдан ошиқроқ монография таклиф этдим. Айниқса, кейинги ишлар фониде ёзсак дуруст бўлади. Муаллифликка сиз билан Қосимовни айтиб юбордим.

Муҳиддин Жабборович ерга қараб қулди ва «ёзсак ҳам бўлади»

деб турган одам бирдан ўзини муаллифлар орасига қўшмай гапираётганининг маъносини тушунди-ю:

— Ўзингизни ҳам киритинг, акс ҳолда...— деди Муҳиддин Жабборович бирдан жиддий қиёфага ўтиб.

— Хўш, нима «акс ҳолда»?

— Хўп деяверинг, Расул Оллоёрович. Биз биламиз-ку, ваҳоланки, гапираётган гапимизни. Биринчи муносиб номзод ўзингиз...

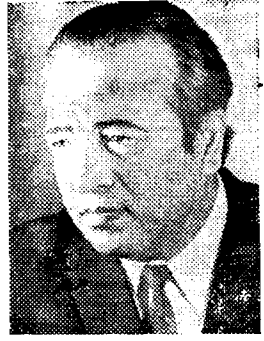
Расул Оллоёрович кафтини елпиғичдек силкиб, «йўқ, йўқ, менга нима бор, сизларнинг орангизда? Илмий раҳбар сизсиз-ку?» деди ҳам босиқ, ҳам сипо овоз билан. Кейин Муҳиддин Жабборовичнинг жавобини кутиб, ерга қаради. Муҳиддин Жабборович бу шамадан қайтага анча мулзам бўлди. «Илмий раҳбар» деган сўз бировнинг оғзидан чиққанигами, қулоғига киноядек эшитилди. Аслида Азизга ўзи илмий раҳнамолиги ва демак, у яратган янгиликнинг маълум қисми бевосита ўзига тааллуқли бўлишини кўнглида қанча пишитиб юрмасин, лекин буни ўзга оғиздан эшитганда, бари бир ўнғайсизланди. Шунинг учун Расул Оллоёровичга тезда эътироз билдирди:

— Ортиқча камтарлик, ваҳоланки, камтарлик эмас!— деди директорниқидан кичикроғ-у, аммо ўшандай энли столидан туриб, хона ўртасига ёзиб қўйилган узун гилам пойандоз устидан негадир эшик томонга қараб аста юраркан. У гўё ҳамсуҳбатини унутгандай оқ оралаган чакка сочларига бармоқларини суққанча, гоҳ тақасимон чўзиқ энгаҳини эзиб, ниманидир ўйларди. У аввалига Расул Оллоёровичга муҳим бир гап айтмоқчи бўлди шекилли, лекин кейин иккиланиб мужмал жавоб қайтарди:— Мен яқинда зўр фикрга дуч келиб қолдим. Илмдаги кооперация хусусида. Хуллас, қўйинг-чи, Расул Оллоёрович, шу ишларнинг тепасида ким турибди? Хўш? Институтга келган пайтингизни, ваҳоланки, бир эслаңг. Оти ҳам, ғилдирағи ҳам йўқ фойтунга ўхшаб қолган эди институт бечора! Раҳмат сизга, ваҳоланки, шундай оғир юкни ўрнидан жилдириб, бинойидек тортиб келяпсиз... Манови янги нав ҳам сизнинг хизматингиз-да. Керак бўлса буни мен ўзим айтаман илмий советда. Бу ҳаммага беш панжадай аён гап. Ваҳоланки, ўша Қосимовнинг эси бут бўлганда, шунчалик қўллаб-қувватлаб, тарбия бериб келадиганингизга биринчи навбатда ўзи раҳмат айтиши керак эди. Отаси қилмаган ишни, ваҳоланки, сиз билан биз қиялпмиз! Ўзим айтаман илмий советда, бу ёғини менга қўйиб беринг!..

Расул Оллоёрович стулда ястаниб ўтирганча, хона ўртасида қизишиб гапираётган академикка қандайдир ёқимли кулимсираб қараб турди-ю, охири:

— Раҳмат, домла...— деди товуши хиёл титраб.— Ўзбек пахтачилигининг отаси ҳисобланган сиздай одам шундай деб турса...— Расул Оллоёрович «иложимиз қанча» дегандай қўлларини икки томонга ёйиб ўрнидан қўзғалди ва «ҳа, майли, айтганингизга кўндик» ишорасини билдирди. Муҳиддин Жабборович директорнинг дилида ҳозир нималар юз бераётганини худди рентгенда кўраётгандай аниқ билиб турар, шу сабабли ичида уни мазах қилиб кулар эди...

(Охири келгуси сонда).

Султон Акбарий

Хаёлимиз Ҳисларни ёқадимиз

Шукрона

Кўпни кўрдим кўп яшамасдан,
Лек дунёнинг томошасидан
Безмадим ҳеч, кўнгил созладим,
Қелажакдан кўлим узмадим.
Сўнгақларим ёна ва ёна
Шафақларни ичдим шукрона.
Нур чиқардим томирларимдан,
Шодман баҳор ёмғирларидан.
Гулнорларни қитиқлаб шамол,
Қўшиқларга айланди хаёл.
Мунис ўйлар тушди қоғозга,
Ҳам айланди янғроқ овозга.

Мен яшадим, яхши яшадим,
Бир умрни элаб ташладим.
Бир умрки, лофлардан холи,
Ҳеч кимсани тутмас уволи.
Кўрганларим ҳаммаси турмуш:
Йиллар ила маишат қурмиш —
Бир умрнинг ҳангомалари
Ва ҳисобий тенгламалари.
Мен яшадим, яхши яшадим,
Бир умрни элаб ташладим,
Бир умрки, они — янгилик,
Давоми-чи, эрур мангулик!

Ой ўтов тикди

Канизларини йиғиб,
Ой ўтов тикди.
Қўшиқларим соғиниб,
Ҳиёл энтикди.
Бир мен эмасдир балким
Ойдинда бедор.
Баҳори билан ҳар ким
Қўришар дийдор.
Чечаклар ҳам бахтиёр,
Мовий ва пушти.
Хур ёшлик беихтиёр
Ёдимга тушди.

Шойи капалаклари,
Тўқ ранглари-ла;
Кумуш чархпалаклари,
Оқ чанглари-ла.
Қондай кўпирган лола
Улар тўпиқни.
Сингиб кетар бир бола
Қучиб уфқни.
Канизларини йиғиб,
Ой ўтов тикди.
Қўшиқларим соғиниб,
Ҳиёл энтикди...

Дунё бир данакдан кўкарган	Бўтакўз, кулча юз, бодомқовоқдир,
Гул гулга ўхшайди, бодом —	Эл элга ўхшайди, одам — одамга.
Қаҳвадай қорадир, кофурдай	Мағрибу Машриқдир, Шому
Эл элга ўхшайди, одам — одамга.	Ироқдир,
Пистали — дараю, зирали —	Ер ерга ўхшайди, ёбон — ёбонга.
Ел елга ўхшайди, довон — довонга.	Дунё-ку паст-баланд икки
	қирғоқдир,
	Эл элга ўхшайди, одам — одамга.

Зиёрат

Тарих ёлғиз ривоятлардан, Қусурлардан бўлса иборат, Қошинкори Самарқандни ман Қилмас эдим ўйчан зиёрат.	Суякларни майдалаган куч, Иқлимларга сиғмаган оқсоқ Тор лаҳадда ётар бир ҳовуч; Фотиҳ эди гарчи у бир чоқ.
Банд этмасди менинг хаёлим: Тантанали ранглар учқуни, Асрларнинг синган сополи; Гумбазларнинг нилий тўлқини.	Шундай. Тамом, лойқа хаёлот... Тамом... Темур шарпаси тамом... Тамом мозий, тамом салтанат, Аммо тарих этмоқда давом.
О, кимларни қилмаган шоир, Бу салқин мавж, бу зангин соя, Офтобларда қотиб қолган сир, Тошга айланган бу ҳикоя.	Самарқанднинг эскисини ҳам Алишмайман рангдор Парижга. Йўқ, ҳаққи йўқ, ҳаққи, муҳташам Санъатларнинг мутлақ қаришга.
Мардум панжа урган бу харсанг, Кўк томирдай чизилган бу нақш, Шер кўзининг олови бу ранг Тантанали, сеҳрқаш, жонбахш.	Эскиси ва янгиси — маним, Маним — сингани ва тузуги... Бир паҳлавон бўлса Ватаним, Самарқанд у гавҳар узуги.
Унга боқиб ўйлайман некбин, Равоқ, гумбаз, минора, даҳма Гўё парда тушмасдан олдин Тарк этилган муаззам саҳна.	Тарих ёлғиз ривоятлардан Қусурлардан бўлса иборат, Қошинкори Самарқандни ман Қилмас эдим ўйчан зиёрат.
Бу саҳна бўш, ижрочилар йўқ: На тоштарош ва на даволзан. На қовоғин уйган у фотиҳ, На у чопқин, на у фожий шан.	Самарқанд — бу, ўзбек улусин Таржимаи ҳоли, дастхати. Менга мудом тонгги ғулуси Шашмақомдай турар асқотиб.

Занжини осдилар

Мартин Кинг хотирасига

Хаёлим сувларда оқади,
Хаёлим ноғора қоқади:
Хаёлим ҳисларни ёқади,
Хаёлим кўзлардан боқади.

Тонг эди — тўрғайлар сайраган,
Тонг эди — шафақлар яйраган...
Эрк деган юракни кесдилар,
Ва ботир занжини осдилар.

Занжидир, ҳабашдир — ошиқдир,
Ошиқни ўлдирган фосиқдир.

Ўйласам, ўйласам, ўйласам,
Бу ишқал дунёга ҳали ҳам
Муҳаббат етишмай турибди,
Одамзод битишмай турибди.

Хаёлим сувларда оқади...
Хаёлим кўзлардан боқади...

Пирпираб учса юлдуз

Пирпираб учса бир саҳар юлдузи,
Эрталаб кўчада кесилса кўк тол,
Қўлини юзига суртса оппоқ чол,
Қалбимга чок тушар куппа-кундузи

Ҳаёт зўр, қуримас, маҳкам илдизи,
Бу илдиз абадий ўсар бегумон...
Ва лекин оламдан ўтаркан инсон,
Қалбимга чок тушар куппа-
кундузи.

Жон керакмасму, дедим

Қонда мавж урди наво,
Жон керакмасму, дедим.
Гул иси келган ҳаво,
Гулбоғ йироқмасму, дедим.

Еллар ўйнаб ўтдилар,
Ёрни куйлаб ўтдилар,
Эски кўнгил бедаво,
Ёр даво топмасму, дедим.

Усма сиққан бўлсалар,
Сувга чиққан бўлсалар,
Марҳабо, жон, марҳабо,
Гулчелакмасму, дедим.

Қонда мавж урди наво,
Жон керакмасму, дедим...

Қор ёғар...

Ғайратсиз, ҳувиллаб қолган оқ
қоғоз
Шоирлик урфига ғайри бир одат.
Қор ёғар бепарво, ёғар беовоз,
Кимнидир кутаман, чиқиллар соат.

Қўшиқлар бўлгандай нотинч,
дарбадар,
Вужудим ўзимга этмас итоат.
Қор ёғар учқунлаб, ёғар сарбасар,
Кимнидир кутаман, чиқиллар соат.

Шеъримга

Қайдан бўлдим сенга мубтало,
 Қачон тўқнаш келди хаёлим.
 О, сен бало экансан, бало,
 Ошкор бўлди элга аҳволим.

Баъзан ҳушёр, баъзан девона,
 Минг турлиман фэйзинг кучидан.
 Мавж чиқардим ёна ва ёна
 Оддийгина қалам учидан.

Тин олайн деган ўйларни
 Тагин қилгинг келдими сарсон.
 Шеърим, саҳардаги тўйларим,
 Менга арзон тушмадинг, арзон.

Бир завқингга вужуд, хаёл зор,
 Бир завқингдан кўкка учаман...
 Елиб ўтдим ёш ва фидокор
 Ҳаёт деган катта кўчадан.

Ёнар экан хазонлар боғда,
 Майсаларга инаркан қиров,
 Соғинарми осуда чоғда
 Сен орқали мени ҳам биров?..

Саъдулла Кароматов

РОМАН

Иккинчи боб

Кўча одам одамни танитайдиган даражада қоронғи эди. Электр устунларидаги чироқлар дарахтларнинг қалин япроқлари орасидан атрофни ғира-шира ёритарди. Шерали катта кўчани кесиб ўтиб, Карл Маркс муюлишига етганда, булут бағридан узилиб тушгандай пешонасига чап этиб муздай томчи келиб урилди. «Ёз ёмғири, нима бўларди, боя ҳам бир шатирлаб тинди» деб эътибор бермади. Чапга бурилиб, ҳали универмагнинг иккинчи ойнасидан ўтмай, осмон ярақлаб ёришди-ю, момақалдироқ гумбурлади. Шерали қадамини тезлатди. Аммо энди чопса ҳам бефойда эди. Ўзини панага олиб, кутиб турди. Катта томчилар дарахт баргларини шатирлатиб, ялтиллаб турган асфальтга келиб урилар, кўчанинг икки чеккасидаги ариқчалардан тошиб кетган сувга қўшилиб, шиддат билан хиёбон томон интиларди. Шерали девор тагидан юриб, универмагнинг ўрта эшигига етди. Бу ерда у эшик устидаги қуёшдан иҳота этиш учун қилинган соябон тагида бемалол туриши мумкин эди.

Бир оздан сўнг Шерали қошларини чимириб, осмонга қаради, қа-

¹ Охири. Боши журналнинг 4, 5-сонларида.

лин булутлар галаси тарқаб, уфқ пича ёришибди. Ёмғир ҳам шаҳдидан тушди, муздай шабада дарахт шохларини тебрата бошлади. Университет томон одимларкан олтин бўйича ўтказилган конференцияда Синтоб истиқболи юксак жойлардан бири сифатида тилга олинганини эслади. Неча йиллардан буён хаёлини банд қилиб келаётган фикр энди қайталандигина эмас, уни амалий ишга ундай бошлади. Боя ҳисоботларни кўздан кечириётгандаёқ Нуротанинг паст-баланд ясси чўққилари кўз ўнгидан сира нари кетмай қолди. Ҳозир яна шу ҳақда ўйларкан, кўз олдида кулранг қоялар, ён бағирлардаги кўм-кўк дарахтлар, кулиб турган Сабогул жонланди. Муздай шабададанми ё тўсатдан хаёл пардасини ёриб кирган Сабогулнинг кулиб боқишиданми эти жунжикди. Ҳозир Сабогул қаердадир қизалоғини бағрига босганча уни кутиб тургандай туюлди. Аммо қаерда? Кейинги хатига жавоб ҳам олмади. Хорогга бориб келганига ҳам ҳаш-паш дегунча икки йил ўтиб кетди. Шерали тақдирнинг бу ачиқ ҳукмидан ҳали ўзига келолмай, онаси қазо қилди. Онани хокига топширди, укаси Муҳаммаджонни ноилож онасининг ўғай холаси қўлида қолдириб, Тошкентга қайтди. Яқинда ёзган бир хатида Муҳаммаджон ота қадрдонларидан бири уни шогирдликка олиб, ҳовлисидаги кичик ҳужрачани берганини, соатсозликка қўли анча кеп қолганини ёзибди. Шерали бу томондан бир қадар хотиржамланган эса-да, қумга сингиб кетган томчидек ғойиб бўлган Сабогулнинг тақдири юрагини ўртарди. Хаёл баъзан уни олисларга етакларди. Сабогулни қўмсарди. Сўрункасига бир неча кун Сабогул соядек унга эргашиб юрарди. У яна ўйларди. Қалбининг аллақаерида яширинган ўй бора-бора пинҳоний бир дардга айланди. Шерали ҳар гал калаванинг учини топишга урина бошлаганида, Сабогул бутун бўй-басти билан кўз ўнгида намоён бўларди-ю, асабларини нохун теккан рубоб торидек зир титратар, қалбидаги дардни қайталарди.

Шерали шуларни ўйлаб, университет муюлишига етиб келди. Хиёбондаги дарахтларнинг япроқларида йиғилган томчилар ҳамон тинмай ерга чакиллаб тушиб, атрофга муздек шабада уфурарди. Шерали негадир шу топда Сабогулнинг: «Сиз бошқачасиз, бошқа одамларга ўхшамайсиз» деган сўзларини хотирлади. Тўхтаб қолди. У чиндан ҳам бошқача одам бўлишни, ҳамма инкор этиб йўққа чиқарган нарсани бор деб исботлаб, бошқача одам бўлишни истади. Фан оламида янгилик яратиб, донг таратиш истаги қалбини қитиқлай бошлади-ю, гуноҳ устида қўлга тушгандай ўнғайсизланиб қолди. Фандан шуҳрат соҳили томон кўприк ташлаётганидан виждони олдида хижолат бўлди. Шу хаёллар қўйнида университет ҳовлисидан ўтиб, ётоқхона эшиги олдида Каримни учратди ва ўзига келди.

— Уҳхў, минг йилдан буён йўқолиб, кетган одам келиптилар-у, қани, бир ачомлашиб кўришайликчи, жуда соғинтириб қўйдинг-ку!— Шерали қулочини ёзганча Каримга ташланди. Белидан маҳкам сиқиб кўтарди, бир-икки айлантириб ерга қўйгач:

— Қорайиб, тайёр ҳабашнинг ўзи бўлсан. Қани, гапирчи, қаерларда бўлдинг?

Карим ҳам ўз навбатида Шералининг юзларидан ўпиб, озод кўтариб, бир-икки ерга уриб қўйгач:

— Э, сўрама, оғайни, қаерда қадимий сув иншооти бўлса, деярли ҳаммасида бўлдим.

— Уҳхў, минал орзу — минал ҳақ, бўптида. Бутун республикани айландим дегин?

— Республиканигина эмас, Туркменистон, Тожикистоннинг кўп жойларини ҳам.

— Қани, қани, бундоқ ўтириб гапирчи, нима янгиликлар топдинг?— Шерали Каримнинг белидан қучоқлаганча курсига ўтқазиб,

ўзи каравотига бориб ўтирди-ю:— Оббо сене, ўзиям беш ой кетдингми, дейманов,— деб қўшиб қўйди.

— Соғинтириб қўйибман шекилли, сал камроқ, тўрт ой.

— Албатта соғинтирдинг-да, шунча кетасан-у, соғинмайликми!

Қарим осилиб турган елкаларини силкитганча кулди. Этсиз узун бармоқларини бир-бирига ишқаларкан:

— Янгилик кўп, қай бирини гапиришни ҳам билмай қоларкан одам,— деди-да, кичкина кўзларини дераза ойнасига тикди.— Эҳ, Шерали, Шерали, ота-боболаримизнинг неча минг йиллар муқаддам яратган мўъжизаларини кўриб, лол бўлиб қолдик. Шундай деб Қарим ҳамиша устарада тақир қириб юрадиган бошини Шерали томон кескин буриб, кўзлари чақнаб, тушунтира бошлади: — Академик Толстовнинг фикрича, бобокалонларимиз эрамизгача биринчи минг йилликнинг ўрталаридаёқ жуда улкан сув иншоотлари қуришган. Бу ирригация тармоқларидан халқ араблар истилосигача ва кейин ҳам минг йилдан ортиқ вақт фойдаланиб келган, у бизгача етиб келган. Бутун Урта Осиё ерида шунақа улкан каналлар бўлганки, унда қайиқчалар эмас, денгизда қатнайдиған росмана катта кемалар бемалол сузиб юрган.— Қарим Шералига бир қараб олгач, томоқ қириб, сўзини давом эттирди.— Бухоро тарихини яратган Наршахий асарларидан бирида биргина шу қадимий шаҳардаги ўнлаб катта каналларнинг номини санаб ўтади. Сурхон водийсидаги тўғонлар, сув тақсимлагичлар, ер ости сув йўлларини кўриб, ҳайратда қолади одам. Ҳамма гап шундаки, бутун еримизда шунча каналлар бўла туриб, боболаримиз ер ости сувларидан ҳам жуда қотириб фойдаланишган экан.

Шерали суҳбатдошининг айтганларини тасдиқлагандек бош чайқаб туриб: — Қаризларни ҳам кўрдингми? — деди бир чеккаси ўзининг ҳам бу борада унча-мунча нарсаларни билишини атайлаб кўрсатиш учун.

— Қўрганда қандоқ!— Қарим ўз гапларига шу қадар маҳлиё бўлаётган эдики, буни сезмади ҳам.— Қўрганда ҳам зўрларини кўрдик. Нуротада ўн-ўн беш километргача чўзилиб кетган қаризлар бор экан. Улардаги муздек зилол сувларни айтмайсанми. Ичиб тўймайди киши! Тожикистоннинг айрим тоғли районларида сув экин майдонларига жуда катта ер ости каналлари орқали олиб борилган. Кўҳна Панжикентда Зарафшоннинг ўнг соҳили бўйлаб ичига уч-тўрт киши бемалол сиға оладиган ер ости сув иншооти қазилган экан. Афсуски бу улкан ишларнинг қандай амалга оширилганини бизга маълум қила олиши мумкин бўлган барча ёзма манбалар ер билан яқсон этилган, ёзувни билладиган саводли одамлар эса аёвсиз қириб ташланган. Қарим маънос кўзларини Шералига тикиб, афсусланиш билан бош чайқади.— Ҳа, бу қабиҳликларни Қутайба ибн Муслим ал Баҳили деган ёвуз қилган. Шундан кейин хотираларда сақланган кўпгина фан ва билимлар ҳам улар билан бирга кетган.

— Нимасини айтасан, у бутун Урта Осиёдаги маданий обидаларнинг кулини кўкка совурган.— Шерали Қаримнинг гапларини маъқуллади.

Қарим кўзларини Шералидан узиб, деразага яқинлашди. Қия турган ойнани очиб, ташқарига тикилди. Осмонда булут қолмаган, юлдузлар эртага кун беҳад исиб кетишининг даракчисидек чарақларди.

Шерали тўсатдан:

— Қарим,— деди алланимани хотирлагандай шошилиб.

— Нима дейсан!— Қарим ҳамон юлдузлардан кўз олмай эринчоқлик билан истар-истамас жавоб берди.

— Докторлик диссертацияси қилмоқчимисан ёки бирон каттароқ нарса ёзасанми?

Карим кескин бурилиб, ҳамон хаёлан ниманидир излаётган кўзларини Шералига тикди. Орадан яна бир муддат ўтди.

— Қайдам,— деди ниҳоят паришонхотирлик билан. Ҳозирча кандидатлики эплаб олайликчи, докторликкача бир гап бўлар, аммо бу ҳақда монография ёзиш ниятим йўқ эмас.

— Жуда катта иш.

— Ҳа, ер ости сувларининг имкониятлари жуда катта, айниқса чўл районларида. Афсуски бир кеча-кундуз — йигирма тўрт соат. Буларнинг барисига эса вақт керак, вақт, оғайни!

Шерали ҳам ўзини қийнаётган қарама-қарши фикрлар тўғрисида гапирмоқчи бўлиб энди оғиз ростлаган эди, эшик очилиб, Омон кириб келди. У Шерали билан бўшашибгина кўришиб: «Қалай, ишлар бошланиб кетдими?»— деди юзига зўраки табассум югуртиб. Аммо бу сохталикни яширишга қанчалик уринмасин, Шерали сездди.

— Меники-ку юришиб кетди, ўзингни юришмаяптими дейман, қировли кўринасан?— Шерали Омонга синовчан қараб қўйди.

Омон «биров айтипти шекилли?» деб ўйлаб, ялт этиб Шералига қаради-ю, юзида ўзгариш сезмагач, қўл силтади.

— Ҳа, энди бўп туради-да, оғайни, тўғриси айтсам, уззу-кун у ёқдан бу ёққа югуравериб, толиқдим шекилли,— деди. Сўнг масалани ётиғи билан тушунтира бошлади:— Эрталаб ишга кетганиндан кейин комендант кирганди. Кимдир «Шерали ётоқхонадан кетди» деган экан, биласан-ку, хўжалик аҳли бўрк ол деса, бошга чангал солади. Бизнинг комендант ҳам суриштирмай-нетмай, ҳар куни «жой» деб орқасидан безорижон қилиб юрган физматдаги аспирантлардан бирига ордер ёзиб бера қолипти. Бугун бўшроқ куним эди. Сенга уй топиб келяман. Бир кампир-у, бир чол. Аммо «Келадиган бўлса шу бугун келсин, келмаса эртага бошқа одам қўямиз» деб писанда қип қўйишди.

Шерали бошда жилмайиб турди-да бирдан чеҳраси тундлашди.

— САГУга бир кун ҳам сиғмай қопмиз-да,— деди заҳарханда билан, гўё комендант эмас, Омон билан Карим «ётоқхонани бўшат» деяётгандек уларга хўмрайиб қўяркан.

— Бекорга хафа бўляпсан,— Шерали,— Карим Шералини юпатмоқчи эди, аммо аксинча яра устига туз сепди.

— Ҳар ким ҳам ўз жони оғриётганда инграйди.

Шералининг таънасидан Карим ҳушёр тортиб, ичидан бир ғижинди-ю, сиртига чиқармади. Шерали чиндан ҳам топиб гапирди. Карим ўзига тааллуқли масалаларгагина жиддий қарарди. Бир чеккаси Шералининг ўпкаланишида ҳам жон бор. Карим вазиятга мослашди. Шералига яқинлашиб, қўлини унинг елкасига ташлади.

— Қани, оғайни, юр, бирга бориб уйингни кўрамиз, ҳадеб диққатинг ошавермасин, бўлар иш бўлипти энди,— деди-ю, Омонга имлади:— Ке, нарсаларини йиғишга қарашворайлик.

Кек, гидирни билмайдиган Шерали Каримга қараб кулди.

— Ҳа, майли, борсак бора қолайлик,— деди болаларча соддалик билан ва энгашиб, каравоти тагидан рюкзаги билан тўқ жигарранг тахта чамадонни олди. Сўнг тумбочкадаги майда-чуйдаларини йиға бошлади.

Шерали учун ижарага топилган уй Урда билан Шайхантахур оралиғидаги Қорёғди маҳалласида эди. Омон кундузги от-улов ва болаларнинг тўпиридан чанг-тўзони ҳали жойига ўрнашмаган тупроқ кўчанинг бошидаги биринчи дарвозанинг илгагини ўзини сенлаб, уни сизлаётган каби эҳтиётлик билан юмшоққина тиқиллатиб, қулоғини тирқишга тутди. Ҳовлидан аёл кишининг: «Эшитяпман, эшикни қаттиқ тақиллат-

ма, болам!»— деган овозини эшитгач, ўзидан икки-уч қадам нарида турган Шерали билан Каримга «тезроқ!» дегандек имлади.

Дарвоза зулфини шириқ этди-ю, бир табақали эшик ғийқиллаб очилди. Остонада бошига шол рўмол ташлаган кампир пайдо бўлди.

— Қани, тезроқ, мунча имилламасаларинг... «Бемаҳалда буларни-кига кимлар келиб кетади»— деган маломатга қолмай тагин, маҳалланинг заҳар тили ўлсин:— Кампир меҳмонларга йўл берди. Занжирни илиб, уларни ҳовли тўридаги кичкина деразасидан милтиллаган хира нур чиқиб турган пастаккина уй томон бошлади. Омон, кетидан Карим билан Шерали даҳлизга киришди. Икки ёқда эшик кўриб кампирга қараб яна тарадудланиб қолишди. Кампир чап томондаги эшикни очиб: «Туринг, келишди»,— деди-ю, Омонни ўнгга имлади.

Шерали учун гаплашилган хона унча катта бўлмаса ҳам ерга палос ёзилмаганидан ҳувиллаб қолган саройдек файзсиз эди. Кираверишдаги қорайиб, тусини ҳам йўқотаёзган мрамр ханик бурчагида қорамтир қизғиш мис обдаста турарди. Тўрдаги эски сим каравот устига иккита парча-парча гулли қизил сатин кўрпа билан узун чий духоба болиш ташлаб қўйилган. Токчадаги пилиги пастлатиб қўйилган еттинчи лампа уйни аранг ёритарди. Энию бўйи ярим қулочдан ошмайдиган дераза тагидаги стол шаклига келтирилган чорчўп устига эски дастурхон ёзиб қўйилган. Еши етмишлардан ошган жиккаккина киши — уй эгаси остона ҳатлаб кираркан, йигитлар билан қўл учида совуққина кўришди, сўнг: «Ё, парвардигор, ўзинг паноҳингда асра» деб бир марта ҳам бўёқ тегмаган табуреткага омонатгина ўтиргач: «Қани, омин!» дея фотиҳага қўл очган эди, кампир ҳам бошидаги рўмолни тузатиб ўтира қолди. Уй эгаси: «Қадам етди, бало етмасин, облоҳу акбар!»— дея юзига фотиҳа тортиб, келганларнинг ҳар биридан алоҳида-алоҳида ҳол-аҳвол сўради. Кампир унгача каравотнинг токчага яқин бурчагига ўтириб, чолга қаради. Рўпарада турган Шерали кампирга разм солди. Еши етмишларга бориб қолган бу аёл нимаси биландир Шералига ўгай холасини эслатди. Тикилиброқ қарашга ийманди. Нигоҳини чолга олди. Унинг нурсиз кичкина кўзлари нимадандир қуруқ қолган норози одамдек атрофга олазрак боқарди. Думалоқ, тўқ жигарранг ироқи дўпписининг остига, ўнг қулоғи тарафига райҳон қистириб қўйибди. Кўкимтир томирлари бўртиб турган озғин қўлларини чорчўп устига қўйди-ю, ишшайиб, митти кўзларини хотинига қадади.

Шу кўйи бирпас индамай турди. Сўнг мўйлови деярли беркитиб турган лабларини чўзди.

— Қумри!

— Лаббай, дадаси!

— Айтдингми?

— Вой, бой бўлгур, қачон айтаман, ахир ҳозир келишди-ю!

— Ҳозир келишган бўлса, ҳозир айта қолмайсанми, нега энди серрайиб қолдинг?

— Ўзингиз айта қолинг!— деди кампир чолга, кейин қимтиниброқ Омонга гап қотди:— Ярим йиллигини олдиндан тўлашсин,— деяптилар.

Чол бошини суяклари туртиб чиққан елкалари орасига тортиб, «ни-ма деркин?»— деб бутун гавдаси билан Омонга энгашиб, жавоб кутарди.

Шерали «Менда бунча пул қаёқда, бу ёғи нима бўлди?» дегандай бақрайиб Омонга қаради. Ҳали Омон бир нима демай, чол қовоғини солди. «Э, шу замонда бировга паноҳ қилишнинг ўзи лодонлик» — дея тўнғиллаб ўрнидан турди. «Агар шу бўлмаса, бизга тўғри келмайди, болам»,— деди-ю, хайрлашмай эшикни чоғлади. Боятдан бери уйнинг бир бурчагида ҳеч нарсага аралашмай турган Карим:

— Шошманг, отахон, шошманг, бундоқ ўтиринг, ахир мурсою ма-

дора деган гаплар бор, биз сизникини эшитдик, биздан ҳам эшитинг,— деди раҳм-шафқат уйғотмоқчи бўлгандек гоҳ кампирга, гоҳ чолга илтижо билан қараб.

Чол қайтиб келиб жойига ўтирди-ю, аммо қовоғини солганча юзини тамоман дераза томон буриб олди.

Карим бир-икки томоқ қириб, Шерали билан Омонга кўрсаткич бармоғининг ярмини кўрсатди. Шерали елка қисиб, Омонга қараган эди, Омон Каримга «майли, айтавер» дегандай кўз қисди.

— Энди, отахон, ўзингиздан қолар гап йўқ,— дея мумкин қадар мулойимлик билан сўз бошлади ўша-ўша деразадан кўз узмай қовоқ уюб ўтирган чолга,— бу бола ҳам яқинда ўқишини тамомлаган, мусофир одам, мусофирни ҳар ким ҳам сийлайди, сиз ҳам шундай қилсангиз кам бўлмайсиз. Мана, холам билан ёлғиз экансизлар, битта-яримта юмушларингизга ҳам қарашиб турар ахир оғайнимиз.— Карим зимдан кампирга разм солди. Кампирга бу гап ёқмади шекилли, лабини буриб, тескари қаради. Чол яна ўрнидан турди.

— Мен билан боя келиб гаплашган қай бирларингиз эдинг?— Чол учалаларини ҳам кўздан кечиргач, нигоҳини Омонда тўхтатди.— Адашмасам сиз эдингиз,— деди асабини босолмай.

— Ҳа, отахон, мен эдим,— деди Омон бу гапларнинг бефойдалигини пайқаб мулойимлик билан.

— Сизлар нима десанглар — шу демовмидингиз?

— Тўғри, шундай дегандим-у, лекин ярим йиллигини олдиндан тўлашни айтмагандингизда!— Омон энди қўполроқ гапирга бошлади. Чол ҳам бўш келмади.

— Ойига уч юз, ярим йиллигини олдиндан тўлайсиз. Хушингизга келса шу, бўлмаса эртага эрталаб уйимизга харидор тайёр, ўзларингизни ҳам, бизни ҳам қийнамай қўя қолинглар.

Шундай деб чол «бошқа гапим йўқ» дегандек кампирга қаради.

— Ҳа, болам, шундоқ қила қолинг, умрингиздан барака топкур!

Карим Омон билан Шералига бир нима деб шивирлаб қўйгач:

— Майли, сизлар айтганча бўла қолсин, пулни эртага кечгача етказамиз,— деди чолга.

Чолнинг кичкина кўзлари қувончдан пирпираб кетди. Кампирга қараб:— Қани, қўлингни кўтар,— деди. Унинг боятдан буён тунд чехраси тўсатдан ёмби топган каби ёришди. Омон билан Шералига тиржайиб қўйди. Бўртиқ томирлари кўкариб турган қўлларини пешонаси баравар кўтарди.

— Йигит ўлманглар, бало кўрманглар, облоҳу акбар! Қани юр энди, булага мушаф қима,— дея кампирини имлаб, хонадан чиқди.

— Эртага Виктор пулини ололмасачи?— деди Шерали ташвишланиб Каримга.

— Олади,— деди Карим одатича шошилмай салмоқланиб.— Ҳамма қоғозларини тахт қилиб бўлганда, кассада пул қолмапти. «Эртага вақтли пул бўлади, кечикмай келинг!» депти кассир. Тушундингми энди!

У «ташвишланмай оёқ-қўлингни узатиб ётавер», маъносида Шералига қараб қўйди.

— Етмаганига биз қўшамиз,— деди Шералини тинчитиш учун Омон ҳам.— Кампиримиз шўрлик кеча олмайман десам ҳам, ҳол-жонимга қўймай чўнтагимга бир ярим минг солиб қўйдилар. Виктор билан иккимизники етиб қолар, ахир!

Шерали енгил тортиб каравотга бориб ўтирди. Кулиб туриб:— қара-я, ҳаммаларинг бойвачча бўп қолган экансизлар-у, мен ташвишланиб ўтирибман,— деди Омонга мамнун боқиб.

Омон жилмайди. Каримга боши билан имлаб:

— Энди йўлнинг танобини тортсак бўларди, вақт ҳам алламаҳалга

етиб қолгандир,— деди кичкина деразадан зулмат чўккан ҳовлига кўз қирини ташларкан.

Шерали Қарим билан Омонни катта кўчагача кузатди. Қайтиб келиб дарвозани занжирлаётганида, кампирнинг ивирсиб юрганини кўриб:

— Ҳалиям ётмадизми, хола?— деди мулойимлик билан.

— Бе, уйқу қаяқда, болам, хўрозлар қанот қоққанда кўзим илиниб, бир чимдимгина ором оламан, азалдан шу ўзи, кам уйқуман, рўзгор ташвишлари қолганиниям қочирди,— деди зорлангандай, сўнг Шерали етиб келгач, сирли овозда:— Лампани ўчирмай чиқибсиз, болам, бундоқ қиманг, холангиз қоқиндиқ, куни кеча бир летл лампа мой деб Шайхан-товурга бордим, бир ёғи пули ҳам чақади. Отангиз билан овқатти вақт-лигина еб, лампани ўчировуза. Оёқларимизни узатиб, худо деб ётовуза. Ҳа, болам, замон оғир, уруш битгани билан захри кета қолмаяпти, қур-гурри, ўзизам кўрвотсиз-у!

Шерали кампирга ғижиниб қараб қўйди-ю, кекса киши деб дилини оғритгиси келмади.

— Бориб ёта қолинг, ҳозир чироқни ўчираман,— деди энсаси қотиб.

Уйга кирди. Еттинчи лампанинг пастратиб қўйилган ёғдусида нарсаларнинг тарҳинигина ажратиш мумкин эди. Шерали ечинди. Лампани пуфлаб ўчирди-ю, ўринга чўзилди. Симлари бўшашиб қолган каравот ғижирлаб чўкди. Шерали чалқанча ётганча қўлларини боши остига ёстиқ қилиб, хаёл сурди. Кейинги пайтларда хаёл уни сира тарк этмай қўйди. Ёлғиз қолди, миясида ҳар хил ўйлар чувалашади, бир дам тинчлик бермайди. Ҳозир ҳам у дам олиш учун чўзилди. Оёқлари ором оляпти, қалби осуда, ўпкаси тўйиб-тўйиб нафас оляпти, аммо миясида минг бир хаёл, қаёқдаги ўй-фикрлар. Бошда ҳозиргина ҳовлида кампирнинг айтган гаплари унга тинчлик бермай, қалбини таталади. Чиндан ҳам уруш битгани билан захри кета қолмаяпти. Ҳамманинг турмушини бе-ҳаловат қилиб қўйди, одамлар руҳига таъсир этди, ёши бир ерга етиб, боқувчисидан ажралган қари-қартанглар довдираб қолди. Одамлар онгидан йўқолаётган нарсага ҳирс қўйиш ҳиссиётини маълум тоифа орасида қайта уйғота бошлади. Кампирни тинмай эртанги кун ташвиши қийнайди, у кўпроқ жамғариш пайида. Шерали каравотни ғижирлатиб, бошқа ёнбошига ағдарилди. Асаблари таранг тортилган, боши гувиллаб оғрияпти. Бир фурсат уйқу аралаш ўзини дунё ташвишларидан холироқ тутиб, жанубий Помир чўққиларини эслай бошлади. Хаёлида яна Сабогул жонланди-ю, уни уруш даҳшатлари сари етаклади. Гоҳ Даша хола, гоҳ Абдухолик унга ўдағайлаб келаётгандай бўлиб туюлар, бомбаларнинг чийиллаган овози орасида Сабогулнинг чинқириғи қулоқлари остида жаранглаб, безовталантирарди. Шерали бу даҳшатларни ўйламасликка тиришиб, кўзларини чирт юмиб олди. Сабогул уни бари бир тинч қўймади. Вужудини ажиб бир туйғу қамраб олиб, аста-секин уни аллалай бошлади. Бу оромбахш туйғу асабларини бўшаширди, мижжалари тобора оғирлашиб, ниҳоят уйқуга кетди...

Кейинги кунлар ҳам Шерали учун оғир кечди. Ўзи истамагани ҳолда сал нарсага асабийлашадиган бўлиб қолди. Баъзан паришонхотирлик унинг олдиндан белгилаган режаларини бузиб ташларди. Бундай кезларда ўзини қўярга жой тополмасди. Арзимаган сабаб билан суҳбатдошини жеркиб, қизишиб кетарди. У одамлардан қочиб, соатлаб ёлғиз китоб варақлар эди. Уни бир ёқдан ҳижрон азоби қийнаса, иккинчи ёқдан назарида геология институтида ўзига топширилган ишни уддалай олмаётгандек бўлиб туюларди. Айниқса Павел Ивановичнинг: «Партияга киришга ҳозирлигингни кўриб қўй, бўталоғим, тавсияноманг тайёр. Фақат

эхтиёт бўл, мажлисда довдираб, юзимни ерга қаратма, пухта тайёрлан»,— деб таъкидлаганидан буён ҳамма унинг ишини кузатаётгандай кўпроқ асабийлаша бошлади. Омон бир-икки юрагига қўл солмоқчи бўлди. Фойда бермади. Шерали «ичимдагини топ» дегандек қошларини чимириб ўтирганча унинг саволларига гўё эшитмаган бўлиб, жавоб ҳам қайтармади. Яна ётиғи билан гап очганда, Шерали уни силтаб ташлаб, ўрнидан туриб кетди. Омон ноилож Шералини ўз ҳолига қўйди. Павел Иванович ҳузуридагина Шерали ўзини илгаригидай осойишта тутишга тиришар, асаблари қанчалик таранг тортилмасин, сир бой бермасликка интилар эди. Бироқ бу ихота узоққа чўзилмади. Шерали бутун диққатини асабларини босиб гуришга қаратиб, бот-бот Павел Иванович билан ўтирганини унутиб, унинг айрим саволларини тамоман эшитмай қоларди. Павел Иванович Шералидаги бу ўзгаришни сезмай қолиши мумкин эмас эди. Аммо ўзини билмасликка солар, Шералининг хатти-ҳаракатларини зимдан кузатиб, бирор хулосага келишга интилар, баъзан Шералининг ёлғиз қолишига имконият бериб, соатлаб лабораторияда ўтириб ишларди. Бироқ Шералидаги маъюслик аксинча кун сайин ошиб бораётганини кўргач, ётоқхонага бориб бу борада Омон билан суҳбатлашди-ю, мийғида кулди. Павел Иванович семиз қорнини селкиллайтиб астойдил кулди.— Ҳали севги азоби дегин.— Бундай бўлса айни муддао, бўталоғим. Павел Иванович ҳамон ўзини кулгидан тиёлмай, соатига қаради-ю, ўрнидан турди.— Институтга боришим керак!— у қалин портфелини қўлтиқлаганча эшикка яқинлашаркан, ҳавонинг иссиқлигидан шикоят қилиб, дастрўмоли билан пешонасидаги терни артди. Жилмайганча чиқиб кетди.

Шерали кабинетга кириб келган Павел Ивановични кўриб, бошда унинг бу бевақт ташрифидан таажжубланди, аммо партия мажлиси бўлиши тўғрисидаги эълон эсига тушиб, столидаги қоғозларни бир чеккага суриб, ўрнидан турди.

— Утир, ўтир, бўталоғим, мен сенга халақит бермайман, икки оғизгина гапим бор, айтаман-у, мажлисга кириб кетаман.— Қани, бундоқ ўтирчи, нега туриб қолдинг? Ишлар қалай ўзи, дурустми?

Шерали хавфсираб, зимдан Павел Ивановичга қаради. Унинг Шералига илгари сира бундай сирли савол бермаганидан ўйланиб қолди. Паришонхотирлик билан қошларини чимириб жавоб берди.

— Яхши, Павел Иванович, Синтоб борасидаги топшириқларингизни бажардим, у билан боғлиқ адабиётларни қараб чиқдим. Хулоса битта: Кирилов ҳақ! Синтобни тадқиқ этиш керак, унинг истиқболи бор.— Шерали қатъий фикр билдирганидан ўнғайсизланди шекилли кўшиб қўйди:— Бу менинг фикрим, албатта.

Павел Иванович кўзини Шералининг кўзларидан узмай, завқланиб кулди.

— Шунинг ўзими?

— Шу, Павел Иванович, нима эди?— Шералининг кўнглидан «Наҳотки Омон айтган бўлса»,— деган фикр ўтиб, Павел Ивановичга яна бир қаради-ю:— Ё бошқа бирон гап ҳам эшитдингизми?— дея жилмайди.

— Йўқ, бўталоғим, ўзим шунчаки сўрадим-қўйдимда.

Павел Иванович Шералини ортиқ қистамади. Папкасидан кеча ёзиб қўйган тавсияномани олиб, Шералининг олдига қўйди.

— Мана буни ол-у, ҳаракатингни қил, бўталоғим, қайси кун парторгнинг қўйнига қўл солиб кўрсам, сенинг тўғрингда фикри чакки эмас, «университетдан биламан», деди у ҳам...

Шерали қоғозга кўз югуртди. Азбаройи қувонганидан Павел Иванович гапани тугатишини ҳам пойлашга сабри чидамай, ўрнидан турди.

— Павел Иванович, азиз устозим... Наҳотки... Йўқ... Ахир мен қаёқда-ю, сиз... Йўқ, йўқ... Мен...

— Ҳа, сен, сенга тавсиянома. Гапни эшит энди. У ҳам қарши эмас,— дея чала қолган гапани давом эттирди Павел Иванович,— ҳатто, «иккинчи тавсияномани иложи бўлса ўзим ёзиб берардим», деди.

— Павел Иванович,— Шерали ҳамон ҳаяжонда эди,— бу илтифотингизга қандай миннатдорчилик билдиришни ҳам билмайман. Ишончингизни оқлай олармикинман?

— Оқлайсан, бўталоғим, оқлайсан. Ҳалол йигитсан. Ҳамма ишни ихлос билан бажарасан. Ихлос қўйиш — буюк нарса. Эртагаёқ парт-орга учра, қолган тавсияномаларни ҳам ҳаяллатмай йиғ, мен кетдим мажлисга.

Павел Иванович коридорга чиқди. Шерали қўлидаги қоғозга тикилди. Унинг қалбини шу дамгача ўзи сезмаган ғалати бир туйғу, ҳиссиёт қитиқлай бошлади. Сон-саноксиз одамлар тўдаси олдида тургандай бўлди. Ҳамма унинг оғзига тикилган. Шералини ваҳм босди. Қошлари чимрилди. «Қабул қилишармикин? Мен қаёқда-ю, Павел Иванович, Ҳафиз Мирзамухамедович...» У яна бир неча казо-казо олимлар номини хаёлидан ўтказди. Юрагига ғулғула тушди. Лаҳза ўтмай, бу фикр қўрқув ҳиссини уйғотди. Қулоғи остида одамлар ғувири чалиниб, кўз олдида институтнинг мажлислар залида ўтирган олиму фозиллар жонланди. Негадир хаёлига Боқизода келди. У каттакон кўзойнагини тақиб, олдинги қаторлардан бирида ўтирганмиш...

Шерали қоғозга яна бир кўз югуртган эди, Павел Ивановичнинг қай куни айтган: «Фақат эҳтиёт бўл, мажлисда довдираб, юзимни ерга қаратма, пухта тайёрлан!», деган сўзларини хотирлади: Оҳиста жойига ўтирди. Тавсияномани стол устига қўйиб, яна бир карра шошилмай, ҳарфларини ҳижжалаб ўқиди. Ҳозир Сабогул ёнида бўлганида, қувончини биринчи бўлиб ўшанга айтарди. Шерали тўлқинланиб кетиб жилмайди, тавсияномани тортмасига солди. Ўрнидан туриб, столидаги қоғозларни йиғиштираётганда ҳам Павел Ивановичнинг сиймоси кўзидан нари кетмади. Кўчага чиққанда ҳам ўша кўтаринки руҳ унинг қалбини қитиқлади. Бундай кезларда одам ёлғиз қолгиси, ўзи билан ўзи гапиришгиси келади. Шерали трамвайга ҳам чиқмади. Ўрдага олиб борадиган Лоҳутий кўчасидан яёв уйга кетди. Хонасига кирди-ю, кампирнинг мошхўрдасига ҳам қарамади. Уст-боши билан ўзини каравотга ташлади.

Эртаси куни Шерали ишга анча барвақт келди. Яқин орада экспедицияга кетишни мўлжалларди. Олтин бўйича ўтказилган конференция материалларини яна бир кўздан кечирди. Ўзига керакли масалаларни алоҳида дафтарга ёзиб олди. Ўрнидан туриб, дафтарни тортмага солаётганида, эшик очилиб, Павел Ивановичнинг йўғон гавдаси кўринди. У ҳали эшик тутқичидан қўлини олиб улгурмай, хонага изма-из «Геология юлдузи» кирди. Жажжигина бошини ўнг томонга эгганча (қайфияти чоғ пайтда шундай қиларди): салом, ўртоқлар,— деди мовий кўзларини аввал Павел Иванович, сўнг Шералига тикиб.

— Ҳа, орқамдан ким қувиб келяпти, десам, сенмидинг?

— Ҳа, мен!— «Геология юлдузи» боягидек ҳолатда жилмайиб жавоб бергач:— Сизни Ҳафиз Мирзамухамедович йўқлайптилар,— деб Шералига ҳазиломуз таъзим қилиб, қўли билан эшикка ишора этдч.

Шерали Павел Ивановичга қараган эди:

— Сафар бехатар бўлсин, бўталоғим,— деди Павел Иванович «сенга айтгандим-у», дегандек.

Шерали директор хонасига кирганда, Ҳафиз Мирзамуҳамедович одатича узун столнинг ўртасида ўтирарди. У ўрнидан туриб, Шералига қўл бериб кўришгач, рўпарадаги стуллардан бирига ишора қилди.

— Ишлар қалай, Шерали?— деди директор катта-катта кўзларини унга тикиб.

— Раҳмат, Ҳафиз Мирзамуҳамедович, чакки эмас,— деди энди Шерали ҳам ўзини анча тутиб, олимларга хос камтарлик, аммо ишонч билан, сўнг директор ишора қилган стулга ўтириб, ён дафтарини стол устига очиб қўйди. Қаламини тайёрлагач, «эшитаман» дегандек Ҳафиз Мирзамуҳамедовичга тикилди.

— Жуда соз!— Ҳафиз Мирзамуҳамедович оппоқ кўйлагининг тугмасини ечиб, ёқасини кенгроқ очиб қўйгач, Шералининг ёнида ўтирганларга ишора қилиб кулди:— Бу ўртоқлар билан танишиб олгандирсиз, албатта. Сўнг одатича ҳазиллашди:—«Перекур» пайтида гурунглариңг жуда катта бўларкан-у! Ўзи йўқларнинг ҳам қулоғи қизиб турармиш.

— Жудаям бунчалик эмас, «перекур»ларам ҳисобли, Ҳафиз Мирзамуҳамедович,— деб кулди ва чап ёнида ўтирганларга қаради Шерали. Улардан бири жуда озгин, кўримсиз, кўк кўзлари киртайган, жуссаси ўспиринларникидек ихчам бўлиб, тез-тез мижджа қоқиб қўярди. Унинг ёнидагиси ўзига ишонганроқ кўринди Шерали назарида. Ёши ҳам ўттизлардан ошган, бақувват киши эди. Шерали уни ошхонада бир-икки кўрган эди. Лекин исмини билмасди. Озгини билан Павел Иванович ишга келганининг эртаси куни таништирганди. Оти Туроб, фамилияси Пўлатов. Туроб Шералига қараб жилмайди. Унинг нигоҳида чуқур бир самимият сезиларди. Шерали ўтирганлардан кўз узиб, Ҳафиз Мирзамуҳамедовичга қаради.

— Танишмиз, Ҳафиз Мирзамуҳамедович,— деб қўйди.

— Яхши!— Ҳафиз Мирзамуҳамедович оҳиста ўрнидан турди, иш столининг орқа томон деворига осиб қўйилган харита олдида борди.— Мана бу жойлар сизларга яхши таниш бўлиши керак!— дея яшил, кўк, қора ва жигарранг бўёқдаги хаританинг пастки қисмини қўли билан кўрсатди.— Бу жойлар диққатимизни анчадан буён ўзига жалб қилиб турибди. Аммо бошқа ишлар билан бўлиб, қўл тегмай турганди. Энди вақт-соати ҳам етди шекилли.— У хиёл табассум билан Шерали томон бош ирғаб:— Бу масъулиятли ишни сиз бошқарасиз. Ҳамроҳларингиз ҳам бўлажак фан кандидатлари.— Ҳафиз Мирзамуҳамедович Туроб Пўлатовга, сўнг унинг ёнида ўтирган Эшбой Норбоевга қараб қўйди.— Вазифа оғир,— дея харитага жиддий тикилиб сўзлади Ҳафиз Мирзамуҳамедович.— Бу ерлар бир неча бор тадқиқ этилган. Аммо ҳар гал экспедициялар бир-бирига қарама-қарши, чалкаш ахборотлар қолдиришган. Қирқинчи йиллардан кейин эса умуман геологлар бормаган. Ҳар хил фикрлар юритилипти. Аммо биз ўз сўзимизни айтишимиз керак. Менимча, Нуротадаги истиқболи катта жойлардан бири бўлиши керак бу ерлар. Минг йиллардан буён боболаримизнинг оёғи узилмагани ҳам бежиз бўлмагандир, деб ўйлайман.— Ҳафиз Мирзамуҳамедович одатича хилоф тарзда кўпроқ гапириб қўйганини ўзи ҳам пайқади шекилли, тўсатдан тўхтаб қолди, сўнг,—хуллас бу жойларни тадқиқ этиб, аниқ бир фикрга келишимиз керак,— дея сўзини якунлади. Ўрнига келиб ўтиргач:— Аммо жуда қизиқ экспедиция бу,— деб қўшиб қўйди: «эҳтиёт бўлинглар, тагин умидимизни пучга чиқарманглар».

— Қўлимиздан келган ҳамма ишни қиламиз, Ҳафиз Мирзамуҳамедович, ўзим ҳам шу томонларга боришни уч-тўрт йилдан буён орзу қилиб юрган эдим,— деди одоб сақлаб Шерали.

— Жуда соз!— Ҳафиз Мирзамухамедович гапим тамом дегандек соатига қаради:— Ҳужжатларни расмийлаштириш, транспорт масалаларини ким орқали ҳал қилишни биласизми?

— Ҳа, Ҳафиз Мирзамухамедович, биламан.

— Уҳҳў, девор бўлмаса, кўчани ҳам кўраман денг,— деди Ҳафиз Мирзамухамедович кулиб.

Утирганлар Шералига қараб кулиб қўйишди.

— Биз кўчанигина эмас, ундаги нарсаларни ҳам кўра билишимиз керак, Ҳафиз Мирзамухамедович!

— Жуда соз!— Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг кулиб турган чеҳраси жиддийлашди. Бир нима демоқчи эди шекилли, негадир иккиланиб қолди. Уйланиб туриб қўл силтади.— Ҳа, майли, айтиб қўяй: геология бошқармасидагилар ҳам биз шу жойга экспедиция юборишимизни билиб, ҳаракатга тушиб қолишибди. Ҳечқиси йўқ, бордию, улар ҳам ўша томонларга бориб қолишса, белгиланган программада ишларингизни қилаверасизлар... Энди менга рухсат, академияга шошиляпман, кўришмасак, хайр, оқ йўл, омадингиз келсин!— дея ўрнидан турди. Утирганлар билан алоҳида-алоҳида хайрлашгач, иш столи олдига бориб, тортмага калит солди.

Учинчи боб

Бу экспедиция бир ёқдан Шералининг геологияда ўз ўрни, мавқеи, йўналишини белгилаб берган бўлса, иккинчи ёқдан катта-кичик олимлар диққатини жалб этди. Бу олимларнинг кўпчилигини ҳамкасбларининг дадил қадами, шубҳасиз қувонтирди. Аммо Шералига зид олимлар гуруҳи ҳам йўқ эмас эди. Ҳозир Шерали шу гуруҳга мансуб геологлардан айримларини учратишини, умуман сурункасига ўтадиган машаққатли ҳафталардан сўнг фан учун катта кашфиёт очишини хаёлига ҳам келтирмай, хомуш ўтирарди. Машина чапга бурилиб, ўнқир-чўнқирлиқлардан туртиниб юра бошлаганидагина бошини кўтарди. Атрофга назар солди, юз қадамча нарида, тоғ этагида турган бир тўда одамларни кўриб, шофёрга машинани ўша ёққа буришга буюрди. Шерали машинадан тушиб, тўдага яқинлашаркан:

— Ҳорманглар, ассалому алайкум!— деди мумкин қадар мулойимлик билан.

— Салом, ўртоқ геолог,— дея биринчи бўлиб Гуревич қўл узатди. Унинг пешонаси, қовоқларида билинар-билинемас ажин пайдо бўлибди. Кўзлари ўша-ўша чақнаб турарди.

Шерали ҳам «Салом, Вадим Акимович»,— дея қўл узатаркан: «Наҳотки унутмаган бўлса?— кўнглидан ўтказди. Бироқ синчиклаб тикилиб қолганини кўриб, хиёл жилмайди.— Танимадингиз шекилли,— деди босиқ овозда заҳарханда билан.

Гуревич яна бир зимдан тикилгач, гаши келгандай елка қисиб қўя қолди.

— Анча вақт ўтди, унутгансиз, албатта.— Иккинчи марта эслатиб қўйди Шерали ўша-ўша босиқлик билан. Сўнг бу гап гўё аҳамиятсиздек Гуревичнинг ёнидагилар билан ҳам қўл бериб кўришгач:— Геология институтиданман, Шерали Алиев,— деди яна Гуревичга қараб.

Гуревич ноқулай вазиятдан қутулиш учун:

— Аллақерда кўрганам чиппа-чин эсимда турибди-ю, ростини айтсам, ажратолмаяпман, толиқибман, шекилли. У чақнаб турган кўзларини хиёл қисиб, Шералига тикилди.

Шерали Туроб билан Эшбоҳга ишора қилди.

— Биргамиз. Бу киши — Туроб Пўлатов,— деб энди Эшбойга қараган эди, Эшбой бошини хиёл эгиб:

— Камина ҳам биргалар, исми шарифлари Эшбой Норбоев,— деди тўдада турганларга бир-бир қараб олгач. Пировардида ҳамиша кулиб турадиган кўзларини Гуревичга тикди.

— Ҳа, гап бу ёқда денг!— деди Гуревич қайрилиб Шералига қараркан одатича сўзларни ургуларга бўлиб.— Ҳаммамиз бир мақсадни кўзлаб чиққан эканмизда,— қўшиб қўйди энди аччиқ киноя оҳангида.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин.— Шерали Гуревичнинг киноясига киноя билан жавоб берди. Сўнг унга ортиқ эътибор ҳам бермай, тўдада турган бошқа геологларга кўз қирини ташлади.

Гуревич ҳушёр тортди. Чап томонида турган кишига ишора қилди.

— Бу киши Оғабек Даврибеков. Ғоят истеъдодли геолог. Худонинг литология бўйича ердаги нониби десак ҳам янглишмаймиз. Гуревич зўр-зўраки илжайди.

Шерали Оғабекка қўл узатиб кўришаркан, унинг хотинларникидек силлиқ юзига, ингичка қора қошларига қараб, эшитилар-эшитилмас «Ғоят мамнунман» деб қўйди одоб юзасидан.

Гуревич Оғабекнинг ёнидаги икки кишига шунчаки бош ирғаб: «Бизнинг геологларимиз»,— деб исmlарини ҳам атамасди. Сал нарироқдаги икки йигитни ва жилмайиб турган Зарифани практикантлар деб таништирди-ю, шу заҳоти Шералига мурожаат қилди:

— Меҳнатларингиз зое кетишидан қўрқмайсизларми?— У масхараомуз оҳангида сўзласа-да, овозида ташвиш ва қўрқув ҳисси сезилиб турарди.

— Наҳотки қай биримизнинг меҳнатимиз зое кетиши шунчалик аниқ чегараланган бўлса?— Шерали ишонч билан саволга савол берди.

Гуревичга ёш геологнинг бу қадар бийрон ва дадил жавоби ёқмади шекилли, у Оғабекка зимдан қараб олди.

— Менимча, ҳар қандай назария тажрибага асосланиб яратилса керак? Шундай эмасми? Ё адашяпманми?— У Шералига еб қўйгудек тикилиб қолди.

Шерали Гуревичнинг «назария» деб Ҳафиз Мирзамухамедовичга шама қилаётганини тушунди. Мийиғида кулди. Ўзига тикилиб турган Гуревичга:

— Назариясиз ёлғиз тажрибанинг ўзи билан ҳам узоққа борилмас керак?— деди боягидек босиқлик билан. Унинг сўзлашув оҳанги мулойим бўлса-да, аммо аччиқ киноя сезилиб турарди.— Яна шуниси ҳам борки, ёриқлардан ҳам кон очиш мумкиндир. Аммо бу жуда камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Ҳозир биз асосан туб конларни излаб топимиз керак, назаримда.

— Сизнинг назарингизни билмайман-у, аммо ёриқлардан, бизнинг геологча тил билан айтганда, разломлардан кон излаб, шу дамгача ҳеч ким адашгани йўқ, ҳозир ҳам нодир маъданларни шу усул билан оляпмиз. Кон ҳамиша йирик разломларда, кечирасиз, сизнингча бўла қолсин, ёриқларда яширинади.

Гуревич шундай деб Оғабекка маъноли қараб, сўзини давом эттирди.— Акс ҳолда Жанубий Фарғонадаги сурма, симоб, қўрғошин, рух ва шунга ўхшаш конларни нима деб аташ керак? Ё улар ёриқлардан чиққан конлар эмасми?

— Тўғри, бу конлар ёриқлардан чиққан,— Шерали чинакамига қизиша бошлаган Гуревични хиёл ҳовуридан тушириш учун янада босиқроқ жавоб бера бошлади.— Бироқ мен билан сиз излаётган конни ёриқларда деб фараз этиш қийин. Бўлса ҳам яккам-дуккам учраши мумкин. Сарф қилинган меҳнатга арзирмикан?

Шералининг юмшаганини кўрган Гуревич ҳам ўзини пича босиб олди. Шералидан ижирғаниб, гаши келиб кетди. Уни ўз наздида жўжа-хўроз фаҳмлаб, насихатга ўтди:

— Хато қилиш — уни тузатишдан осонроқ дейишади, кейин бармоқ тишлаб ўтирманглар, дейманда!

— Биласизми, Вадим Акимович, аниқ фикр бўлмаса, одатда умумий гапга ўтилади дейишади. Мен билан сиз қидираётган маъданни ёриқлардан излаш бефойдалигини ўзингиз ҳам яхши сезиб турибсиз. Хўш, шундай бўла туриб, нега энди маъданнинг магматик жинслар билан алоқаси йўқ деб қайсарлик қилиб туриб оласизлар? Наҳотки катта конларнинг магмадан кейинги жараён билан боғлиқлигини синаб кўриш шунчалик қийин бўлса?

— Синаб кўриш дейсизми?— Гуревич яна қизишди. Жаҳл билан Шерали томон бир қадам қўйиб, унинг кўзларига тикилди.— Йўқ, азизим!— Шералининг кейинги гаплари иззат нафсига қаттиқ тегиб кетганидан энди ички нафратини яширмай гапира бошлади.— Магма жараёнлари билан боғлиқ конлар ўзларингизга сийлов! Зеро бу йўл билан ҳали ҳеч ким кон очгани йўқ,— деди фикрини очиқ ифода этиб, сўнг Оғабекка қаради. «Эшитяписизми?»— дегандек боши билан Шерали томон ишора қилди.

Боятдан буён гапга аралашмай турган Оғабек тўрни узоқроқдан ташлади. Салмоқлаб сўз бошлади:— Йўловчи бир қишлоқдан иккинчисига кетаётган экан. Йўл олислигидан толиқиб, иттифоқо учраган бир деҳқондан сўрабди:— «Биродар, фалон қишлоққа қанчада етиб бораман?» «Билмадим»,— дея елка қисибди деҳқон. Йўловчи йўлида давом этибди. Бир оздан сўнг бояги деҳқон йўловчига мурожаат қилиб: «Хўв биродар, айтган қишлоғингизга ўн беш дақиқада етиб оласиз,— дебди. Ажабланган йўловчи: «Нега шу гапни боя сўраганимда айтмадингиз?»— деса:— «Унда қадамингизни билмас эдим»,— дебди деҳқон. Оғабек Вадим Акимовичга бир қараб қўйгач:— Шунга ўхшаш,— сўзини давом эттирди энди у Шералига яқинроқ келиб.— Ёриқлардан беҳисоб конлар очилган, бундан кейин ҳам очилаверади. Аммо сиз айтган магмадан кейинги жараёнда ҳосил бўлган конларни ҳали кўрганимиз йўқ. Унта «сиз-биздан», битта «жиз-биз» маъқул. Қани, аввал ўша кон очилсинчи, кейин гаплашармиз,— деди катта бир муаммони ҳал этгандек Гуревич томон бурилиб, «қойил қилдимми?» деган каби.

— Олтин гаплар,— Гуревич жонланди.— Жўжани кузда санайдилар. Ҳозир бу жазирамада туриб гап сотишнинг ҳожати бўлмаса керак. Сизларга оқ йўл!

Гуревич Шерали ва унинг шериклари томон қараб, хиёл бошини эгди.

Шерали бурилиб, машина томон юрди. Туроб билан Эшбой ҳам индамай унга эргашишди. Машина бир силкиниб, йўлга чиқиб олгач, яна Гуревичнинг кулги аралаш шанғиллаган овози эшитилди.

— Эҳтиёт бўлинглар, тагин магма иссиғида эриб кетманглар!

— Нодоннинг кулгиси узоқдан эшитилади, парво қилманг,— деди Эшбой Шералини тинчитиш учун.

Шерали бу хушчақчақ йигитга:

— Жуда ҳазилкаш экансиз, сафаримиз ҳам хурсандчилик билан ўтар эканда,— деди жилмайганча уни энди кўраётгандек бош-оёқ диққат билан кузатаркан ҳозирги нохуш гаплардан тундлашган чеҳраси бир қадар ёришиб.

— Ўзизга сиҳат тиласайиз, бўлар-бўлмас нарсаларни фожиа даражасига кўтармай, кула-кула кетаверинг. Бунинг маъноси шуки: «Даҳр, шодлик, қайғусига бўлма хуррам, ғам ема; Бу жаҳон расми гаҳи ундоқ, гаҳи бундоқ эрур».

— Эшбойдан гап оласиз!— деди Туроб завқланиб куларкан.

— Гаппиям билган топади, билмаган қопади, ўртоқ Пулатов,— деди Эшбой осойишталик билан Шералига кўз қисиб.

— Ҳа, ҳа, шуни айтиб қўйинг Туроббойга.— Шерали ҳам Эшбойга кўз қисди «Туробжонни бирпас қийна» дегандек.

Туроб ҳазил-мутойибани кўп ёқтирмас, айниқса ўзи ҳақида гап борганда, асабийлашиб, чурқ этмай, тескари қараб ўтираверарди. Эшбой Туробнинг авзойи бузилганини, сиркаси сув кўтармаслигини сездю, аммо Шералининг бояги нохуш учрашувдан кейинги кайфиятини ўзгартириш ниятида яна тегажаклик қилди.

— Гап билганга минг танга, иш билганга биттанга, Туроббой, иш биламан деб ҳадеб қовоқ-димоқ қилаверманг.

Туроб бу гал Эшбойга қарамади ҳам, негаки жавоб берса мунозара бошланиши аниқ эди. Тескари ўтириб олиб, машина ортида кўтарилаётган чанг орасидан олисланган сари кичрайиб қолаётган тоғ ўркачларига тикилди. Табиат яратган ажойиботлар ҳақида хаёли суриб қолди. Эшбой бир-икки томоқ қириб, Шералига қаради. Шерали ҳам Эшбойни тамоман унутиб, ташқаридаги манзарага тикилиб ўтирарди. Эски «газик» сел ва тошқинлар думалатиб келган оҳақтошлар оралаб, шувоқ буталарини шитирлатганча илгарилар, ҳар замонда ҳуркиб «парр» этиб ҳавога кўтарилиб, пастлаб уча бошлаган ёки йўрғалаб қочаётган чўл тўрғайларини қувлаётган каби гоҳ тепаликка кўтарилар, гоҳ бир замонлар тўлиб-тошиб оққан дарё ўзанига тушиб, дам ўтмай инграганча яна юқорилар эди.

Чўл манзараси юракни сиқиб қўйишиданми, ёки бояги учрашувни ҳар ким ўзича мушоҳада этиб бораётганиданми — ҳартугул учала олим ҳам кўзларини бир нуқтага қадаганча ўтиришарди. Ёлғиз шофёр Уринбойгина дунёни сув босса ҳам тўпингига чиқмайдигандек кичкина қора кўзларини йўлдан узмай борар, машина ўйдим-чуқур ерларга ёки тепаликларга яқинлашганда, бошидаги соябони узун бинафшаранг шапкасини бостириб қўйиб, ўриндиққа яхшилаб ўрнашиб олар, текис йўл бошланганда, яна бошланг бўлиб, алланималарни гапираётган каби лабларини қимирлатиб қўярди.

Чўл ортда қола бошлади. Одамлар қачонлардир қуриб, кейинчалик табиат ҳамласидан чўчиб, ташлаб кетган қўрғонларнинг пахса қолдиқлари унда-мунда кўзга ташланар, олдинда эса яна қорамтир жигарранг қояларнинг учи осмонга найзадек санчилиб турарди. Шералининг нигоҳи чўққиларга тушганда, негадир юраги алланечук бўлиб кетди. Бошда Гуревичнинг истеҳзоли сўзлари қулоғи остида янграб, унинг дум-думалоқ кичкина кўзлари ўзига қадалиб тургандай бўлиб кетди. Бир сесканиб, шу ҳақда ўйлай бошлаганда, ўзини Оғабек Даврибеков деб таништирган силлиқ кишининг калака қилгандай менсимай айтган гаплари хаёлига келиб, Эшбой томон қаради. Эшбой Шералининг қараганини сезмади. Шерали тараддулланиб қолди. Унинг хаёлини бузгиси келмади шекилли. Эшбойдан кўзини узган эди, бояги шарақлаган кулги овози шу топда шиддатлироқ эшитилгандай бўлди. Ортиқ чидаб туролмади. Бошини кескин буриб:

— Ҳалиги одамни илгари ҳам танирмидиз, Эшбой?— деди Шерали ҳаяжонини ҳам яширмай.

Эшбой бурилиб, Шералига қараб кулди.

— Наша қилаяптими дейман?

— Йўқ, нимага энди, ўзим, шунчаки сўраяпман-да!

Шерали чиндан ҳам ташвишга тушганини қанчалик яширишга интилмасин, Эшбой буни пайқади. Шералини тинчителиш учун монандроқ сўз қидириб, ўйланиб қолди. Сўнгра юзидаги табассумни йиғмай, донлаб гапира бошлади:

— Нуқта агар қуёшга доғ бўламан деса, ўзини саргардон қилади, қатра гар дарёга тенг келаман деса — бу унинг нодонлигидандир. Сўрашга ҳам арзимайдиган бир киши у.

Шерали табиатан ноўрин мақтовларни хуш ёқтирмайдиган бўлганидан ўнғайсизланди.

— Жудаям ошириб юбордингиз, шекилли.— У ўпкалангандай Эшбойга норози қиёфада қаради.

Эшбой яна кулди.

— Жаҳлингиз чиқмасин, Шерали ака, институтга, қолаверса коллективга нисбатан қиёс қилиб айтяпман мен.

Шерали Эшбойнинг вазиятни яшин тезлигида мушоҳада этиб, ҳозиржавоблик билан сўз топиб бериш маҳоратига қойил қолди, мамнун кулиб, бош чайқади. Айни чоқда жавобсиз қолган саволини эслади.

— Табиатни жиловлайман десанг, уни яхшилаб ўрган, рақибни маҳв этмоқни истасанг, имкониятларини билгин, деган эканлар.

Эшбой ҳам Шералига қўшилиб, астойдил кулиб:

— Ортиқча имкониятлари борлигига ҳам шубҳаланаман. Ҳар ҳолда геологияга тасодифан кирганлардан дейишади.— У шундай деди-ю, Туробга хавотирланиб қараб қўйди.

Боятдан буён гапга аралашмай, тескари ўтирган Туроб Эшбойнинг ҳозирги айтганига чидаб туrolмади.

— Сизга қолса геологияга ҳамма тасодифан кирган, ўткинчи, якка ўзингиз туғма геолог — буюк кашфиётчи, тенги йўқ топогон.— Туроб бурилиб туриб, Эшбойга гапирди-ю, яна бояги ҳолатида ўтираверди.

Шерали Эшбойга маъноли қараб кулди. Эшбой ҳам кулиб туриб кўз қисди. У Туробнинг бировни ёмонлашни жини ёқтирмаслигини биларди, ҳатто шу масалада бир-икки жиддийгина сан-манга ҳам боришганди. Эшбойнинг Оғабек ҳақидаги гапида бир ёқдан жоғ бўлса, иккинчи ёқдан чиндан ҳам унда одамлар ҳақида орқаворатдан гапириш одати йўқ эмас эди. Аммо ҳозир Туробнинг Шерали олдида уни изза қилгани нафсониятига тегди.

— Билганим учун гапиряпман, мулла Туроб, сиз ҳам осмонни ерга ёпиштирманг. Ҳақ гап бўлгач, яширишнинг не ҳожати бор?— деди Эшбой қизишиброқ.

— Билсангиз ҳам орқасидан гапирманг, ҳақ гап бўлса, шартта юзига айтинг.

Эшбой ҳозир Туроб билан баҳслашиш бефойдалигини билгани учун: — Хўп бўлади, ўртоқ Макаренко, тавба қилдик,— деди ҳовридан тушиб. Сўнг Шералига «кейин айтаман» дегандек қўл силтаб қўйди.

Олимлар яна ўз хаёлларига чўмдилар. Уринбойгина бу умумий баҳсларга сира қўшилмас, улардан биронталари дилидагидек гапни айтгудек бўлса, бошини хиёл ўша киши томон буриб, мийиғида кулиб қўярди-ю, шу заҳоти яна шоша-пиша йўлга тикиларди. Йўл энди анча текис, теварак-атроф баҳайбат тоғлар билан ўралган эди. Тоғ ёнбағирларида буталар, pista дарахтлари ва бошқа ўт-ўланлар шу қадар қалин эдики, олисдан яхлит гилам тўшалгандай бўлиб, улар тоғ этакларида шудгорлар устига ястанган ям-яшил тоқзорлар билан туташиб кетарди. Тоғларнинг паст ўрқачлари эса эгар, бешик каби турли шаклларни эслатарди. Қуёш тоғ ортига ёнбошлаётганда, машина сой бўйлаб кетган энсиз тоғ йўлидан юқорилаб борар, энди моторнинг шиддат билан гувиллаган овози эшитилмас, сойнинг бир маромда шовуллаши ҳатто гапни гапга қўшишга ҳам имкон бермасди. Яна бир оз юқорилаб борилгач, йўл икки харсанг тош орасига илон изидай кириб ғойиб бўлди. Уринбой чаққонлик билан тормозни босди. Машинадан биринчи бўлиб Шерали тушди. Унинг кетидан тушиб, узун қўлларини икки ёққа кериб, ҳомуза тортган Эшбой йўл ёқасидаги харсангга бориб энди ўтирган эди,

машина ичидан Туробнинг чийиллаган овозини эшитиб, ўрнидан турди. Туроб машина орқасига тартиб билан жойлаб қўйилган нарсаларни бирин-кетин олиб, Эшбойга узата бошлади. Шерали қўлидаги рюкзакни четга қўйиб, ўзи тоғ этагидаги ялангликка чиқди. Атрофга разм солди. Бу жой йўл ёқасида бўлишига қарамай, анча баланд, айни чоқда кимнингдир қўли теккандай хийла текис ва хас-чўплардан тозаланган эди. Шерали йўлнинг нариги четидаги азим бир туп ёнғоқ дарахти тагини ҳам нигоҳидан кечиргач, яна ўзи турган ялангликка синчиклаб қараб:

— Қани, олиб келинглар, лагерга бундан яхшироқ жой топилмас, ўзиниям биров тайёрлаб қўйганга ўхшайди,— деб энгашди. У унда бунда думалаб ётган тошларни кўтариб, бир четга олиб чиқиб ташлади. Туроб чодирга жой чамалаб, қадамлаб қозик ўринларини белгилаб олди. Қўплашиб, чодирни кўтаришди. Туроб ўз одатича қозикларга тортилган арқонларни қўли билан силкитиб кўргач, машинадаги қолган майда-чуйдаларни олиб келишга кетди. Уринбойгина уловдан чиққан чавандоз отини совутгандай, машинаси капотини очиб, синчиклаб кўздан кечирарди ва аллақачон тошлардан ўчоқ ясаб чой қайнатиш ҳаракатига тушган Эшбойга бир нималар деб кўрсатма берарди. Ишлар бир қадар тиниб, чой қайнагач, Шералининг:

— Қани, биродарлар, келинглар, бир пиёладан чой ичиб, ақлни пешлаб олайликчи, кейин қолган ишларни қилармиз,— деган амрона сўзларига ҳамма итоат этиб, бирин-кетин чодирга киришди.

Тўртинчи боб

Синтоб — табиатнинг энг сўлим жойларидан бири. У ерга биринчи қадам қўйган киши ўзини эртақлардаги етти тоғ ортидаги афсонавий ўлкага тушиб қолгандай ҳис этади. Атрофда кимса йўқ. Майин тонг шабадаси сени эркалаётган каби силаб-сийпалайди. Шовуллаб оқаётган сой бўйидаги энсиз йўлнинг икки томонида тик кўтарилган тоғ чўққилари булутларга интилаётгандек. Ҳар икки томондаги ёнбағирларда турли баландликларда харсанг тошлардан қурилган уйлар, тоғ бағирларини кесиб ўтган ариқсимон ўйиқлар бу афсонавий ўлка ҳақида сирли эртақ сўйлаётгандек мунғайиб турар, инсон тасаввурини олис даврларга етакларди.

Тароватли тонг нафосатининг шайдоси Шерали кеча машина келиб, ёнида тўхтаган харсанг устида ўйчан ўтирарди. Унг қўлида мўйқалам, ҳар замонда чўққилардан нигоҳини узиб, мольбертга жигарранг, қора, сариқ бўёқ берар, яна олисларга кўз қадаб, қотиб қоларди. Орадан бир соатча ўтганда, чодирдан Эшбой чиқиб, сой томон юрди. Юзқўлини чайиб олди. Ўзича бир зум бадантарбия қилди. Шералига кўзи тушиб, унинг ёнига келди. Бўёқлардан ҳосил бўлаётган манзарага тикилиб туриб:

— Ҳали бунақа ҳунаримам бор денг.— У кўзларига ишонмаган каби бир мольбертга, бир Шералига қараб қолди.

Шерали бевақт келиб қолган Эшбойдан ичида қанчалик ўнғайсизланмасин, буни сездирмай кулди. Қўлидаги мўйқаламни яна бир-икки сургач, эски латта билан артиб, секин тубиклар ёнига қўйди ва илжайиб:

— Шунчаки кўнгил хушлик,— дея ўрнидан турди. Эшбойнинг елкасига қўл ташлади.— Қалай тоғ ҳавоси?

— Нимасини айтасиз, бир кечанинг ўзида ўпкани шаҳардаги ғуборлардан тозалади-қўйди. Нафас олишимни қаранг.— Эшбой кўкрагини тўлдириб нафас ола бошлади. Шерали бу шалдир-шулдур беғубор йигитга завқланиб қараб гапирди.

— Тўғри айтяпсиз, Эшбой, фақат бир нарса менинг ич-ичимни талалайди доим. Бизнинг пойқадамимиз етган жойга табиатга путур етмай қолмайди-да, оғайни. Бу ерлардан маъдан топгудек бўлсак борми, йил ўтмай шундай сўлим жойга ўз қўлимиз билан болта урамиз.

— Менимча, бу ерларга биздан олдин ҳам кўп пойқадамлар етганга ўхшайди. Аммо ҳеч кимнинг болтасидан из қолмаган, шекилли.— Эшбой харсанг уйларга, тоғ ёнбағридаги ўйиққа ишора қилди.

— Ҳа, бу ерларга ота-боболаримиз пойқадами етганига ўн асрдан ошган. Бухоро амирининг олтин сандиқларидан бири шу ерда бўлган дейишади.

Эшбой тоғ ёнбағирларидаги уйларга маънос тикилиб:

— Сандиқдан олтин олиб берганларнинг қабристонини ҳам шу ерда қолган эканда?— деди мунгли овозда.

— Тўғри, қабри ҳам шу ерда қолганлиги шубҳасиз,— деди уйларга қараб синиқ овозда Шерали. Ишдан кейин кечаси тўп-тўп қилиб мана шу уйларда қамаб сақлашган. Шерали кўзларини қисганча хароба уйларга тикилиб, сукут қилиб қолди. Мольбертни йиғиб, тубиқларни халтачага солиб олгач, яна ўша маънос оҳангда сўзини давом эттирди: Маъданлар олиб бўлингач, амир уларга озодлик ва олтин ваъда этиб, бир-бирларини қиришга ундаган.

Эшбой: «Даҳшат!»— деди бош чайқаб.

Шерали чодир томон бораётиб, энгашганча ўйиқ ичига қаради. Эни ярим метрдан хиёл ошадиган бу ўйиқлар анча чуқур — бир ярим одам бўйи келарди. Ўйиқларнинг атрофида қадимий кончиларнинг тош қуроллари сочилиб ётарди. Шерали улардан бирини қўлига олиб, Эшбойга узатди.

— Мана, ўша шўрликларнинг яккаю ягона иш қуроллари — тош болғалари.

Эшбой бир ёғи йўниб ўткирланган вазмингина тошни авайлаб қўлига олиб, Шералига қаради.

— Минг азоб билан ўт ёқиб, ҳосил этган тоғ ёриқларига ана шу тошларни пона қилиб қоқишган,— дея сўзини давом эттирди Шерали. Зарб билан уриб туширилган тоғ палахсаларини қопларда чиқаришиб, унинг ичидан маъданни ажратиб олишган. Булар бари қўл меҳнати. Бинобарин табиат яратган мана шу гўзалликларга,— Шерали атрофга кўз югуртди,— раҳна солишга ҳожат қолмаган.— Шерали Эшбойга қараб хаёлчан сўзини давом эттирди:— Маъдан олишнинг ҳозирги замон техникасини ўзингиз биласиз. Иш бу ерларни бузиб, катта иморатлар қуришдан бошлаяди,— дея фикрини яқунлади Шерали. Чодир томон юраркан, айтганлари ўзига наша қилди шекилли, кулди. Эшбой етиб келгач:— Шу топда худди эртагаёқ бу ерда кон очиб, индинига иш бошлайдигандай гапирдим шекилли,— деди оғзини кулгидан йиғолмай.

— Яхши ният ёрти мол, деган эканлар, ажаб эмас, шу бугуноқ пешонамиз ярқираб, кон очиб қолсак.

— Оғзингизга ҳолва!— Шерали завқ билан кулди.

Эшбой ҳам бўш келмади.

— Қани, чодирга кетдик бўлмаса, ҳолвага ҳойнаҳой чой ҳам керак,— деб Шералига таъзим билан йўл берди.

Улар кула-кула чодирга кирганларида, Туроб яссироқ харсанг тошни ўртага қўйиб, дастурхон тўшаётган эди. Шерали билан Эшбой ёнма-ён ўтиришиб, яхна гўшт билан нондан энди бир бурдадан олишганда, Туроб қайнаб турган чойгумни олиб кириб, ўртага қўйди. Унгача машинасининг капотини тарақлатиб ёпган Уринбой ҳам етиб келди. Соф тоғ ҳавоси, ажойиб манзара ва энг муҳими бўлажак муваффақиятга ишонч ҳаммининг иштаҳасини бирдек очиб юборган эди. Ҳаш-паш дегунча Туроб қўйган емишларнинг чанги чиқиб, шўх гурунг бошланди.

Нонуштадан сўнг Уринбой Тошкентга жўнаб кетди. Дастлабки иш кунига ҳозирлик бошланди. Экспедиция журналларини мунтазам тўлғазиб бориш ва карталарда қайд этиш Туробга, йиғилган намуналарни саранжомлаш Эшбойга топширилди.

Улар болгаларини олиб, сой бўйидан юқорилаб кетаётганларида қуёш Нурота чўққиларида камалакдек товланиб, шуъласи Синтобсой устидаги қояларда мавж урарди. Ёнбағирлардаги ёввойи бодом япроқларига, қорақанд, итбурун буталарига қўнган шудринг оҳиста буғланиб, ҳавога кўтарилмоқда эди.

Шерали бир оз юқорилагач, тўхтаб, атрофга разм солди. Синтобсойнинг тепа қисми Қапчиғайсой. Шералининг режасида у ерларни тадқиқ этиш кўзда тутилмаган. Синтобсойнинг чап тармоғига назар ташлади. Бу ерлар Човоқсой номи билан машҳур. Қапчиғайсойдан ўнгда Таррорсой бошланиб, у табиат яратган ажиб мўъжиза. Шерали бу ерларга студентлик йилларида бир келган эди. Таррорсой тутқич бермай тоғ устларида мўъжаз булоқлардан йиғиб олган сувини илонизи бўлиб шиддат билан пастга олиб тушиб кетади. Соининг ўнг ва сўл қирғоқларида чорбоғлар: улкан ёнғоқзорлар, олмазорлар ястаниб ётади. Дарахтлар шоҳларини ва тарвақайлаган таналарини ёввойи тоқлар чирмовуқдай ўраб олган. Дарахт тағларида кўринишдан хонаки райҳонга ўхшаб кетадиган кийикўт пуштиранг дасталарини йўловчи олдида ҳилпирашиб, атрофга маст қилувчи ўткир ҳид таратади.

Шерали ёнида турган Туроб билан Эшбойга қараб:

— Бу ерларда сира бўлганмисизлар?— деди завқ билан.

— Йўқ!— Баравар жавоб беришди улар.

— Ундай бўлса дунёга келмабсизлар. Бундан кейин сизлардан биров: «Жаннат қаерда?» деб сўрагудек бўлса, тўппа-тўғри шу ёққа бошлаб келаверинглар,— дея Шерали оёғига тираб қўйган болғасини қўлига олиб,— қани, кетдик жаннатнинг ичига,— деб хиёл энгашиброқ юқорига кўтарила бошлади. Ниҳоят Синтобсойнинг ғарби-жанубий томонидаги катта ёнғоқ дарахти тагига келиб, қаддини ростлади.

— Мана шу ерлар Човоқсой, бундан кетган йўл Синтоб кўлига слиб боради,— деди Шерали «рюкзакларингизни ерга қўяверинглар» дегандек ишора қилиб.

Эшбой ҳам, Туроб ҳам табиат яратган бу мўъжизакор ерларга завқ билан тикилиб, анграйиб қолишган эди.

Човоқсой чиндан ҳам эртақлардаги боғи эрамни эслатади. Тўрт томони баланд тоғлар. Ғарб томонга қарасангиз, тоғ чўққиси булутлар бағрини ёриб киргандай. Чўққига салла каби қўниб турган булутлар гоҳ пастлашиб, тоғларни қалин симобранг парда билан ўраб, гоҳ ёнлаб ўтиб, ўрнини шитоб билан келаётган бошқа булутлар тўдасига берарди. Човоқсойнинг ғарби-жанубий қисми узун йўлакка ўхшайди. Тоғ бағридаги ёввойи бодом япроқлари ҳаминиша тўлқиндек мавж уриб туради.

— Одамларимиз ҳам кўп қизиқда,— дея гап бошлади ниҳоят Эшбой.— Дам оламан деб пул сарфлаб, иссиқдан ҳансираб қаерларга бориб келишади. Мана, дам оладиган сўлим жой ёнбошимизда экан-ку! Наҳотки шуни билишмаса?

— Ҳамма бало ҳам шунда-да!— Шерали Эшбой дилидаги гапни айтганидан жонланиб кетди.— Билишмайди. Билдиришга мутасадди қилиб қўйилган, шунинг учун маош оладиган одамлар эса билдиришмайди ва ўзлари Қриму Кавказларга бориб келишаверади. Сабаб бу жойларни очиб, қадэмжо қилишга бирмунча азият чекиш керак. Бинобарин ёзнинг жазирамасида ҳам мана бунақа баҳор жойлар булбулу каптарларга макон бўлиб, эл кўзидан пинҳон қолаверади.

Шерали ҳали оғзидаги гапини тугатмай, олма дарахти шоҳлари

орасидан «парр» этиб бир жуфт кўк каптар учиб, чўққилар томон пар-
вез этди. Йигирма қадамча чапроқда, қуюқ итбурун буталари ичида
булбул сайрай бошлади.

Эшбой узун оёқларини кўтариб, ўша томон чопган эди, Шерали
уни ҳай-ҳайлаб тўхтатди.

— Бир нафас тек туринг, дўстим, эшитайлик. Булбул одамдан чў-
чимаса ҳам, ўзига тикилган кўзни ёмон кўради, аразлаб ашуласини
айтмай қўяди.

Эшбой: «Ё пирим!» дея ёқа ушлаб, Туробга қаради. Булбул хони-
шига маҳлиё бўлган Туроб Эшбойга эътибор ҳам бермай, олма дарахти
остидаги тошга ўтирди.

Шерали кулранг курткасини ечиб, оқ сурп кўйлагининг енгларини
шимарди. Ёнғоқ дарахти тагидаги дўнгликка ўтириб, рюкзайдан алла-
қандай қоғозни олди. Уни тиззасига қўйиб очдида, узоқ тикилиб, ўйла-
ниб қолди. Сўнг ўрнидан туриб, атрофни синчиклаб кўздан кечирди,
бир қоғозга, бир тоғ ёнбағирларига қараб, бир нималарни чамалаб кўр-
ди. Ниҳоят Эшбой билан Туробни имлади. Улар келиб Шерали рўпа-
расида тўхтагач, жиддий оҳангда гапира бошлади:

— Гап бундоқ, оғайнилар, тахминимча, шу атрофда кварц томир-
лари ёки кварцлашган тоғ жинслари бўлиши керак. Вазифа — шу
жинсларни топиш. Булар олтинли бўлиши мумкин. Фойдали қазилма-
лар ҳақидаги дарсликлар, адабиётлар ва тажрибалардан маълумки,
олтин кварц томирлари ва кварцлашган тоғ жинсларида ёки пирит ва
арсенопирит, яъни темир ва маргимуш колчеданларида ё мис, қўрго-
шин, кумуш ва теллур бирикмалари билан бирга келади. Бу ердаги
шароит, яъни Синтоб ва умуман Нурота шароити ўзининг чуқурроқда
гранит массивларининг юқори ҳарорати таъсирида пайдо бўлган тоғ
жинслари билан бу ерда биринчи туркумдаги олтинли томирлар бўли-
шини тақозо этади. Кварц-пирит, айниқса арсенопиритлик, яъни марги-
мушлик олтин конлари айнан Нуротанинг геология шароитига мос ке-
ладиган конлардир. Уралдаги Қочкарка, Забайкальедаги Дарасун
конлари худди шу турдаги конлардир. Биз арсенопирит ва қолаверса
олтиннинг ўзини қидириб топишимиз керак. Болға билан урганда, мар-
гимуш бор тоғ жинсидан саримсоқ ҳиди келади. Олтин эса умуман кў-
ринмаслиги ҳам мумкин. Қани, кунни ўтказмай, ишга киришайлик
биродарлар, бу гаплар айтишга осон,— деди негадир умидсизланган
оҳангда Шерали, сўнгра кулиб қўйиб:— Зора сизларнинг пойқадам-
ларинг хуш ёқиб, қидирганимиз оёқ остидан чиқиб қолса,— деб ерда
ётган болғасини қўлига олди.

— Албатта шундай бўлади, Шерали ака, топмагунча бу ердан ке-
тиш йўқ, аҳдимиз қатъий,— дея Эшбой муштумини тугиб, боши узра
кўтариб қўйди.

Шерали кулди. «Боя айтганингиздай, яхши ният ёрти мол, ажаб-
мас, омадимиз кеп қоса»,— дея тўғрига қараб юрди.

Туроб Шерали билан Эшбой суҳбатига аралашмай, бирпас қулоқ
солиб турди-да, сўнг олма дарахти тагидаги харсанг устига бориб ўтир-
ди. Геология журналининг дастлабки варағига ва картага турган жой-
ларини белгилаб қўйди. Дафтарни ёпиб, рюкзайга жойлагач, болғаси-
ни қўлига олди. Дўлана остида хиёл чиқиб турган гранит томирига
жон-жаҳди билан болға уриб, кўчган тошларни диққат билан кўздан
кечира бошлади. Эшбой эса нарироқдаги сланец тошларни энгашиб
олиб лупасида синчиклаб кўрар, қутилган натижа чиқмагач, ўзича
ғўлдираб, уни бир чеккага итқитиб, бошқасига қўл чўзарди. Харсанг
тошлар олдига келганда эса қўлидаги болға билан уриб, ундан кўчи-
риб олган бўлагини яна бояги вазиятда кўздан кечирар, ҳар замонда
ўзи иккиланган жинсларни Шералига кўрсатганда, Шерали разм солиб:

— Йўқ, бу темир занги билан бўялган сланец,— деб тошни Эшбойга қайтариб берарди.

Орадан ярим соатлар ўтди. Ҳамма ўз иши билан банд. Эшбой тўсатдан:

— Ҳў, биродарлар, маргимуш тополмасам ҳам, кечки овқатимизга боп қўзиқорин топдим, келаверинглар, деб бақириб юборди.

Туроб унга яқинроқ жойда эди. Бориб Эшбой кўрсатган ўтлар орасига разм солиб кулди.

— Ўзимам қўзиқоринни девонателпақдан ажратолмай қопсиз шекилли, пирим,— дея кулиб ерга энгашди. Эшбой қўзиқорин деганидан бирини узиб, унинг қўлига тутқизди. Эшбой ишшайиб бир қаради-ю, ерга отворди. Қўзиқорин дегани чиндан ҳам дарвишлар княдиган узун телпақка ўхшарди.

Эшбой яна болғасини харсанг тошга тақиллатиб ура бошлади. Орадан кўп ўтмай унинг шанғиллаган овози энди тоғ-тошни ларзага солиб янгради.

— Топдеем, топдеем!

Шерали харсанг тошларга ҳам эътибор бермай, икки сакраб, Эшбой олдига келиб тўхтади.

— Қани, бу ёққа олингчи,— деб қўлини чўзди қизиқиб.

Эшбой шоша-пиша ёнғоқдан каттароқ тоғ жинсини Шералининг қўлига тутқазиб:

— Айтдим-у, топонгичман деб, қалай, геолог халқи фақат топиши керак,— дея Шералидан кўз узмай бидирлай кетди.

Туроб Эшбойнинг ҳовлиқмалигини билганидан унинг ваҳимасига ишонқирамай, ўрнидан ҳам жилмади. Узун-узун озгин бармоқларини оғзига карнай қилиб:

— Тағин бояги қўзиқориндан бўлмасин,— дея кулиб қўйди.

— Ҳазилингизни қўйинг, шу топда ҳазил қиладиган пайтми?— деди астойдил куйиниб Эшбой. Сўнг тоқатсизлик билан яна Шералига тикилиб қолди.

Шерали ҳаяжон ичида ҳовлиқиб келган бўлса ҳам тошни кўришга ошиқмади. У бундай кезларда сира шошилмайди. Тошни лупага солишдан олдин қўлида салмоқлаб кўрди. Сўнг лупасини ўнг қўли билан кўзига тутиб, тошни лупа ойнаси остига яқинлаштирди, синчиклаб кўздан кечирди. Эшбойга истеҳзо билан қаради-ю, тошни итқитиб ташлаб, мийиғида кулганча, индамай, бояги ишлаб турган жойига қараб юрди. Эшбой бир Шералига, бир у итқитиб ташлаган тошга қараб:

— Нима бўлди, домла, индамай кетаверасизми?— деди ҳовлиқиб, назарида Шерали тошни ўзи топмаганига аччиқ қилиб, атайин итқитиб ташлагандек.

Шерали тўхтаб, орқасига қайрилиб қаради. Яна бир зум индамай тургач:

— Русларда «Федот, да не тот»,— деган гап бор. Пиритни арсенопиритдан ажратолмай қопсиз шекилли,— деди аччиқ киноя билан.— У анча-мунча жўн минералларни ажратолмайдиган геологларни кўрганда энсаси қотиб, жаҳли чиқарди. Боя ҳам Эшбой бир-икки тош кўрсатганда гаши келди-ю, аммо ўзини босди. Ҳозир дилидагини яширмади.— Минералогия курсини ўқиётганда, ўзлари қўзиқорин терганмилар дейман?— узиб олди Шерали яна ўша-ўша аччиқ киноя билан.

Туроб кулиб, қўлидаги болғани зарб билан тошга урди. Эшбой шу бўйи кечгача овоз чиқармай ишлади. Бунга ортиқча имконият ҳам бўлгани йўқ. Чунки орадан икки-уч соат ўтгач, ҳар учала олим маргимуш колчедани излаб, бир-бирларидан хийла олислаб кетишган эди.

Бешинчи боб

Қуёш найзага келганда, Шерали ҳар бир тошини болгаси билан майдалаб, синчиклаб кўздан кечираётган улкан қоя олдида ҳолсизланаётганини сезди. Иссиқ азбаройи баданларини қиздириб юборганидан ҳансираб нафас оларди. Назарида иситман оташ ичида ёнаётгандай эди. Дастлабки кунларда қидирув ишлари олиб борилган Човоқсойдаги роҳатижон майин шабадани эслаб, кўзларини бир зум юмди. Иссиқ заптига олиб, тоғ-тошни борган сари қиздирар, дарахтларнинг сояси ҳам дим эди. Шерали ўрнидан турди.

Тоғ-тошлардан кўтарилаётган ҳовур еру кўк оралиғида беҳол тебраниб турар, табиат гўё борлиқни улкан беланчақда аллалаётгандек эди. Шералининг кўзлари юмила бошлади. Сўнгги кучини тўплаб, юрди. Ғайри шуурий бир куч уни яна олға — қайсар қоялар, тошлар томон ундарди. Икки ёнидаги баланд қоялар эса қуёш тиғида қорамтир тусда ялтиллаб, оташ пуркарди. Шерали икки-уч қадам босиб, тўғрига боқди. Бир парчагина шишадек тиниқ осмон тоғ-тошлар орасида муаллақ турарди. Чап томондаги қояга тикилиб қолди. Қоя бир ўрим сочини олдига ташлаб виқор билан турган қизни эслатарди. Беихтиёр кўзларини уқалаб, яна тикилди. Қоя орасидан Сабогулнинг сиймоси кўрингандай бўлди. Оёғи остидаги харсанг устига ўтириб, яна қояга тикилган эди, қуёш нури ялтиллаб, кўзини қамаштирди.

Қиз сиймоси хаёлида бир жонланди-ю, сўнг сароб сингари еру кўк орасида муаллақ туриб, шошилмасдан ғойиб бўлди.

Сабогулнинг фироқ дардини дастлабки кезларда иш билан бўлиб, хотирасидан бир қадар фаромуш этган эди. Бироқ кейинги кунларда хаёлини сурункасига Сабогул банд қилиб қўйди. У Сабогулни бот-бот кўмсайдиган бўлиб қолди. Назарида бу тоғ-тошларда севгилисининг овози етишмаётгандек, унинг зукко зеҳнига эҳтиёж сезаётгандек туюла бошлади. «Сабогул ёнимда бўлса, балки ишларим ҳам юришиб кетармиди!»— дея ўйларди у баъзан.

Шерали ўрнидан турди. Энди икки қадам қўйган эди, юқоридан бир неча тош кетма-кет думалаб, оёғи остига келиб тушди. Рюкзагини ерга қўйиб, бурилиб юқорига қаради. Қияликда яккаланиб қолган бир туп ёввойи бодом ёнида бўри билан архар олишаётган эди. Ўзини панароққа олиб, кузата бошлади. Йиртқич бўри юзма-юз ташланишдан қочиб, архарнинг биқинидан ҳужум қилишга уннарди-ю, аммо ҳар гал бақувват шохларга дуч келарди. Архарнинг бўрига чап бериб, истаган қияликдан сакраб, жўнаб қолиши ҳеч гап эмас эди. Аммо тоғлар хўжаси ўрнидан жилишни хаёлига ҳам келтирмас, орқасида турган модасини ҳимоя этмоқда эди. Бўри рақибига руҳий таъсир кўрсатиш учун тишларини ғижирлатганча увиллаб, хезланар, лекин архар режа билан ҳаракат қилиб, бўрининг бутун ҳужумларини тадбиркорлик билан чип-пакка чиқарарди. Баъзан эса бўрига сезиларли зарба ҳам бериб қўярди. Орадан ярим соатлар ўтди. Жанг тобора қизиб борарди. Қўққисдан Шералининг худди қулоғи остидан отилгандек варанглаб ўқ узилди-ю, «жангари» тоғ махлуқлари ҳар тарафга тумтарақай қочиб қолишди.

Шерали атрофга қаради. Архар билан бўри олишган жойдан ўн-ўн беш қадам нарида — катта тош ортидан милтигини елкасига осиб, қўл силтаб пастга туша бошлаган овчига кўзи тушди.

Тўладан келган киши юқоридан туриб Шералига бир хўмрайиб қўйди-ю, қия сўқмоқдан хиёл энгашиб қандай пайдо бўлган бўлса муюлишда шундай тўсатдан ғойиб бўлди.

Шерали «садқаи одам кет» дегандек бош чайқаб қўйди-ю, ачиниш ва нафрат туйғулари ичида рюкзагини елкасига илди. Бир-икки қадам

босган эди, томирлари тортишди. Шерали ўтириб, ўнг оёғи тиззасини пайпаслаб кўрди. Хиёл шишган, қўл билакларида ҳам оғриқ сезди. Помирда йиқилганидан буён қўл-оёқлари бот-бот оғриб турарди-ю, аммо бу қадар қаттиқ қийнамасди. Таажжубланганча, оқсоқланиб туша бошлади. Тоғ ёнбағрига етиб тор сўқмоққа ўтганда, ўнг оёғини ташлашини билади, бир нарса «тарс» этди. Атрофдан чанг-тўзон кўтарилди. Шерали бехосдан қоқилиб, олдинга мункиб кетди ва юзи билан йиқилишга сал қолди. Ҳайрат ичида орқасига қаради. Сўқмоқ четида каттагина қопқон ёпилиб ётарди. Шерали дарров фаҳмлади: у сўқмоқдан кетаётиб архар тушиб қолишига умид қилиб яширинган қопқонни босган эди. Қопқоннинг анча кичиклиги ва Шералининг оёғида кирза этиги уни чинакам илинишдан асраган эди. Инсон табиат гўзалликларидан фойдаланиш ўрнига унинг ноёб мавжудотларига қўйган «темир зиндон»ни жон-жаҳди билан четга итқитиб, йўлида давом этди. У оқсоқлана-оқсоқлана ёлғизоёқ йўлдан пастга тушди. Эшбой билан Туроб ишлаётган томонга қараб, бормоқчи бўлди-ю, аммо фикридан қайтди. Кўнгил ғашлиги асабни бузиб, юрагини безовта қила бошлади. Ёлғиз қолиб, кўнгил чигалини ёзмоқчи бўлди. Лагерь томон бурилиб, энди икки-уч қадам ташлаган эди, узоқда ҳалиги овчининг совуқ нухаси кўрингандай бўлди. У асабига тегаётган бу нухаси кўрмасликка уриниб, шахдам бурилди-ю, тошма-тош сакраб ўтиб, Синтобсой ўзанига тушди. Шалдираб оқаётган биллурдек муздек сувга юз-қўлини чайиб олди ва бир неча бор ҳовучини тўлдириб ичди. Анча енгил тортди. Юзини ҳам артмай, қаддини ростлади. Нигоҳи тоғнинг хиёл дарз кетган этақларига қадалиб қолди-ю, мийиғида кулди. Энди уни таъқиб этаётган табиат кушандасининг турқи кўзидан бир қадар нари кетган бўлса-да, аммо қулоғи остидан Гуревичнинг қаҳқаҳа билан кулиб турган овози нари кетмай қолди. Лагерга етай деганда, Оғажоннинг Гуревичга ён босиб, мумкин қадар мулойимлик билан айтган сўзларини эслади. Кўнгли боягидан бешбаттар ғашланиб, чехраси тундлашди. Тошлардан бир-бир одимлаб, юқориларкан, Мажрум қишлоғига олиб борадиган йўл четида ёнбағридаги буталар орасида ёнламаси билан турган аёл билан эркак кишини кўриб, тўхтади. Эркаки ўша заҳоти таниб, аёлга қараган эди, кўзига иссиқ кўринди. «Наҳотки Зарифа бўлса!»— у иккиланиб турганида, қиз Оғажоннинг қучоғидан чиқиб, аразлагандек бодом дарахти тагига борди. Шерали Зарифанинг юзини аниқ кўрди. Оғажон оқ жужун гимнастёркаси устидан таранг тортилиб боғланган энли камарини ечиб, ерга ташлади-ю, бодом дарахтига яқинлашди. Зарифанинг эғнида йўл-йўл чит сарафан, бошида пушти дуррача. Қуёш нурида ялтиллаб турган очиқ елкалари жуда жозибадор эди. Оғажон бир лаҳзагина тўхтаб, алланималарни уқтирган эди, Зарифа бошини орқасига ташлаб кулди. Яна Оғажондан юзини бурди. Оғажон қизни орқасидан қучганча ўзига қаратди. Қиз итоаткорона бурилди. Унинг оппоқ қўллари Оғажоннинг бўйнига илондек чирмашди. Оғажон Зарифанинг нозик белидан қайириб, ўзига тортди. Қиз бошини орқага ташлаб, лабларини бўсага чоғлади. Оғажон унинг юзларидан беҳисоб бўса олгач, бир қўлини қизнинг тиззалари остига қўйиб, азод кўтарди. Яна лабларига лаб босди. Зарифа қаршилиқ кўрсатган каби чиройли оёқларини типирчилатиб, қиқирлаб кула-кула Оғажоннинг қулоқларини бир-икки тортқилаган бўлди-ю, аммо шу заҳоти унинг кенг елкасига бош қўйиб, бўйнидан кучиб олди. Оғажон қўлида нозланиб ётган Зарифадан кўз узмай, қоя ортидаги пастқамликка одимлади. Шерали Омоннинг Зарифа тўғрисида кўзларини жовдиратиб ёниб айтган сўзларини хотирлади.

Шерали чодирга отилиб кирди-ю, ўзини ерга ёзиғлиқ уйқу қопи устига ташлади. Қўл ва оёқлари боягидан шиддатлироқ зирқираётган

бўлса ҳам, оғриқни сезмас, хаёл бир зумда Сабогул сари етаклади. Ёлғизлигидан хўрлиги келди. Упкаси тўлиб, омадсиз севгисидан ўкинди. Дастлабки муҳаббатининг ҳароратли дамларини эслади. На чора. Илк севгисига ўлим чангал солди. Яна хаёлида Сабогул жонланди. Кейинги марта Хорогга бориб келганига ҳам икки йил бўляпти. Сабогул: «Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Мен уларга бошқалар қатори эримни кутмаётганимни нима деб тушунтираман... Бу ёқда бобом ҳам узил-кесил гапириб қўйдилар...» — деди ўшанда.

Шерали чодирнинг бурчагидаги бир тутамгина қуёш нурига тикилиб, хаёл сурарди. Йигитлик дамларининг энг лаззатли сониялари сўниб боряпти. Бу ерга келишдан олдин Қарим билан бўлган гапни хотирлади.

— Қачонгача сўққабош бўлиб юрасан энди?

Шерали Қаримнинг дабдурустдан берган бу саволига ҳайрон бўлиб, тикилиб қолди. «Ўсмоқчилаяпти шекилли» — деб кўнглидан кечирди-ю, кулиб қўйди.

— Нима бало, бировдан фармойиш олдингми дейман? Бу қадар шитоб билан сўраяпсан? — деди Шерали.

Қарим кулди.

— Йўқ, — деди у, — шунчаки айтяпман-да, ёшингам ўтиб боряпти. Тағин ўзинг биласан. — Қарим атайлаб қистаётганини билдирмасликка тиришиб, арқонни узун ташлади.

— Гапинг тўғри... Нима қилай, кўнгилгаям қарамаса бўлмайди-

да, дўстим, бу — умр савдоси. Адашсанг кейин чораси топилмайди. Сафарга чиққанда ноқобил ҳамроҳга дуч келсанг қанчалик қийналасан. Хотин — умр сафарининг йўлдоши, ахир!

— Билмадим, оғайни, ҳар ҳолда сен тутган йўл ҳам тўғри эмас.

— Битта-яримтани топиб қўйдингми дейман?— Шерали Каримни очик гапга даъват этди.

Карим чиндан ҳам шу тўғрида оғиз очишни мўлжаллаб, анчадан буён қулай фурсат пойлаб юрарди. Бугун Карим ўйлаганчалик вазият вужудга келмаган бўлса ҳам, гап қамрови йигитликнинг машаққатлари-ю, айни чоқда ўзига хос афзалликларига бурилиб қолди. Карим ҳам «темирни қизигида бос» қабилида иш тутди. Аммо Шералининг ҳозирги гапидан кейин хийла ҳушёр тортди. Сирни дабдурустдан бой бергиси келмади. Яна айлантирди.

— Йўқ, оғайни, сен ўйлаганчалик бўлмасаям, ҳар ҳолда, факультетда битта-яримта муносиб қиз бор-да ахир ҳозирча.

Шерали Каримга савол назари билан қараб қолди.

Карим жавоб беришга ошиқмади. Бир дам тарадудланди. Шу орада ўйлаб олди. Қай куни Омон билан шу мавзуда гаплашиб ўтирганида, у Танзилани айтганди. «Танзила ҳавас қилса арзигудек популдеккина қиз. Бунинг устига одоб-ахлоқи ҳам жойида. Бўлажак геолог. Жуда Шералибопда»,— деб кўнглидан ўтказган эди. Аммо ҳозир у буни шунчаки тўрни узоқдан ташлаш учун айтди. Аслида гап тамоман бошқа ёқда эди. Карим Сағбонда ижарага яшаган уй эгаси билан кўчиб кетса ҳам борди-келдисини узмади. Бир куни кампир Каримни ўтқизиб қўйиб, неварасининг айни ўйнаб-яйрайдиган йиллари ўтиб қолаётгани, кўнгилдагидек жойи топилмаётганидан зорланиб:— «Айнаний болам, жуфт излаш тақдири азалдан, айби йўқ, мабодо битта-яримта ўқимишли оғайнилариз бўса, шунга қиворардик, қизимам бинойидай ўқиған, боғча мактаппи битирди, ҳам!»— деган эди. Кейинги борганида, кампир яна эслатди. Ушанда Карим Шералини ўйлаб қўйганди. Қизни Карим кўп кўрган, унча кўҳлик бўлмаса ҳам, эсли-хушли, абжиргина. Бунинг устига хонадоннинг яккаю-ягона фарзанди бўлганидан, кампир битта-яримта мўмин-қобил болани ичкўёв қилиб олиш ниятида. Масаланинг бу ёғи Каримни кўпроқ қизиқтирган эди.

Шералининг сабри чидамади;

— Факультетдан кимми айтмоқчийдинг?— Луқма ташлади.

— Ҳаҳ, тилимми учиди турипти-я, отини эслолмаяпман... Ҳа, Манзу... йўқ, йўқ, Танзура шекилли,— деди Карим атайлаб ўзини гўлликка солиб.

Шерали кулди.

— Танзила, сен уни қаёқдан биласан?

— Бир гапирганди кимдир.

Шерали ялт этиб Каримга қаради. «Бўстонлиқ воқеасини эшитганикин?» кўнглидан ўтказди-ю:

— Нимани гапирганди?— деди аниқлаш учун.

— Яхши қиз, деб-да.

— Ҳа...

— Нимага ҳаа, деб қолдинг? Ёмонми?

— Йўқ, яхши. Ўзим.— Шерали шундай деди-ю, ўйланиб қолди. Уша бадкирдор лаборант қизнинг ота-онасига Бўстонлиқдаги гапларни тамоман телва-тескари тушунтириб, Танзилани ёмон отлик қилиб кўрсатишти. Шундан сўнг орадан бир-икки ҳафта ўтказиб, қизникига совчи қўйипти. Хавотирланиб қолган ота-она ночор кўнишган. Тўйни ҳам енгичида ўтказиб, Танзилани узатишган. Танзила уялганидан ўқишни ҳам ташлаб кетган эди. Карим айтмаса ҳам Шерали Сабогул билан бўлган кейинги учрашувдан кейин анчагача Танзила ҳақида ўйлаб юрди. Охи-

ри бир қарорга келиб Зарифадан суриштирганда, юқоридаги гапларни билиб олган эди.— Уни «турмушга чиқиб, ўқишним ташлаб кетди,— дейишаётганди-ку!»— Шерали зимдан Қаримга қаради.

— Шунақами, аммо жуда вафодор аёл бўладиганди-да!

Шерали Қаримдан тайинроқ бир гап чиқмаётганидан кейин:

— Қани, кетдик, оғайни, ишга кечикяпман,— деб шу билан гапга хотима берган эди.

Шерали шуларни ўйлаб, ҳаётига хаёлан разм солаётганида, чодирга Эшбой кириб келди. Шералининг паришон ётганини кўриб:

— Ҳа, Шерали ака, тинчликми?— У чўккалаб, қўлини Шералининг пешонасига қўйди.

— Тинчлик, Эшбой, чарчабман шекилли, оёқ-қўлимнинг бўғинлари сал оғрияпти,— деди Эшбойни тинчитиш учун осойишталик билан ички изтиробини билдирмасликка тиришиб.

Эшбой ўрнидан турди. Уйланиб туриб:

— Мен сизга ҳозир қўлбола доктор олиб келаман,— дея чодирдан ташқарига отилди.

Шерали азбаройи доктор, дорини жини ёқтирмаслигидан ўрнидан турди. Оқсоқланиб ташқарига чиқди. Эшбой тепаликдан тушадиган пиллапоёга ҳам қарамай, икки ҳатлаб йўлга чиқиб олиб, Мажрум томон чопаетган эди. У Шералининг:

— Эшбой, ҳў, Эшбой, қайтинг, мен соппа-соғман,— деган сўзларига эътибор ҳам бермай: «Мен ҳозир»— деб қўл силтади-ю, шамолдай учиб, кўздан ғойиб бўлиб кетди.

Кун анча қайтган бўлса ҳам, иссиқнинг тафти босилмаган, боягидек дим. Шерали пиллапоядан пастга тушаётганида, беихтиёр ҳали Оғажон Зарифани кўтариб олиб ўтган қоя томон қаради. Қоядан хиёл нарида дўлана буталари орасида Оғажон Зарифанинг елкасига қўл ташлаб секин одимлаб кетишаётганини кўрди-ю, тўхтаб қолди. У ҳозир Зарифа билан ҳам, Оғажон билан ҳам кўришгиси йўқ. Нафасини ростлаб олди. Тоққа чиқиб кетмоқчи бўлди. Аммо оёқлари оғрияпти. Изига қайтиб чодир томон юрди. Яна хаёлини Оғажон банд этди. Оғажон узун бўйли, қадди-қомати келишган, оқиш, қизлар ҳавас қилса арзигулик чиройли, жуда абжир, савлатдор йигит. Аслида дунёни сув босса, тўпигига чиқмайдиган, бефарқ, тепса тебранмас одам бўлса ҳам, диққатни жалб қиладиган фазилатлари кўп: муомалада ўта назокатли, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини тута билади, қўрслик қилиб, бировнинг дилини сира оғритмайди. Жиғибийронингиз чиқиб, муомала қилганингизда ҳам у бундан таажжублангандай: «Наҳотки осойиштароқ гаплашиш мумкин бўлмаса?» дегандек қора кўзларини катта-катта очиб, мулойимлик билан сизга боқиб туради. Ҳар қанақа қизиққон одам бундай вазиятда юмшайди, ҳатто хижолат ҳам чекади. Шундан кейингина Оғажон овозини кўтармасдан хиёл табассум ва осойишталик билан сўз бошлайди. Мумкин қадар кам гапиришга, ўзига берилган саволгагина хассослик билан чертиб-чертиб жавоб беришга интилади. Баъзан масаланинг муҳимлигига атайлаб урғу бериш учун суҳбатдошининг саволини бир неча сония жавобсиз ҳам қолдиради. Гапни бошқа ёққа буради. Айлантириб келиб, пировардида сиз берган саволга қайтади. Кўпинча такаллуф меъеридан ошиб, бачканаликкача бориб етган кезларда ҳушёрроқ одам Оғажоннинг асли мағзини бир зумда чақиб қўя қолади. Аммо дабдурустдан биринчи дуч келган одамни унинг салобати босар, ботиниб, ортиқча гапиришга ийманарди. Бу эса Оғажонга қўл келар, одамларнинг қўйнига илондек кириб, ишини битказиб кетарди. Геолог бўлганининг ҳам ўзига хос тарихи бор. Нима бўлади-ю, тасодиф уни Олой тоғларидаги экспедиция қатнашчилари билан учраштириб қўяди. Бу экспедиция қатнашчилари бир неча йиллик ишларини якунлаб, бош-

қармага ҳисобот бериш арафасида турган эдилар. Уларнинг қўлга киририлган муваффақиятлар тўғрисидаги гаплари Оғажоннинг қулоғига кириб қолиб, оғзининг таноби шу қадар қочдики, геолог бўлиш масаласини ўзича ўша куннинг ўзидаёқ ҳал қилиб қўйди. Экспедицияга астойдил қарашиб юрди, ўзини геологиянинг шайдоси қилиб кўрсатди. Айни чоқда таниш-билишларини дарҳол ишга солиб, геология факультетига ўқишга кириб олди. Уни бир амаллаб тугатгандан кейин эса аспирантурага кириш муаммоси кўндаланг бўлиб қолди. Шунисига келганда силлиқ муомаласининг ўзи билангина иш ҳа деганда юриша бермади. Аммо дастлабки тўсиқдаёқ осонгина қўл силтаб кетадиганлар тоифасидан эмас эди у. Айниқса масала ўз шахси устида борганда. Бинобарин руҳини туширмади, сўзлашув тактикасидаги маневрлардан бирини ишга солиб, тўрни узоқроқдан ташлади: шимолга жўнаб қолди. Қимларгадир орқа қилиб, Қолима олтин конига тоғ инженери бўлиб ишга жойлашди. Орадан икки-уч йил ўтказиб, анча-мунча маблағ билан Тошкентга қайтди. Геология бошқармасида ишлаб юриб, аспирантурани сиртдан тамомлади. Борди-ю, ҳозирги экспедициядан яхши натижа билан қайтса, кандидатлик диссертациясини жўнгина ёқлашга имони комил...

Шерали чодирга кираман деб турганида, орқадан Туробнинг овози эшитилди.

— Шерали ака!

Шерали Туробнинг одатдан ташқари ҳаяжон билан чақираётганидан хавотирланиб, чаққонлик билан бурилди, унинг истиқболига юрди. Туроб Шерали билан бараварлашгач, нафасини ҳам ростламай, қўлидаги ўлган илонни Шералига узата туриб:

— Мана бу илон турини билмайсизми? Қанақа илон?— деди шоша-пиша.

Шерали илонни Туробнинг қўлидан олиб, синчиклаб кўрди. Туробга илоннинг турини айтишдан олдин савол берди:

— Нима гап ўзи, тинчликми? Ўлган илонни қаёқдан топиб олдингиз?

Туроб бир Шералига, бир илонга қараб, сўз бошлади:

— Эшбой кетгандан кейин ёлғиз ишлаётган эдим. Узоқроқ эгилиб турганимга белим оғриб, эркинроқ нафас олиш учун қаддимни ростладим. Қарасам, шундоққина рўпарамда силлиқланган гранит деворида мана шу илон боласи,— Туроб илонга ишора қилгач, сўзини давом эттирди,— менга қараб қотиб турипти. Тоғ-тошда шунча юриб, илонни бу қадар яқиндан кўрмаганимга юрагим ҳаприқиб, шошилиб қолдим. Урнимдан қимирласам худди илон устимга ташланиб қоладигандек. Мен ҳам қотиб қолдим. Қимирлашга юрак йўқ. Илон сакрашга шайлангандай менга қаттиқроқ тикилгандай бўлди назаримда. Аста-секин ўзимни қўлга ола бошладим. Унинг турини аниқламоқчи бўлиб, мен ҳам унга қаттиқ тикилдим. Ажратолмадим. Илон эса боягидек қимирламай, қотиб турипти. «Бу ҳали дунёга келиб, инсонга рўбару бўлмаптида афтидан, шунинг учун у ҳам менинг қанақа махлуқ эканимни билолмай бош қотиряпти шекилли»,— деб хаёлдан ўтказдим. Бу мулоҳаза мени тамомила тетиклантириб, тинчлантириб қўйди. Секин ён-веримни пайпаслаб тош топиб олдим. Илонам ўша ҳолатида тураверди. Шундан сўнг бошини чоғлаб туриб тошни отдим. Худди ўзига тегди.

Шерали шундай бир мулоҳазали йигитнинг жимжилоғидай келадиган бегуноҳ бир махлуқни шафқатсизларча бошини мажақлаб, яна мақтанаётганидан гаши келди. Заҳарханда билан сўради.

— Уйларида кекса кишилар йўқми?

Туроб бу саволдан ҳайрон бўлиб, бирпас Шералига тикилиб турди-ю, сўнг:

- Нима эди, бор,— деб таажжубдан кўзларини бақрайтириб қолди.
  - «Ховлидан илон чиқса ўлдириб бўлмайди» дейишмаганми сира.
- Туроб Шералининг муддаосини тушуниб, қизарди. Ерга қараб, бирикки томоқ қиргач:
- Қўрқдимда, Шерали ака,— деди кўзига тик боқолмай.
  - Сув илондан-а? Заҳарли илон учраса нима қилардингиз?
- Туроб мулзам бўлиб, чурқ этолмай қолди. Бошини эгганча ичкарига кирди.

Олтинчи боб

Синтобсой соҳилларидан тик кўтарилиб, булутларга қадалган қоялар анча совиди. Қуёш ғарбга ёнбошлаб, чўғдай қизарди. Энди унинг иссиғи тошларни қиздирмас, кечки шабада эса этни жунжитарди. Шерали костюмини олиб чиқиб елкасига ташлади-ю, боя Эшбой чопқиллаб кетган томонга хаёл билан тикилиб қолди.

Синтобсойнинг у тикилиб турган қисмида бир вақтлар иморатлар солинган бўлса-да, ҳозир уларда одам турмас, ирмоқлар бўйида турна қатор ўтқазилган иморатбоп бақатеракларнинг япроқлари шабадада тебраниб, шитирларди. Тоғ оралиғидан кетган йўл чапга бурилган. Йўлнинг у томони Шерали ўтирган жойдан кўринмади. Уша йўлдан уч-тўрт чақирим пастликда Мажрум қишлоғи бўлиб, бу ер ўз йўлига Синтобнинг маркази: унда қишлоқ Совети идораси, магазин, ягона мактаб ва медицина пункти жойлашган. Синтоб ва унга яқин Ҳаёт, Андагин, Соп, Ухум каби барча катта-кичик қишлоқларнинг аҳолиси асосан форс тилида сўзлашади. Бу ерлардаги урф-одатлар ҳам ўзига хос, айниқса тўй маросимлари жуда тантанавор, оммавий айтишувлар ва бошқа томошалар билан ўтказилишини Шерали эшитган, умуман тоғли халқларнинг ҳаёти уни ғоят қизиқтирарди...

Тўсатдан тарақлаган доира овозидан Шералининг хаёли бўлиниб, таажжубланди. Урнидан туриб, атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқ. Доира овози водийнинг пастидан келарди. Шошилганча пиллапоядан пастга тушди. Йўлнинг қоя тўсиб қўйган мўюлишигача борган эди, қизиқ манзарани кўрди: уч-тўрт юз қадамча нарида эшакли аёл қўлидаги доирани гижбонглаб тарақлатиб қўшиқ куйлар, унинг олдига тушиб олган бир эркак киши доиранинг «так-така-тум, так-так-тум»ига оёқ ва қўлларини баравар ташлаб, рақс этиб келарди. Шерали бошда кўзларига ишонмади. Бирпас диққат билан тикилди. Унгача созанда билан ўйинчи анча яқинлашиб қолишди. Шерали Эшбойни таниб, кулиб юборди. Ўзини туютолмай:

— Дўст, яшшаворинглеер!— овозининг борича қичқирган эди, акс садоси олислардан тўлқин билан бир неча бор қайтарилди: «Дўст, яшшаворинглеер! Дўст, яшшаворинглеер! Дўст, яшшаворинглеер!»

Эшбой Шералининг олдига етиб келгач, тиззасига чўкиб, елкаларини учириб, мақом қила бошлади. Шерали доира усулига мослаб, чапак чалар, кула-кула созанда ва ўйинчига тасанно айтарди.

Доира чертаётган қирра бурун, юз бичими жуда чиройли аёл емиш ёшлардан ошган-у, аммо хипча, анча кўҳлик бўлганининг нишонлари ҳануз сақланган эди. Бошида саллага ўхшаб бир неча марта айлантириб ўралган оқ мато устидан кўк, қора гулли рўмол ташлаган. Эгнида майда гулли, енглари узун ва кенг жигарранг кўйлак, худди шу матодан тикилган пахтасиз камзул, оёғида ковуш-маҳси. У Шерали олдида завқ билан ўйнаётган Эшбойнинг шахдини синдирмаслик учун доирада бирпас усул сақлаб турди-ю, сўнг бирдан доира гардишини тиззасига тираб:

— Бас, бачам, ҳалок шудам!— деди, сўнг ўзбекчалаб:— Қани меҳмон билан кўрушайликчи,— деди-ю, оёғини узангига тираб, эшакдан енгил ирғиб, ерга тушди. Бир қўлини кўксига қўйиб:

— Хуш келибсиз, биззи қишлоққа ўғлум, йўлиз ойдаи, ўзиз тойдай бардам, бақувват?— У шундай деб доирани оёғига тираб қўйиб, дуога қўл очди.— Қани омин, бачаларим, йигит ўлманглар, тан-жонларинг соғ, юрган йўллариз боғ, ғанимлариз бағри кўюб доғ бўсун, облоҳу акбар!— кампир икки қўлини юзига тортгач, очиқ чеҳра билан Шералини бош-оёқ кўздан кечирди.

Шерали ҳам ўз навбатида:

— Бақувватмисиз, ойи, уйдагилар соғми?

— Раҳмат, бачам, яша!— Кампир шундай деб Эшбойга мурожаат қилди:— Қасал қани?

Эшбой кулиб:

— Ашулангизни эшитиб, истиқболингизга чиқиб турипти-ю, Анзират хола,— деб Шералига ишора қилди.

— Ҳа, баракалло, бачам, баракалло! Аслини айтсам, дилхушлик — рўзхушлик, деб бирдай гапурардила отам раҳматли. Ҳа, дилхушликка гап кўп. Кулуш керак, димоғни чоғ қилуб, ха-хо, ха-хо юруш керак.

— Айтганиз келсин, хола!

— Ҳа, балле, гаппи пўс калласи шу!

Шерали Анзират холага қўлини кўксига қўйиб, чодир томон ишора қилди.

— Қани, биззи кулбаға марҳамат, хола,— деб ўзи олдинга тушди.

Чодирга Шерали, унинг кетидан Анзират хола, Эшбой киришиб, ўтиришди. Туроб йўқ. У боя Шерали чодирдан чиққандаёқ қаёққадир ғойиб бўлган эди. Хола яна фотиҳага қўл очди. Эшбой:

— Мен ҳозир,— деб ўрнидан турган эди, хола уни тўхтатди.

— Йўқ, йўқ, бачам. Менга ҳеч гап кераги йўқ. Кўрдунгуз, тўйга ҳозерлик қилаёпмиз, тез боришим керак. Қасал деганизга чедаб туролмадим. Қасал дегани кўп фалокат, ундан кўрқуш даркор. Бачам, қанингиз оғруйди?— Хола Шералига қараб қолди.

Шерали бир зум тарадудланиб:

— Оёқ-қўлнинг бўғинлари баъзида оғрияпти...

— Шишадиямму?— хола Шерали гапини тугатмай савол берди.

— Ҳа.

— Бўлди. Эртага Мажрумга тушунг. Шундоқ, офтобрўга қараган биринчи ҳовли биззики, дору бераман, бер кунда той бўласиз. Ман кўчурма қиламанму, деб доира олган эдим.

— Раҳмат, Анзират хола, раҳмат!— деди Шерали қўлини кўксига қўйиб. Кўчирма қимасизам, қўшиқ эшитайлик,— деди ийманиброқ.

Анзират хола кулди. Доирани қўлига олиб, ўзбек тилида хониш қилди:

Сой ичида сандалча
Сув уларни тахтидур.
Боши тўла зар кокил
Акасининг бахтидур.

Анзират хола бу тўртликдан кейин Шерали билан Эшбойга бир қараб қўйди-ю, доирани юзи баробар кўтариб, завқ билан чертди: «Така-така-тум-така-така, така-така-тум-так-така».

Мен борай сўқмоқ билан
Пистазор ичи билан.
Йигит қўли боғлансин
Қизларнинг сочи билан.

¹ Бўлди, ўғлим, чарчадим.

Анзират хола қўшиғини тугатди-ю, доирани бир четга қўйиб, дуога қўл очди.

— Қани, кўтарингла қўлларингиззи. Утирган ўрнумиз йўқолмасун, облоҳу акбар! Энди букун душанбе.— У бармоқларини букиб кун санагач:— жумага худо хоҳласа тўй, бака-бум. Наберачани ўйли қилаёпмиз, келин тушурамиз. Марҳамат қиласизла.

Анзират хола ўрнидан турди. Шералининг чойга қисташига қармай, қўлини кўксига қўйиб, ташқарига чиқди. Пиллапоядан тушишига Эшбой ёрдамлашмоқчи бўлиб, қўлтигидан ушлаган эди:

— Эби, эби, уёт бўлади-ку! Тоғ одамлари бақувват!— деб қўлини Эшбойдан бўшатиб, чаққонлик билан тошдан-тошга ўтиб, пастга тушди. Сой бўйида ўтлаётган эшагининг узангисига оёқ қўйди.

Шерали билан Эшбой Анзират холани қоя олдидаги муюлишгача кузатиб қўйишди. Анзират хола тўғри йўлга чиққач, доирасини баланд кўтариб, қўшиқ бошлади:

Рўмолимни олибсан
Олиб дорға солибсан,
Рўмолимни беролмай
Уволимга қолибсан.

— Аломат-ку! Қайдан топдингиз уларни?

Эшбой Анзират холанинг қўшиғини завқ билан тинглаб, у кетган томонга қараб гуларди:

— Аломат, а?

— Аломат бўлганда қандоқ.

— Қаерга борсам, шунақа қўшиқчи, маталчи, эртакчи кексаларни излайман. Ҳали буниси ҳеч гап эмас. Тўйга борайлик. Ажойиб бир чол билан таништираман сизни. «Тирик тарих у», дейди ҳозирги кампир, кўрамиз, бир мириқиб гаплашиб оламиз. Халқ ижоди жону дилим.

— Асли фольклорчи бўладиган экансизда.

— Йўқ, Шерали ака, улардан геологияга доир гапларам чиқиб қолади баъзан.

Шерали Эшбойга «қойил», дегандек бир қараб қўйди-ю:

Расмларни А. Ҳолиқов чизган.

— Нима бўлсаям жуда ажойиб кампир экан. Қани, тўйга борайликчи, ваъда қилган чолингизниям кўриб, сўнг баҳосини берамизда!

— Албатта бориш керак; тўйга бормасак хафа бўлади. Неварасиям одоблигина йигит экан.

Улар шундай деб чодир томон юришди. Шом қоронғиси чўкиб, атроф жимирлаб қорая бошлаган эди. Яна беш-ўн минутдан сўнг одам-одамни танайди. Тоғлар атрофни поёни йўқ қалин зим-зиё қора пардадек тўсиб, тун оғушига киради.

Шерали билан Эшбой чодирга кирганда, Туроб бешинчи лампанинг хира ёғдусида геология журнаliga олинган намуналарни ёзаётган эди.

— Ажойиб томошадан бенасиб қолдилар-да, пирим, қаёқларда юрган эдилар?— Эшбой Туробга қараб қолди.

Туроб қўлидаги қаламни журнал устига қўйиб, бош кўтарди. Бир Эшбойга, бир Шералига қараб:

— Биззиям томошамиз чакки бўлмади-а?— У Шералига қараб иш-шайиб яна журналга тикилиб қолди.

Ҳеч гапдан хабарсиз Эшбой, уни ўзича тушуниб:

— Йўқ, бу томоша олдида сизнинг томошаиз ип эшолмайди,— деди жонланиб. Сўнг:— Жума куни тўйга борамиз. Ушанда кўрасиз томошани.

— Ҳа, Туроббоям бир лапар эшитсинлар, зора кўнгиллари юмшаса,— деди Шерали киноя билан кулиб чодирнинг бурчагига думалатиб қўйилган тўшагини ерга ёзаркан. Сўнг:— Жуда чарчабман, оғайнилар, менга рухсат,— деди-ю, шимини ечиб, ўринга чўзилди.

Туроб яна ўз иши билан бўлди.

Эртаси куни Шерали барвақт уйғонди. Юз-қўлини ювиб, енгил но-нушта қилиб олгач, сумкасини очиб, харитани олди. Ташқарига чиқиб, ерга ёзди. Энгашиб, синчиклаб кўздан кечирди.

Шерали Ухум сойи этагида қадимий ўйиқлар борлигини кўп эшитган бўлса-да, аммо у ернинг текширилгани ҳақида ҳеч қайси ҳисоботда маълумот тополмаганди. Тошкентдаёқ у ердан албатта намуналар олишга аҳд қилгани учун бугун вақтлуроқ бориб, ўша ерда ишламоқчи, сўнгра Мажрум томонга— Анзират холаникига ўтмоқчи бўлди.

Қуёш нури қояларга қўниб, гўё табиатни эркалатиб уйғотаётган каби жимирларди. Бодом, дўлана барглари шабадада аста тебранади. Атроф сокин. Сайроқи қушлар овозининг акс садоси олис-олисларгача эшитилиб турибди. Шерали пиллапоядан шошилмай тушиб, йўлга бурилди. Кейинги ҳафталарда унинг кўнглига ҳеч нарса сиғмай қолди. Экспедициянинг яхши самара бермаётгани ич-ичини кемирар, муҳлат тугаб бораётганини ўйлаганда эса юраги ғашланарди. Аҳволни тузатиш учун кўрилаётган бутун чоралар натижа бермас, экспедиция олиб бораётган иш назарида кўча чангитиб юрган болаларнинг тош ўйинига ўхшаб кетарди. Шерали йиғилган намуналарни икки-уч қайталаб лупага солганда ҳам ўзи қидираётган минералларнинг фақат ноаниқ белгиларинигина кўриб, баттар хуноби ошарди. Туроб билан Эшбой Шералининг бу ҳолатини алақачон сезишган, унинг руҳини бир қадар енгиллатиш учун бутун куч-ғайратларини сарфлашар, тонг саҳарлаб чиқиб кетишиб, қоронғи чўккандагина қайтишар, ўзлари қилган иш якунларини кунда кечқурун таҳлил этиб, эртанги кун режаларини тузишарди-ю, аммо буларнинг ҳеч бири ҳаммалари бирдай кутишаётган аниқ натижани бермасди. Томирлар ва ўзгарган жинслар ичида на олтин заррачаси, на унинг арсенопирит каби «йўловчиси» аниқ кўринарди. Олтин бўлиб кўринган зарралар ҳўллаганда ўз жилосини йўқотар, арсенопиритлар эса аслида бўлган бўлса-да, ўзгариб темир занги билан қоришиб кетган ва бизнинг геологларимиз тажрибалари камлигиданми, уни

белгилашга ожизлик қилардилар. Бугун Шералининг Ўхумга бораётганидан ҳам мақсад ўша қадимий кон атрофидан бирор янгилик топиш. Анзират холанинг дориси эса шунга бир туртки эди, холос.

Шерали шулар тўғрисида ўйлаб, қадамини тезлатди. Кун энди ёйила бошлаганда, Ўхумга етиб келди. Яккам-дуккам пастқам томлардан иборат қишлоққа кираверишдаги тепаликда эски конни излаб кетди. У харитада кўрсатилгандек, Ўхумнинг шундоққина кираверишида экан. Шерали муюлишдаги ариқчадан ҳатлаб, майса қоплаб ётган катта майдонга ўтди. Бунда ишланган маъдаң парчалари, яъни кўк, яшил тусдаги мис минераллари ва кўнғир темир занги минераллари уюлиб ётарди. Онда-сонда шлак парчалари ва қадимий кончилар ишлаган тош болға ҳамда исканалар кўзга чалинарди. Буларни дафтарчасига қайд этиб, тепаликка кўтарилган эди, эллик-олтмиш қадамча наридаги ўйиқ ичида ишлаётган икки йигит билан Зарифага кўзи тушди-ю, рюкзagini ерга қўйди.

— Ҳорманглар,— деди офтобда қорайиб дағаллашган миқти қўлини оғзига тутиб.

Зарифа таниш овозни эшитиб, ялт этиб орқасига қаради-ю, қўлидаги болғани қўйиб Шерали томон чопди.

— Вуй Шерали ака, кеганингиз қандоқ яхши бўлди, юракларим торс ёрилаёзди диққатим ошганидан. У Шералининг бўйнидан қучиб кўришди.

— Енингизда шундоқ йигитлар турганда, нега диққатиз ошади,— деди Шерали кулиб икки йигитга ишора қиларкан.

— Узимизникилар бошқача-да, Шерали акажон,— дея кўзларини сузиб эркаланди Зарифа.

У олдингидан ҳам тиниқибди. Офтобда бўғриққан рухсорлари лолдек қизариб, ялтиларди. Кўзлари анча киртайган бўлса ҳам, чакнаб, жозиба билан ёниб турибди. Эғнида Шерали уни Оғажон билан кўрган кундаги гулли чит сарафани, оёғида қора лак туфлиси. Етоқхонага кўпинча шуни судраб чиқарди. Шерали Зарифанинг миқти, хиёл сабза урган тукли оппоқ болдирларига зимдан қаради-ю, негадир ҳозир ундан жирканди. Аммо ўзининг бу ҳолатини сездириб қўймаслик учун кулиб туриб, ҳазиллашди:

— Узизам нақ опқочадиган бўпсизда, Зарифахон! Бу ернинг йигитлари ёмон бўлади, ўғирлаб кетишмасин.

— Зарифахон эмас, Заремахон!— бошини бир ёққа эгиб, нозланди Зарифа.— Сизам ёмон бола бўп қопсиз.

Шерали энди жавоб бермоқчи бўлиб оғиз ростлаганди, йигитлар етиб келиб, кўришишга қўл узатишди. Булар Гуревич таништирган практикантлар эди.

— Ваалайкум ассалом, ҳорманглар, азаматлар!— Шерали ҳам қўл узатиб кўришди. Ишлар қалай? Нима қиляпсизлар бу ерда?

Йигитлар учун Зарифа жавоб берди:

— Биз Оғажон акамларнинг литология бўйича ёзаётган диссертацияларига материаллар, яъни ашёвий далиллар тўплаяпмиз,— деди шахло кўзларини пирпиратиб ички бир ғурурланиш билан.

— Оғажон акангизнинг литология бўйича ёзаётган ишларига намуналар йиғаётган бўлсангизлар, унда мен сира тушунолмайд қолдим,— деди Шерали бир Зарифага, бир йигитларга қараб.

— Нега энди тушунолмайд қолдингиз, Шерали ака, ҳу ана у халталарни кўряпсизми? Ичи тўла тош,— деди Зарифа.

— Халталарингни кўряпман. Аммо тепаликдан келаётиб, сизларни кузатдим. Олаётган намуналарингиз бири боғдан, бири тоғдан бўляпти. Бундан ташқари олаётган намуналаринг нуқул ўзгарган жинслардан. Ҳайронман, бунақа «ашёвий далиллардан» қанақа литология чиқаркин!

— Биз Оғажон акамларнинг айтганларича иш тутяпмиз,— яна Зарифанинг карашмали жарангдор овози янгради. У киши бизга: «Ҳар бир участкадан битта-иккита намуна олиб, бошқа ёққа ўтаверинглар, жуда катта майдонни қамраб олишимиз керак, вақт зиқ, улгуролмай қоламиз»— деганлар. Биз худди шундай қиляпмиз.

— Оғажон акангиз шундай деган бўлсалар, демак амал қилиш керак,— деди Шерали заҳарханда билан қизишиброқ.

Йигитлар бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Бири Шералига яқинроқ келиб, савол берди:

— Кечирасиз, домла, унда литология бўйича илмий ишга намуналарни қанақа усулда олиш керак?

Шерали ўйланиб қолди. Бировнинг ишига аралашаётганига, бир чеккаси, ўнғайсизланди.

— Йўқ, ишлайверинглар, йигитлар, тагин Оғажон акангиз хафа бўп юрмасин,— деб энди бурилган эди, иккинчи йигит унинг йўлини тўсди.

— Ҳар ҳолда билиб олсак ёмон бўлмасди-да, домла, айта қолинг!— Илтижо қилди.

Зарифа йигитлар олдида гўё: «Мана, мен илтимос қилсам албатта айтади» дегандек гапга аралашди.

— Айта қолинг, Шерали акажон,— деди илгарилари Шерали унда сира кузатмаган одамни ғашини келтирадиган аллақандай бир тантиқлик билан.

Шералининг авзойи бир бузилди-ю, аммо йигитларнинг илтижо билан кўзларини мўлтиратиб қараб турганларини кўриб, юмшади.

Зарифага маъноли бир қараб қўйгач, «яхши» дея, гапира бошлади.

— Литология — чўқинди жинсларни ўрганеди. Буни биласизлар.

— Ҳа, биламиз, албатта.— Йигитлар баравар жавоб қайтаришди.

— Демак,— Шерали сўзини давом эттирди.— Тошдаги бутун жараёнларни аниқлаш керак. Чунончи, баъзи қўрғошин, рух конлари оҳак жинсларининг ичида ётади. Аммо ҳамма оҳак жинсларининг ичида ҳам бўлавермайди. Еки олтин конини олайлик. У сланецлар, қумтошлар, гранитлар ичида учрайди. Аммо бу ҳамма жойда тамоман бир хил эмас. Бунда ҳам кўпинча атроф жинсларнинг маъдан олиб келувчи эритмаларга таъсири билан бўлади. Модомики шундай экан, намуналарни сизлардақа ундан-мундан олиш ярамайди. Негаки кварц бир жойда ёйилиб кетади, бир жойда ингичкалашади ёки тамоман йўқ бўлади. Шунинг учун намунани конкрет шароитга қараб, баъзи ерлардан йигирма-ўттиз метрдан олинса, баъзи жойларда, айниқса кон белгилари бор жойда яқинроқ масофадан — бир-икки метрдан, ҳатто йигирма-ўттиз сантиметрдан олинади. Масалан, бу ерда энг ками бир ярим метрдан, кварцдан узоқлашган сари икки-уч метрдан олганингиз маъқул.

Йигитлар бош қашиб қолишди. Зарифа яна шаддодлик қилди.

— Қўйсангизчи, Шерали акажон, унда биз қишлаб қоламиз-у, бу ерда!

Шерали кулди. Практикантлар олдида Оғажонни ерга ургиси келмади.

— Балки бошқа бир мақсадни кўзлаб, намуна йиғдираётгандир Оғажон. Буни билиб бўлмайди. Шунинг учун ўзи айтгандай қилиб намуналарни олаверинглар,— деди Шерали йигитларга қараб.

Йигитлар иккиланиб, ўйланиб қолишган эди. Зарифа енгил тортиб, бир энтиқди-ю:

— Хайрият-е, мана бу гапингиз бошқа,— деди Шералига кулиб боқиб.

Шерали Зарифага зимдан истехзо билан қаради. Бир нима демоқчи бўлди-ю, шахдидан қайтди.

— Яхши қолинг, Зарифахон, зарур ишим бор эди, шу ерда бўлсангиз, яна кўришармиз,— деди мумкин қадар ўзини қўлга олиб.

— Албатта, кўришамиз, Оғажон акамлар қай куни лагерларингизни кўрсатган эдилар,— деди Зарифа.

Шерали яна бир ижирғанди-ю, аммо сир бой бермади. Йигитлар билан хайрлашишга қўл узата туриб:

— Оғажон акангиз билан келинг, йигитларниям опкелинглар, меҳмон қиламиз,— деди зўраки табассум билан.

Зарифа кулиб, текис тишларини атайин кўз-кўзлаб жавоб берди:

— Албатта борамиз, Шерали ака!— У «хайр» дегандек оппоқ, ингичка, узун бармоқларини силкитди.

Пастки қишлоқда, Анзират холанинг ҳовлисида шу бугуноқ катта маърака бўладиган сингари одам мўл. Эркагу аёл бақйриб-чақйриб юмуш қияпти. Шерали пастак деворга ўрнатилган дарвозага яқинлашиши билан уч-тўрт киши қўл қовуштириб, уни ичкарига бошлади. Бел боғлаган икки йигит кетмон билан ҳовли текислашарди. Шералини катта тут дарахти остидаги супага ўтқазшиб, дастурхон ёзишди. Дастурхонга тандирдан янги узилган баркашдек, қирмизи ранг тўртта нон қўйишди. Ўн икки-ўн уч ёшлардаги бола бир қўлида тутмайиз солинган тақсимча, бир қўлида чойнак кўтариб келиб, дастурхон устига қўйгач, супанинг четига омонат ўтирган киши Шералига чой қўйиб, дастурхонга қаратди, ҳол-аҳвол сўради.

— Хуш келубсиз, меҳмон, соғ-саломатликми? Қадамингизга ҳасанот.

Шерали миннатдорчилик билдириб, ўз навбатида у ҳам суҳбатдоши берган саволни қайтаргач:

— Анзират хола «бир келиб кетинг» дегандилар,— деди ийманибгина.

— Бажон, бажон, мана ҳозер,— деб ўрнидан туриб, айвон томон юрди мезбон. Айвон қутичадек чорси ҳовлининг тўрида бўлиб, унда уч хонанинг ҳар бирига алоҳида кириладиган эшик. Айвон ўртасида чўгдай ёниб турган қизил гиламга ёзилган беқасам кўрпачаларда ястаниб ўтирган хотинлар бир-бирларига гап бермай, алланималарни уқтиришар, ангишвона кийиб олган кўзойнакли икки оқсоч кампир бурчакка биқиниб, қизил гулли сатин кўрпаларни қавишяпти. Мезбон хоналардан бирига кириб, нафас ростлагудай вақт ўтмай, Анзират холани бошлаб чиқди. Анзират хола Шерали билан ҳол-аҳвол сўрашгач, қўлидаги тугунни унга узатди.

— Мана бу туя жуни. Буниси — малҳам. У иккинчи қўлидаги шисачани ҳам узатди.— Малҳамни оғриётган бўғунларингизга яхшилаб сурасиз, сўғун ишқалайсиз-у, ана у туя жуни билан ўраб, устидан рўмол боғлайсиз. Эрталаб турсангиз, тойсизда, бачам!

Анзират хола «тушундингми?» дегандек кичкина кўк кўзларини Шералига тикди. Бугун унинг эгнида камзул йўқ. Майда гулли энглари узун ва кенг жигарранг кўйлақда. Бошида ҳам салладай ўралган оқ матонинг ўзи.

Шерали холага миннатдорчилик билдириб, ижозат сўради.

— Йўқ, йўқ, бачам, мана ҳозир шўрво кетуради, еб, сўғун майли,— деб ўрнидан туришга ҳам улгурмай, боя тутмайиз билан чой олиб келган бола икки косада шўрва кўтариб келди. Анзират холанинг ўрнини яна бояги мезбон эгаллади. Шерали шўрвадан икки-уч ҳўплаб, дастурхон устига қўйди-ю, яна кетишга изм сўради. Мезбон қўлини артди-ю, меҳмон иззати учун:

- Ҳай, бирпас ўтирмайсизму, гурунг қилардик,— деди астойдил.
- Раҳмат, иш бор эди, қоганини тўйда оламыз.
- Худо холаса, айтганенгиз кесун, албатта келунг-а? Гапумни эшитдингиз?!
- Ҳа, келамиз, кўпчилик бўп келамиз.
- Ҳай, ҳай, жудо яхши, бажон, бош устига,— деди мезбон мамнун кулиб, фотиҳага қўл очаркан.

Еттинчи боб

Икки кун деганда Анзират холанинг дориси Шералини чинданам тойдек қилди. Оёқ ва қўл бўғинларидаги оғриқ босилди, чап оёғининг тўпиғидаги шиш қайтди. Аммо юрагидаги ғашлик қайтмади. Экспедицияга мўлжалланган уч ҳафта кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Ишда эса, олтин кони борлиги тўғрисида гумон ва тусмол белгилардан бошқа аниқ натижа йўқ эди. Иккинчи ёқдан егуликка сарф қиладиган харж ҳам қолмади ҳисоб. Шералида деярли ҳеч қачон пул бўлмади. Экспедицияга чиқишидан олдин уй эгаси кириб, у ёқдан-бу ёқдан гапириб, пировардида одатича нолиди. Турмуш қийинчиликларидан зорланиб, кўз ёши қила бошлаган эди, Шерали маошининг бир қисмини кампирга берди. Эртасига укасига пул жўнатди. Уч-тўрт кундан буён ёнида ҳемири йўқ. Буни Туроб билан Эшбой сезишди, харажатни ўзлари қилиб туришибди. Кеча Эшбой: «Мана, Туробжон, сўнги чақаларни олинг-у, ортиқ мендан пул талаб этманг»,— деб шимининг икки ён чўнтагини тўнтариб ташлади. Туробнинг ҳам пули ҳисобли албатта. Аммо экспедиция кўзлаган мақсаднинг туби кўринаётгани йўқ ҳали. Бугун у ниҳоят Човоқсойда гумон қилган жойдаги кварц томирини чуқурроқ қазиб кўришга жазм этди. Яримта қотган нонни Човоқсойнинг пастроғида чорбоғдаги муздек булоқ сувига увитиб, икки чақмоқ қанд билан еб олди-да, кун ботаётганига қарамай ниятини шу бугуноқ амалга оширишга бел боғлади. Шу яқин орада тош остига яшириб қўйган чўкинни олиб, йўлакдан сал юқориқоқда хиёл кўриниб ётган ва темир занглари аралаш оқ-кулранг кварц томирини қазиб оча бошлади. Аввал юзада нураб ётган уқаланувчи кварц, темир занги ва қизил гилос рангидаги бошқа бир минерал қоришмаси билан бўялган сланецнинг майда парчалари осонгина чиқаверди. Сал ўтмай уларнинг ўрнини қаттиқ, яхлит тошлар эгаллади. Жинсларнинг ранги қорая бошлади. Бу ўзгаришни Шерали тахмин қилган эди. Яна шиддатлироқ қазий бошлади. Бироқ шу орада гира-шира бўлиб, тездан тош қораси янги минералданми ёки қоронғиликданми — билиб бўлмай қолди. Бироқ Шерали ишни давом эттираверди.

У энди минераллар чиққан чиқмаганини уларнинг вазни ва ҳидига қараб била олишни мўлжалларди. Ишни бўшаштирмай давом эттирди. Орадан уч соатча ўтди. Энди Шерали ҳеч нарсага эътибор бермас, ҳар замонда чўкин тушаётган жойда тўпланиб қолаётган тошларни чеккага олиб қўйиш учунгина бир зум тинарди. Шерали ишни жадаллаштирди. Қоронғиликда чўкин гоҳо мўлжалдагидан каттароқ тошга илиниб, кўчиришга қурби етмас, Шерали эса терлаб кетганига қарамай, уни жонжаҳди билан урарди. Шу аллозда орадан яна беш минутча ўтган эди, саримсоқ ҳиди анқий бошлади. Бошда Шерали чарчаганидан бунга ортиқча эътибор бермади. Аммо энгашганда ҳид кўпаяётганини сезгач, чўкинни улоқтириб, чўккалаб ўтириб олди. Ҳозиргина чўкин тушган жойдан икки-уч бўлак тош олди. Тошлар оғирлигидан қўлни пастга тортарди. Улардан бирини бурнига олиб борди. Саримсоқ ҳиди тошдан келаётганига ишонч ҳосил қилгач, ҳовучида маҳкам қисганча ўрнидан

турди. Яна ҳидлади. Унинг шу дақиқадаги лаззатини ҳеч нарса билан таққослаб бўлмасди. Шу топда биров: «Дунёдаги барча муаттарликлар ичида энг муаттарроғи нима»,— деса, у иккиланмай қўлидаги тошни узатган ва «саримсоқ ҳиди» деган бўлар эди. Шерали чўнтагидан даст-рўмолини олди. Жавзо олмосидай келадиган икки тошни авайлаб ўраб, яна чўнтагига жойлагач, кўйлагини кийди. Энди атроф зим-зиё бўлган эди. Чўкин билан болғасини пайпаслаб топгач, чўнтақларига яна икки-уч тош солиб олди-ю, сўқмоқдан пастга туша бошлади. Бодомзор ёнидан ўтиб, ўнгга бурилди. Атрофда баҳайбат тоғлар, пастда тубсиз жар-дек қоронғилик икки қадам нарини ҳам кўздан пинҳон тутмоқда эди. Шерали бу жойлардан неча мартадан ўтгани учун парво этмай одимлар, хурсанд кезларида ҳиргойи қиладиган қўшиғини куйлаб, пастлашиб борарди:

Кошинг қаро қайлама
 Ёрга кўнгил боғлама.
 Ёрга кўнгил боғласанг,
 Ташлаб кетса йиғлама.

Шерали икки харсанг ёнига етгач, чўккинни жойига қўйди. Пилла-поядан оҳиста кўтарилиб, оёқ учида чодир ёнига келди. Чўккалаб болғани қўйди, сўнг қўйнидаги тошларни олиб, унинг ёнига уйиб ташлагач, оҳиста ичкарига кирди. Қираверишда турган чойнакдан яхна чойни ҳузур қилиб симирди. Шимини ечиб, пийпаслаганча ўрнини топди. Секин чўзилди. У қўл-оёқлари лўқиллаб оғриётганини энди сездди. Бироқ баракали ишдан кейин чарчоқ ҳам ортиқ озор бермас, қўл-оёқларини биров уқалаётгандек енгил нафас олиб, кўтаринки руҳ билан уйқуга кетди.

Саҳархез Туробнинг овози ҳаммани оёққа турғизди.

— Подъём! Подъём! Эшбой! Подъём! Уртоқ геологлар, мушакбозликка шайланинглр!

Шерали бошини кўтариб, Туробнинг қўлидаги тошни кўрди-ю, масала нимадалигини тушуниб, зил-замбил бошини қайтиб ўринга ташлади.

Туроб Эшбойнинг оёғидан торта бошлаган эди у:

— Сизга нима бўлди, пирим, бунақа одатингиз йўқ эди-ку,— деб ҳали кўзини очмай, Туроб унинг қўлига тошлардан бирини тутқазди.

Эшбой сапчиб оёққа турди. Шерали ётган томонга қараб:

— Ростданми?— деб кўзларини жовдиратганча унга тикди.

Туробнинг хатти-ҳаракатларини жилмайиб кузатиб ётган Шерали:

— Қайдам, ҳали хурсандликка пича бор,— дея ёнига тахлаб қўйган шимининг чўнтагидан лупани олиб, ўрнидан турди. У Эшбой узатган тошни уқаланиб кетадигандек эҳтиётлаб олиб, ташқарига чиқди. Чодир ёнидаги харсанг устига ўрнашиб ўтиргач, одатича тошни қўлида бир-икки айлантириб, синчиклаб кўздан кечирди. Сўнг лупани кўзига яқинлаштириб, тошнинг ҳар бир нуқтасини шошилмай кузатди. Эшбой билан Туроб ерда чўккалаб ўтириб олиб, нафасларини ютганча Шералига тикилиб туришарди. Шерали лупани кўзидан олди. Унинг илгаридан ҳам қорайган юзида табассум барқ урди. Эшбойнинг жон ҳовурида: «Ўзимми?»— деган саволига жавоб бериш ўрнига қалин лабларини чўзиб кулди.

Эшбой бошда Шералининг бўйнидан маҳкам қучиб, юзларидан чўлп-чўлп ўпди. Сўнгра эти устихонига ёпишган Туробни бир қўлида кўтариб, чодир атрофидан икки марта гир айлантириб ерга қўйди-ю, овозининг борича: «Урра-а-а! Урра-а-а-а!» дея бақирди.

Шерали уни аранг тўхтатди.

— Сиз тезда шу яқин орадаги қишлоқ Советига борасиз. Институтга телефон қилиб, иш тугаганини, яқин кунлар ичида бориб қолишимизни хабар қиласиз. Ундан тўғри тўйхонага ўтинг, биз ўша ерда бўламиз.

Эшбой «тушундим» дегандек Шералига бош ирғаб, нонуштага ҳам қарамай, икки ҳатлаб пастга тушди-ю, қоя томон бурилиб, кўздан ғойиб бўлди.

Шерали билан Туроб нонуштадан сўнг чодирдан энди чиқишган эди. Қоя томондан отлиқ киши кўринди ва Шералининг рўпарасига келиб тўхтади. Саман эгасини шошилтираётган каби олдинги оёқларини дўпирлатиб, тебранарди. Отлиқ салом-аликдан сўнг:

— Бугун қишлоғимизда шод-хуррам кун. Анзираат хола ҳовлисига марҳамат, мунтазир бўламиз!— деди эҳтиром ва ҳурмат билан.

Туроб билан Шерали қўлларини кўксиларига қўйиб:

— Албатта, албатта, ҳозир борамиз!— дейишди.

Отлиқ от бошини буриб, келган изига қайтди.

Шерали завқ билан кулди.

— Ажаб халқ бўлади-да, тоғликлар!— деди у отлиқ кетган томонга қараб. Сўнг Туробга: «Бугун икки ёқлама тўй эканда! Қани, юринг, кийиниб, секин йўлга тушайлик»,— деди.

Улар Мажрумга етганда, болаларнинг қий-чуви эшитилди.

Қишлоқ аҳли тўйхона томон борарди. Аёлларгина умумий тўдага қўшилмай, бошларига тугунларини кўтаришганча учта-учта, тўртта-тўртта бўлишиб, чеккароқдан ерга қараб кетишаётган эди. Пешма-пеш келиб турган меҳмонларни эшик олдида турган тўйбошилар «Хуш келибсизлар!» «Қадамларингизга ҳасанот!»— дея меҳмоннавозлик билан кутиб олишарди. Эркак меҳмонлар қариндош-уруғлик даражасига қараб, ҳар қайсиси ҳол-қудрат тўй эгаларига «тўёна» деб пул қистиришар, аёлларнинг бошларидаги тугунни болалар чаққонлик билан олиб, ўзларини айвон томон бошлаб боришарди. Ҳовли саҳнида узун солинган кўрпачалар устида эркаклар, ҳар ким ёши ва тутган мавқеига қараб қатор чордона қуришиб ўтиришарди.

Шерали билан Туробга алоҳида эҳтиром кўрсатилди. Улар оқсоқоллар сафида ҳовлининг тўридан ўрин олишди. Уйин-кулги авжида.

Кун пешиндан оққанда, дарвоза олдида турган тўйбошилардан бири ҳовлига отилиб кирди-ю, қўлини кўксига қўйганча тўрда ўтирган оқсоқолга хабар қилди.

— Завқи бобо келоптилар!

Соқоли кўксига тушиб турган нуроний чол ўзича: «Ҳай, ҳай, офарин, офарин ҳимматларига»,— дея ўрнидан турди. Меҳмоннинг истиқ-болига чиқиш учун орқасидаги деворга тираб қўйган ҳассасини энди қўлига олган эди ҳамки, Завқи бобонинг ўзи етиб келди. Ешу қари баравар ўрнидан турди. Бобони бир бола етаклаб келарди. Унинг кўзлари ногирон эди. Шерали югуриб бориб, бобони қўлтиғидан олди. Уни тўрға ўтқизди. Ўзи Туроб билан пастроққа бориб ўтирмақчи бўлган эди, бояги ёнидаги оқсоқол йўл қўймади.

— Қани, қани, сизлар баҳузур жойларингизга ўтира беринглар, марҳамат, мемон отангдан улуғ деган эканлар.

Оқсоқол шундай деб Шералига боя ўтирган жойни кўрсатди. Шерали ийманибгина келиб жойига ўтиргандан кейин Завқи бобо фотиҳага қўл очди.

— Қани, омин, илоҳи қўшгани билан қўша қаришсин, облоҳу акбар!

Утирганлар ҳам қўлларини юзларига тортишди, сўнг бобони дастурхонга ундашди.

Завқи бобо чўяндек қўлларини дастурхонга узатиб, пайпаслаб бир бурда нонни олди. Узун-узун бармоқлари билан ундан бир тишламгина синдириб оғзига солгач, қолганини яна дастурхонга қўйди. Боя давом этиб турган гунгур-гунгур суҳбат тинган, ҳамманинг кўзи Завқи бобога тикилган эди. Завқи бобо ўзининг баҳайбат гавдаси, кенг елкалари ва узун-узун оёқлари билан айниқса Шерали билан Туробнинг диққатини тамоман ўзига қаратиб қўйган эди. Шерали музейда экспонат томоша қилаётган каби бободан кўз узолмай қолди. Ичида: «Эшбой айтган бобо шу бўлса керак» деб ўйлаб турганида, Завқи бобонинг йўғон овози дўриллади:

— Анзурат тоғчилар келган деганди, шу гап ростми? (Бобо геологларни тоғчилар дерди).

— Ҳа, ҳа, Завқи бобо, рост, мана, ёнингизда ўтиришибти.— Оқсоқол жавоб берди овозини атайин баландлатиб.

Завқи бобо кулиб, чап томонга бошини бурди ва Шералининг ўзиникига нисбатан митти қўлларини катта кафтлари орасига олиб, кўришди.

— У кишининг ёнларида яна битталари бор.— Оқсоқол Завқи бобонинг тирсагига туртиб қўйди.

Завқи бобо: «Хуш келибсизлар, марҳабо, марҳабо»— дея Туроб билан ҳам кўришгач, бошини Оқсоқол томон хиёл буриб:

— Тоғларимизга яқин йигирма йилдан буён одам келмаганди шекилли,— деди ҳамма ишдан хабардор қишлоқ оқсоқолига юзланиб.

Оқсоқол бирпас ўйланиб туриб:

— Чоғи бир келди-ку, бундан ўн йиллар бурунми...— деб тусмоллаб жавоб берди.

Шерали уни тузатди.

— Тўққиз йил олдин.

— Ҳа, ана айтдим-ку, бир келгани хотирамда бор-да, иш қилиб.— Оқсоқол адашмаганидан қувониб гапирди.

Завқи бобо бир нарсани хотирлаётгандек бош чайқаб кулди.

— Эсинг ҳали жойида экан. Амир даврида тоғчилар тез-тез келуб турарди. Сўғунгиси инқилобдан ўн йиллар олдин бир келиб кетган. Англистонданам одам келган дейишганди. Аммо ман уни кўрмаганман. Ўрус тоғчиларни кўп кўрганман бачалигимда. Хўп хушчақчақ, қўли очиқ, меҳрибон одамлар бўларкан ўрус дегани.

— Отлари эсингизда йўқми, бобо?— Шерали Завқи бобога қараб қолди.

— Отини сўраб ўтирибмизми, бачам. Гоҳи-гоҳида сутми, нонми, мева-чевами олиб борардик. Ула бизага қоғозга ўралган қант-қурс берарди, дурбинини олиб, тоғлани томоша қилардик. Хўп чиройли кўрсатарди-да, ҳў, нариги дунёдаги нарсаниям бурнинг устига олиб келиб қўярди.

Завқи бобо кулиб жим қолди. Тўйдаги бутун меҳмонлар анграйганча бобонинг сўзларини тингларди. Бобо бошқаларнинг ҳам қулоғи яхши эшитмайдигандай баланд гапирар, ҳар бир гапидан кейин тасдиқлаган каби бош ирғаб қўярди.

Оқсоқол Завқи бобонинг орқасидан Шералига энгашиб шивирлади: «Кўзниям касофат амирнинг одамлари йўқ қилган дейишади».

Шералининг эти жимирлаб кетди. Юзидаги табассумни йиғиб, бобога тикилиб қолди. Шу топда, тўйхонада бу ҳақда сўраб бўлмасди, албатта. Шерали оқсоқолга қараб, ачиниб бош чайқаб қўйди. Сўнг Завқи бобога савол берди.

— Улар нима қидиришганини қишлоқдагилар билармиди?

— Бе, қаёқда, бачам! Оқ пошшонинг ҳар бир одамини амирнинг

ўн одами қўриқлаб юрарди. Ичидаги гапни қандоқ айтсин улар. Тоғдан темир, мис қазиб олишади дейишарди. Аммо лекин амир бу жойлардан олтин, кумуш олишини отам раҳматлигам гапурардила. Бақалигимда, амир одамлари келганда аста тоғларни устидан бориб қараб турган жойимда нобакорлар тутиб олиб икки кўзимга темир қиздириб босишган. Шу-шу қадам қўйганим йўқ. Ҳазимам узоқроқ қишлоққа қочиб кетдим.

Шерали, Завқи бобо гапларига маҳлиё бўлиб ўтирар, кексаларни қидириб юрадиган Эшбойга ичида таҳсин айтарди.

Завқи бобо оқсоқол узатган пиёлани олиб, бир ҳўплади-ю, жимиб қолди. Шерали уни ортиқ безовта қилгиси келмади. Шу орада куёв-навкарларни эшик олдига тўплаша бошлашди. Кимдир келиб, Туроб билан Шералини ҳам таклиф этди. Шерали ҳеч нарса тушунмай турганди, Туроб шивирлади:

— Юраверинг, Шерали ака, келинникига бориб келамиз,— деди.

Шерали Туробга эргашиб, дарвоза олдида тўпланганлар сафига бориб қўшилди.

Кўп ўтмай айвон томондан жўралари қуршовида қорачадан келган, қора қошлари пайваста куёв олиб чиқилди. Унинг бошида чуст дўппи, эғнида беқасам тўн, оёғида хиром этик.

Куёвни жўралари қуршаб олишди. Улар бири олиб, бири қўйиб ҳазил-мutoйиба билан куёвни қизартира бошлашди. Ҳртароқда турган новча йигит куёвнавкарларни икки ёққа туртиб, ўртага келиб тўхтади. Куёвга «қулоғингни бер» дегандек имлаб шивирлади:

— Уйга кирганда, ҳушёр бўлиб тур. Оёғингни биринчи бўлиб келин босиб олмасин. Унг оёғингни кўтариб тур. Келин келиши билан оёғини босиб ол.

Йигитларнинг қийқириқ ва кулгилари орасида куёв унга савол берди:

— Нега энди?

— Одатимиз шунақа. Келин итоаткор, фармонбардор бўлади. Сўнг-ра сенинг елкангни келиннинг елкасига кўклаб қўйишади. Ҳаракат қил, ип келиннинг елкасида қолсин.

— Буниси нимага тағин?— Куёв анграйиб қолди.

Гапираётган йигит атрофдагиларга қараб:

— Бу ҳали ҳеч нарсани билмайди-ку, чоғи?— деган эди, яна гуррос кулги кўтарилди.— Одатимиз шунақа,— деди бояги йигит атрофда кулги тингач. Келиннинг боши ҳамиша боғлоқлиқ қолади.

Куёв мийиғида кулиб, бош ирғади. Шу орада айвон томондан бир тўда ясан-тусан қиз-жувонлар қий-чув кўтаришиб, кўчага чиқишди. Келин шу қишлоқлик бўлгани учун от-улов лозим бўлмади. Олдинда куёв жўралари билан, уларнинг кетидан қиз-жувонлар кўчани бошларига кўтаргудек бўлиб қўшиқ куйлаб, юра бошлашди.

Эй қудо мўрак шавад,
Сари коват нек шавад.
Имрўз соати худо,
Келина тед, эй қудо.¹

Чилдирмакаш бир зум тиниб, тўдага қараб:

— Гулзебони тортинглар, рақсига Гулзебони тортинглар,— деган эди, икки-уч йигит қизлар тўпига келиб, Гулзебони қидиришди. Икки ўртада тортишув бошланди. Қизлар Гулзебони ўраб олишиб, бермай-миз деб туриб олишди, йигитлар ҳам унгача бир тўп бўлиб, қўлма-қўл ушлаб, бир-бирларини тортишди. Ниҳоят қизлар енгиллиб, Гулзебо ўр-

¹ Э, қуда, муборак бўлсин, қўл урган ишинг яхшилиқ билан битсин. Бу кунга етказди худо, келинни беринг жон қуда.

тага тушди. Йигитлар уни ҳол-жонига қўймай, тўданинг бошига олиб боришди. Чилдирмакаш мамнун бўлиб, доирасини боши узра кўтариб такиллата бошлади. Парча-парча гулли чит қўйлагини хилпиратганча Гулзебо завқ билан ўйинга тушди. Йигитлар қий-чув кўтаришиб, «дўст-дўстлашар», Гулзебо қалдирғоч қанотларидек қайрилма қора қошларини чимирганча пилдираб ўйнар, чилдирмакаш бошини сарак-сарак қилиб, тобора завқланиб чаларди. Куёвнавкарлардан бири ўйинга жўр бўлди. Сўнг яна икки қизни тортишди. Келиннинг уйига етиб борганда, тўрт йигит, тўрт қизни қуршаб, баравар оёқ ташлашар, орқадаги йигит-қизлар рақс усулига мослаб овозларини баралла қўйиб, қўшиқ куйлашарди. Келин томон қарсак чалиб қўшиққа жўр бўлишди. Ҳали қўшиқ тинмай, келин томондан бир тўп қиз-жувонлар доирани бошларига кўтариб қўшиқ бошлашди:

Мо нишастем раҳноён,
Домод омад гулчошон.¹

Қўшиқ тингач, яна рақс бошланди. Куёв жўралар куёвни имлаб секин келиннинг уйи томон бошлаган эдилар, қизлар қий-чув кўтаришиб, куёвнинг йўлини тўсишди. Яна лапар айтишув бошланди.

Келиннинг уйдан чиққан қиз-жувонлар қўлларидаги доирани бошлари узра янада баландроқ кўтариб, боягидан ҳам шўхроқ оҳангда қўшиқ куйладилар. Меҳмонларни таъзим билан ичкарига даъват этишди. Аммо бир тўп йигит-қиз куёвнинг йўлини тўсди:

— Ҳо, ҳақини тўланг,— дейишди қизлар.

Куёв чап томонга ўтган эди:

— Қани, порасини чўзинг,— дейишди йигитлар.

Куёв енглариининг ичига, қўйнига солиб олган танга аралаш қанд-қурсларни ўнгу сўлига сочиб юборган эди, йигит ва қизлар «гурр» этишиб ўша ёққа ташланишди. Фурсатдан фойдаланган куёв уч-тўртта яқин жўралари билан ичкарига киришди. Уларнинг кетидан куёвнавкарлар Шерали билан Туробни ўтказиб юборишиб, сўнг ўзлари киришди.

Куёв келин ўтирган уйга кириб чиққач, меҳмонлар дастурхон атрофига тўпланди. Дастурхонга тортилган таомлар ҳазил-мутойиба билан тановул қилиб бўлингач, яна ҳамма гурр этиб ўрнидан турди. Куёвни-кига йўл олинди.

Куёв жўралари билан ҳали келинникидан унча узоқлашмай, доира садолари остида яна қўшиқ янгради. Ниҳоят куёв уйига қайтгач, ҳовлида тўп бўлиб туришганлар муборакбод этишди, унинг бошидан қанд-қурслар сочилди.

Орадан кўп ўтмади. Тоғ томондан яна доира ва шўх қўшиқ садолари янгради. Болалар худди шуни кутиб тургандек қий-чув кўтаришиб, овоз чиққан томонга югуришди.

Болалар қуршовида қиз-жувонлар куёв эшигига яқинлашганда, доира усули тезлашиб, шу қадар янгроқ жарангладики, ичкаридан эркагу аёл чиқишиб, келинни бошлаб келганларни қуршаб олишди. Ҳамманинг чеҳрасида шод-хуррамлик, қалбларда орзу-ҳавас жўш урарди. Барчанинг орасида Анзират хола алоҳида ажралиб турарди. Бошда қуда томондан келганларнинг қўшиғига жўр бўлиб, қўлидаги доирани боши узра баланд кўтарганча шу қадар завқ билан куйладик, атрофдагилар беихтиёр уни ўраб олишди. Ана шунда у неварани келинига атаган қўшиғини бошлади:

Келини хушқоматам,
Аз дар дарои роҳатам.
Иzzату ҳурмат кунӣ,
Дуои дароз хонам.

¹ Биз йўлига мунтазир, куёв келди гул сочиб.

Келин омад ба пояш,
 Ҳам давлату, ҳам бояш.
 Гула ба гул қўш кардем,
 Бегонаро пеш кардем.
 Рафтем раҳи дуродур,
 Овардем ниҳоли гул.
 Ин гула кужо монем,
 Дар ҳавлии Мирзоқул¹.

Анзираат хола қўшиғини тугатиши билан таҳсин ва офаринлар ичида атрофда қарсақ садолари, қийқириқ бошланди. Анзираат холанинг яқинлари уни бир-бир багирларига босиб, чуваккина юзидан чўлп-чўлп ўпишар, эркаклар қўлини кўксига қўйиб: «Қойил қилдингиз, умрингиздан барака топинг, келинингизнинг роҳатини кўринг»,— дея елкасига қоқишарди.

— Қалай, бизнинг хола, қотирдимми?

Анзираат холадан уч-тўрт қадам нарида турган Шерали ялт этиб орқасига қаради. Эшбой завқ билан кулиб турарди.

Шерали азбаройи хурсанд бўлганидан уни қучоқлаб олди.

— Офарин, оғайни!— Шерали ҳаяжон ичида гапира бошлади.— Айтган чолингиз ҳам келди. Жуда бир аломат одам экан. Кўп гапни биладиганга ўхшайди. Тағинам тўйхона деб тортинди. Уни сира қўлдан чиқармаслик керак.

— Бир оғиз сўзингиз-да!— Эшбой қўлини кўксига қўйиб, таъзим этди.

— Нима бўлди?

— Ҳаммасини «естъ» қилдик, қишлоқ Советида телефон ишламаскан, почтани қидириб топдик.

— Қойил! Раҳмат! Ўзиз ҳамма ишни ўринлатиб юрасизда.

— Совет геологиясига хизмат қиламан!— деди Эшбой ўнг қўлини чаккасига қўйиб.

Шерали кулиб, Эшбойнинг узун-узун бармоқларини кафтига олиб миннатдорчилик билдиргач, улар меҳмонларга эргашиб, ҳовли томон юришди. Дарвозага яқинлашганда, боя Завқи бобони тўйхонага етаклаб кирган бола югуриб келиб, Шералининг енгидан тортиб, шивирлади:

— Сиззи катта бобом чақироптилар.

Шерали Завқи бобо олдига борди. Бобо Шералини четга олиб чиқди.

— Сизларни эшитуб, бир китоб олиб келувдим. Анзуратга бериб қўйдим. Олиб қарарсиз. Тоғ иши ёзилган экан. Бир шаҳарлик меҳмон кўруб, шундай деган эди.— Бобо яна жойига бориб ўтирди.

Шерали енгил нафас олиб, ҳовлига кириб кетди.

Ҳовлининг кўзга кўринарли жойларига келиннинг сепи ёйиғлиқ турарди. Яна қўшиқ янгради. Гира-шира қоронғи тушганда, эшик олдида катта гулхан ёқилди. Эркагу аёл жуфт-жуфт бўлиб, гулхан атрофида рақс этишарди. Чилдирмакашлар доирасини навбатма навбат чирсиллаб ёнаётган оловда тоблаб, гоҳ қўшиққа, гоҳ рақсга жўр бўлишар, даврага файз киритишарди.

Ту ки додари мани
 Аспата об тею баро,
 Чашми мардум тег асту,
 Аз кўчаги оста баро.²

¹ Келингинам — хушқоматим, эшикдан кирган роҳатим. Иззат-ҳурмат айласанг, дуохонинг мен бўлай. Келин келди ўз оёғида, ҳам давлат, ҳам бойлик бу. Гулни гулга қўшдик биз, бегонани ҳайдадик. Узоқ-узоқ йўл юриб, бошлаб келдик биз гул ниҳол. Бу гулни қайга қўямиз, Мирзоқул ҳовлисига.

² Эй менинг укажоним, отингни суғориб чиқ. Мардум кўзи тиг, бир бил, кўчадан эҳтиёт юр!

Қўшиқ тинмай, яна Анзират хола даврага тушди:

Дар ҳавлии мо жўе набуд, об омад,
Себарга дамид, додари мулло омад¹.

Яна қийқириқ, «дўст!» садолари тоғ-тошни ларзага келтирди. Гулханга даврадагиларнинг ҳар бири биттадан чўп ташлар, аланга борган сари ўрлаб ловуллар, бу хуррам кечани томоша қилиш учун гўё Мажрумга қуёш узилиб тушган-у, атрофга ҳарорат ва нур таратарди.

Саккизинчи боб

Экспедиция қайтгач, орадан ҳафта ўтмай, Тошкентда шу қадар шов-шув бўлдики, унинг қатнашчилари — Шерали, Эшбой ва Туробларнинг ўзи таажжубда қолишди. Улар ҳали бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нима деганлари йўқ эди. Павел Ивановичнинг таъбири билан айтганда: «Тошкентнинг геологик қатлами бир силжиб, баъзиларни эсанкиратиб қўйди». Газеталарда бу ҳақдаги хабар энг кўринарли жойларда катта сарлавҳалар остида берилди. Осмондан юлдузни бенарвон ҳам беозоргина оладиган қўл-оёғи чаққон журналистлар газетхонлари учун Шерали билан қилинган интервьюни «Маргимуш — олтин руда конларининг дебочаси» сарлавҳаси остида инъом этишди, нўноқлари эса оддий газета хабари билан бўлса ҳам мухлисларини огоҳ қилдилар.

Шунгача ҳеч нимаси билан ажралмай, эл қатори юрган Шерали бир кун ичида бутун ўлкага маълум ва машҳур бўлди. Одатда хайрли ишнинг хайрихоҳлари кўп бўлади. Фан равнақиға умрини тикканлар Шералини астойдил қутлашди. Уни кўришга орзумандлар сафи тобора кўпайди. Урта бўй, қорамағиз, лаблари дўрдоқ, унча келишмаган бу йигит кўпларнинг назарида гўзалларнинг гўзали-ю, оқилларнинг оқили бўлди. «Киройи ўғлинг шундай бўлса» деб орзу қиладиган даражага етди.

Воқеаларнинг фанга хилоф, ғайритабиий йўсинда бу қадар ривожланиб боришидан баъзилар ранжиди. Павел Иванович Шералини ўтқазиб:

— Мухбирларга ширинкома беришга сал ошиқиб қолдиларми, дейман, бўталоғим,— деди кейинги йилларда азбаройи семириб кетганидан осилиб қолган бақбақасидаги тер резаларини гулдор дастрўмоли билан арта туриб. У Шералига яна бир зимдан разм солгач.— Ё шуҳрат отининг жилови кўзингизни қамаштириб қўйдими?

Шералининг бошида биров тегирмон тош юргизганда ҳам, бу қадар оғир кечмасди назарида. Унинг кичкина кўзлари юмила ёзди. Қалин лаблари унсиз қимирлади-ю, рангида қон қолмади.

— Бу гапни ким тарқатганидан хабарим йўқ, Павел Иванович, наҳотки менга ишонмасангиз!— Шерали гуноҳқорона титроқ овозда жавоб берди.

— Газеталарчи? Интервьючи? Бундан ҳам балки беҳабардирсиз, бўталоққинам, а?

Шерали ўсал бўлди. Шилқим бир журналист «ҳали эрта» деганига қарамай, ҳол-жонига қўймай: «Сиз билан гаплашиб қўяверайлик, ўзингиз айтган куни чиқарамиз!»— деб олдиндан ёзиб қўйилган қоғозга қўл қўйдириб олганини эслади. Аммо ҳозир шундоқ деб бўлармиди. Қилган ишининг элга тезроқ маълум бўлишини юрагининг аллақарида ўзи ҳам истамаганмиди ўшанда! Журналистни айблаб нима ҳам қиларди. Шералининг боши эгилди. Павел Иванович яна бир нарса демоқчи бў-

¹ Ҳовлимизда ариқ йўқ эди, сув келди, гул сабза уриб, мулла укажоним келди.

либ, оғиз ростлади-ю, Шералининг ҳозирги ҳолатини кўриб, ачинди, қовоғини уйиб, индамай қўя қолди.

Аслида бу хабар мўъжазгина, ним қоронғи хона — геология институту ертўласидаги лабораториядан тарқалган эди. Шерали Тошкентга келган кунидек кеч бўлишига қарамай, тўғри институтга келди. Шоша-пиша лабораторияга тушди. Лаборатория бошлиғи ҳамиша қовоғини уйиб, саратонда ҳам маҳси-калишини қўймай, пахмоқ тукли қалин қора жун газлама костюмда юрадиган Мирзо Исмоилов энди чиқиб кетай деб турган экан. Шерали шошилиб лабораторияга кирди-ю:

— Жон ака, илтимос билан келдим,— деди Мирзо Исмоиловга илтижо билан тикилиб.

Мирзо Исмоилов қовоқларининг устигача сепкил босган чуваккина юзини буриштирди. Бир ёғи йўқ кичкина қора кўзойнагини пешонасига кўтариб, Шералига танимагандек қараб қолди.

Одати шунақа. Савол бергувчига шу йўсинда бир зум қараб туради. Мурожаат қилувчи иккинчи бор гапирганда, ингичка овозини чийиллатиб сўз бошлайди.

Шералининг сабри чидамади.

— Хўп дея қолинг, жон ака,— деди у боягидан ҳам мулойимроқ оҳангда.— Фақат олтин билан маргимушни аниқлаб берсангиз бас, бошқаларини кейинроқ қилинса ҳам майли.

— Нима эди?— чийиллади Исмоилов нурсиз кўзларини Шералидан узмай.

Шерали Исмоилов ҳозирнинг ўзидаёқ сўзидан қайтадигандек ҳовлиқиб, чўнтагидан маргимуш колчеданини чиқариб, мудирга узатди.

— Э, йўқ, анализмиди?— дея қалтироқ овозда чўзиб эътироз билдирди-ю, ё ҳа, ё йўқ демай қолган нарсаларини ҳам йиғиштира бошлади Исмоилов.

Шерали тараддуланиб қолди. Энди унга гап уқтириш бефойда эди. Ишга янги келган кунлари: «Мирзо Исмоиловнинг бармоқларини ишга солмоқчи бўлсанг, кафтига битта ўн сўмликни бос!»— деган эди кимдир. Аммо Шералининг ёнида ҳозир ўн сўм у ёқда турсин, ўн тийин ҳам йўқ. У энсизгина бир табақали яшил эшикдан ичкарига кириб, Исмоилов томон энгашди.

— Суюнчисига эртага бир червон оласиз,— деди шивирлаб.— У шундай дейишга деди-ю, ўзидан жиркангандай, юзини тескари бурди.

Мирзо Исмоилов қўлидаги қора сумкасини бир чеккага суриб қўйиб, кулди.

— Оббо боласи тушмагурей, сенам ёмон чиқдинг-ку, а? Айтган ердан кесади-я! Қани, ол бу ёққа,— деб Шералига қўлини чўзди.

У директордан бўлак деярли ҳамма билан сенсираб гаплашарди. Хаёл билан турган Шерали «пулни чўз деяпти» деб гумон қилиб, бир чўчиди:

— Нимани?

— Э, дарров талтайиб қолдингми-а? Нимани бўларди, анализ қиладиган тошингиде!..

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Бир кун Шерали ишга бошқалардан анча эрта келди. Эшикдан кириши билан телефон жиринглади.

— Эшитаман, Алиевман!

— Тезда туш, ҳой, суюнчини ола кел, унутма, олтин топганга ўхшайсан.— Трубкада Исмоиловнинг овози чийиллади.

Шерали шошилиб, лабораторияга тушди. Исмоилов кичкина хонанинг у ёғидан бу ёғига юрар, қўлларини бир-бирига ишқалаб қўярди. Остонада Шерали пайдо бўлиши билан чийиллаб кетди.

— Тушишингам қийина сени, нима бало, Саҳрои Кабирдан келяпсанми?

Шерали унинг гапига эътибор бермай, ичкарига кириб, ҳар тарафга кўз югуртира бошлади.

— Мана, мана, бунга қара!— деди титроқ овозда Исмоилов кўрсаткич бармоғини чоғроқ стол устидаги микроскоп остида турган чинни тагликка ишора қилиб.

Шерали қаради-ю, юраги гупиллаб уриб кетди. Унда сариқ томчи ялтилларди.

Шерали югурганича кабинетга чиқди. Хонада Павел Иванович ўтирарди. Эшикдан кирди-ю:

— Павел Иванович, олтинлик маргимуш колчедани экан,— деди ҳаяжон билан.

Павел Иванович йўғон гавдасини стулдан енгил кўтариб, ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Наҳотки?!

Шерали боши билан тасдиқ ишорасини қилди.

— Яша, шоввоз! Узимама шундай бўлади, деб ўйлагандим. Демак сен Урта Осиёда янги олтин рудаси формацияси — яъни олтин — арсенипирит (маргимуш) формацияси борлигини исбот қилдинг. Бу формация (кон тури) гранитлар билан бирга учрагани сабабли сен айни замонда Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг магма ва руда конлари ҳақидаги гипотезасини ҳам амалда тасдиқладинг, ҳал қилувчи қадамни ташладинг. Тушуняпсанми бу ишинг қандай улугвор хулосаларга олиб келишини,— Павел Ивановичнинг кўзлари чақнаб кетди.

Шерали ийманибгина ерга қаради.

Павел Иванович Шералидан ҳамон чақнаб турган кўзларини узмай, сўзини давом эттирди:

— Аммо бу ҳали улкан ишнинг дебочаси. Ҳа. Сен бу ҳақда ҳеч кимга оғиз оча кўрма. Аввало сенинг менга кўрсатган материалларингга қараганда Човоқсойда олтиннинг бўлиши эҳтимолдан узоқ. Бу — сен учун йўлланма, холос. Энди сен шу турдаги конлар тўғрисидаги маълумотларни кўздан кечиришинг керак. Энг муҳими — шу турдаги коннинг катта кўламдаги жойини топиш. Бундай конларнинг борлиги эса энди ойдин кечадан ҳам равшанроқ. Фақат уни аввало, геологик материалларни чуқур ўрганиб, қаерда бўлишига чуқур ишонч ҳосил қилув, яъни прогностлаш зарур. Ундан кейин қидириб топиш керак. Бунга эса фурсат, чидам ва билим даркор. Қидирганда ҳам худди шу Нурота гранит массивларидаги тоғ қатламларидан қидирасан. Тушундингми, азизим?— Павел Иванович қўлини Шералининг елкасига қўйди.— Эҳ, Шерали, Шерали, билсанг эди шундан кейин қандай ажойиб ишлар бошланишини. Истиқбол сенга кулиб боқяпти. Эҳтиёт бўл, ютуқлар олдида эсанкираб, унинг изини йўқотиб қўйма тагин!..

Шерали лаҳза ўтмай, шуларни бирма-бир хаёлидан ўтказди-ю, Павел Ивановичнинг кўзларига тик боқди.

— Чин сўзим, Павел Иванович, бу гапни ким тарқатганидан хабарим йўқ.— Шерали ҳозиргина айтган сўзларини қайтарди.— Аммо журналистлар масаласида...— у дудуқланди...— Тўғри, бу масалада ҳовлиқиб қолдим. Шерали бошини яна ҳам қўйироқ эгди.

Павел Иванович кулди.

— Майли, бу ёғига эҳтиёт бўл!

Павел Ивановичнинг хийла юмшаб қолганидан қувониб, Шерали бошини кўтарди.

— Ҳа, айтгандай, эълонни ўқидингми?— деди Павел Иванович боши билан коридорга имлаб.

— Йўқ, қанақа эълон?

— Партия мажлиси бўлиши тўғрисидаги эълонни.

Шерали ҳаяжонланганидан қизариб:

— Ҳа, ундан хабарим бор, кеча партбюрода қабул қилишга ва партия мажлисига қўйишга қарор этилди.

— Ана холос, шунча гапни қанақа қилиб ичинга сиғдириб ўтирибсан, а?— Ўзингам ўлгидек писмиқ бўлсан.— Павел Иванович «сени қараб тур» дегандек кўрсаткич бармоғини силкиди. Сўнг:— Табриклайман, чин қалбимдан,— деб қўшиб қўйди.

— Раҳмат, Павел Иванович, сизнинг ҳамма нарсадан хабарингиз бўладику, ўзи,— деди Шерали гўё ундан институтдаги бирон иш ҳам пинҳон қолмайдигандек.

Павел Иванович елкаларини силкитиб, ҳузур қилиб кулди. Сўнг бир нимани эслагандай шошилиб, ўрнидан турди.

— Лекцияга кечикиб қоламан. Мен кетдим,— деб ҳошиялари тинилган қалин жигарранг портфелини қўлтиқлаганча хонадан чиқди.

Орадан ҳафталар, ойлар ўтди. Шерали гоҳ кутубхонада, гоҳ уйда, гоҳ кабинетда тунгача ўтириб, китоб варақларди. Ниҳоят: «Гранитлар яқинида қаерда арсенопиритлик кварц томирлар ёки кварцлашган тоғ жинслари мавжуд бўлса, ўша ерда олтин бўлади»,— деган хулосага келди. Аммо бу ҳали илмий фараз, ашёвий далиллар асосида ўзи чиқарган хулоса эди, холос. Шерали шу хулосасининг тўғрилигини аниқлаш учун шу таркибдаги бошқа, чунончи, Уралдаги Қочкарка, Забайкальдаги Дарасун олтин конлари билан солиштирди, шу ҳақдаги дарслик ва адабиётларни титкилади. Ниҳоят энди яна бир экспедиция уюштириб олтинлик маргимуш колчеданининг катта уюмларини топиши, шундан кейингина ўз хулосасини илмий тарзда асослаб бериши керак эди. Аммо кейинги икки йил мобайнида бунга имконият бўлмади. Ниҳоят, Шерали ўзи кутган узоқ муддатли экспедицияга бориб келишга муваффақ бўлди. У Марказий Қизилқум ва Шимолий Нуротадан талайгина қимматли материаллар тўплади. Марказий Қизилқумнинг маъдан истиқболини аниқлади. Узи топган Симузар конининг ҳам истиқболи борлигини исботлади. Ҳар икки жой ҳам Човоқсойда топилган кварцолтин — арсенопирит турига мансуб эди.

Энди Шералида Фарбий Ўзбекистонда шу пайтгача қайд этилмаган маргимуш олтин конлари мавжудлигига шак-шубҳа қолмади, ўзи чиқарган хулоса тўғрилигига имони комил бўлди. Ана шунга асосланиб Шерали Фарбий Ўзбекистон шароитида барча йирик конлар шу турга мансуб, деган катта илмий хулосага келди. Бу — «олтин ёриқларда бўлади» деган назария тарафдорларини тинч қўймасди, албатта. Улар Шералининг кейинги экспедициясининг сурилишига бутун куч ва имкониятларини сафарбар этдилар. Эндиликда бу тўдага мансуб геологлар Шералининг илмий фарази ҳаётий ҳақиқатга айланаётганини кўргач, айрим амалий чораларни қўллашга киришдилар. Оғажон Даврибековнинг тўсатдан геология институтига келиб қолиши ҳам шу амалий чоралардан бири эди. Оғажон Синтоб экспедициясидан қайтган йилиёқ кандидатлик диссертациясини ёқлади. Бошқармада кўп ишламади. Ҳозир у институтнинг литология лабораториясини бошқармоқда. Бу эса Шерали учун вазиятни бирмунча мушкуллаштирарди, албатта. Кейинги ойларда бўлимда ва партбюрода Шерали ҳар икки экспедицияси бўйича тўрт марта ҳисоб берди. Кунини кеча эса «Геология юлдузи» яқин орада илмий кенгашда марказий Қизилқумнинг маъданга бўлган истиқболини аниқлаш масаласи кўрилишини Шералининг қулоғига шипшитиб қўйди. У чиройли бармоқларини юпқа лабларига босиб:

— Ҳеч кимга айта кўрманг, нақ балога қоламан, а, уқдингизми?— деди сирли шивирлаб.

Шерали ҳайрон бўлди. Павел Ивановичга айтган эди, у:

— Ҳечқиси йўқ, бу ҳақда қанча кўп гап эшитсанг, илмий ишинг шунча пишиқ бўлади, ҳадеб диққатинг ошавермасин, қариб қоласан,— деб кулди.— Сўнг қошларини чимириб:— Ҳа, айтгандай, эсимдан чиқа-ёзипти, узоқ олишувлардан сўнг ниҳоят ишингни планга киритишга муваффақ бўлдик.

— Раҳмат, Павел Иванович!

— Арзимаиди, арзимаиди, ҳамма нарсага раҳмат деяверарканда, биз сенга раҳмат айтишимиз керак шундай муаммони ҳал қилиб бераётганинг учун. Ҳа, айтгандай, темангнинг номи узил-кесилмиди? Уни «Ғарбий Ўзбекистонда магматизм ва магмадан кейинги жараёнлар» деб ёздирдим.

— Ҳа, Павел Иванович, қай куни ўзингиз билан гаплашгандан кейин узил-кесил бўлди-ю!

— Ҳаҳ, эсим қурсин, қаричилик, бўталоғим, энди ақл деган нарса камаёверадики, зиғирча кўпаймайди, бунинг устига паришонхотирлик.— Павел Иванович йўғон бармоқлари билан столни чертиб туриб:— Қачон бўларкан илмий кенгаш?— деб сўради тўсатдан.

— Эртага соат учда.

— Тайёрмисан?

Шерали елка қисди.

— Қайдам, ҳисобот беравериб ёд бўлиб кетди шекилли, ўзингиз айтгандай.

Павел Иванович кулди.

— Биласанми, бўталоғим, ҳеч қачон ўзингга ишонма, ҳа. Яна бир китоб варақла, айрим муаммоларни қайта текшир. Денгиз жангида кемаларсиё ғалаба қилиб бўлмаганидек, ғоялар жангида китобсиз енгиб бўлмайди. Рақибинг сени умумий гап билан енгмоқчи бўлса, сен унга фикрингни далил келтириб асосла!

Павел Иванович ўрнидан турди.

— Борақол бўлмаса, эртанги жангга ҳозирлан,— деди кулиб.

Шерали миннатдорчилик билдириб, ўрнидан турди. У кўчага чиққанда баҳор шабадаси майин эсиб, уни бағрига олди. Бир зум бўлса-да, дунёнинг бутун ташвишларини унутиб, муюлишдаги акация дарахти остида туриб қолди. Сабогулни кўргиси келди шу топда. Кўзи асфальт йўл оша йўлқанинг четида, девор тагида қип-қизариб турган ёлғиз лолақизғалдоққа қадалиб қолди. Қасалхонада ётганида Сабогул бир даста гул кўтариб келганди. Лола эмас, тоғ гуллари эди. Хаёл уни яна Хорогга етаклади. У энди Сабогулнинг қиёфасини аниқ тасаввур этишга ҳам қийналди. Кўзларини юмди. Яна очиб, лолага тикилди. Лоланинг барглари иккита катта кўзга айлангандай бўлди. Мийиғида кулиб, аста одимлаб кетди. Кўчани кесиб ўтди-да, трамвай бекати томон юрди.

Тўққизинчи боб

Илмий кенгаш белгиланган вақтдан ярим соат ўтди. Аммо кенгаш ҳали бошлангани йўқ. Олимлар безовталана бошлашган эди, Оғажон ҳаммага қараб: бошқармадан вакил келадиган бўлган экан,— деди фахр билан. Павел Иванович Шерали томон энгашиб, қулоғига шивирлади:

— Ҳафиз Мирзамухамедович бошқармадан келган вакилнинг кенгашда қатнашишига рухсат бермаётганмиш. Вакил юқори ташкилотларга телефон қилаётган бўлса керак.

Шерали жилмайиб, бош чайқади-ю, дераза ёнидаги суянчиғи баланд сариқ диванга тақаб қўйилган каттакон қора курсида ўтирган Оғажонга кўз қирини ташлаб қўйди, у олдингисидан анча тўлишган. Тиззасидаги кулранг қоғоз папкани титкилаб, бир нима қидирипти.

Шерали унга яна бир қараган эди, кўзлар тўқнашиб, Оғажон майин жилмайди. Бошини қимирлатиб саломлашди. Шерали ҳам бош қимирлатиб, Павел Ивановичга бир нима демоқчи бўлиб бурилганда, эшикдан Ҳафиз Мирзамухамедович кириб келди. Унинг эғнида йўл-йўл, оқишроқ кулранг костюм, бўйнида шунга монанд майда чизиқли қизил галстук. Бироқ асабийроқ кўринарди. Қўлидаги папкани стол устига ташлаб, деразаларга қаради. Берк. Хона димроқ эди. Костюмини ечиб, орқасидаги стул суянчиғига илди-ю, ўтирганларга мурожаат қилди. Кенгаш кечикиб бошланаётгани учун узр сўради. Сабабини айтмай, кенгашни очиқ деб эълон қилди.

Шерали Оғажонга кўз қирини ташлаб олди. У бир қимирлаб қўйди-ю, юзида ўзгариш сезилмади. Унинг кўзларидан сира маъно уқиб бўлмади.

Яна Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг овози ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди.

— Уртоқлар, кун тартибига қўйилган масала битта: Марказий Қизилқумнинг маъданга бўлган истиқболини аниқлаш,— деди у ода-тича салмоқланиб. Ўтирганларга бир қараб олгач, сўзини давом эттирди:— Биз бу борада қилинган назарий ҳамда амалий ишларни баҳолаб, олдимизда турган вазифаларни белгилаб олишимиз керак. Чунки Марказий Қизилқумнинг олтинга бўлган истиқболи тўғрисида ҳануз икки хил муносабат бор. Бу масалага аниқлик киритиш зарур.

Олимлар бирин-кетин сўзга чиқишди. Кўпчилик Марказий Қизилқум истиқболи тўғрисида ижобий фикр билдиришган бўлса-да, айрим олимлар яна ўша эски даъво билан чиқиб, Ўзбекистон ерларидаги бутун олтин запасларини ота-боболаримиз олиб бўлишган, бу масалага эътибор бериб куч, маблағ сарфлаш — фавқулодда муҳим тадқиқотларимизнинг ҳал этилишини сунъий равишда чўзиб юбориши мумкин, деган мулоҳазани илгари суришди. Таниқли бир олим ҳатто чўрт кесиб: «Қизилқумда олтин бўлмаган, бўлиши ҳам мумкин эмас!»— деб хитоб қилди. Оғажон худди шундай қулай фурсатни пойлаб турганди. Навбатдаги нотиқ сўзини тугатиши билан қўл кўтарди. Ўтирганлар уни диққат билан кўздан кечиришди. Кўплар Оғажонни ҳали яхши танимас, баъзилар унинг ўзини ҳам кўрмаган эди. Оғажон кўзларини дераза томон тикиб, бир зум индамай турди. Хонага фавқулодда жимлик чўкди. Оғажон кулранг галстугининг тугунчасини хиёл чапга суриб, йўталиб олди. Шошилмай, осойишталик билан сўзларини доналаб гапира бошлади.

— Мен,— деди у ўзига хос совуққонлик билан ҳар бир сўздан кейин нафас ростлаб,— олдинги нотиқнинг фикрига тамоман қўши-ламан. Марказий Қизилқумнинг истиқболи ҳақида гапираётганлар нимага асосланиб шундай деётганларини билмайман-у, аммо мен шахсий кузатувларимдан кейин чиқарган хулосамни ўртага ташламоқчиман.— Оғажон бир лаҳза сўзини тўхтатиб, ўтирганларга қараб олди. Ҳамманинг диққат билан тинглаётганига имони комил бўлгач, фикрини лўнда қилиб айтди.— Марказий Қизилқум чўлларидан олтин излаш бефойда. У жойларда олтиндан мисқол ҳам йўқ. Истасангиз бу ҳақда тилхат ёзиб, қўл ҳам қўйиб беришим мумкин. Жуда кўп олимлар Марказий Қизилқум тўғрисида ёзишган. Аммо унда бу ердаги олтин ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирилмаган.

— Одамлар хато қилиши мумкин-ку, ахир!— Шерали чидаб туролмай зарда билан луқма ташлади. Енида ўтирган Павел Иванович, уни туртиб қўйиб: «Оғирроқ бўлинг, олимсиз, ғазаб зарари ғазабланган одамнинг ўзига қайтади»,— деди шивирлаб.

Оғажон Шералига тикилиб қолди. Сўнгра истеҳзо билан яна ҳам осойиштароқ гапини давом эттирди:

— Менимча, бундай жиддий масалаларни ҳал этишда қизишмаслик керак. Биз ҳамма нарсани ақл тарозисида ўлчаб, совуққонлик билан ҳал этмоғимиз даркор. У энди жиддий гапирарди. Сўнгра Шералидан кўз узмай сўзлади:— Хатога қарши энг яхши чора янглишни бўйинга олиш.

— Мужмал гап бўлмасин, кимнинг хатоси устида гап бораётганини билайлик!— Қимдир луқма ташлади.

Оғажон бунга эътибор бермади. Гўё ҳеч ким гапирмади. У бево-сита Шералига мурожаат қилди:

— Мен юқорида ўз фикримни шахсий кузатувларимдан кейин чиқарган хулосаларимга асосланиб гапирётганимни айтдим шекилли. Нима, бу ҳам камми сизга?

Хонада гала-говур бошланиб, ҳамма бир-бирига қараб олди.

Павел Иванович Шерали яна бир нарса демасин деб унинг тиззасини қўли билан туртиб шипшиди: «Сукут аҳмоқнинг саволига энг яхши жавоб».

Шералининг индамай қолганидан руҳланган Оғажон хонадагиларга виқор билан бир қараб олгач, сўзини яқунлади:

— Шулар асосида мен яна қайтариб айтишим мумкинки, Марказий Қизилқумда олтин йўқ. У «қойил қилдимми» дегандек атрофдагиларга фоз қараш қилиб, жойига ўтирди.

— Жуда катта кетвормадингизми?— деди раислик қилувчи захарханда билан илжайиб, сўнгра унинг «сўзловчилар борми?» деган саволига қўл кўтариб, Шерали ўрнидан турди. У кўпчилик олдида сўзга чиққанда ўзини йўқотиб қўяр, фикрлари чалкашиб, айтадиган гапини ҳам тўла айтолмай, дудуқланиб қоларди. Ҳозир ўзини ўнглаб олиб, сўнг асосий фикрга ўтиш мақсадида бўлса керак, узоқроқдан келди:

— Геология фани,— дея сўз бошлади Шерали бари бир ҳаяжонини босолмай,— бошқа фанлар сингари, улар билан ёнма-ён туриб, ривожланиб борапти. Оддий геологик жараёнларни кузатиш ва улар асосида хулосалар чиқариш даври орқада қолиб бормоқда. Ҳозирги замон фани ашъвий далиллар асосида амалий ва назарий хулосалар чиқаришни талаб этяпти. Чунки ашъвий далилларсиз айтилган фикр — маддоҳнинг валақлашидек гап.

Хонада жонланиш бошланди. Кўплар Оғажонга «қалайсан?», дегандек зимдан кўз югуртиб, сўнгра нигоҳларини яна Шералига қаратдилар. Шерали ўзини анча босиб олган, овозидаги ҳаяжонланиш ўрнини ишонч эгаллаган эди.

— Бу ерда мenden олдин сўзга чиққан ҳамкасбимизнинг «Қизилқумда олтин йўқ», деган фикрига асло қўшилиб бўлмайди. Чунки у ўз фикрини далиллагани йўқ. Менимча Марказий Қизилқум тоғлари олтин учун энг истиқболли жой. Шундай хулосага келишимга тарихий ва геологик ашъвий далиллар бор. Бухоро амиригида ясалган олтин тангалар Испания, Венгрия ва Туркия бозорларида қадим замонларда алмашув хизматини ўтаб келганлиги кўпчиликка маълум. Мавороуннаҳр — икки дарё оралигидаги сирли жойлардан олтин қазиб олинганлиги ҳатто Петр I га ҳам аён бўлган. Шунинг учун бўлса керак, у ўз вақтида ана шу олтинлар қаердан қазиб олинаётганини билиш учун ўзининг икки князини — Гагарин билан Бекович-Черкасскийларни турли даврларда юборган. Лекин бу князлар ҳам ана шу сирли олтин конлар жумбоғини еча олмаганлар.

— Бу афсоналарнинг ҳеч кимга кераги йўқ, менимча, биз Қизилқумнинг бугунги аҳволи устида сўз юритяпмиз,— осойишталик билан луқма ташлади Оғажон.

— Қисқароқ қилинг,— деди раис.

— Бу афсона эмас, тарихий ҳақиқат, сиз билан биз учун эса аш-ёвий далил,— эътироз билдирди Шерали ҳам ўта осойишталик ва совуққонлик билан.

— Ундоқ бўлса бу тарихий афсоналарни яна давом эттира қолинг, олимлар ҳам зерикмай ўтиради,— Оғажон яна луқма ташлади энди одатига хилоф тарзда қизишиброқ.

— Ҳа, давом эттирамиз,— деди Шерали ҳам қизишиб.— Кечирасиз,— деди раисга мурожаат қилиб.— Чунки бу далиллар бизнинг кўз ўнгимиздан яшириниб ётган олтин конларини излаб топишда бирдан-бир асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Агар биз бундан ҳам илгариги тарих саҳифаларига мурожаат қилсак, қадимий юнон олими Геродот бундай деган: «Улар (икки дарё оралиғида яшовчи халқлар) темир ва кумушни сира ишлатмаганлар. Бироқ олтин ва мисга мўлдирлар». Эрамизнинг бешинчи-олтинчи асрларида яшаган Хитой олимларининг солномаларида ҳам Қан (Самарқанд) вилоятида ва ундан шарқроқдаги ерларда олтин бўлганлиги хабар қилинади.

— Бу гаплар ҳаммага аён, янгилик эмас-ку! Вақтга эътибор қилинсин!— зарда билан гап қотди Оғажондан олдин сўзга чиқиб «Қизилқумда олтин йўқ» деган олим.

— Хўп, сиз бу гапларни ҳаммага аён, эски гаплар дедингиз. Ўзингиз илгари сураётган даъво янгимиз?— Шерали овоз чиққан томонга қараб гапирди.— Баъзи олимларнинг «Ўзбекистонда олтин йўқ, умуман бу ерлардан металл сақловчи конларни излаш беҳуда» деб айюҳаннос солганларини ким билмайди дейсиз? Оқибат нима бўлди? Баъзи бир конларнинг топилиши чорак асрга кечикди. Сиз ҳам ўша эски, ҳеч ким томонидан асосланмаган сафсаталарни зўр бериб қайтариб, уни қўллаб-қувватлашга уриняпсиз. Аммо айтиб қўяйки, бу уринишингиз бефойда. Қизилқумда олтин конлари бўлиши мумкинлигини кўпгина етук геолог олимлар тасдиқлашмоқда.

Энди яна Оғажон луқма ташлади.

— Бировлар ҳақидаги гапларни эшитавериб, қулоқларимиз толиқди, оғайни. Ўзингизда ҳам бу ҳақда ашёвий далиллар борми?

— Тўғри, мен ҳам осмондан юлдузни узиб, сизга тутқазмоқчи эмасман, албатта,— деди Шерали Оғажонга қараб.

— Ҳа, баракалла, ана шундан келинг, бунчалик экан чираниб нима қилардингиз?— Луқма ташлади орқада ўтирганлардан бири.

Шерали ўша ёққа қараб, сўзини давом эттирди.— Мен беш-олти йилдан буён олтин геологияси билан шуғулланиб келаман. Фарбий Ўзбекистон тоғларида тадқиқот ишлари олиб бордим. Натижа бу ерларда олтиннинг кўпинча маргимуш билан боғлиқ ҳолда бўлишини аниқладим. Бу менинг бир неча олтин конларини топишимга сабаб бўлди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Фарбий Ўзбекистон, жумладан марказий Қизилқум тоғларининг олтинга бўлган истиқболи порлоқ. Бунга менинг ишончим комил. Бу ерларда олтин қидириш ишларини тўхтатиш эмас, аксинча ривожлантириш керак.

Хонанинг ҳар ер-ҳар еридан «жуда тўғри гапирдингиз, Марказий Қизилқумнинг истиқболи баланд», «Биз у ердаги ишларни кенгайтиришимиз керак», деган овозлар эшитилди.

Шерали бунга эътибор ҳам бермай, жойига ўтирди. Павел Иванович «қотирдинг» дегандек кўзини қисиб қўйди.

Шундан сўнг яна икки-уч киши гапирди. Улар асосан Шералини қўллаб-қувватлашса ҳам, бир чеккаси эҳтиёт бўлишликни, кейинги аттанг кор қилмаслигини уқтириб ўтиришди.

Ҳафиз Мирзамухамедович ўрнидан турди. Унинг боя кенгашни очаётгандагидан чеҳраси анча ёришган, ҳатто кейинги нотиқларга

луқма ташлаб, ҳазил-мутойиба ҳам қила бошлаган эди. У хонадагиларни бир-бир кўздан кечиргач:

— Бошқа талабгорлар йўқми?— У яна ўтирганларга тикилиб қолди. Ҳеч ким индамагач:— Бўлмаса, раисликдан фойдаланиб, рухсатинглар билан мен ҳам бир-икки огиз гапирсам.— Ҳафиз Мирзамухамедович ўйланиб қолди. Чехрасига хиёл табассум ёйилди. Оқиста сўзини давом эттирди:

— Биз ўзимиздан олдин ўтганларнинг дийдиёсига қул бўлиб, қўл қовуштириб туришимиз табиатдан хайр-эҳсон тилагандек гап. Ваҳоланки бундай қилишга ҳаққимиз йўқ. Замон ўзгаряпти. Давр биздан катта тадқиқотлар олиб бориб, халқ хўжалигимизнинг равнақи учун беҳисоб хом ашё ресурслари топиб беришни талаб этияпти. Булар Марказий Қизилқумда, Чотқол-Қурама ва Нурота тизмаларида, бепоён республикакамизнинг қаъридадир. Унинг калити эса биз геологларнинг қўлида.— У ўнг қўлига ишора қилиб, баланд кўтарди. Сўнг Шералига қараб гапира бошлади.— Шерали Алиевич, ўртоқлар, жуда катта иш қилди. Унга таънаю дашном қилмасдан, ҳаммамиз қўлимиздан келганча ёрдам берайлик. Шунини унутмайликки, кашфиётни ёлғиз унинг ўзи эмас, институт коллективи очяпти. Бу фан учун зарур, яна қайтариб айтаман, хўжалигимиз учун ундан ҳам зарурроқ. Менимча, Ғарбий Ўзбекистонда, шу жумладан Марказий Қизилқумда олтин қидириш ишлари мақсадга мувофиқ.

Ҳафиз Мирзамухамедович одатича кутилмаганда сўзини якунлади.

— Овозга қўяман.— У ҳаммага қараб:— Кимда ким шу таклифга қўшилса, қўл кўтарсин,— деди.

Хонага бирпас жимлик чўкди. Ҳамма зимдан бир-бирига қарарди. Биринчи бўлиб Павел Иванович қўл кўтарди. Унинг кетидан Шерали. Шундан сўнг Ҳафиз Мирзамухамедович қўл кўтарган эди, қолганлар ҳам гурр қўлларини кўтаришди.

— Ким қарши?— Ҳафиз Мирзамухамедович хонадагиларга мурожаат қилди.

— ...

— Бетарафлар?

Оғажон қўл кўтарди. Унга қараб орқадаги бир киши яна қўл кўтарди.

Ҳафиз Мирзамухамедович кулди.

— Сиз ҳозир тарафдорлар қаторида қўл кўтаргандиз-у!

— Мен янглишибман.

Ҳамма гувв этиб кулиб юборди. Оғажон билинар-билинемас ўша томонга бир қаради-ю, сўнг шошилмай қўлини туширди.

— Демак сизлар бетарафсизлар, шундайми? Ҳафиз Мирзамухамедович атайин орқада ўтирган кишига қараб гапирган эди, унинг ўрнига Оғажон жавоб берди:

— Ҳа, Ҳафиз Мирзамухамедович, жилла бўлмаса, мен материалларни яна бир кўздан кечирай.

— Ихтиёр ўзларингизда!— Ҳафиз Мирзамухамедович унинг ёлғиз эмаслигини яна бир таъкидлаб қўйгач, олимларга мурожаат қилди:

— Кенгашни олиб бориш тартиби ҳақида ҳеч кимда мулоҳаза йўқми?

Жойлардан «йўқ, йўқ» деган овозлар эшитилди. Ҳафиз Мирзамухамедович кенгашни ёпиқ деб эълон қилди.

Ўнинчи боб

Кейинги ойларда Шералининг иши кўпайиб, уйга аңча кеч қайтадиган бўлиб қолган эди. Аҳёнда вақтли келганида ҳам, уй эгалари — чол-кампирилар билан ортиқча сўзлашишга қўли тегмай, столи устидаги тахланиб ташланган китобларни ўқиб, тунни тонгга уларди. Соат тўрт-бешларда бир чимдимгина ухлаб, яна лаборатория ёки кутубхонага чопарди. Чол бундан бошқа маъно чиқарди. Мана, неча кунки сурункасига ҳеч нарсадан ҳеч нарса кампирини ҳол-жонига қўймай қовурарди. Ниҳоят бугун ёрилди:

— Марг сандай заифага!

— Намунча менга тикилиб қолдиз? Арпайиззи хом ўрип қўюпманми? Ё бирор айб иш қилган бўсам, айтақолинг, ўлиб бўлдимунки ташлариздан!

— Дарди бедаво қилдинг, домана қилдинг, э, овозингни ўчир! Ўзи отанг раҳматлик айтардила сани шанғи деб.

— Шанғи бўп нима қипман сизга?

— Лампа мой дединг, кеч ётасан дединг, у дединг, бу дединг хуллас, бинойидай уч-тўрт сўм бериб турган одамми айнатдинг.

— Вой, шўрим, айнатиб нима қипман ман, кема, кеч кел, пул берма дебманми?

— Бўмаса нега авзойи бузук? Нега энди гап бошлаганда: «Кейин, кейин, отахон, вақт зиқ» деб бурилиб кетади?

— Бой бўлгур, ман қаяқдан билай, нага мандан сўрийверасиз?

— Қимдан сўрай бўлмаса, сандан бўлак кимим бор, а? — Чол шу сўзларни зўрға айтди-ю ўпкаси тўлиб, юзини бурди.

— Оббо, ўзизам хўп нозик бўпсизда, дадаси, хаҳ, куйинаверманг, бир кунимиз ўтиб туриптику ахир.

— Сан шундай дейсан-у...

Чолнинг гапи оғзида қолди.

Кўча эшик ғийқиллаб очилиб, Шерали кириб келди. Унинг бир қўлида газетага ўроғлиқ ҳусайни узум, қўлида тўртта ёпган нон. Кампирининг кўзига шу топда Шерали лайлақуттаврдан ҳам аъло кўринди, у чолнинг дашномларидан қутулди. Бунинг устига қўлида узум билан нонни кўрган чол тут дарахти шохлари орасидан тушиб турган бўйрадеккина офтобрўда табуреткада ўтирган еридан туриб, Шерали га мурожаат қилди:

— Э, э, ўғлим, жуда овора бўпсиз-у, а? Нима кераги бор эди бу сарф-харажатнинг!

— Хўп келдизда, ўғлим, отангиз нақ мени еб қўйий деб ўтирган-дила, — кампир кулиб Шералига чақди.

— Ие, ие, нима бўлди тағин? — Шерали чолга қараган эди, у кампирга бир хўмрайиб:

— Хотин кишининг гапига ишонасизми, ўғлим, буларнинг бурни бўлмаса...

— Хаҳ қуриб кетсин, бошқа гапиз йўқдак. Соғиниптила сиззи!

Шерали кулди.

— Ха; бундоқ денг. Иш кўп, отахон, тоққа чиққандим, ундан келиб ҳисоб-китоб қилдик...

Шералининг гапи тугамай, чол кампирга ўшқирди:

— Хўв, намунча ивирсиб қолдинг, самоварга ўт ташладингми? Бундоқ супага жой қимаёсанми! Хўв!

— Мана, ҳозир, чой «готов». Жойниям боплаймизда. — Кампир чолнинг дашномидан қутулганига қувнаб кетганди. Уйга кириб, четлари титилган кўк-қизил йўлли эски шолчани олиб чиқди. Уни супага ёзди-ю, калишини апил-тапил оёғига илиб, кўрпачага чолди.

Шерали тўқ жигаранг сидирға костюмини ечиб, дорга ташлади. Чолнинг қистови билан супанинг тўрига чиқиб ўтирди. Чол узатган пиёлани олиб, дастурхон четига қўйди. Бир тишлам нонни ҳали оғзига солишга улгурмай, чол турмуш қийинчиликларни ҳақида нолий бошлади. Шералининг миқ этмай ўтирганини кўриб, асл муддаога ўтди:

— Кўча бошидаги Салимшумшукни биласиз-а?

Шерали қошларини чимириб, бирпас ўйлаиб қолди-ю, «йўқ» дегандек бош чайқади.

— Ҳа, нега билмасакансиз, биласиз, бақалоқ, пакана семизчи? Бирда «На мунча пишиллайди» дегандиз.

— Ҳа, ҳа, ўшами Салимшумшук!

— Уша-да!

Шерали «қулоғим сизда» дегандек чолга тикилиб қолди.

— Устидаги тўнни яғирига қараб бўлмасди. Кунни кеча самоварга чиқсам, устида еп-енги қора сатин тўн. Асил сатин экан, ялтиллади жонивор. «Ҳа, моро бўсун», десам:

— «Хи-хи, қуллуқ, қуллуқ, қаранг, худо буюрса беганаям ялчитавураркан, кавартирим оберди» дейди. «Ё қудратингдан» деб ёқа ушадим. Қаранг. «Э, ҳимматингга, балли, ўғил бола экансан, қандингни урвор, дедим ичимда».— Ҳўв, чойинг совуди, бундоқ қараб турмайсанми?

Кампир чойни янгилаб келган эди:

— Кечаги гаппи этвоппан, Салимшумшукчи?— деди чол.

— Ҳа, қаранг-а, худо ёлчитаман деса...

Шералининг очиқ чеҳраси тундлашди. Томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди. Қўлидаги нонни ҳам дастурхонга қўйиб:

— Хафа бўлманглар, силаргаям қиламиз, худо хоҳласа, қани нонга қаранглар, узумдан олинглар,— деди Шерали чол-кампирни дастурхонга ундаб.

Чол бош чайқади.

— Э, дунё шу эканда, болам, бировга ошиб-тошиб бераркан, бировви оғзидагини юлиб оларкан.

Эшикнинг тақиллагани Шералининг жонига ора кирди. Кампир апил-тапил кўз ёшини артиб, ўрнидан тураётди: «Ким?»— деди синиқ овозда чўзиб.

— Шерали бормилар?

Шерали Қаримнинг овозини таниди. Сапчиб ўрнидан турди. Кампир учун жавоб берди: «Борлар, борлар, қани, кираверсинлар».

Унгача ўзи икки ҳатлаб, дарвоза олдига бориб, дўстини қучоқлаганча ҳовлига бошлаб кирди.

— Бормисан? Бундоқ хабар олмайсан? Нима бало, ё хотин олгандан кейин кўчага чиқишгаям счётчик қўйиб қўядими?

Қарим кулди.

— Сира ҳазилингни қўймайсан-а? Уттизга киярпсан, биярпсанми шуни?

— Билишимга сал бор ҳали. Қалай, чақалоқ нон сўрамаяптими ҳали? Узр, иш билан бўлиб табриклашгаям боролмадим. Хотинингга айтар «оғайниларинг мол экан» деб.

— Йўқ, хизматчилик, уям кўриб турипти-ю, ахир!

Улар супа олдига келишлари билан чол ўрнидан туриб, Қарим билан қўл бериб кўришди, ҳол-аҳвол сўрагач: «Сила баҳузур ўтирингла, ман энди ёшларри орасига кириб мушат қимай»— деди-ю, шолча олдидаги шиппагини кийиб, кетди. Шерали нон синдириб, Қаримга чой қўйиб бергач:

— Нима бўлгандаям бирров боришим керак эди-да, оғайни — деди.

— Ке қўй, бунақа майда-чуйда гапларни. Ишинг қалай?

Шерали жилмайиб: «Уч-тўрт йиллик қилган ишнинг ҳисоботи-ниям амаллаб ўтказсам катта гап»,— деб хўрсиниб қўйди.

— Нима бўлди, маънос кўринасан?

Шерали қизил духоба жилдли ёстиқни икки букиб, тирсаги остига қўйди.

— Ҳамма нарсадан чарчадим, оғайни.— Бу ёқда мана бунақа турмуш, бировнинг уйи, қош-қовоғига қара, мушугини «пишт» дема, ит ётиш, мирза туриш.

— Менга қара, ёш бола эмассан. Гапнинг пўс калласини айта қолай.— Қарим қулай фурсат келганидан қувонди.— Битта бошинг иккита бўлмаса, бу ташвишлардан қутулмайсан, оғайни. Биламан, санга қийин. Муҳаббат билан ўйнашиб бўлмайди. Аммо қўлингдан нима келади энди? Юрагингдаги одам билан иш битмади. Қачонгача юрасан?

Шерали бош чайқади. Чинданам унинг ўзи ҳам кейинги пайтларда бот-бот ўйлайдиган бўлганди. Аммо хулқи, қилиқлари кўнглига ёққан битта-яримта қиз билан энди яқинлаша бошлаганда, Сабогулнинг қиёфаси кўз олдидан сира нари кетмай, бутун ўйлаганларини остин-устин қилиб ташларди. Ёнида кетаётган қизни ҳам унутиб, ўз хаёли билан бўлиб, чурқ этмай қоларди. Ноқулай вазиятда қолган қиз эса хайрлашиб кетишдан бўлак чораси қолмасди. Ҳозирам Каримнинг гапларини эшитиб, кўнглида мойиллик пайдо бўлди-ю, аммо яна ўша заҳоти қудратли бир куч унга эътироз билдира бошлади. Шерали бошини кўтариб, Қаримга қаради.

— Ке, қўй, бошқа нарсалардан гаплашайлик! Бир гап бўлар,— деди Шерали энтикиб. Бирпас сукут қилиб тургач:

— Биттаси Омонми, яхши кўрганидан кўнгил узиб уйланган,— қўшиб қўйди.

— Нима қипти Омонга? Бошдаям айтгандим унга, қўй ўша Зарифангни деб, мана, охири нима бўлди? Оғажон деганга илашиб юриб, ундан бир бола орттирди. Бугун ярашади, эртаси яна ажралади. Охири бўлмади шекилли, ажралишди. Яқинда яна бир такасалтангни топиб олипти. На ишининг тайини, на бир гапида тутуриқ бор, дейишади.

Шерали Каримнинг гапларини эшитиб, ўзини кулгидан тиёлмай:

— Хўп ажойибсанда, Қарим. Нима қилсин бечора яхши кўрса!— деди.

— Ола, сеникиям ошиб тушди-ю! Ҳар икки ойда биттасини яхши кўраверса, у ёғи неча пулдан тушади? Бошда нега ўйламади? Омон ёмонмиди?

— Омон яхши, аммо кўнгилга буюролмади-ю, шуни севақол деб, сенам қизиқ гапларни гапирасан.

— Сира қизиқ эмас. Ҳа, майли, бу гапларни қўятурайлик, қани, ўзингдан келайлик. Қачон жавобини оламиз? Икки йилданам ошди шекилли, ҳўв бир гаплашганимиз, эсингдами?

Шерали боши билан тасдиқ ишорасини бериб, яна ўйланиб қолди. Сабогулдан умид йўқ. Бу ёқда бунақа, лўлиларникидек тайини йўқ турмуш чинданам жонга тегди.

Шерали шулар ҳақида ўйлаб, бир қарорга келмай, Қарим яна қистади:

Ҳеч бўлмаса кўриб қўй. Айтгандай, уни кўргансан. Эсингдами, конференциянинг иккинчи кунни мен турган уйга боргандик. Анча гаплашиб ўтирдинг ўшанда. Чиқиб кетаётиб: «Суқсурдеккина қиз экан»,— дегандинг, эсладингми энди?

— Яна бир ўн йилдан кейин сўрасанг бўларди!

— Яхши, бўлмаса эртага учрашасизлар. Бизникига келиши керак. Келасан кўясан.

Шерали Каримнинг жавоб кутаётганини кўриб:

— Бир гап бўлар, ахир,— деди-ю, бу масалага узил-кесил нуқта қўйиш учун:— Борсак бораверамиз, келинниям табриклар, чақалоқнинг кўрманасини бериб келамиз.

— Ҳа, мана энди ўзингга келдинг, аммо ҳеч қанақа кўрмананг кўрманга йўқ, ман билан сан замонавий одамлармиз.

— Ола, нима, замонавий одамлар ота-бобоси қилган яхши расм-русумларни давом эттирса замонавийлиги ювилиб кетарканми?

— Ундоқ эмас-у, ҳар ҳолда эскилик сарқитидан холи бўлиш яхшида.

Шерали бошқа ҳеч нарса демади. Каримнинг расмиятчилиги, яшаш қонунларини эса фақат ўзи белгилаб, бошқа ҳеч нарсани бир пақирга олмаслигини яхши билганидан кулиб кўя қолди. Бу кулги замирида завқланишдан кўра Каримга ачиниш ҳисси ётарди.

Карим муддаосига қисман бўлса-да эришганига қувониб, ўрнидан турди. Кампирнинг: «Вой болам, нозандай мошкичири қивопман, тайёр, мана ҳозир сузаман»,— деб қисташигаям қарамай, миннатдорчилик билдириб, эшик томон юрди.

Шерали эртасига Каримларникига бормади. Карим яна икки марта келиб кетди. Шерали ўзини мажбур қилолмади. Учинчи марта-сида Карим чинакамига хафа бўлди:

— Кўнглингда қиз тўғрисида бир шубҳа туғилаётган бўлса, тортинмай айтавер, бунча канадай ёпишиб олишмаса, деб ўйлама. Тўғриси айтсам, қизнинг ота-онаси йўқ. Отаси урушнинг биринчи йили ҳалок бўлган, онаси қаттиқ хасталаниб, қирқ учинчи йилдаги қийинчиликларга чидамай қазо қилган. Бувиси билан бобоси қўлида ўсган ҳалол-покиза, қўл-оёғи чаққонгина, ўқиган қиз. Сени ўша кўргани эсида. Кейинчалик газетада чиққан хабарларни ўқигандан кейин бирикки бувисига мақтапти. Бир ёғи хотинимнинг қариндоши — холасининг қизи шекилли. Гап шу, оғайни. Энди йўқ десанг, ўзинг биласан, бу ёқда ўзингниям аҳволингни ўйла.

Шералига бу гаплар таъсир қилди шекилли, хохолаб кулди.

— Ке, хуноб бўлаверма, эртага бораман. Иш йўқ, якшанба. Айт, қаёққа?

— Булар Юнусовотта туришади, Шивлидаги боққа яқин жойда, ўша ерга бора қолайлик.

Шерали елка қисди:— Бўлаверади, ўзингга қулайми?

— Э, манга қулай бўлмасаям гўрга. Санга яхши бўлсин.

Икки дўст эртага соат тўртда учрашадиган бўлишиб, хайрлашишди.

Шивлида антиқа ўрмон-боғ очилганмиш деган хабар бир неча кундаёқ Тошкентнинг тўрт даҳасига тарқалди. Ёзининг жазирамасида ҳам бу ерда иқлим мўътадил бўлганидан, тез орада боғ тошкентликларнинг сеvimли сайроғоҳига айланиб қолди.

Шерали диққинафас шаҳардан чеккароққа чиқиб, бир зум бўлса ҳам яйраб келишни анчадан буён ўйларди-ю, аммо ишдан қўли бўшамас, ҳафтада бир келадиган дам олиш кунини эса китоб варақлаб кеч қиларди. Шу вайдан бўлса керак, у боққа тайинланган вақтдан икки соатча олдин келди. Ғир-ғир шабада эсиб турган майсазор устида бирпас думалаб, ухлаб қолди. Чамаси бирор соатлардан сўнг уй-

фонди. Катта кўча чеккасидаги шилдираб оқаётган ариқчада юз-қўлини ювди-ю, йўлга чиқди. Бу йўл Чимкентга олиб боради. Асат ойи! Айни пишиқчилик. Кузовларига олма, узум солинган қутилар терилган ёки қовун-тарвуз ортган юк машиналари асосан Тошкентдан Қозғистон томонга ўтарди. Шерали шу манзарани томоша қилиб турганида, ёнгинасига қўнғиздеккина бежирим тўқ кулранг «Москвич» келиб тўхтади. Шерали бурилган эди, машинанинг орқа эшиги очилди. Қарим тушиб у билан кўришди-ю, кечирим сўрагандек бош чайқаб шошилганча машинанинг олдинги эшигини бориб очди. Шерали дафъатан қарашга ийманди. Қизнинг қора амиркон туфли кийиб олган чиройли оёқларига кўзи тушди. Қиз эгнидаги йўл-йўл ҳаворанг кўйлагининг этагини қўли билан тузатиб, икки қадам қўйган эди, Қаримнинг овози эшитилди:

— Машҳур геолог Шерали Алиев шу киши бўладилар,— деди у қулиб, қўли билан Шерали томон ишора қилиб.

Шерали «жудаям оширворманг»,— деб бошини кўтарди. Қаршисида ўрта бўйли, сочлари тим қора, қомати келишгангина буғдойранг жажжигина қиз жилмайиб турарди. У қимтиниб қўлини узатди. Эшитилар-эшитилмас:

— Мунира,— дея, узун-узун киприкларини пирпиратганча ерга қаради.

Шерали қизнинг юмшоқ қўлини кафти орасига олиб сиқаркан юраги безовта уриб, баданлари жимирлади. Қулт этиб ютинди:

— Танишганимдан ғоят хурсандман... Безовталаниб нафас ростлаб олгач:— Мунираҳон!— деб қўшиб қўйди.

— Менимча биз танишмиз. Эсингизда йўқми, бизларникига келгансиз,— деди Мунира аллақандай бир латофат билан Шералига ёнламасига қараб.

— Ҳа, ҳа эсимда.— Шерали бошқа ҳеч нарса деёлмади. У шу читтаккина қиз олдида довдираб қолаётганига ичидан зил кетар, ўзини қўлга олишга ҳарчанд уринмасин, бефойда, тили танглайига ёпишмоқда эди.

Бу ноқулай вазиятдан уни Қарим қутқазди.

— Қани, юринглар, йўлда туриб қолдик,— деди-ю, машина рулида ўтирган йигитга «айлантираверинг, мен ҳозир келаман» маъносида имлади. Унгача Мунира йўлнинг нарёғига ўтди. Боғ ичи салқин. Дарахлар салқинига қўйилган ўриндиқларда одамлар суҳбатлашиб ўтиришарди.

Мунира ёнгинасида пиёладек қизил атиргул очилиб турган столга бориб ўтирди. Узун-узун бармоқларини атайлаб кўз-кўз қилаётган каби стол устига қўйгач, Қаримга қаради:

— Мороженое бўла қолсин, Шерали акамларга, сув,— деди.

— Майли.

Мунира энги калта куйлагининг кўкрак чўнтагидан кичкинагина оқ даструмолини олиб, юпқа лабларини артди. Урндан туриб, «бошланг» дегандек, Шералига қаради. Шерали бир-бирига чирмашиб, анча жойни эгаллаб турган икки чинор орасидаги ихчам асфальт йўлкага ишора қилди. Мунира йўлкага чиқиб, бир-икки қадам юрди-ю, бурилиб орқасига қаради. Унгача Шерали етиб олди.

— Болалар билан ишларкансиз, қийнаб юборса керак улар.

Шералининг хаёлига негадир Қаримнинг «Қиз боғчада ишлайди» деган гапи келиб, шу саволни берди.

— Сира. Болаларсиз туролмайман. Дам олиш кунлари худди бир нарсамни йўқотиб қўйгандай қийналаман.

— Ишингизни севаркансиз, бу жуда яхши. Қани энди ҳаммаям ўзига топширилган ишни астойдил севиб қилса.

— Вой, ман ишимни жудаям яхши кўраман. Аммо аслида ўнинчини битирганимда САГУга кирмоқчи бўлгандим. Геология факультетига.— Мунира шундай деб Шералига кўз қирини ташлаб олди.

— Нега энди ўшанда кирмай кетдиз?— Шошилиб сўради Шерали.

— Кирмай кетганим йўқ. Бувим: «Қиз бола нарса уятмасми, эр-каклар орасида битта ўзи шўппайиб тоққа чиқаверса, йўқ, йўқ, болам, сира қўймайман»— деб хархаша қилиб туриб олдилар.

Шерали кулди.

— Бувиз замонавий бувилардан эканларда, геологларнинг тоққа чиқишини билсалар.

Мунира қўшилиб кула туриб:

— Йўқ, жудаям унчаликмас. Қўшнимиз эр-хотин геолог эди. Экспедицияларга иккаласи кетаверарди. Бувим шуларни кўриб гапир-гандилар,— деди-ю, тўсатдан:

— Вой, бу нимаси,— деб кўкка қаради. Унгача яна бир ёмғир томчиси чап этиб пешонасига тушган эди: Ёмғир ёғмоқчи шекилли, юринг, тезроқ панароққа ўтайлик,— деб Шералининг қўлидан ушлаб, орқага қараб чопди Мунира.

Момақалди роқ гумбурлаб, дарахт барглари орасидан туриб турган ёруғлик йўлини булутлар галаси тўсди. Бир зумда ҳамма ёққа қоронғи тушди. Мунира Шералининг қўлини қўйвормай боя морозе-ное ейишган жойгача чопқиллаб келди-да, сомсапазнинг тандири устидаги айвонча остида тўхтади. У дарахтлар орасидан бир ёғи хиралаша бошлаган осмонга кўз югуртиб, қўлидаги ихчам соатига қаради. Соат мили беш яримни кўрсатарди. Момақалди роқ яна бир-икки гумбурлади. Кетидан яшин чақилди-ю, шаррос ёмғир қуйди. Орадан бир пиёла чой ичгудек фурсат ўтмай, ёмғир тиниб, яна чарақлаб офтоб чиқди. Йўлкалар шалаббо, аммо дарахт япроқлари худди биров бит-талаб ювиб чиққандай ярақлаб кетди.

Мунира Шералига қаради-ю, ботинолмади шекилли, остки лабини тишлаб, ерга қаради. Шерали буни сезди.

— Бир нарса демоқчимидингиз, Мунирахоҳ?— деди Шерали.

— Вой, нарёққа қараб турибам кўрасиз-а?— деб шарақлаб кулиб юборди.

— Яқин одамнинг гапини маълум масофада туриб ҳам билса бўлаверди.— Шерали Мунирага қараб кулди-ю:— Кетсак бўларди демоқчийдиз, шекилли, адашмадимми?— деди.

Мунира яна астойдил кулди.

— Худди ўйлаганим-а!

Шерали четроққа чиқиб, Мунирага йўл берди.

Мунира бошини эгганча катта кўчагача ҳеч нарса демай борди. Йўлга чиққач:

— Автобус қаерда тўхтаркин?— деди Шералига қараб.

— Автобус... Шерали бекат тахтачасини кўзи билан ахтараётганида, ёнгинасидан ўтаётган енгил машинага кўзи туриб, уни тўхтатди.

Шерали машинанинг орқа эшигини очиб, Мунирани ўтқазди. Ўзи ҳам ўрнашиб олгач, шофёрга «Сағбонга» деб қўйди. Енгил машина ҳозиргина ёғиб, ҳали қуримаган асфальтдан вишиллаб кетди.

Ўн биринчи боб

«Геология юлдузи» Шерали ўтирган кабинетга тақиллатмасдан отилиб кирди-ю, лабини тишлаганча гапиролмай қолди. Шерали қўрқиб, ўрнидан турди.

— Тинчликми?

— ...

— Нима бўлди?

— Ҳафиз Мирзаа... муҳа... медович!— У шу сўзларнигина зўрға айтди-ю, кўз ёшини тиёлмай чиқиб кетди.

Шерали югуриб қабулхонага кирди. Ҳафиз Мирзамуҳамедович кабинетининг эшиги очиқ, ўзи қўлини кўкрагига чамбарак қилиб, дераза олдида хомуш турибди. У Шералининг «Мумкинми?» деганига боши билан «киринг» ишорасини қилиб гавдасини хиёл Шерали томон бурди. Шерали узун столнинг четида нафасини ютиб турарди.

— Сизга хунук хабар айтмоқчиман,— деди Ҳафиз Мирзамуҳамедович ўзини аранг босиб олиб, йиғламсираган овозда.

Шералининг юраги шувв этди-ю, бир сесканиб, эти жимирлади. Ҳафиз Мирзамуҳамедович шошилмай Шерали томон юрди.

Тўсатдан тўхтади.

— Павел Ивановични бериб қўйдик!— У жиққа ёшга тўлган кўзларига дастрўмолини босди.

Шералининг назарида оёғи остидаги полни биров атайин қимирлатгандек бир чайқалди. Икки қўли билан столнинг зихини маҳкам ушлаб қолди. Кўз олди қоронғилашди. Тирқираб чиққан кўз ёшлари юзларини ювиб, кўкрагига тушди. У гўё ҳеч нарса эшитмагандай қимир этмай турарди. Ниҳоят яна Ҳафиз Мирзамуҳамедовичнинг салобатли овози уни ўзига келтирди.

— Узингизни босинг, Шерали! Ҳаммамиз учун оғир мусибат бу! Аммо на чора! Улим олдида ожизмиз!— У аста одимлаб, Шералига яна ҳам яқинроқ келди.— Сиз тезда боринг. Биз бу ерда жой тайёрлаб турамыз. Видолашув учун марҳумни кираверишда зина олдига қўямиз. Соат бирга етказиб келинг, иккида кўтарамиз.

Шу куни институтда иш бўлмади. Бу чинакам инсондан ажралиш, Ҳафиз Мирзамуҳамедович айтгандай, ҳамма учун оғир мусибат эди. Марҳумнинг жасади солинган тобут видолашув учун зина олдига қўйилганда, бир лаҳзагина шу қадар сукунат чўкдики, кираверишдаги эшик устига осиглиқ соатнинг чиқиллашини ҳамма аниқ эшитиб турди. Сўнгра оркестр юракни қиймалаб, мотам куйини чала бошлади. Унинг ҳар бир пардаси вужудларни зир титратарди. Фахрий навбатчиликка туриш гали Шералига етди. У устозининг оёқ томонида турди. Икки кўзи Павел Ивановичнинг худди тириклигидагидек очиқ чехрасида, қалбини мотам куйи тимдаларди. Навбатни бошқаларга бераётганда, у Павел Ивановичга яна бир тикилиб қаради. Павел Иванович унинг қулоғига: «Тетик бўл, бўталоққинам!»— деяётгандай бўлди. Юраги жиз этиб, бир чеккага чиқди...

Мотам куйи тинди. Марҳумнинг жасади солинган тобут ташқарига олиб чиқилди. Тумонат одам миқ этмай турарди. Қузнинг хазонрез шабадаси дарахтлардаги сарғиш барглари бандидан чирс-чирс узиб, оҳиста ерга қўндирарди. Мотам митингидан сўнг машиналар колоннаси қуриган барглари устидан аста юриб, Коммунистлар қабристонини томон йўл олди.

□

Орадан тўрт ойча ўтди. Бир куни кабинет эшиги тиқиллаб, «Геология юлдузи» кирди. Унинг чехраси тунд, кўзлари маъюс, илгариги ҳазиллари йўқ. Павел Ивановични отасидай севарди. У хона ўртасида жиддий туриб: «Сизни Ҳафиз Мирзамуҳамедович йўқлаяптилар»,— деди-ю, шу заҳоти чиқиб кетди.

Ҳафиз Мирзамуҳамедович аллақандай қоғозларга имзо чекаётганди. Эшик очилиши билан ўрнидан турди. Хонанинг ўртароғида

Шерали билан кўришиб, ёнидаги стулга ўтқизгач, ўзи ҳам стуллардан бирини тортиб, ўтирди.

— Шерали Алиевич, мана, институтга кеганизга салкам беш йил бўляпти. Битта олимнинг қўлидан келиши анча мушкул ишларни уд-палаб, ҳаммамизнинг ҳурмат-эътиборимизни қозондингиз.

Шерали ўнғайсизланди. Ерга қаради.

Ҳафиз Мирзамуҳамедович олдида одоб сақлаб турган Шералига қараб мамнун жилмайди. Қўлини унинг елкасига қўйди.

— Бундан буён ҳам яхши кўмакчи бўлишингизга имонимиз комил. Ўзингиз яхши биласиз, Павел Иванович ўзбек геологияси тараққиётига қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Фанимиз равнақи учун куч-гайратини аямади, сизга ўхшаган ўнлаб истиқболли шогирдлар етказди. Устозлар ўрнини шогирдлар олиши табиий ҳол. Бинобарин бўлимми сизга топширишга қарор қилдик.

Шерали бошини кўтариб, миннатдорчилик билдиргандек Ҳафиз Мирзамуҳамедовичга қаради-ю:

— Эплай олармикинман?— деди иккиланиб.

— Эплайсиз, Шерали, жуда ҳам камтарлик қилаверманг! Очган конларингиз фақат геология фани учунгина эмас, мамлакат экономикасини ривожлантиришда ҳам муҳим босқич бўлишига аминман. Бўлим ишларига бошчилик қилишни эса ана шу катта тадқиқотлариз билан боғлаб олиб бораверасиз.

— Ишончингиз учун раҳмат, Ҳафиз Мирзамуҳамедович, фан учун нимаики қилаётган бўлсак, ҳаммаси коллектив маҳсули. Мен эса шу коллективнинг бир кичик мурватиман, холос. Қўлдан келган хизматни бундан буён ҳам аямаймиз. Ишқилиб, ўзингиз ёрдам бериб турсангиз бас, Ҳафиз Мирзамуҳамедович.

— Раҳмат, Шерали, ўзимам шундай дейишингизни кутгандим.

Ҳафиз Мирзамуҳамедович ўрnidан турди. Боя имзо чекаётган қоғозлардан бирини олиб келиб, Шералига тутди.

— Бу бўлимингизнинг тематик плани. Академиянинг геология бўлими тасдиғидан ҳам ўтди. Бу — уларнинг планига киради деган гап. Демак, ишингиз учун зарур маблағ, моддий база яратиб берилади. Бемалол ишлайверасиз. Фақат...— Ҳафиз Мирзамуҳамедович ниманидир ўйлаб қолди.— Бошқармадан берган ахборотингиз бўйича ҳеч нарса дейишмадими?

— Йўқ, Ҳафиз Мирзамуҳамедович, нима эди?

— Битта-иккиталари тихирлик қилишаётганмиш.

Шерали ўйланиб қолди. Илмий кенгашдан кейин орадан бир ойча ўтган эди. Экспедициянинг якунига таянганча, Фарбий Ўзбекистоннинг олтин истиқболини ашъвий далиллар билан асослаб, у ерларда разведка ишларини олиб бориш мумкинлигини маълум қилиб, ахборотнома ёзган эди. Ахборот бошда бўлимда, сўнгра илмий кенгашда муҳокама этилгач, геология бошқармасига юборилган эди. Аммо орадан икки-уч кун ўтгач, Огажон ахборот бўйича билдирган эътирозлари қабул қилинмагани учун бу ҳақда бошқармага ёзма маълумот берганини айтганди. Шерали ахборотда эътирозга ўрин қолмаганига ишончи қатъий бўлгани учун бунга ортиқча эътибор бермай, «жуда яхши қипсиз» деб, кулиб қўя қолган эди. У ҳозир бир кўнгли бу гапни Ҳафиз Мирзамуҳамедовичга айтмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо иккиланиб қолди: «Бошқармадаги аҳволни Қутбиддин ака орқали билгандан кейин айтсам айтарман»,— деган қарорга келди.

— Нимани ўйлапсиз? Бунақа майда-чуйдаларга эътибор бераверманг, мен шунчаки огоҳ бўлиб қўйинг деб айтдим-да! Ҳақ ҳамisha жойида қарор топади!

— Уни ўйлаётганим йўқ, Ҳафиз Мирзамухамедович, шундай зарур ишнинг сунъий равишда чўзилаётганига ҳайрон бўляпман.

— Бўп туради бунақа нарсалар, гоя учун курашишга тўғри келарди. Ҳеч қандай янгилик тўсиқсиз, осонгина ҳаётга сингиб кетавермайди. Янгилик барқарор бўлиши учун эскилик емирилиб, ўрнини унга бериши керак. Бу — диалектика қонуни. Ишингизга муваффақият, Шерали Алиевич!

Ҳафиз Мирзамухамедович ўрнидан туриб, Шералига қўл чўзди. Шерали миннатдорчилик билдириб, кабинетдан чиқди.

Ахборот тўғрисидаги гап унинг хаёлидан сира нари кетмай, кўнглига ғашлик сола бошлади. У қилаётган ишини ҳам йиғиштириб қўйиб, ўйлай бошлади: «Нимасига ўчакишишдийкин?» У ахборотнинг асосий бандларини бир-бир хаёлидан кечирди. Ҳаммаси жойида. Илгари сурилган масалалар ҳисоб-китоблар билан кўрсатилган. «Нимаси уларни шубҳалантирдийкин?» Яна диққати ошди Шералининг. Аммо қанчалик ўйламасин, ахборотнинг бирон ерида чалкашликка йўл қўйганини эслай олмади. Ниҳоят телефон трубкасини кўтарди. Бошқарма номерини терди.

— Алло, бошқармами? Менга ўртоқ Билолов керак эдилар. «Бундай киши бизда ишламайди». Мумкин эмас.— Шерали бир нарсани эслагандай, шошилиб: «Алло, алло! Биёбоний, Қутбиддин ака!— деди кулиб.— Раҳмат! Орадан бир минутча ўтгач:— Салом, Қутбиддин ака, сал бўлмаса сизни бошқармада ишламайдига чиқаришарди. Нима дедиз? Ҳа, ҳа, шунақа экан. «Биёбоний» дегандан кейин танишди. Қалай, ишлар жойидами? Э, шундайми? Бемалол, сиз келасиз-у, вақт топмаймизми? Йўқ, йўқ, кутаман. Ие, нечук йўқлаб қоптилар. Хўп, хўп бўлади.

Шерали трубкани илиб, ўйланиб қолди: «Мени чақиртиришиб нима қиларди энди?» У яна столи устидаги қоғозларни титкилай бошлади. Энди қоғозлар орасидан гоҳ Оғажон, гоҳ Гуревич кўришиб, уни калака қилишаётгандек бўлиб туюлди назарида. Қоғозларни жаҳл билан тортмасига солаётганда, эшик очилиб, Қутбиддин кириб келди.

— Э, ассалому алайкум, Қутбиддин ака, бормисиз! Соғлиқлар жойидами? Қаранг, бу дейман иш билан бўлиб, одамгарчиликданам чиқиб кетяпмиз, шекилли.

— Ҳечқиси йўқ, оғайни, хизматчиликда гина йўқ.

— Шундоқ дейсиз-у, ҳеч бўмаса касални кўришга вақт топиш керак-да.

Шерали шу билан Қутбиддин ўн беш кунча касалхонада ётганида боролмаганига узр сўрагандек бўлди.

— Мана, отдай бўп кетдик,— деди Қутбиддин қўл силтаб, Шералига «парво қилма» дегандай.

— Қай кун Викторни кўргандим, шунақа деб қолди, қачон чиқадилар, десам, эртага деди. Сизларга ишга ўтипти шекилли уям.

— Ҳа, шунақа, Виктор бизга келди, университетдаги Боқизода академиянинг геология бўлимига реферант бўлиб кетди. Ишлар беш, оғайни.

— Майли, беш бўлаверсин. Фақат бизнинг ишлар сира беш бўлмаяптида.

— Бўлади, оғайни! Сизники бешга чиққунча пишиб, қайтиб тушмайдиган бўлади.

Қутбиддин чўнтагидан тутундан қорамтир тусга кирган трубкани олди. Энди тамаки жойлаётганди, Шерали кулди.

— Ие, буниси янгилик-ку! Қуллуқ бўлсин, қачондан буён?

— Доҳийлар тамакини фақат трубкада тортишади, деган эди

биттаси, ўша куниёқ ўйлаб кўрдим: «Нега энди мен газетага ўраб чекишим керак?»

Бирпас кулишди. Қутбиддин Шералига зимдан қараб қўйгач, жилмайиб:

— Ўзларидаям янгиликнинг зўри бор экан, бундоқ айтмайсизам.

— Хўш, нима янгилик экан у?

— Тортинмай айтаверсинлар.

Шерали кулди.

— Ҳа, энди кўплашиб бўйинга тўрвани илишяпти.

— Жуда созда! «Бошни иккита қилмай, бирни икки қилиб бўлмайди», деган экан бурунчилар. Бунда гап кўп, оғайни, тўй қачон?

— Бўп қолар, мана ўзларингиз кўплашиб ўтказиб берасизлар.

— Жуда ўтказамизда, тўй, бўлаверсинчи!

— Раҳмат, Қутбиддин ака! Бошқармада ишлар қалай?— Шерали мавзунга тезроқ ўзига керакли томонга бурмоқчи бўлди.

— Бошқармада тинчлик.— Қутбиддин Шералининг бу саволни бежиз бермаётганини сизди. «Қимдир айтиптида»— кўнглидан ўтказди.— Эшитдингизми, дейман?

— Ҳа, Ҳафиз Мирзамухамедович айтдилар, ўзимам сиздан батафсилроқ билай деб телефон қилувдим.

— Энди, оғайни, гапнинг қисқаси улар разведка ишлари олиб боришни тўхтатишга ҳаракат қилишяпти. Гуревичнинг тутган йўли шу. Ахоборотни эътиросиз қабул қилса, демак изма-из разведка ишларини бошлаб юбориши керак. Бу — уларнинг ўз тили билан: «Биз хато қилган эканмиз, олтинни ёриқлардан излаш номаъқул экан», дегани бўлади. Бу эса ўзига чиқарилган ҳукномани маъқуллашдек гап. Вазиятнинг мушкуллигини тушунапсизми?

— Тушуниб турибман. Аммо давлат манфаатичи?

Қутбиддин кулди. Бизнинг баъзи одамларимиздаги бош иллат ҳам шунда-да, оғайни. Ўз чўнтагига тушадиган бир сўмни давлатнинг минглаб сўмидан афзал билади.

— Ҳа, бу нуқсон бор баъзиларда.— Шерали дераза тоқчасидаги кулдонга маънос тикилиб, ўйланиб қолди.

— Нуқсон эмиш! Иллат бу, ҳа, иллат!— Қутбиддин тамакисини жаҳл билан тортиб, оғиз-бурнини тўлдириб тутун қайтаргач:— Нуқсон эмиш,— деб бош чайқади яна.— Мен сизга дилимдагини айтсам борми,— тутақиб кетди у,— бир дафтарга сиғдиролмайсиз. Давлат фаннинг равнақи учун биз олиб бораётган тажриба-ю, разведка ишларига сарфлаётган пулнинг ҳисобига етиб бўлмайди. Хўш, биз жила бўлмаса қилинган харажатни қоплаяпмизми?— Қутбиддин ўрнидан турди. Унинг тўмтоқ қўли билинар-билинимас қалтирар, жағ мушаклари жимжилоғдай бўртиб лўқиллаётганди. Гугурт чақиб, трубкадаги тамакини ўт олдиргач, кўрсаткич ва ўрта бармоқларини керди-да, орасига бош бармоғини суқиб: «Мана!»— деб кўрсатди Шералига.— Дераза олдига бориб, паға-паға ёға бошлаган қорга қараб туриб, сўзини давом эттирди:— Синтобга бордингиз. Қапчиғайга етмасдан ўнг қўлдаги штольняга кўзингиз тушдими?— Бурилиб савол назари билан қаради Шералига.— Шералидан тасдиқ жавобини олгач:— Хўш, сизнингча уни ким қазиган? Нимага қазиган?— деб савол берди-ю, жавобини ҳам кутмай, фикрини давом эттирди.— Ким қазигани тайин, аммо нимага қазиганини бу ишни бошлаган одамнинг ўзи ҳам билмайди. Хўш, давлатнинг неча миллион сўми кўкка совурилди? Лоақал шунинг бирор минг сўми айбдорлардан ундириб олинди?— Қутбиддин яна уч бармоқ комбинациясини қайтарди.— Мана, ёриқлардан олтин қидираётганларнинг тутган йўллари! Ҳисоб-китобигача тахт қилиб: «Тонналаб олтин мана шу ерда!» деб берган сизнинг ил-

мий хулосангизни эса ўзларини шарманда қилмаслик учун йўққа чиқармоқчи бўладилар, атрофларига «Олим бўлиш шарт эмас, кандидат бўлиш шарт» қабилдаги йўл билан фанга тасодифан кирган битта-иккитани тўплаб, ўзлари тўқиган важ-корсонларни ўшаларга ёдлатиб, сайратадилар. Шунинг отини сиз ҳали нуқсон деб ўтирибсизми?— Қутбиддин «суф сизга» дегандай бош чайқади-ю, бундан атиги бир ойдан сал олдинроқ Павел Иванович ўтирган стулга бориб ўзини ташлади.— Қўйинг, тилимми қичитманг, илон пўстини ташласаям, феълини ташламайди, боя айтдим, гапларимни ёзсангиз битта дафтарга сиғди-ролмайсиз деб, тўппа-тўғри гап бу!

— Илдизига болта уриш керак бу иллатти!

Қутбиддин бошини сарак-сарак қилиб, чуқур хўрсиниб қўйди.

— Уша кўтарган болтангиз ўзингизнинг бошингизга тушишиям ҳеч гап эмас,— деди истехзо билан Шералининг соддалигини таъкидлаш учун.

Шерали ялт этиб дераза токчасидаги кулдонга қаради-ю, ўйла-ниб қолди: бир вақтлар Павел Иванович худди шу стулда ўтириб, токчадаги кулдонни кўрсатиб, Ньютоннинг таъсир ва акс таъсир қонунини гапириб болганди. Шерали чуқур ўйга толди.

— Чўчиб қолдингиз-а?— Қутбиддин жилмайди. Унинг жағ мушаклари анча осойишталаниб қолганди.

Шерали ерга қаради.

— Булар амал қўлимда деб, уни сунистеъмол қилишади, бояги сайроқи омийларигаям, креслони кўрсатиб, хомтама қип қўйишади.— Қутбиддин фикрини якунлагандай ўрнидан турди. Дераза олдига бориб, трубкасига яна тамаки жойлади. Гугурт чақиб, тутатгач:— Хўш, энди сизнинг ахборотингизга келсак,— деб сўзини давом эттирди у,— мен боя айтдим, ўзингизни чақириб, у ёқ бу ёғингизни пийпаслаб кўришади. Буни фронтчасига «жанг олдидаги разведка» дейишади. Хуллас, мана шунақа гаплар, оғайни!

Шерали бош чайқади. Қутбиддин катак-катак қора пальтосини елкасига ташларкан:— Менга рухсат энди, анча ўтириб қолдим. Тагин уйдагилардан балога қолмай, сизам уйлаңадиган одам, шунақа нозик томонларини билиб қўйсангиз ёмон бўлмасди,— деб кулиб хайрлашди.

Шерали уни кузатмоқчи бўлиб, эшик томон юрган эди:

— Унақаси кетмайди, оғайни, камтарлик — инсоннинг зеб-зийнати.— Қутбиддин эшик тутқичига қўл узатди.

Шерали унинг кетидан ҳавас билан тикилиб қолди. «Уша ўша, Қутбиддин ака сира ўзгармайди»— дея кўнглидан ўтказди. Бурилиб иш столи олдига келиб ўтирмоқчи бўлган эди, юрагига сиғмади. Қўл силтаб, илгич олдига борди. Пальтосини олмоқчи бўлиб энди қўл чўзганди, телефон жиринглади.

— Алло! Ҳа, мен, ўзиз тинчмисиз, Мунираҳон! Хайрият. Ҳа, ҳа, ёмонмас. Биласиз-у, хизматчилик. Йўқ, йўқ, бизам жуда соғинганмиз. Ҳа, жоним билан. Қачон?— У соатига қаради.— Жуда бўлади-да. Соат еттида? Хўп, яхши, кутаман, йўқ, йўқ, хайрлашмаймиз.

Шерали трубкани қўйди. Худди шуни кутаётгандек чеҳраси бир қадар ёришди. Пальтосини кийди. Чироқни ўчирди-ю, ташқарига отилди.

Мунира билан институт биноси олдида кўришадиган бўлишди. У ҳам ишдан келяпти. Шерали кўкка қаради. Ҳали-вери қовоғи очиладиганга ўхшамайди. Катта кўчадан келиб бурилган машина фарасидан тушган ёруғликдан кўзи қамашди. Зинадан секин одимлаб пастга тушди. Йўлкадаги дарахт остига бориб тўхтади. Симёғочда хира ёнаётган чироқнинг ёғдусини ҳўл асфальт гўё кўрдим демай, ямлаб ташлаётганди. Йўлка бўм-бўш. Узоқдан тақиллаган пошна овози эшитил-

ди. Шерали бурилиб қаради. Мунирага ўхшамайди. Шу кунларда у хийла тўлишган. Кейинги учрашувда Шерали тўй ҳақида оғиз очган эди, Мунира бошини буриб, ерга қараб турди-ю, ниҳоят жуда паст овозда самимият билан:

— Қайдам, бувим билан гаплашсак яхши бўлармиди,— деди ий-манибгина.

Шерали Қаримни совчиликка юборса, кампир кулиб:

— Эркак совчини умрим бино бўлиб, энди кўришим. Яхшиси куёв тўраниям бошлаб кевур, болам, «културник» қип гаплаша қоламиз,— депти.

Эртаси куни биргалашиб боришди. Чинданам жуда дилкаш, ҳазилкаш, бир гапириб, ўн куладиган кампир экан. Шералига биринчи кўргандаёқ жуда маъқул бўлди. Ош-нондан кейин чой устида кампир гапни лўнда қилди.

— Тўйни қанақа қилишни ўзлариз биласизлар, болам, замонга қараб тўн бичвуринглар. Аммо-лекигин мани битта орзуйим ичимда қоп кетмасин, десала, тўйи саккизинчи март, хотин-қизлар озодлиги кунига ўтқазасила. Чолим тушмагур қанча ялинсамам озодлигимиз кунда мани сираям кўчага опчиқмаганла. Бошқа гапим йўқ,— деб фотиҳага қўл кўтарди.

Қарим билан Шерали кампирнинг шўтқаралигига кула-кула кетишганди ўшанда. Кампирнинг айтган кунигача роппа-роса тўрт ҳафта қопти. Шерали унча-мунча топганини Қаримнинг хотинига берди. Куёв томондан тўйбоши ўша. Ресторанни гаплашишни Қарим ўз бўйнига олган...

— Куттириб қўймадимми?— Муниранинг ёқимли овози Шералини ўзига келтирди. Улар катта кўчани кесиб ўтишиб, Пионерлар саройи рўпарасидаги «Ёш гвардия» кинотеатри томон йўл олишди.

Ўн иккинчи боб

— Вадим Акимович, азизим, наҳотки менга ишонмасангиз...

Вадим Акимович энсаси қотди. Оғажоннинг сўзини бўлди.

— Сиз ўзингизни ўзингиз қийнаяпсиз, азизим! Гап сизга ишонишим ёки ишонмаслигим устида бораётгани йўқ бу ерда.— Гуревич асабини босиш учун дераза олдига бориб, бир зум ташқарига қараб турди. Сўнг қўли орқасида у ёқдан-бу ёққа юриб, сўзини давом эттирди:— Тушунсангизчи, ҳозир ҳаммамизни жиддий ўйлангириб қўйган нарса — мана бу ахборот.

— Стол устидаги папкага кўрсаткич бармоғини бигиз қилди-ю, шу заҳоти гўё у портлаб кетадигандай тез дераза олдига борди яна.— Ахборот бу ерга етиб келмаслиги керак эди, мана гап қаёқда!— Гуревич. Оғажон ўтирган стулга яқинлашди.— Энди тушунгандирсиз йўл қўйган хатойингизни.— Гуревич креслосига келиб ўтиргач, «Жавоб бер!» дегандек ҳамиша ялтиллаб турувчи кичкина кўзларини унга қадади.

Оғажон ўйланиб қолди. Унинг катта-катта чиройли кўзлари ҳеч қандай маъно уқтирмаса-да, аёлларникидек бармоқларини бир-бирига ишқалаши муносиб жавоб қидириб, безовталанаётганидан далолат берарди. Яна бир он шу ҳолатини ўзгартмай турди. Ниҳоят муҳим важ топгандек жонланиб қолди.

— Сиз Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг у томондалигини ҳисобга олмаяпсиз, шекилли, Вадим Акимович,— деди у тўпни ўз дарвозасидан моҳирлик билан қайтарган ҳимоячидек.

Аммо бу гап Гуревични баттар тутақтирди. У Оғажонга «Э, гап уқмас галварс» дегандек бир ўқрайиб қўйди:

— Илмий баҳсда лавозимнинг аҳамияти йўқ, азизим! Нуқтаи назарлар жанги дейди уни. Ҳар ким ўз фикрини моҳирлик билан ўтказишга ҳаракат қилади. Бунинг йўллари эса кўп. Сиз худди ана шунинг уддасидан чиқолмагансиз.

Вадим Акимович!..

— Бўлди. Сафсата сотишга фурсат йўқ!— Соатига қаради.— Соат ўн икки.

Гуревич қўнғироқ тугмачасини босди. Эшикни ҳошиясига товус пати қадалган шляпали ўрта яшар аёл очиб, Гуревичга тикилиб қолди.

— Алиев деган одам келдими?

— Ҳа, ҳозир келиб, киришга ижозат сўраётган эди.

— Айтинг, кирсин!

Шерали кирди. Гуревич узоқ муддат кўришмаган қадрдонини кутиб олаётган одамдек ўрнидан туриб, кабинет ўртасига келди. Қўл бериб кўришгач, столи қаршисидаги креслога ишора қилди.

— Хуш кўрдик, Шерали Алиевич, қани, марҳамат, ўзимиз айтмасак, биз томонларга бир келай демасиз, ахир сиз соғинмасангиз ҳам сизларни жуда соғиниб тураемиз.

Шерали бундай такаллуфларни ортиқча хуш кўрмаслигидан бир оз чимирилиб, Гуревичнинг саволларига расмий учунгина жавоб берди-ю, ўзига кўрсатилган креслога ўтирди. Оғажонга қараб: «Яхшимисиз?» деб бош ирғади. Сўнгра Гуревичга мурожаат қилди:

— Йўқлаган экансиз, Вадим Акимович!

— Аввало мана бу ғоят катта илмий ишингиз билан табрикламоқчи эдик, қолаверса, шу атрофдаги баъзи гапларни ҳам келишиб, орани очиқ қилсак, иш бошлаганда, қийналиб юрмасмикинмиз дедик-да!

— Жуда соз-да, бемалол, тайёрмиз жавоб беришга.

Гуревич силлиқ юзига сохта табассум югуртди.

— Шерали Алиевич, наҳотки бизни терговчи курсисидан кўришни истасангиз, азизим, ахир касбдошлармиз, бир-биримизни тушунишимиз керак.

Гуревичнинг бу тактик усули ҳам Шералига кор қилмади. У «вақтни бекорга ўтказмай тезроқ асосий муддаога ўтайлик» дегандай Вадим Акимовичга маъноли қараб:

— Қулогим сизда,— деди илтифотсизгина расмий оҳангда.

Вадим Акимович Оғажонга кўз қирини ташлаб, ноилж асосий мақсадга ўтишга мажбур бўлди.

— Бизнинг мулоҳазаларимиздан айримлари билан хабардор экансиз,— Гуревич мулойимлик билан гап бошлади.— Мана, Оғажон Даврибековичнинг айтишича,— у Оғажонга «Сен индамай тур» маъносидан қараб қўйди.— Марказий Қизилқумнинг маъданга бўлган истиқболи масаласи илмий кенгашларингизда ҳам анчагина тўсиққа учрапти. Қўплар қарши чиқишти.

Шералининг зардаси қайнади.

— Икки киши,— деди у ва Оғажонга қараб қўйди.

— Фараз этайлик, сиз айтганча бўлсин,— ўта осойишталик билан сўзини давом эттирди Гуревич.— Уша икки киши ҳам фикр айтган-ку, ахир!

— Мен икки киши фикр айтди, деганим йўқ, икки киши қарши чиқишди деяпман!

— Хўш, қарши чиққанининг ўзи фикр билдиргани эмасми?

— Мен бировнинг фикрига қарши чиқмоқчи бўлсам, далиллар билан исботлаб, сўнг ўз фикримни илгари суришим керак, шундайми?

Гуревич одатича қаламни стол устидаги ойнага чертиб туриб, ҳамон мувозанатни сақлаб сўз бошлади.

— Азизим, қарши чиққан одамларнинг фикрини ўзингиз ҳам биласиз, келинг, яхшиси бекинмачоқ ўйнамайлик. Олтин ёриқларда. Улардан узоқ ерларда, гранитлар атрофида олтин қидиришнинг нима кераги бор?

Шерали қизишиб, луқма ташлади.

— Қани... Қани... ўша сиз айтган ёриқлардаги олтин?

— Ҳамма гап ана шунда, азизим! Уни қидириб топишимиз керак.

— Сизнингча, бутун Урта Осиёдаги ёриқларни бир бошдан қазиб чиқиш керакми?

— Нега энди бутун Урта Осиёни бўларкан. Ўз еримиз ҳам етарли. Яхшиси, келинг, кучларни бирлаштирайлик, бақамти иш олиб бораёйлик! Олтин ёнбошимизда, Урта Осиёни кезиб нима қиламиз.

— Мен худди шу олтинлар тўғрисида ахборот бердимиз сизга!

— Азизим, наҳотки ҳануз битта ҳақиқатни тушунмасангиз, сиз айтаётган конлардаги олтинларни ота-боболарингиз мисқолигача олиб бўлишган.

— Эски хониш.

— Йўқ, азизим, Москвадаги йирик геолог олимларнинг кейинги хонишларини тингламаганга ўхшайсиз бўлмаса!

— Москвадаги йирик геолог олимларнинг адашмасликка кафолатномаси бор деб айтдимиз сизга биров?

Масала чуқурлашиб бораётганини кузатиб турган Оғажон гапга аралашди.

— Дўстим, назаримда қизишасиз! Бундай масалаларни қизишмай, теран ақл ва совуққонлик билан ҳал этмоқ даркор. У ёғини сурштирсангиз, сиз илгари сураётган назарий масалаларда ҳам қарама-қаршиликлар бор.

— Чунончи?— Шерали яна қизишиб, кўзларини жаҳл билан Оғажонга қадади.

— Чунончи дейсизми?..— Оғажон қошларини чимириб, пешонасини силаб туриб бирпас ўйланди-да, хотиржамлик билан сўзини давом эттирди:— Чунончи, сизнингча, магма ён жинслардан олган моддаларни ўз эритмалари ва моддалари билан қўшиб, руда конлари ҳосил этади. Хўш, магманинг ён жинсларга таъсиричи? Наҳотки сиз буни инкор этсангиз? Умуман, бу фикрлар айтилган, мана ҳозир сизга шундай мўътабар киши кучларни бирлаштириб, бақамти иш олиб бораёйлик деяптилар. Одам деган гапга ҳам кўниши керакда, ахир!

Шерали бирдан тутақди, ўрнидан туриб, Оғажонга мурожаат қилди:

— Сизнинг гапингизга қулоқ солишни қайси ҳуқуқ билан мендан талаб этаёсиз? Бунинг учун сизда менинг олдимда обрў ва эътиҳод бўлиши керак. Мен эса бу фазилатларни сизда кўрмаймман. Сиз мансабпараст... Мансаб ва юксак мукофотларнигина ўйловчи сохта олимсиз!

— Мен сизнинг бу ҳақоратингизни тек қўймайман, коммунистсиз, партия ташкилоти олдида жавоб берасиз!

— Сизга бу гапларни мени кечиринг деб айтганим йўқ, Оғабек Даврибекович, осмон қўлингизда бўлса, ташлаб юборинг... Хайр, Вадим Акимович!

Шерали шундай деди-ю, хонадан чиқиб кетди.

Гуревич ўрнидан турди. Дераза олдида бориб, сочини бармоқлари орасига олиб титкилай бошлади. Асабини босолмай:

— Галварс,— деди ўзича, сўнг Оғажонга юзланди.— Сиз ҳам ялпайиб ўтирмай, ҳаракатингизни қилинг. Қачондир шундай бўлиши

аниқ эди ўзи. Энди гафлатда қолманг. Тезда бориб, боя айтган тадбирингизни амалга оширинг! Боринг, фурсатни қўлдан бой бермай, темирни қизғида босинг.

Оғажон шошилиб ўрнидан турди. Эшик тутқичига қўл узатган эди, Гуревич уни тўхтатди.

— Айтгандай,— Оғажонга яқинлашиб, овозини пастлатиб гапир бошлади.— Сиз Исмоиловни танийсизми? Институтда ишлайди, лаборатория мудури.

Оғажон қошларини чимириб, ўйлана бошлади. Ниҳоят:

— Ҳа, ҳа, Исмоилов... оти... Мирзо. Ҳа, Мирзо Исмоилов, ғилоф бандасини эслатадиган киши.

— Биз учун бунинг аҳамияти йўқ: ғилоф бандасими, худо бандасими, уни ўз бандамиз қилишимиз керак, уқдингизми? Бу одамнинг божаси академияда дурустроқ лавозимда ишлайди деб эшитаман.

— Фикрингизни тушундим, Вадим Акимович, ҳамма нарсани айтганингиздай бажо келтираман.

Гуревич бурнига қўндирилган пенесини олиб, дастрўмоли билан пешонасига тепчиб чиққан тер резаларини артди. Сўнгра Оғажонга яна бир нарса демоқчи бўлиб чоғланди-ю, негадир қўл силтади. «Кетавер» дегандай бош ирғади. Оғажон кабинетдан чиққач, стол устидаги ахборотни пастки тортмаларидан бирига тиқиб қулфлади-ю, ўрнидан турди. Хонанинг у ёғидан бу ёғига юрди. Бир нарсани эслагандай соатига қараб олгач, шошилишч чиқиб кетди.

Навбатдаги нохуш хабар Шералини жиддий ўйлантириб қўйди. Академияда Шералининг ишини пландан ўчириб ташлашипти.

Шерали хонасини қулфлади-ю, директор қабулхонасига чопди. «Геология юлдузи»га мурожаат ҳам қилмай, кабинет эшигини тортди. Берк. Ҳайрон бўлиб, секретарь қизга қараган эди, у маънос кўзларини деразадан узмай:

— Ҳафиз Мирзамухамедовични боя касалхонага олиб кетишди,— деди синиқ овозда.

— Нечук? Эрталаб соппа-соғ эдилар-ку!

— Ҳа, эрталаб соппа-соғ эдилар, ҳатто ишга келганларида, худди сизнинг ўрнингизда туриб, Эшбой Норбоевичга: «Чолга ўхшайсизлар-а? Бундоқ мандан ўртак олсаларинг бўлмайдимми? Қаранг, борган сари ёшаряпман, спорт билан шуғулланиш керак, оғайни!»— деб ҳазил ҳам қилгандилар. Бирор соат ўтдими-йўқми ичкаридан «тарақ» этган овоз эшитилди. Юрагим ҳовлиқиб югуриб кирсам, ўзларидан кетиб йиқилиптилар. «Тез ёрдам» чақирдик. Стационарга олиб бориб ётқиздик. Бўган гап шу. Яна деразага тикилиб қолди.

Шерали қабулхонадан чиқиб, рўпарадаги эшикка кирди. Директор ўринбосарига вазиятни тушунтирган эди, у елка қисиб:

— Хабарим йўқ, Шерали Алиевич, мавриди келса суриштираман,— деб қўя қолди қуруққича қилиб.

Шералини бу билан тинчлантириб бўлмасди, албатта. «Мавриди келса» эмас, ҳозир, шу бугун, йўқ, шу соатнинг ўзида узил-кезил ҳал қилмоқ даркор бу масалани. Тўппа-тўғри академияга бориш керак, бирдан-бир тўғри йўл шу. У ёғи нима бўлишини кўрамиз!» Шерали кўнглидан шуни ўтказди-ю, кўчага отилди. У академияга боряпти-ю, хаёлида минг бир фикр: Қабул қилишармикин? Бугун қабул кунимас, дейишсачи? Нега директор ё жуда бўлмаса ўринбосарга мурожаат

қилмасдан тўппа-тўғри бизга келдингиз? Сиз бораверинг, суриштирамиз... Ариза ёзиб қолдингиз...

Шерали бу фикрларнинг ҳар бирига яна ўзича алоҳида-алоҳида жавоб ҳозирлар, аммо буларнинг бари ўзи тўқийётган тахминлигини билгани учун юраги ҳовлиқиб, қадамни тезлатарди. Ниҳоят етиб келди. Ҳозир Шерали назарида бундан ҳам зарурроқ, бундан ҳам обрўлироқ идора йўқдай эди. Эшикни эҳтиётлик билан очиб, ичкарига кирди. Бурчакка қўйилган эски стол ортида ўтирган навбатчи чол савол берди:

— Сизга ким керак эди?

Шерали ўйланиб қолди. Бирдан Боқизодани эслади.

— Латиф Боқизода!

— Ҳа, иккинчи қават, чапда.

— Раҳмат!

Шерали зинадан кўтариляпти-ю, оёқлари чалишиб, зўрға судралар, зиналарнинг эса кети кўринмасди. Мана, у чап томондаги эшикка ҳам етди. Нафасини ростлаб, костюмининг у ёқ-бу ёғини тузата туриб, пальтосиз, бошяланг келганини сездди. Ниҳоят эшикни очган заҳоти:

— Мумкинми?— деди.

— Э, ўртоқ Алиев, келинг, қани, ўтиринг, яхшимисиз, соғлиқлар дурустми? Ишлар жойидами?

Боқизода бераётган саволлардан биронтаси унинг қулоғига кирмас, хаёли ҳозирги вазиятда қандай йўл тутиш режасини тузиш билан банд эди. Ниҳоят Боқизоданинг иккинчи марта қилган мурожаатидан ўзига келди-ю, стол олдидаги стулнинг бир четига омонатгина ўтирди.

— Хўш, хўш, келсинлар, қандай шамол учирди биз томонларга?

— Ҳизмат, сизни бир кўрай деб келгандим.

— Жуда соз, жуда соз,— Боқизода кўзойнагини пешонасига кўтариб қўйиб, Шералига тикилди.— Институтда ҳамма ишлар жойидами?

Шерали мақсадга ўтди.

— Мени ишим негадир пландан тушиб қолипти. Шунга келгандим,— деди тоқатсизланиб.

Боқизода таажжублангандай бир-икки бош чайқади-ю, кўзойнагини жойига тушириб, ўнг тортмасидан бир даста қоғоз олди. Улардан баъзиларини кўздан кечириб бошлади. Бу қоғозлар орасидан мўлжалидаги нарсани тополмади, шекилли. Дераза ёнидаги ойнабанд сариқ шкафни очди. Турган жойида бир-иккита қоғоз папкаларни титкилади. У ердан ҳам ҳеч нарса тополмагач, жойига келиб ўтирди-ю:

— Сиз бу гапни қачон эшиттиз?

— Ҳозир.

Боқизода ўйланиб, кун санай бошлади. Сўнгра ўта хотиржамлик билан Шералига юзланди.

— Планнинг ман кўрган вариантларидан биронтасида сизнинг ишингизни учратолмадим. Бирдан-бир дастлабки вариант мудирнинг қўлида. Аммо у киши командировкадалар. Бир-икки ҳафтадан кейин хабар оларсиз.

Шералининг бошидан биров совуқ сув қуйгандай бўлди. Бир қайнаб келди-ю, яна ўзини босди. Тўсатдан хаёлига келган фикрни Боқизодага айтди.

— Балки илмий секретарга мурожаат қилиш керакдир?

Боқизода Шералидан бу саволни кутмаганиданми ёки иззат нафсига тегибми, иш қилиб ғалати бўлиб, бир-икки томоқ қирди-ю, кўзойнагини пешонасига кўтариб:

— Мен сизга айтсам, инкам,— дея сўзларининг ҳар бирига алоҳи-

да ургу бериб гапира бошлади.— Умуман, сизни мен ҳам қабул қилишим мумкин эмас. Директорингиз, жуда бўлмаганда у кишининг ёрдамчилари келиши керак эди. Аммо... мен... биласиз сизга нисбатан бўлган муносабатимни, энди у ёғини ўзингиз биласиз, укам!

Шерали йўл қўйган хатосини тузатишга ҳаракат қилди.

— Мен балки илмий секретарга сиз орқали мурожаат қилсакмикин, деяпман.

Боқизоданинг чеҳраси ёришди. У астойдил ўйланиб, муҳим бир гап айтиладигандай шивирлади:

— Менга ариза ёзиб қолдиринг, керак вақтда сизни чақираман.

Шерали нима қиларини билмай қолди. Ариза ўз оёғи билан поғоналаб боргунча оламжаҳон вақт ўтади. Унгача темаларга маблағ ажратиш поёнига етади. «Нима қилиш керак?» Шерали шу саволни хаёлидан ўтказиб, ҳали бир қарорга келмай:

— Мана қоғоз, ҳув ана у столга ўтиб, ёза қолинг,— деб бир варақ қоғоз билан ручка узатди Боқизода.

Шерали шоша-пиша аризани ёзиб берди-ю, хайрлашиб, коридорга чиқди. Илмий секретарь қабулхонасига ўтди. Илмий секретарь касал, бирон ҳафтасиз ишга чиқмаслигини айтишди. Ноилож институтга қайтди. Кейинги бир ярим ҳафта тўй тараддудиди ўтди. Ўзи истагани тақдирда ҳам Шерали бу масалада бирор натижага эришуви қийин, чунки ҳамма кўчаларнинг боши берк эди.

□

Дарахтлар куртак отиб, анча бўртиб қолган бўлса-да, ҳаво рутубатли. Ҳали ернинг захри қочгани йўқ. Ҳовлисидаги ойнабанд айвонда ўтирган Оғажон майдалаб ёғаётган ёмғирдан кўз узмай, кетма-кет папирос тутатмоқда. Кейинги ҳафталарда Шералининг илмий ишига қайси йўл билан бўлмасин ғов солиш борасида кўрилган тadbирлар анча самарали ўтаётганига қарамай, Оғажоннинг юраги негадир ғаш. Шерали билан ўртасида бўлиб ўтган ўша очиқ тўқнашувдан кейин орадан салкам бир ой ўтди. Партия ташкилотига берилган ариза Шералининг тақдирини узил-кесил ҳал қилади, у ишдан ҳайдалмаса ҳам, партиявий йўл билан жазоланади, бу эса Шералининг обрў-эътиборигагина таъсир этиб қолмай, ўзини ҳам анча бўшаштириб, шаҳдидан қайтариб қўяди, деб ўйлаган эди Оғажон. Ишлар у айтганчалик натижа бермади. Партбюро Оғажоннинг аризасини тафтиш этиш юзасидан комиссия тузди. Комиссия аъзоларининг сира шошилмай иш тутиши ҳали-вери аниқ бир хулосага олиб бормаслиги аниқ эди. Бинобарин, Оғажон Гуревичнинг таъна-тазарруларидан кейин баъзи амалий чораларни кўришга мажбур бўлди.

Латиф Боқизода билан Мирзо Исмоиловнинг Оғажонникига кириб келиши ҳам шу билан боғлиқ эди.

— Э, кесинлар, Латиф ака, хуш кўрдик, хуш кўрдик. Қани, бу ёққа.— Оғажон Боқизодани столнинг тўрига ўтқизиб қўйгач, Мирзо Исмоиловга юзланди.— Қани, қани, ўзлари ҳам примизининг ёнларига ўта қолсинлар.

— Э, азизим, ўзларидан, сиздан юқорилашсак бўлмас.— Мирзо Исмоилов одатича ён-верига қараб олгач, чийиллаб гапирди.

— Баҳузур, баҳузур, мен у-бу олиб тураман. Шу ер қулай,— дея Оғажон эшикка яқинроқ стулга ўтирди-ю, Латиф Боқизода томон энгашиб, шивирлади:— Ўзларига «от ёғи»нинг жуда антиқасини олиб қўйганмиз, қиттак-қиттак ичворайлик қаршилиқ бўлмаса.

Оғажон коньякнинг олий навини шундай деб аташини Латиф Боқизода биларди. Бир эмас, неча марталаб шакаргуфторлик қилиб ўтириб, Оғажоннинг «от ёғи»дан тотигани учун ҳозирги таклифдан мамнун жилмайди.

— Одамнинг дилидагини топасизда, Оғажон! Ишқилиб биз кексаларнинг дилини топсангиз кам бўлмайсиз.— Латиф Боқизода Мирзо Исмоиловга кўз қисиб қўйиб кулди.

Оғажон бақалоқ шишадаги коньякдан учинчи марта рюмкаларга қуя туриб:

— Ишлар бўляптими?— деб савол назари билан тикилиб қолди Боқизодага.

Боқизода коньякдан сузила бошлаган кўзларини Оғажонга тиканча бирпас жилмайиб турди-да:

— «Ми»сини олиб ташланг, иним Оғажон. Модомики Вадим Акимович айтган эканлар — бу биз учун қонун. Ҳозиргача бу мўътабар зотнинг айтганлари икки бўлган эмас. Каминанинг юраги тепиб турар экан, Алиевнинг иши биронта планга яқинлашмайди, маблағ ҳам ажратилмайди.— Боқизода чап кўкрагига уриб қўйди.

— Офарин, Латиф ака, сиз у ёқдан, биз институтдан,— Оғажон Мирзо Исмоиловга маъноли қараб олди,— чора-тадбир кўриб турсак, ҳамма иш ўзингиз айтгандай, мўътабар Вадим Акимович чизган чизикдан кетаверади.

— Албатта, Оғажон Даврибекович, албатта!— чийиллади Мирзо Исмоилов.— Биз комиссияга янги материаллар ҳам топиб бердик.— Исмоилов Боқизодага ғурур билан қараб, кулиб қўйди.

— Қандай материал экан у, билсак бўладими?— Боқизода Исмоилов томон энгашиб, қулоғини яқинроқ тутди.

Мирзо Исмоилов бир-икки томоқ қиргач:

— Беш-олти йил илгари университетнинг бир лаборантини Бурчмуллада ўласи қилиб тутиб олиб урган экан,— деди сирли оҳангда.

— Топдингизми ўша одамни?

— Ие, топишам гапми, олдига қоғоз-қалам қўйиб ёздирибам олдим,— Оғажоннинг саволига унинг тумшуғи тагига бориб жавоб берди Исмоилов.

— Э, ўлманг, бу ишингиз қойил, ширгуручга мой бўпти.— Боқизода Исмоиловнинг елкасига қоқиб қўйди.

Оғажон мамнун илжайиб, шишага қўл чўзди.

— Қани дўстлар, бу гапга биттадан оппоқ олмасак увол!

Оғажон рюмкани стол устига қуя туриб, Боқизодага юзланди.

— Сиз эътиборли одамсиз, Латиф ака, комиссиянинг баъзи аъзоларига ҳам таъсир кўрсатишнинг иложи бўлмасмикин?

Боқизода кулди.

— Ешсизда, иним, ёшсиз! Аҳир бунақа гапларни айтиб бўладими!— У шундай деб олдида турган бўш рюмкани Оғажоннинг олдига суриб қўйди...

Оғажон меҳмонларни кузатиб, энди қайтиб айвонга кирган эди, бурчакдаги телефон жиринглади.

— Эшитаман! Э, салом, Вадим Акимович, соғлиқлар дурустими? Раҳмат, раҳмат! Йўқ, йўқ, ҳаммаси жойида, ҳозир кетишди.— Қелишганимиздек ҳар иккаласини таклиф этган эдим. Хушxabар дейсизми? Жуда борда. Ҳа, ҳа, ҳаммасини айтаман. Ҳозир дейсизми? Жоним билан, елдай учаман. Ҳа... айтгандай, ана ундан... «от ёғи»дан олайми битта, антиқасидан. Раҳмат! Бўлди! Мана, кетдим!

У трубкани илди-ю, уйга кириб кийинди. Сервантдаги бақалоқ шишадан битгасини қўлтиғига қистириб, кўчага чиққанида, ёмғир анча тезлашган, йўл чеккаларидаги ариқларга шариллаб оқаётган эди.

Шерали партия мажлисидан чиқиб, энди кетмоқчи бўлиб турганида, унинг кабинетига Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг ўзи кириб келди.

Қўлида папирос. Шералининг рўпарасига келиб, елкасига қўл ташлади. Унинг папирос тутиб турган бармоқлари титрарди.

— Хафа бўлманг, Шерали. Энг муҳими руҳингизни туширманг. Тош ҳамиша мевали дарахтга қараб отилади. Райком вакили ҳам сизга берилган жазога қарши. «Райкомдагиларни хабардор қиламан, иложи бўлса, район партия комитетига ўзлари бориб секретарга учрашиб қўйсинлар»— деди.

Ҳафиз Мирзамухамедович бир сапчиди-ю, ўнг қўлини кўкрагига босганча ёнидаги стулга ўтириб қолди.

— Сизга нима бўлди, Ҳафиз Мирзамухамедович? Шерали жон ҳовурида уни суяб туриб сўради.

Ҳафиз Мирзамухамедович индамай бош чайқади-ю, стол устида турган графинга ишора қилди. Шерали графиндаги сувдан стаканга қўйиб, Ҳафиз Мирзамухамедовичга тутди-ю заъфарон бўлиб, докадек оқарган юзига тикилиб қолди. Ҳафиз Мирзамухамедович сувдан бирикки ҳўплагач: «Кўрқма» дегандай қўлини силкитиб қўйди.

Кейинги ойларда Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг ўзига келиши қийин бўлиб қолди. Врачлар назоратида енгил-елпи ишлашга рухсат берилди. Шубҳасиз, бундай вазиятда Шерали уни ўз ташвишлари билан безовта этгиси келмас, бутун оғирликни ўз бўйнига оларди. Қуни кеча у Ҳафиз Мирзамухамедовичдан хабар олиб келган бўлса-да, бугунги партия йиғилишини ҳам, кейинги кунлардаги нохушликларни ҳам билдирмаган эди. Афтидан ўзи институтга телефон қилганда айтишганга ўхшайди. Йиғилиш бошланишига ўн минут қолганда кириб келди.

Шерали хона бурчагида турган иккинчи стулни олиб келиб, Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг ёнига қўйиб ўтирди. Орадан ўн беш минутлар ўтди. Ҳафиз Мирзамухамедович оғир хўрсиниб, ўрнидан турди. Шерали ҳам ўрнидан туриб, унинг қўлтиғидан ушлаган эди, Ҳафиз Мирзамухамедович «ҳожати йўқ» дегандек бош чайқаб, дераза олдига бориб туриб қолди.

— Райкомда ҳам ҳал бўлмаса, тўғри шаҳар партия комитетига чиқинг, Шерали Алиевич!— Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг ташвишли овози бирдан қалтираб кетди.

Шерали шоша-пиша:— Хўп бўлади, Ҳафиз Мирзамухамедович, сиз асабингизни бузманг, хотиржам бўлинг, ҳаммаси ўрнига тушади,— деди ташвишланиб.

Ҳафиз Мирзамухамедович бошқа ҳеч нарса демади. У қовоғини солганча, хонадан чиқиб кетди.

Орадан бир неча ҳафта ўтди. Масала район партия комитетига қайта кўрилиб, ҳақ жойида қарор топди. Шерали илмий тадқиқот ишларини қунт билан давом эттира бошлади. Аммо уни ҳаётга татбиқ этиш, топган конларни разведка қилиш ва ишга тушириш масаласида гоҳ бир ерда, гоҳ бошқасида тўғаноқ қўя бошлашди. Оғажонлар энди яширин «жанг»га ўтдилар.

Бу аҳволда узоққа бориш қийин эди, албатта. Шерали шаҳар партия комитетига мурожаат қилди.— Уч-тўрт ойлик текшириш кутилган натижа бермагач, Марказий Комитетга ариза берди.

Орадан ўн беш кун ўтар-ўтмас, масала Марказий Комитетнинг фан бўлимида атрофлича муҳокама этилди. Йиғилиш сўнгида бўлим мудирини эртага соат тўртда Марказий Комитет секретари қабулида бўлишларини маълум қилди.

Бу кун Шерали ҳаётида сира унутилмас из қолдирди. Масала бўлимдаёқ ойдинлашган, яқин орада қилинадиган ишлар аниқ белги-

ланган эди. Аммо секретарь ҳузурида Шерали назарида бу масаланинг туб моҳияти янги қирраси билан жилоланди.

Бу учрашув баҳор кунларидан бирида бўлган эди. Белгиланган вақтга ярим соат бор. Шерали анҳор бўйида сабза ура бошлаган майса-гиёҳларга завқланиб боқиб турибди. Сувдан эсаётган майин шабада сочларини силаб-сийпаб, кўнглига ором берарди. Энг мусаффо ҳаво, энг мўътадил иқлим назарида шу жойдан бошланадигандай туюлди. У атрофга суқланди. Энди барг ёзаётган дарахтлар кўзни қувнатиб, жимирларди. Шерали соатига қараб, оҳиста юрди. Катта кўчани кесиб ўтиб, ҳашаматли бинога яқинлашди. Унинг ойнабанд эшигидан ўтиб, лифт кабинасига киргач, олти рақамли тугмани босди.

Қабулхонада одам кўп. Тайинланган кишилар беш-ўн минут олдин жамулжам бўлишган эди. Шерали ичкарига кириши билан дераза олдида турган Ҳафиз Мирзамухамедовични кўриб, чеҳраси янада ёришди. Директор уни имлаб чақирди. Шералининг юраги негадир «дук-дук, дук-дук» ура бошлади, у болалардек энтиқиб, ҳаяжонини босолмас, қуруқшаб қолаётган лабларига дамодам тилини тегизарди.

— Ассалому алайкум, Ҳафиз Мирзамухамедович, қалайсиз, саломатлик яхшими?— Ҳамон энтиқиб мурожаат қилди.

— Раҳмат, ўзингиз қалайсиз, чарчамайяпсизми?

Шерали Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг бу мажозий саволини тушунди-ю, атрофида одамлар бўлгани учун:

— Жойида, Ҳафиз Мирзамухамедович,— деб маъноли кулиб қўя қолди.

— Қизалоқ муборақ!— Энгашиброқ Шералининг қулоғига шивирлади Ҳафиз Мирзамухамедович.

— Раҳмат!

Шерали яна бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, қабулхонада турганларни ичкарига таклиф этишди.

Шерали кабинетга ҳаммадан кейин кирди. Тўртбурчак ёруғ хонада ортиқча жиҳоз йўқ. Тўғрида иш столи. Қираверишда ўнг қўлда узун стол. Тўрда пахтаси чаман бўлиб очилиб турган бир туп гўза. Ана шу соддалиқнинг ўзи хонага аллақандай жозиба бериб турарди. Секретарь ҳамма билан бир-бир қўл бериб кўришди, ҳар бир кишидан алоҳида-алоҳида ҳол-аҳвол сўради. Шундан кейингина узун стол тўғрисидаги стулга бориб ўтирди. У келишган баланд қоматини ҳарбийлардек тик тутар, қуёш қорайтирган юзи жуда салобатли, чеҳрасида барқ уриб турган табассум ўзигагина хос бир нуронийлик бахш этмоқда эди. Ҳамма ўтириб олгач, у ўрнидан турди. Қўй кўзларини хиёл қисиброқ бир зумгина ўйланиб қолди. Фикрини тўплаб олди, сўнг осойишта, босиқ овозда сўз бошлади:

— Азиз дўстлар! Бугун бу ерда республикамиз геология фани бешигини тебратган, оғир дамларда мунис онадек меҳр-шафқатини аямаган, матонатли отадек уни барча тўсиқлардан мардонавор олиб ўтиб, тараққий эттирган алломалар ўтиришибди. Сизлар олиб борган катта тадқиқотлар туфайли саҳий тоғларимиздан олинган минерал хом ашё дастлабки беш йилликлардаги ғоят улкан вазифаларни ҳал этишимизга хизмат қилди, қудратли индустриямизни барпо этишда биз учун тўтиё бўлди. Сизларнинг матонатли меҳнатларингиз Улуғ Ватан уруши йилларидаги муқаддас ғалабамизни яқинлаштирди. Урушдан кейинги халқ хўжалигини тиклаш йилларида ҳам, сиз, азиз дўстлар, фидокорона меҳнат қилиб, республика геология харитасини янги номлар билан бойитмоқдасизлар.

Қадрли дўстлар, бугун Ватан биздан олтин кутяпти. Аминманки,

биз она-юртимиз, партиямизнинг бу амрини ҳам бажонидил бажаришга қодирмиз! Шундай!

Нотиқ бир зум тинди. Утирганлар орасида жонланиш. Шерали айтилаётган ҳар бир сўзни қалб китобига ёзаётгандек секретардан кўз узмай тингларди.

Секретарь олдидаги қоғозга кўз қирини ташлаб олгач, сўзини давом эттирди.— Сизларнинг қунт билан олиб борган қидирув ишларингиз — баъзи мутахассисларнинг республикада олтин кони йўқ, деган ҳеч қандай назарияга асосланмаган пуч даъволарини чиппакка чиқарди. Бу соҳада Геология институти, шахсан ўртоқ Шерали Алиев олиб бораётган ишлар диққатга сазовор деб ҳисоблаймиз. Биз уни барча воситалар билан қўллаб-қувватлашимиз, Марказий Қизилқумдаги разведка ишларини ҳар қачонгидан кучайтирмоғимиз керак...

Нотиқ тадқиқотчилар топган конларни айтиб, сўнгра олтинга перспектив районларни бирма-бир санаб бераётганда, Ҳафиз Мирзамухамедович Шералини тиззаси билан туртиб, «Гуревичга қара» дегандек имо қилди.

Шерали эшик томон кўз қирини ташлади. Гуревич алланарсаларни зўр бериб ёзар, ҳар замонда ёнида ўтирган тўладан келган сочлари сариқ одамга бир нимани уқтирарди. Шерали бу одамни танимади. У Ҳафиз Мирзамухамедовичга қараб кулди.

Секретардан кейин яна икки киши гапирди, сўнгра марказий комитет фан бўлимининг мудири яқин келажакда амалга ошириладиган аниқ тадбирлар ҳақида сўзлади.

Марказий Комитет биносидан чиққанда, қуёш энди ботаётган, кечки салқин бошланган эди.

Ўн учинчи боб

...Машина Форишга етганда, бир-икки силкинди-ю, мотор ўчиб, тўхтади. Уринбой узр сўрагандек Шерали Алиевичга қараб шапкасини бостириб кийди. Тўлалигига қарамай, чаққонлик билан кабинадан сакраб тушди. Қапотни очди. Бензин йўлини тозалайдиган ричагни бир-икки тортиб, моторни юргизди. Бошда тир-тирлаб турган мотор тарақлаб қаттиқ силкингач, ишлаб кетди. Уринбойнинг чеҳрасига табассум ёйилди. Қапотни мамнун ёпди. Келиб жойига ўрнашиб олгач, газни босган эди, машина бир-икки силкиниб, текис юриб кетди.

— Бензин тортмай қолган экан қурғур, қўрқитворди,— деди Уринбой йўлдан кўз узмай Шерали Алиевичга.

Шерали Алиевич ҳамон хаёл қуршовида. У Темур дарвозаси олдидаги учрашувдан сўнг ҳали ҳам ўзига келмаган эди. Салкам ўттиз йиллик ҳаётига хаёлан разм солди. Унинг икир-чикирларигача хотирлади. Хаёл уфқи қанчалик кенг. У бир зумда олам кезди. Шерали кейинги йилларда очган янги конларни эслади.

Шерали Алиевич мамнун жилмайиб, ортда қолиб кетаётган ям-яшил адирлар, бахмал водийларга суқланиб қараб қолди...

Машина Симузарга анча кеч кириб келди. Конторада ҳеч ким йўқ. Шерали Алиевич қайтиб машина олдига етиб борганда, конторанинг ёнидаги кичкина эшик очилиб, бир аёл кўринди:

— Меҳмон, бир дам тўхтанг!

Шерали Алиевич қайрилиб қаради. Елкасига пўстин ташлаган аёл, афтидан қоровул бўлса керак, чопиб келиб сўрашди.

— Кечирасиз, ўртоқ Алиевмисиз?— Аёл нафасини ростлаб, қоронғида бир Шерали Алиевичга, бир машинага қараб қолди.

— Ҳа, мен!

Аёл севиниб кетди.

— Хайрияте, кетиб қолмасиздан улгурдим, нақ балога қолардим Содиқ Ҳакимовичдан. У киши кутиб-кутиб, сиз келишдан бир нафас олдин кетдилар. «Меҳмонлар келади, уйга бошлаб бор»,— дедилар.

Шерали Алиевич машина эшигини очди, олдинги ўриндиқни кўтариб, аёлга йўл берди.

Аёл пўстиннинг енглари кийиб олди. Машинага чиқиб, орқага ўрнашиб олди.— Укажон, асфальтдан прама пастга тушасиз.— Ҳув ана у чироқларга қараб буриласиз— икки қаватли уйларга.

Машина айтилган жойга етиб келгач, Шерали Алиевич тушиб, ўриндиқни кўтарди. Аёл шошилиб тушиб, чироқ ёниб турган дераза ойнасини чертди. Кимдир пардани кўтарди. «Ҳозир» дегандай бош ирғади. Ҳаял ўтмай, ўрта бўйли, қотма киши чиқиб, Шерали Алиевичга қўл узатди.

— Ассалому алайкум, Шерали Алиевич, хуш кўрдик, хуш кўрдик, манам ҳозир кеп турганим.

— Айттила аямла, салом, Содиқ Ҳакимович, қалай, ўзиз бардам бормисиз?

— Қани, ичкарига!— Содиқжон шундай деди-ю:— Ана энди, халли қаранг,— деб югуриб бориб, рулда ўтирган Уринбой билан ҳам кўриша туриб:— Машина тураверади шу ерда, қани юринг,— деди.

Содиқжон меҳмонларни коридорнинг ўнг тарафидаги залга бошлаб кирди. Ўртага қўйилган хонтахта устида икки-уч тақсимчада конфет, бир чекада ликончада уч-тўртта ёпган нон. Хонтахта атрофига гир айлантириб беқасам кўрпача ташланган.

— Мен ҳозир чой қўяй, уй бемалолроқ бўсин деб келиниз билан ўғилчани ойисиникига жўнатгандим.

— Овора бўлманг, Содиқжон, қани, бундоқ ўтиринг, бирпас гаплашайлик, биз боя йўлда чой ичиб олганмиз,— деди Шерали Алиевич Содиқжонни ташвишга солмаслик учун.

Содиқжон Шерали Алиевичнинг гапларини қўлини кўксига қўйиб эшитди-ю, барибир айтганини қилди. Ошхонага чиқиб, чой дамлади. Қичкина оқ тунука чойнакни кўтариб келиб, хонтахта четига қўйди. Устига сочиқ ёпилган пахта гулли пиёлалардан бирини яхшилаб артгач, чойни қайтарди. Меҳмон иззати бир ҳўплагина қўйиб, чойнинг олдини ўзи ичгач, иккинчи пиёлани Шерали Алиевичга узатди. У пиёлани ола туриб, Содиқжонга зимдан разм солди.

Содиқжон билан яқиндан танишлиги йўғ-у, разведка ишларида бир-икки узоқдан кўрган, ўшанда жингалак сочлари анча қуюқ эди. Энди сочлари сийраклашиб, чаккаларига оқ тушибди. Кўзлари ўша-ўша, одамга ишонч билан боқади. Тез гапиради. Ўтирган жойида ҳам қўли бўшади дегунча, жуда бўлмаса бир нарсани бир жойдан иккинчи жойга олиб қўяди. Ҳамиша ишлаб туришга ўрганган. У чамаси қирқ ёшларда. Университетни тамомлагач, у ерда-бу ерда ишлаб юрди-ю, асосан фаолияти Симузарни разведка қилишдан бошланди. Чаққонлиги, ташкилотчилиги, бунинг устига хийла билимдонлиги туфайли кўпчиликнинг ҳурматини қозонди. Симузар кони очилгач, шу ерда катта геолог лавозимида қолдиришди уни. Меҳмондўст, хушчақчақ, кўнгли очоқ, далиғули бу йигит ўшандаёқ Шерали Алиевичнинг диққатини жалб қилган эди. Симузарда разведка ишлари олиб борилаётганда бир-икки Тошкентга телефон қилиб, у-бунини сўраганидаёқ Шерали Алиевич Содиқжоннинг билими теранлигига ишонч ҳосил этган эди. Қай куни яна телефон қилди. Кондан бир йўла вольфрам ҳам олиш мумкинлигини айтиб, Шерали Алиевичдан ёрдам сўради.

— Қай кунги масала ҳал бўлдими?— Шерали Алиевич пиёладаги чойдан ҳўплаб, сўради Содиқжондан.

Содиқжон бош чайқаб кулди-ю, жавобига шошилмади. Шерали Алиевич бўшатиб берган пиёлага чой қуйиб, Уринбойга узатгач:

— Қаяқда дейсиз!— «Сен олтин олишинг керакми кондан?»— дейишди. «Ҳа»,— дедим. «Олтинингни олавер. Бу ёғига одамларнинг миясини ачитиб, ишдан қолдирма!»— Шунақа жавоб қилишди. Олинган намуналарни яна бир синчиклаб текширттидим. Вольфрам миқдори хийла катта. Юракларим ачишяпти. На чора, олтинни олиб, қолгани ахлатга кетадиганга ўхшаб турипти.

Шерали Алиевич «аттанг» дегандек бош чайқади. Ён дафтарчасига бир нимани ёзиб қўйгач:

— Қани, ёсон-омон Тошкентга етиб борайликчи, уриниб кўрармиз,— деди.

— Раҳмат, Шерали Алиевич, катта бир исрофгарчиликнинг олдини олган бўлардингиз.— Содиқжоннинг кўзлари қувончдан порлади. У яна бир нима демоқчи эди-ю, Шерали Алиевич соатига қараётганини кўриб:— Сизларам чарчадингизлар, қани, марҳамат, нариги уйда ўринларингизни солиб қўйганман, бир чимдимгина ухлаб, ором ола қолинглар энди, дея ўрнидан турди.

Нонуштага чиққанда Шерали Алиевич Содиқжоннинг хотини Садбаргни кўрди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. У шу қадар таажжубланиб қолдики, буни ҳатто Содиқжон ҳам сезди. Ҳайрон бўлиб, Садбарга маъноли қаради. Хотинининг ҳам безовталанаётгани уни баттар ўйлантириб қўйди. Дастурхон устида тўрт кишидан икки кишининг бу ҳолга тушиб қолиши натижасида ноқулай жимлик бошланди. Содир бўлган бу вазиятни ҳар ким ўзича мушоҳада этарди. Садбарг хонтахта устидан чойнакни олиб, ошхонага чиқди. Шерали Алиевич уни зимдан кузатиб, чуқур ўйга ботди. Унинг нигоҳи дераза ортида қорли чўққиларга қадалди. Уринбой нима қиларини билмай, бир-икки томоқ қириб, вазиятни ўзгартириш ниятида бўлса керак, Содиқжонга муружаат қилди.

— Бу ерлардаям баҳор жуда чўзилиб кетаркан-а?— Уринбой ўзи берган қовушмаган бу саволидан уялди шекилли, жавобини ҳам кутмай, уям деразага қараб қолди. Содиқжон Уринбойга «ҳа» дегандай бош қимирлатиб:

— Садбарг, нима бало, чойинг ҳалиям қайнамадими?— дея ўрнидан турди.

Шерали бу исмни эшитиб, бир чўчиб тушди. Ўрнидан туриб, дераза олдига бориб қолганини сезмай қолди. «Садбарг» дея дилида такрорлади у. Шифохонада Сабогулнинг этагини ушлаб, пилдираб юрган қизалоқ! Ҳаёт оқар сувдек тез ўтиб кетишини қаранг!» Кўнглидан ўтган бу фикрни ҳали мушоҳада этиб улгурмай, Садбарг хонага кирди. Эгнидаги сидира пушти кўйлак унинг бир латофатига ўн латофат қўшган эди. Садбарг чойнакни дастурхон устига қўйди. Бошидаги парча гулли оқ дуррачасини тузата туриб Шерали Алиевичга ғалати бир қараб, яна ошхонага чиқди. Хонага Содиқжон кирди. Унинг ҳам чехраси ёришган, нимадандир хурсандлигини катта-катта қора кўзларидан уқиб олиш қийин эмас эди. Уринбойгина театрда спектаклнинг энг қизиқ жойини кўраётгандек ўтирарди.

— Шерали Алиевич, чой совимасин,— деди Содиқжон энди шундай катта олим ўзига олдингидан ҳам яқинроқ бўлгандай.

— Шерали Алиевич Содиқжондаги бу ўзгаришни билмоқчидек синчиклаб қаради-ю:

— Йўқ, йўқ раҳмат, чой бўлса ичдик, тезроқ конторага бора қолайлик энди,— деди. Унинг хаёли паришон. «Туринг» дегандай Уринбойга қараб қўйди-ю, ўзи йўлакка чиқди.

Уринбой ҳам бу ноқулай вазиятдан қутулишнинг йўлини топол-

май ўтирган каби шу заҳоти ўрнидан турди, дераза олдидаги стол устидан шапкасини олиб, бошига бостирди-ю, эшикка чиқди. Содиқжон негадир хонада ивирсиб қолди. У ҳар замонда ошхона томонга кўз қирини ташлаб қўярди. Садбарг Уринбой чиқиб кетгандан кейин энгашиб ботинкасининг ипини боғлаётган Шерали Алиевичнинг ёнига келди. Шерали Алиевич қаддини ростлаган эди. Садбарг жуда мулойим жилмайиб, оҳиста сўз бошлади:

— Кеча пешинда сиззи Темур дарвозасида кўргандаёқ юрагим «жизз» этганди-ю, ботиниб сўраёлмагандим. Суратингизни ойим кўрсатганлар бир неча бор. Эрталаб уйга келсам ўтирибсиз. Ойимларга айтдим...

— А... О...йи...м...ларга... дейсизми?

— Ҳа, ойимларга, у киши шу ерда турадилар, биздан нарироқда.

— Бугун соат олтиларда ойим келмоқчилар, бирров сизни кўриб кетмоқчилар.

Шерали боши билан тасдиқ ишорасини бериб, ташқарига чиқди. Ғалати бир туйғу аъзойи баданини қамраб олди. Сабогул ҳар томондан келиб, уни таъқиб этаётгандек туюлди. Ўзи машина томон юраяпти-ю, хаёли тамоман бошқа ёқда. Қулоғи остида тинимсиз Сабогулнинг овози. Маст одамдай каловланиб, машинага ўтирди-ю, «Кетдик» деди. Уринбой ҳайрон бўлиб, стартерга оёқ боса туриб:

— Содиқжон қоладиларми?— деди.

— Йўқ-йўқ, сўранг, бирга борса керак.

Шерали қорли тоғлар ёнбағирларига тикилиб қолди. Сабогул шифохонада у ётган карават суянчигини ўйнаб турган ҳолатда кўз олдига келди. Уринбой «Содиқжон келдилар» дегандан кейингина ўзига келиб, пастга тушди. Уриндиқни кўтариб қўйди. Содиқжон машинага чиққач, ўзи ҳам унинг ёнига ўтди.

Машина ўйдим-чуқурлардан тебраниб юриб, ўнгга бурилди. Асфальтга чиқиб олгач, Шерали Содиқжондан сўради:

— Жануб томонда разведка ишлари бошландими?

Содиқжон нима деярини билмай, бир нафас индамай турди. Шерали Алиевич асабийлашаётганиданми ё Содиқжон берган саволни эшитмади деб ўйладими, қайта сўради.

— Менимча, йўқ, шекилли...— Содиқжон чайнаиб қолди.

Шерали Алиевич истеҳзо билан кулди.

— Нима, бошланган ёки бошланмаганини аниқ билмайсизми?

Содиқжон бу ноқулай вазиятдан қутулиш учун:

— Ҳозир конторага борганда, шу масаладаям орани очиқ қилиб олмоқчийдим,— деди ийманибгина.

— Қим билан? Мен биланми?— Кесатди Шерали Алиевич.

— Бош геолог билан.

— Нима, у Маъдантепани разведка қилишни тақиқлаб қўйдими?

Содиқжон Шерали Алиевичнинг асабини хиёл бўшатмоқчи бўлди.

— Кейин бир гап бўлар,— деяпти.

— Қизиқ...

Шерали Алиевич бу борада бошқа ҳеч нарса демади.

Контора бир қаватли бинода жойлашган бўлиб, узун коридорнинг ҳар иккала томонидаги хоналар кон хизмати билан боғлиқ цех ва бўлимларга ажратилган эди.

Содиқжон ўнг томондаги учинчи хона эшигини очиб, Шерали Алиевичга йўл берди. Хона жиҳози уч стол, стуллар ва деворга осиллиқ схемадан иборат эди. Қираверишда чап томондаги столга энгашган тўладан келган малла сочли киши аллақандай чизмаларни қўлидаги линейка билан ўлчаётган эди. У хонага кирганларга бош кўтариб,

бетакаллуфгина: «Салом» — деди-ю, яна столга энгашди. Содиқжон Шерали Алиевичга:

— Бош геолог Константин Юрьевич Малигин, — деб таништириди уни.

Малигин истар-истамас қўлидаги линейкани стол устига қўйди. Қаддини ростлади. Унинг қовоқлари шишинқираган, нурсиз кўзларини Шерали Алиевичга қадади. Уни бош-оёқ кўздан кечиргач, «Ким?» дегандай Содиқжонга қаради.

— Шерали Алиевич! — деди Содиқжон кулиб.

Константин Юрьевич ўнғайсизланди шекилли, унинг юзига сохта табассум югурди.

— Кечирасиз, Шерали Алиевич, сизнинг ҳақингизда кўп эшитгандим-у, аммо кўрмагандим. Шахсан танишганимдан гоят хурсандман. У столини ёнлаб ўтди. Шерали Алиевич олдига келиб, жун қоплаган гўштдор қўлини узатди.

Шерали Алиевич Константин Юрьевични эшикдан кирган замонотаниди. Марказий Комитет секретари кабинетда бўлган йиғилишда Гуревичнинг ёнида ўтирган киши шу эди. Қўл бериб кўришди-ю, аммо ҳали Константин Юрьевич жойига бориб ўтиришга улгурмай, машинада келаётиб, Содиқжонга берган саволини қайтарди.

— Коннинг жанубий қисмида қидирув ишлари олиб борилмаётганини қандай тушунса бўлади?

— Қўл тегмаяпти. — Бош геолог Шерали Алиевичга тик боқолмай, лоқайдлик билан жавоб берди-ю, тортмасидаги аллақандай қозларни титкилай бошлади.

— Қўл текканда коннинг қайси қисмида иш олиб бормоқчисизлар?

Бош геолог бу саволга жавоб бергиси келмади шекилли, бош қашиб гўлдиради.

— Билмадим, бирор топшириқ бўлар...

Бош геологнинг совуққонлик билан мужмал жавобидан Шерали Алиевич тутақиб кетди.

— Очилган ва тахминий қидирув ишлари олиб борилган жанубий разведка қилмай, тамоман ўрганилмаган жойларда иш олиб бориш ким учун зарур бўп қолди?

— ...

— Наҳотки коннинг шимолий қисмида иш бошлашни топширган одам ишга давлат нуқтаи назаридан қараш шахсий манфаатдан зарурроқ эканлигини унутса? Ахир бу била туриб халқ маблағини кўкка совориш-ку!

Боядан буён гапга аралашмай ўтирган Содиқжон Шерали Алиевични тинчлантirmoқчи бўлди.

— Шерали Алиевич, биз бу масалани «Самарқандгеология» трес-ти олдига қўйиб, яқин кунлар ичида албатта ҳал қиламиз, хотирингиз жам бўлсин.

Шерали Алиевич Содиқжонга истеҳзо билан қараб қўйди-ю, сўнг кулди.

— Йўқ, ўртоқ катта геолог, — деди у ҳамон ўзини босолмай тутақиб, — биз бу масалани Геология министрлиги олдига қўямиз. Министрлик «янги кон очдим» деб, кўкрагига муштлаб, эвазига хайру эҳсон кутаётган азаматни топиб, адабини бериб қўйсин!

У шундай деди-ю, зимдан Константин Юрьевичга қаради. Константин Юрьевич, анча саросимага тушган, аммо сир бой бермаслик учун ўзини ҳар хил майда-чуйда ишларга алахситар, Шерали Алиевич берган саволларга қисқа жавоб бериб, унинг кўзига қарамаслик-

ка тиришарди. Шерали Алиевич бу одам билан ортиқча гаплашиш бефойдалигини тушуниб, Содиқжонга мурожаат қилди:

— Қани, кетдик бўлмаса, Содиқжон, штольняням кўрсатмоқчи эдингиз, шекилли.

— Ҳа, ҳа, бош устига, марҳамат,— дея ўрнидан турди Содиқжон.

Улар конторадан чиққанда, тоғ чўққиларида парча-парча қора булутлар чарх урар, шивалаб ёғаётган ёмғир асфальтга сиғмай, йўлнинг икки четига сирғалиб тушаётган эди.

Штольня олдида Шерали Алиевич билан Содиқжон каскаларни кийиб, ичкарига киришди. Айланаси салкам етти метрга борадиган штольнянинг ўнг томон девори орасидан кварц томири ичкарига қараб кетган. Томир бурилган жойларда тўрт юздан ортиқ штрек очилган бўлиб, ҳамма нарса қимматли нодир маъданни олишга тахт қилиб қўйилган эди. Шерали Алиевич штольнянинг ярмидан ўтганда, вагонеткани тўхтатиб, пастга тушди. Кварц томирларга деярли жипслашиб, лупада қарай бошлади. Ён дафтарчасига алланималарни ёзди, сўнг ёнидаги штрекка шўнғиб кетди.

Шерали Алиевич деярли бутун штрекларни бирма-бир кўздан кечирди.

Улар штольнядан чиққанларида, этни чимчилайдиган аччиқ шабада эсаётган эди. Ёмғир тинган, булутлар ҳали тарқаманган. Шерали Алиевич соатига қаради. Беш ярим. Содиқжондан нимани баҳона қилиб ажралишини билмай турганида, унинг ўзи мурожаат қилди:

— Шерали Алиевич! Кечирасиз, кўнглингизга келмасин, бир-икки соатли ишим бор эди, геология цехимизда йиғилиш тайинлагандик.

— Бемалол, ишингизни қилаверинг, Содиқжон, биз мана, Уринбой акангиз билан сайри табиат қилиб турармиз,— деди Шерали Алиевич қулай вазият вужудга келганидан қувониб.

Содиқжон хайрлашди. Шерали Алиевич машинага ўтириб:

— Маъдантепага!— деди Уринбойга. Унинг овозида синиқлик, айни чоқда ҳаяжон бор эди.

Машина асфальт йўлдан ғизиллаб бориб ўнгга бурилаётганда, Шерали Алиевич уни тўхтатди.

— Сиз энди уйга бориб, баҳузур дам олинг, Уринбой, йўл анча қоқиб қўйган сизниям. Бу ёғига секин юриб, ўзингиз айлантирган жойларни бир кўриб, кейин уйга борарман,— деди Шерали Алиевич машинадан тушаркан.

Уринбой бош қимирлатиб, икки қаватли уйлар томон бурилгач, Шерали Алиевич ўнг томонга қаради. Бояги булутлар галаси тарқабди. Мис баркашдек қизарган қуёш уфқда бир кўринди-ю, ғарб томонга ёнбошлай бошлади. Унинг қизғиш нурлари атрофи тоғ билан ўралган Симузарнинг бир хилдаги оппоқ шинам уйлари устида пуштиранг товланди. Лаҳза ўтмай, ғойиб бўлди. Аммо ҳали қоронғи тушмаган, одам одамни танийди.

Шерали тепаликка тикилиб қолди. Шарқираб оқётган сув шабадаси сочларини ҳар томонга тортқиларди. Атрофга қаради. Узоқдан хотин киши кўринди. Шу томонга келяпти. Бошидаги дуррачасининг рангини ажратолмади. Эғнида анчагина узун кофта. Аёл симёғоч тагига етганда Шерали Алиевичнинг юраги ҳовлиқиб, шоша-пиша яна бир қараган эди, эти жимирлади. Келаётган аёл Сабогул эди. Аниқ таниди. Бурилиб уй томон кетмасин деб, истиқболига чиқди. Сабогул қадамини секинлатди. У ҳам таниди шекилли, безовта эди. Шерали Алиевич қадамини тезлатиб, Сабогулнинг рўпарасига келиб тўхтади.

— Салом, Сабогулхон,— ўзи ҳам пайқаманган ҳолда аранг гапирди Шерали Алиевич.

— Салом, Шерали ака! жавоб қайтарди у ўша таниш ва ёқимли овоз билан. Ҳамса чиройли оппоқ қўлини Шералига узатди.

Шерали Алиевич бу нозик қўлларни бундан салкам ўттиз йил муқаддам ушлаган эди. Ҳозир қайта кафтига олиб сиқаркан, юраги гупиллаб уриб кетди. Кафтидаги нозик қўл унинг бутун вужудини титратмоқда эди. Шерали ҳам, Сабогул ҳам бир-бирларига жимгина қараб қолишди. Ниҳоят Шерали Алиевич Сабогулнинг қўлини қўйворди. Аммо бу билан унинг ҳолати ўзгармади. У ҳамон вазнсизлик ҳолатида эди. Ўзини Хорог кўчаларида ҳис этди. Сабогулга қаради. Тўлишибди, юзи ўша-ўша жозибали. Кўзлар тўқнашди. Шерали Алиевич ботиниб тикилолмади. Нигоҳини олиб қочди.

— Бир зум ўтирайликми?— Шерали Алиевич сой бўйида шоҳсупадек ўрнашиб қолган пастак катта харсанг тошга ишора қилди.

Сабогул гапирса, безовта ҳолатини сездириб қўйишдан қўрққанидан ун чиқармай, боши билан тасдиқ ишорасини берди-ю, тош томон одимлади.

Улар ёнма-ён ўтириб, анчагача бир-бирларига гапиролмай шовуллаб оқаётган анҳор тошқинига тикилиб қолишди. Ниҳоят Сабогулнинг ёқимли овози Шералини ўзига келтирди.

— Болалар нечта бўлди, Шерали ака?

Шерали ўзини ноқулай ҳис этди.

— Ўзингизникичи?

— Битта. Садбаргнинг ўзи.

— Шерали ноўрин саволидан баттар ўнғайсизланиб, вазиятни ҳазил билан текисламоқчи бўлиб:

— Биз ўзиб кетибмиз. Учта,— деди ва яна сувга тикилиб қолди.

Сабогул Шералига бош-оёқ разм солди. Унинг оппоқ сочларига тикилиб туриб синиқ овозда сўзлай бошлади:

— Сизга жуда ўрганиб, боғланиб қолганимни анчадан кейин сездим. Аммо нима қилайки, фурсат ўтган эди. Нима деб ёзишимни билмадим. Эҳтимол нотўғри қилгандирман...— Сабогул сўнги сўзни айтолмади, унинг томоғини бир нарса бўғди, кўзига ёш қалқиди. Энгашиб, енги билан кўзини артди.— Мен ҳам айрилиқнинг бутун оғирлигини кейинчалик фаҳмладим. Аммо қайтиб боришга юрагим дов бермади. Уша борганимда узил-кесил жавоб берганингизни эсладим. Дардимни ичимга ютдим.— Шерали Алиевич жим қолди. Унинг аъзойи-бадани жимирларди. Кўзига ёш сизилди.— Ҳаёт бешафқат экан!— Ниҳоят қулт этиб ютиниб, сўзини давом эттирди.— Унинг одамлар юрагидаги дард-алам билан иши йўқ, ўз қонуниятларига амал қилавераркан, бўлмаса иккимизни ҳам шунчалик қийнаб қўярмиди?!

Сабогул чидаб туролмади. Ўрнидан турди. Сой бўйидаги бақатеракка суянганча сувга тикилди. Шерали Алиевич яқинлашиб, унинг елкасига қўлини қўйган эди, Сабогул елкасини бўшатиб олиб, нари сурилди. У овоз чиқармай йиғлаётган эди.

Шерали Алиевич Сабогулни юпатиб, бағрига босгиси, унинг силлиқ юзларидан беҳисоб бўса олгиси келарди. Аммо иккинчи бир куч ғалаён қилаётган туйғуларига кўндаланг туриб, кўнглига ғашлик соларди. У шу топда Сабогулни ўзидан ажратиб, тўсиб турган даҳшатли бир қоя пайдо бўлганини илк бор пайқади. Бу қояни емириб ўтиш мумкин бўлмаганидек, чинакам ишқ риштаси билан қалбини қалбига пайванд этган одамни унутиш ундан мушкулроқ эди. Шерали Алиевич ўзининг ҳозирги аҳволини манзилига етолмай, ора йўлда қолган йўловчига қиёс қилди: У ҳаётда анча-мунча ютуқларга эришяпти-ю, аммо Сабогулни ундан ажратиб турган қояни емириб ташлашга қодир бўлолмапти.

Шерали Алиевич жойига бориб ўтирди. Лўқиллаб оғрий бошлаган

бошини бақувват кафтлари билан уқалай туриб, ниҳоят, дилидаги гапни айтди:— Сиз ҳам ўшанда ҳаётдек шафқатсиз бўлдингиз.

Ҳамон сувга тикилганча бақатеракка суяниб турган Сабогулнинг юрагини бу сўзлар тилкалаб ташлагандай бўлди. Югуриб келиб, Шерали Алиевич ёнига ўтирди-ю, унинг бўйнига осилганча ҳўнграб юборди.

— Бас қилинг, Шерали ака,— Сабогул энди кўз ёшини яширмай гапирарди,— юрагимни эзманг. Сизни бир кўрармикинман деб юрардим, мана, ниятимга етдим. Ўша сўнгги марта кўришганимиздан кейин бир ҳафтагача ёстиқдан бош кўтаролмай қолдим. Сўнг шифохонага ётқизишди. Тузалиб чиққандан кейин ҳам ўзимни ўнглаб ололмадим. Икки-уч йил ўтгач, униси-буниси ҳол-жонимга қўймай одам қўйдиравергач, ҳовлини Даша холага ташлаб, бу ёққа қараб келдим. Қариндош-уруғларимиз бор эди. Дунёда ёмондан яхши одамлар кўп экан. Садбаргимнинг суяги қотгунча қарашишди. Дардкашим ҳам, дилбандим ҳам Садбаргим бўлди. Бот-бот суратингизни кўрсатардим... На чора, тақдир йўлларимизни қўшмаган экан, хафа бўлманг, Шерали ака.

Сабогул қандай шиддат билан келган бўлса худди шу йўсинда кутилмаганда ўрнидан турди. Дуррачасини тузата туриб:— Кетайлик, Шерали ака, сизсиям уйдагилар кутишаётгандир!— деди қорайиб турган тоғларга тикилиб Сабогул.

Шерали вазмин ўрнидан турди. Унинг боши боягидан қаттиқроқ оғрий бошлади. Сабогул билан асфальт йўлгача чиқишди. Сабогул хайрлашмоқчи бўлиб қўл узатган эди:

— Нега хайрлашяпсиз?— Олиб бориб қўяман,— деди Шерали Алиевич титроқ овозда.

— Раҳмат, Шерали ака, ўрганган жойимиз,— деди ийманибгина.

Шерали Алиевич Сабогулнинг қўлларини олиб, ўзига тортди. Сабогул беихтиёр унинг бағрига кирди-ю, кўксига бош қўйиб:— Хайр, Шерали ака, ўзингизни эҳтиёт қилинг,— деди. Ортиқ гапиролмади.

Шерали Алиевич Сабогулнинг бошини кўтариб, ўзига қаратди. Сабогул секин сирғаниб, унинг бағридан чиқди-ю, ўнг томонга қараб юрди. Шерали Алиевич ҳам унинг кетидан бир-икки қадам қўйиб:

— Шошманг, кузатиб қўяман,— деб қисташига ҳам қарамай, Сабогул қўлини силкитганча шиддат билан қоронғига шўнгиб кетди.

Шерали Алиевич анчагача ўрнидан жилолмай, Сабогул кетган томонга қараб қолди. Аммо зимзиё қоронғилигу, еру кўкни эгаллаган каби тоғ ҳайбатдек қорайиб турарди. Қаердандир майин куй таралгандек бўлди. Шерали Алиевич қулоғини тутиб, яқинроқ борди. Кўзи қоронғиликка қадалди. Куй овози сойнинг шовуллашига сингиб кетгандек йўқ бўлди.

Ўн тўртинчи боб

Сафардан асаблари таранг тортилиб қайтган Шерали Алиевич Тошкентдаги нохушликни — Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг вафоти ҳақидаги хабарни эшитди-ю, бардош беролмади. Икки кун сурункасига бошини кўтаролмай, уйда кўрпа-ёстиқ қилиб ётди. Учинчи кун и врачлар асабларингиз қақшаган, бу ҳолда қолдириб бўлмайди, деб қисташса ҳам касалхонага боришга рози бўлмади. Академия раҳбарлари стационарда жой ҳозирлатиб, уйига одам юбортиргач, бир нима деёлмади. Шерали Алиевич бу ерда қарийб бир ой ётди. У одамларга кўп қўшилмас, ортиқча гапиргиси келмасди. Айниқса стационарда ётишни ҳам мансаб деб биладиган ёки ўзи соппа-соғу, ҳордиқ чиқариш учун келиб, кунни майхўрлик билан ўтказадиган одамларни кўрарга

кўзи йўқ эди. Бундайлар стационар боғининг соя-салқин жойларига қўйилган сўрилларда талтайиб ўтиришар, кимнинг олдига кунда неча киши келиб-кетганини, ким ошу, ҳасипу яна кимдир қази-қарта олиб келганини гапириб мақтанишар, бақариқ-чақариқлари, бемаврид шанғи-кулгилари билан дардига шифо излаб келганларни безорижон этишарди. Бунинг устига эртадан-кечгача хўрознинг тожисидек юзларини силаб, йўлкама-йўлка изғишар, тинч ётган беморлар иғвосини қилишарди. Даволаниш учун эмас, сайру томошага келгандек.

Шерали Алиевич уйдагиларга ҳафтанинг якшанба кунларидагина келишга рухсат берган, бошқаларни ҳам уни безовта қилмасликларини сўрарди. Бир марта Омон билан Қарим бирга келишди. Иккинчи марта Омоннинг ёлғиз ўзи келганда, Шерали Алиевич уни боғнинг камқатнов, холироқ жойига бошлаб борди. Жилдираб оқаётган ариқча бўйидаги садарайхондай гирдиғум дарахт соясидаги скамейкада узоқ ўтиришди. Бу иккинчи келишида Омон дўстининг паришонҳоллиги сабабини ботиниб сўради.

— Нега бунчалик шахдинг пастлашиб кетди ё оилангга бирон кўнгилсизлик бўлдими?

Шерали Алиевич синовчан назар билан Омонга тикилди-ю, кулди.

— Оиламда нима бўларди, тинчлик,— ниҳоят маъюс кўзларини жилдираб оқаётган сувга тикиб жавоб берди Шерали Алиевич йўл-йўл пижамасининг тугмаларини еча туриб.

— Бўлмаса нега хомушсан?— Ишларинг яхши, олимлар орасида обрўйинг жойида, мана академикликка сайландинг. Ҳукумат илмий тадқиқотларингни тақдирлаб Ленин мукофоти лауреати деган юксак ном берди. Ахир ҳаммага ҳам насиб қилавермайди бунақа шон-шуҳрат.

Шерали кўзини ҳамон сувдан узмай, бош чайқади. Сўнг синиқ овозда гапира бошлади.

— Эҳ, Омон, Омон! Наҳотки ҳаёт мазмуни шон-шуҳратдангина иборат бўлса!? Ахир сен бу гапларни мени юпатиш учун айтаётганингни ўзинг ҳам билиб турибсан-ку!

Омон ўнғайсизланди. Юзини бурди. Оқ кўйлагининг кўкрак тугмачасини ечди. Бўйинини қашиб қолди. Анчадан сўнг отаси олдида гуноҳ қилган боладек илтижо билан гапирди.

— Айтганларинг тўғри-ю, аммо кейинги йилларда мен сени бу ҳолда кўрмаганим учун...

— Мен уни кўрдим.— Шерали Омоннинг гапини бўлди.

— Кимми?— Омон бошда ҳеч нарса тушунолмади, Шералига тик қаради-ю, унинг маъюс кўзларига кўзи тушиб, оҳиста бош чайқади:— Қачон? Қаерда?

— Симузарда.— Шерали хўрсинди. Воқеани ҳикоя қилди. Сўнгра яна сувга тикилганча жим қолди.

Омоннинг ҳам дарди янгилангандай бўлиб, уҳ тортди.

Шерали кўзини сувдан узиб, Омонга қаради. Унга таъна қилгандай:

— Кўрдингми? Масаланинг бу ёғи ўзингнинг ҳам юрагингни ҳамон ўртаб келади. Шундайми?

— Тўғри, Шерали. Аммо меникининг йўриғи бошқа.

— Балки шундайдир, аммо оқибат-пироварди иккимизни ҳам қийнаётган дард биттаку, ахир!

— Ҳа.— Омон ўйга толди.— Мен унинг ҳозир қаердалигини ҳам билмайман,— қулт этиб юғиниб, маъюс сўзини давом эттирди:— Кейинги марта ўзидан анча ёш бир такасалтангга турмушга чиқибди, деб эшитдим. Яна битта бола кўрипти. Аммо турмуши бўлмапти шекилли. Болалари билан яна қолипти...

Омоннинг боши эгилди. Шу бўйи хомуш ўйланиб қолди.

Шерали ҳам унинг хаёлини бузгиси келмади. Анчадан кейин бошини кўтариб, Омонга мурожаат қилди:

— Мана шунақа, оғайни. Севгисиз яшаш нақадар мушкул!

— Эҳ, Шерали дўстим, қани эди севги масаласида сен ўз амрингда бўлсанг.

— Ўз амрингда бўлишинг керак. Севганинга қатъий ишонч ҳосил этмай, турмуш қуриш — ўзни гўрга тиқиш билан баробар. Уйқусиз тунлар, беҳаловат кунлар бошланади. Сен бу шошқалоқлигинг билан ўзингнигина эмас, яна бир кимсанинг умрига завол бўласан. Дунёда севгиси эътиборсиз қолган одамнинг азобидан ҳам баттарроқ азоб бормикин?— Шерали жим қолиб, кўзларини яна сувга тикди.

Омон қўрқа-писа Шералига қаради-ю, уни юпатмоқчи бўлган каби:

— Сен бу хатони тузатишинг мумкинку ҳозир энди!— деди.

— Қандай қилиб?— Шерали Омонга қаради.— Ўзимни роҳатимми деб иккинчи одамнинг шаънини ерга букибми? Уни эл-юрт олдида шарманда қилибми? Хўш, қани, айтчи, Мунирада нима айб? Ҳаётини ҳаётим билан боғлади, фарзанд кўрдик, дунёга умид билан қараб, эл қатори орзу-ҳавас кутяпти. Йўқ, дўстим, ҳаётда йўл қўйган хатойингни ўз шахсингни эъзозлаб, иккинчи бир кишининг кўз ёшини тўкиб тузатиш номардлик бўлади. У ёғини суриштирсанг, синган косани пайванд этиш, ранжиган дилни ўрнига келтириш сира мумкин эмас. Шахсий ҳаётда йўл қўйган хатосининг жабрини ҳар ким умрининг охиригача ўзи тортсин. Ҳа, токи сен қилган хатони бошқалар қайтармасин. Сенинг ҳаёт йўлинг уларга мактаб бўлсин.

Шерали ўрnidан турди. Қуёш нури олачалпак тушиб турган сайхонликка чиқди. Орасидан бир парчагина беғубор осмон кўришиб турган чинор япроқларига тикилди. Сўнг фикрини якунлагандай:

— Инсон ҳаёти ҳув мана бу беғубор осмондек бир зайлда тиниқ бўлиши қийин,— дея мусаффо осмонга ишора қилди Шерали.

Омон бошини эгганча асфальт йўлкага чиқди. Шерали Алиевич секин келиб, унинг қўлтиғига қўл солди.

— Хафа бўлма, оғайни, энди мен билан сенинг вақтимиз ўтди, айтгин-айтгин фарзандларимиз бу йўлда хато қилишмасин.

Омон боши билан тасдиқ ишорасини қилди. Шерали уни стационарнинг темир дарвозасидан анча наригача — катта кўчагача кузатиб қўйиб изига қайтаётганда, шифохона ҳовлисидаги чироқлар атрофни кундуздек чароғон қилиб турар, беморлар тўп-тўп бўлиб сайр қилишарди. Шерали биринчи корпуснинг ҳашамдор зиналарини ёнлаб, ариқ бўйига етганда, пастдаги шаршара олдига қўйилган ёғоч сўрида хохлашиб ош еб ўтирган «беморлар»га кўзи тушди-ю, келган изига қайтмоқчи бўлди. Лекин кимдир кекирдагини чўзиб:—«Хўўў, мулла Шерали! Ўзингизни опқочаверманг тўрт кунлик бу дунёда, қани бу ёққа, ошдан бир ошам осинлееер!»— деб боғни бошига кўтаргудек бақирди.

Шерали каравот томонга бир хўмрайиб қўйди-ю:

— Қуллуқ, ўзларига ош бўсен, биззи меъдалар кўтармайди,— деб шахдам бурилди-да, йўлакни кесиб ўтиб, дарахтлар панасида ғойиб бўлди.

Шерали Алиевлар ҳовлиси Тошкентнинг баҳаво жойларидан бири — Кўкча даҳасининг Оқлон маҳалласида бўлиб, Муниранинг буви-си қазо қилгандан кейин шу ерга участка олиб келишган эди. Ҳовли юзи чиройликкина боққа айлантирилган эди. Режаси билан ўтқазилган олма, гилос, олча, нок, шафтоли бир текис ўсяпти. Нақшинкор

катта дарвозадан кирилганда, йўлакдан бошлаб ҳовли саҳнининг олд томонига ҳар хил атиргуллар экилган. Шерали Алиевич бу ишларни жону дили билан бажаришга тайёр бўлса-да, кўпинча қўли тегмас, шу боисдан ҳовлини саранжом-саришта тутиш Муниранинг зиммасида эди. Шерали Алиевич уч фарзанд кўрди. Катта қизи ота касбига қизиқиб, университетнинг геология факультетига кирди. Уртанчаси медик бўлмоқчи. Болалари бутун ишни она қўлидан олишди. Шунинг учун Мунира кўп вақтини ҳовлини кўкаламзорлаштириш ишларига сарфларди. Шерали Саъзан ишдан вақтлироқ қайтганларида қарашаман деб чиққанида ҳам, Мунира унинг қўлидан белни олиб, кабинетига ҳайдарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

Шерали Алиевичнинг кабинети айвоннинг ўнг томонида бўлиб, чоғроқ хонанинг каттагина деразаси олма дарахти соясида. Кабинетнинг икки деворига полдан шипгача китоб тоқчалари қўйилган бўлиб, геология ва унга ёндош фанларга доир адабиётлар билан қалаштириб ташланган. Кираверишдаги ўнг қўл томонга қўйилган шкафта ҳар хил йилларда йиғилган, чет эллик йирик геолог олимлар совға қилиб келган турли нодир минераллар терилган. Уйнинг деразадан ёруғ тушиб турадиган бир, деворига Шерали Алиевичнинг ўн йиллар давомида чизган манзаралари осиглиқ. Бурчакда рассом учун зарур анжомлар. Иш столи дераза рўпарасида. Илҳом ҳадеганда тутқич беравермаган кезларда Шерали Алиевич олма дарахти япроқларига термилар ёки картиналарини кўздан кечириб, бир зум эшик олдидаги кушеткага ёнбошлаб, китоб варақларди. Ҳозир ҳам илҳом париси ҳадеганда келавермагач, ҳовлига чиққан эди, Мунира касалхонадан қайтганини баҳона қилиб, кабинетига ҳайдади. Аслида бошқа вақтларда ҳам Мунира эрининг илмий ишларига халақит бермаслик учун бўлар-бўлмас рўзгор ишларига аралаштирмасди.

Шерали Алиевич бўйинини қашиб, кабинетига кирди-ю, бари бир иш қилолмади. Нимадандир юраги ғаш, қулоғига гап ёқмасди. Бундай кезларда у Джек Лондонни варақлашни хуш кўради. Кушеткадан туриб, энди китоб тоқчаси олдига борган эди, катта қизи кабинет эшигини тикиллатиб кирди.

— Дадажон, сизни соқоли мана мундоқ киши,— у қўлини кўксига тушириб кўрсатди,— йўқлаяптилар!

— Бошлаб киравер, қизим, келган меҳмонни дарров олиб кирмайдими?— Шерали Алиевич шундай деди-ю, «бунақа танишим йўқ эди, шекилли», дегандай таажжубланди. Кўзойнагини столи устига қўйиб, эшик томон юрди.

Шерали Алиевич меҳмонни айвонда кутиб олиб, кабинетига бошлади. Меҳмоннинг, қизи айтганидек, соқоли кўксини деярли қоплаб турарди. Кўринишдан эллик ёшлар чамасидаги бу киши бир қарашдаёқ Шерали Алиевич диққатини ўзига жалб этди. Чеҳраси очиқ одам экан.

Меҳмон хонага кириши билан қўлини кўксига қўйиб узр сўради.

— Бостириб келавердим. Узр, Шерали Алиевич. Бошқа иложим қолмади.

— Ҳечқиси йўқ, қани, ўтиринг.— Шерали Алиевич меҳмонга кушеткадан жой кўрсатди.

Меҳмон ўрнашиб олгач:

— Ануфрий Иванович Пудовкинман,— дея назокат ва одоб билан ўзини таништирди.— Рассомлар союзидан. Биз ҳаваскор рассомлар асарлари кўргазмасини ташкил этиямиз. Сизнинг асарларингиз бўлмаса, менимча, кўргазма анча қашшоқ кўринса керак,— дея кулди ҳазил қилаётганини билдириш мақсадида Ануфрий Иванович ўнг томондаги расмларни кўздан кечираркан.

Шерали Алиевич нима дейишини билмай ҳайрон бўлиб қолганини кўрган Ануфрий Иванович изоҳ берди.

— Рассомлик билан шуғулланишимни қаёқдан била қолдингиз?— демоқчисиз шекилли?— Ануфрий Иванович текис оппоқ тишларини кўрсатиб кулди.

Шерали Алиевич бу одамнинг зийраклигига қойил қолиб кулди. Боши билан тасдиқ ишорасини қилди.

— Синтобда ҳамкасбингиз Эшбой Норбоевичга бир манзарангизни тақдим этган экансиз. Иттифоқо ўшаларникига борганимда, кўзим тушиб, сўрасам, ўзларининг ижод бобидаги маҳоратлари ҳақида гапирган эди.

Шерали Алиевич яна қулиб туриб:

— Эшбой Норбоевич жудаям оширворганга ўхшайди,— шунчаки бекорчиликдан эрмак-да бу!— деди Ануфрий Ивановичга зимдан қараб қўйиб.

Ануфрий Иванович: «Рухсатингиз билан кўздан кечирсам» деб ўрнидан туриб, картиналар осиглиқ деворга яқинлашди. У ўртадаги анчагина катта полотнога тикилиб қолди. Расмнинг чап томонида тиканаклари бўртиб турган олтин суви югуртирилгандек ўт тасвири берилган. Ундан юқориқда ҳамда ўнг бурчақда дарахтлар, тоғлар... Буларнинг устида қуёш нури ёйилиб турган феруза осмон. Унда-мунда енгил булутлар нурсизгина кўзга ташланарди. Атроф сокин. Табиат билан мулоқотда бўлаётгандек қалбга қувонч ва ором бахш этарди бу асар.

Ануфрий Иванович картинага узоқ тикилди. Ундан кўз узаркан, авторга ҳеч нарса демай, енгил хўрсиниб қўйди. Шу заҳотиёқ диққатини ғужанак ҳолда тасвирланган қоқи ўтлар ўзига тортди. Гулларнинг нозик танаси гўё шамолда тебраниб турибди дейсиз, шу қадар юксак дид билан бўёқ берилган унга.

Ниҳоят остига «Тун» деб ёзиб қўйилган картинага узоқ тикилиб қолди. Унча катта бўлмаган бу лавҳа жуда жозибали бўлиб, бўёқда ёзилган эди. Иссиқ жануб туни. Тунги осмон фонида дарахтлар берилган. Атрофда юлдузлар чамандек милтиллайди. Бу расмга узоқроқ тикилганда, юракни қитиқлайдиган аллақандай маънос руҳ қамраб олади кишини.

Шерали Алиевич шкафнинг остки тахтасидан жигарранг папка олиб, шошилмай очди-да, геологик экспедициялар пайтида қалам билан ёзган расмларини узатди Ануфрий Ивановичга. Шундан сўнг расмларни кўргазмага қўйиш ёки қўймаслик масаласини эртага кеч-қурун айтажагини маълум қилди. Ануфрий Иванович ҳеч нарса тўшунолмай, унга қараган эди:

— Ҳайрон бўлманг, Ануфрий Иванович. Мен картиналарни кеч-қурун сунъий ёруғликда ҳам кўриб, фикр айтишингизни сўрардим,— деди ййманибгина.

— Жоним билан,— Ануфрий Иванович қўлини кўксига қўйиб розилик билдирди.— Жоним билан келаман.

Эртаси куни кечқурун Ануфрий Иванович картиналарни кўздан кечириётганида, уни ғалати бир туйғу қамраб олди. Кўпроқ деталларга эътибор бера бошлади. Куз осмони вазмин кўрғошин рангида берилгани диққатни жалб этди. Дарвоза ортида кўзга чалиниб турган боғдаги дарахтларнинг яланғоч шохлари ғамгин тебранаётгандек туюлди назарида. Ануфрий Иванович «Тун» картинасига тикилиб қолди. У картинадан кўз узганида ҳам кимнингдир ғам-андухига шерик бўлгандай юраги сиқила бошлади. Бу картина инсон қалбининг аламли дамларини ҳикоя қилаётгандек эди. Ануфрий Иванович Шерали Алиевичга яқинлашди. Унга қулиб тикилиб турди-ю, аммо жазм қилган

нарсасини ботиниб сўрай олмади. Айрим расмлардаги аламли ҳайқириқ онлари Ануфрий Иванович учун сирлигича қолди. У кўргазмага қўйиладиган картиналарни ажратиб олгач, Шерали Алиевичга миннатдорчилик билдириб, хайрлашди.

□

Шерали Алиевич қабулхонага кирганида, «Геология юлдузи» қўлидаги икки конвертни устига «Директор папкаси» деб ёзилган жигаранг муқова ичига солаётган эди. У шоша-пиша ўрнидан туриб, тортмасидан калитни олиб, Шерали Алиевич эшигини очди. Шерали Алиевич кетидан изма-из хонага кирди. Бояги жигаранг папкани унинг столи устига қўйиб, чиқиб кетаётганда, Шерали Алиевич уни тўхтатди:

— Бугун Совет — Ҳиндистон қўшма йиғилиши ўтказишимиз эсизда бор-а?

— Ҳа, Шерали Алиевич, ҳамма нарса тахт, бирор соатдан кейин кабинетни ўн-ўн беш минутга холи қолдирсангиз, уларни жой-жойига қўяман.

— Яхши, айтаман.

— Хўп бўлади, Шерали Алиевич, менда бошқа ишингиз йўқми?

— Йўқ, ҳозирча бўшсиз.

Шерали Алиевич унинг орқасидан кулиб қараб қолди. Бу абжир аёл қарийб ўттиз йилдан буён шу институтда ишлайди. Ҳамма ишлари доим саранжом-сарашта. Айтган топшириқни ўрнига қўйиб бажаради. «Мана шу камтарин ходимлар катта ишларни бажаришга киши билмас улуш қўшаётганларини ўзлари билишармикин?»— Шерали Алиевич шу фикрни хаёлидан кечира туриб, ҳозиргина «Геология юлдузи» столи устига қўйиб кетган папкани очди. Хатлардан бири Австралия миллий университетидан, геология профессори Браундан. Иккинчиси Ҳиндистондан, Фарбий Бенгалиядаги Ҳиндистон технология институтидан. Шерали Алиевич хатларни диққат билан ўқиб чиққач, ўрнидан турди. Сейфдан муқоваси кўкиш дафтарни олиб, хатларни унинг ичига солди-ю, сейфни қулфлаб, жойига келиб ўтирди. Иш столининг четида турган катта папкани очиб, кўздан кечираётган эди, эшик очилиб, останада яна «Геология юлдузи» пайдо бўлди.

— Кечирасиз, Шерали Алиевич, академиядан телефон қилишди. Меҳмонлар колхозга чиқадиغان бўлгани учун биздаги йиғилишни белгиланган вақтдан ярим соат олдин бошлаш керак, дейишди.

— Яхши, биз тайёр!— Шерали папкани ёпиб, кулиб ўрнидан турди.

— Бўлмаса, менга ўн минутгина рухсат берасиз,— дея «Геология юлдузи» қабулхонадан оппоқ дастурхон олиб кириб, узун стол устига ёзди. Ҳар ер-ҳар ерга икки-учтадан Тошкент суви билан фужер қўйиб чиқди. У яна бир марта столи кўздан кечиргач, кабинетдан чиқиб кетди.

Йиғилишда Ҳиндистон томонидан икки киши қатнашди. Шерали Алиевич йиғилишни очишдан олдин меҳмонларни қутлади.

— Бизнинг Ватанимизда меҳмон бўлиб турган Ҳиндистон миллий геофизик тадқиқот институтининг директори, жаноб доктор Сутарам ва шу институт директорининг ўринбосари доктор Рамарао жаноблари институтимизга ташриф буюрганларидан ғоят мамнунимиз ва чексиз миннатдорчилигимизни қабул этгайлар.

Узун стол атрофида ўтирганларнинг оҳиста қарсақлари остида меҳмонлар ўринларидан туриб, икки қўлларини жуфтлаб, бошларига яқинлаштириб таъзим этдилар.

Шерали Алиевич қордек оппоқ сочига жуда ярашиб турган оч кулранг галстугини тузатиб, йиғилишни расмий равишда очиқ деб эълон қилди. Унда Ҳиндистон-Совет ҳамкорлигида олиб бориладиган геолого-геохимик ва геофизик тадқиқотларга доир масалалар муҳокама этилди. Геология ва геофизика институтининг олтин қидирув ишлари бўйича жуда катта ва қимматли тажриба тўплаганини назарда тутиб, Ҳиндистондаги олтинга бой жойларни ҳамкорликда тадқиқ этишга қарор қилинди.

Йиғилишдан кейин ҳиндистонлик меҳмонлар яна бир неча муддат қолишиб, Шерали Алиевич билан бўлажак делегацияларнинг состави ҳақидаги масалаларни ҳам келишиб олдилар ва лутфан унинг ўзини Ҳиндистонга таклиф этдилар. Шерали Алиевич миннатдорчилик билдириб, маслаҳатлашиб, жавоб беражагини айтди.

Жаноб Сутарам ўрнидан тура ётиб, бир нарсани хотирлагандай, қайтиб ўтирди, портфелидан ҳинд тилида чиққан газетани олиб, Шерали Алиевич столига қўйди.

— Бу газетани жаноб Бхаттачариа Сизга бериб юборган эдилар. Сал қолса эсимдан ҳам чиқаёзди. Сизнинг тўғрингизда «Олтин қум мўъжизакори» сарлавҳаси остида мақола бор. Мақолани жаноб Бхаттачариа ўзлари ёзганлар. Қизилқумни «олтин қум» деб таърифлаганлар. Сизни эса Қизилқумнинг олтин мўъжизакори деб атаганлар. Бизга ғоят манзур бўлди мақола.

Шерали Алиевич миннатдорчилик билдиргач:

— Жаноб Бхаттачариага кўпдан-кўп миннатдорчилигимни билдирарсиз деган умиддаман,— деди эҳтиром билан Сутарамга. У бирпас тараддулланиб тургач:— Сиздан бир илтимосим бор эди, малол келмаса.

— Эшитаман, қулоғим сизда, жаноб Алиев!

— Яқинда у кишидан бир мактуб олган эдим. Бокситлар тўғрисидаги диссертацияси бўйича оппонент бўлишимни илтимос қилибдилар. Мен институтингизга жаноб Саниалга мактуб йўллаб, розилигимни билдирдим ва диссертацияни юборишларини сўрадим. Аммо шу пайтгача диссертация тезисларини олганим йўқ. Шунингдек у киши ўша хатларида Бихар штати районида олинган учта тоғ жинси намунасининг ёшини аниқлашни илтимос қилган эдилар. Биз у кишининг бу илтимосини ҳам бажарамиз, аммо бир оз вақт ўтади. Шу иш билан шуғулланадиган одамимиз бетоб. Энг сўнггиси — руда конлари қидириш ва уни баҳолаш методлари тўғрисида Ҳиндистонда ўқийдиган лекцияларимнинг инглизча вариантларини тайёрлаб қўйдим. Бу жиҳатдан ҳам хавотир бўлмасинлар.

— Жоним билан етказаман, жаноб Алиев, хотирингиз жам бўлсин. Аминманки, у киши сиздан ғоят миннатдор бўладилар.

Шерали Алиевич меҳмонларни кузатиб қайтгач, Австралия профессори Браун мактубига жавоб ёзишга ўтирди.

Икки ойдан кейин Шерали Алиевич Ҳиндистондан расмий чақириқ қоғози олди. Ҳамма ҳужжатлари тахт бўлгач, институтдаги баъзи бир чала ишларни поёнига етказди-ю, соат тўртларда хайрлашиб, кўчага чиқди. Эртага Деҳлига учиши керак. Бугун чехраси хийла ёришган. Бундан бир соатча олдин Виктор келган эди. Докторлик диссертациясидан кейин Урта Осиё қадимий конларининг геологик харитасини ишлай бошлаган эди. Китоб бўлиб чиқибди. Викторнинг Завқи бобо берган китоб тўғрисидаги гапи Шералини анча хушнуд этди.

— Сенинг олдингда қарздорман, дўстим.

- Нечук?
- Эсингдами, менга бир китоб берганинг.
- Хўш, хўш, иш бердимми?

— Иш беришам гапми? Алоҳида боб бўлиб кирди монографияга. Бобониям Тошкентга олиб келиб роса ўйнатдим. Аломат чол экан.

- Бир оғиз айтмайсанам!
- Тошкентда бўлсанг эди.

Шерали кулди:

- Ишқилиб сенга яраган бўлса, хурсандман.

Виктор кулиб туриб, портфелидан китобни олди. Дастхат битиб, Шералига узатди. Сўнгра университетдаги хангомалар, Помир экспедицияси тўғрисида анчагача гаплашиб ўтиришди. Боқизода тўғрисида республика газетасида каттагина мақола чиқибди. Плагиаторликда айблашибди. Академияда ишда қолиш-қолмаслик масаласи бугун-эрта ҳал бўлармиш...

Декабрь ойи ўтиб кетаётганига қарамай, ҳаво жуда илиқ, қуёш нури ҳатто елқасини қиздираётганини сезди. Катта кўчани кесиб ўтиб, «Зарафшон» ресторанига етганида, офтобрўдаги скамейкалардан бирида ўтирган киши диққатини жалб этди. Қадамни секинлатиб, синчиклаб қаради. Кўзига иссиқ кўринди. Яқинроқ бориб, дурустроқ разм солган эди, ўнг рухсоридаги нўхатдек холига кўзи тушди-ю, юраги «шиғғ» этди. Таваккалига шахдам юриб, олдига борди.

— Ассалому алайкум, меҳмон, хуш кепсиз биз томонларга,— деди у мумкин қадар мулойимлик билан қўл бериб кўришиб, ёнига ўтираркан.

- Ваалайкўм ассалом, укам, тинч-омонмисиз?

- Раҳмат, адашмасам, Сиз Ёқуб акамасмисиз?

— Худди аши айтганиз, бахти қаро Яқубман, укажон!— у бегона шаҳарда ўзини таниган одам топилганидан ҳайрон бўлиб, ола-кула кўзларини Шерали Алиевичга тикиб, хўнграб юборди.

- Қўйинг, йиғламанг, бўлади ҳаётда бунақа нарсалар.

— Э, ука, қандақ чидей, фарзандларим тан омаяпти, ҳаммаси юз ўғирди мандан.

Шерали: «Фарзандларинг улғаяётганда сен ўзинг қаерларда юрганидинг? Энди қартайиб, бор-будингдан ажралиб, белингда кучинг, боқувчинг қолмаганида фарзанд керак бўлди-ми?»— деб узиб-узиб олмоқчи эди-ю, аммо ўзини босди. Улганнинг устига тепган бўлмасин деди. Ҳолига ачинди.

— Бу ерларда нима қилиб юрибсиз,— деди ниҳоят яна мулойимлик билан.

— Аравонга кетмоқчийдим, осмон узоқ, ер қаттиқ, иложини тополмай, икки кундан буян ер тимдалаб юрибман, ука.

Шерали ёнини ковлади. Иккита йиғирма беш сўмликни олиб, қўлига тутқазди.

— Мана бунга ўзизга дурустроқ уст-бош олинг.— Яна битта эллик сўмликни узатиб:— Бунисини йўл кира қиласиз,— деди.

Ёқуб бир пулга, бир Шерали Алиевичга қараб, яна кўз ёши қилди.

— Умрингиздан барака топинг, бола-чақаиззи роҳатини кўринг, Шерали. Бу бандан ожиззи ҳолига итлар ҳам вой демасди. Раҳмат, ука!

— Марҳамат! Сиззи эшикка обориб меҳмон қилардим-у, эртага сафарга кетяпман. Бугун шунга ҳозирлик кўришим керак. Хайр, янаги кеганизда идорага киринг,— деди Шерали Алиевич институтнинг адресини тушунтириб.

У Ёқуб билан хайрлашди-ю, Киров кўчаси томон юрди. Шерали Алиевич кабинетига кириб, эртага олиб кетадиган нарсаларини бит-

бир кўздан кечириб, ҳаммаси жой-жойида турганига ишонч ҳосил этгач, залда ясастиғлик дастурхон атрофида уни кутиб ўтирған оила аъзолари, дўстлари олдига чиқди.

Шерали Алиевич тушган ҳаво лайнери Деҳли аэропортига қўнганда, ҳинд осмонидаги қуёш қизғиш нурлари билан борлиқни қиздирмоқда эди. Шерали Алиевич трапга қадам қўяркан, пастда қўл силкитиб турганлар орасида доктор Сутарам, Рамарао жанобларини таниди. Уларнинг ёнида яна икки киши табассум билан қўл силкитишарди. Шерали Алиевич ҳам қизғиш портфелини чап қўлига олиб, ўнг қўлини кўтариб силкита бошлади. У ерга оёқ қўйиши билан жаноб Рамарао қўлидан портфелини олиб, қучоқлаб кўришди. Жаноб Сутарам ҳам кўришгач, уни қолган мезбонлар билан таъиштирди.

— Геолог дўстларингиз! Хуш келибсиз, бизнинг диёримизга, серқуёш ҳинд тупроғига, жаноб Алиев!— Жаноб Сутарам барча мезбонлар фикрини ифода этгани учун уларга қараб қўйди.

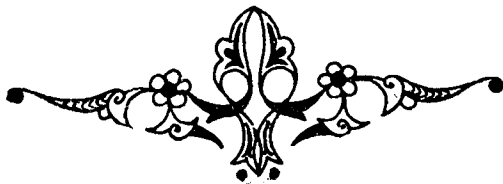
— Раҳмат, дўстларим, гоят хурсандман!— деди Шерали Алиевич қувончдан порлаган кўзларини мезбонлардан узмай инглиз тилида.

— Қани, марҳамат!— Сутарам ҳашаматли узун қора машинанинг олдинги эшигини очиб, Шерали Алиевични ўтқизди. Узи билан Рамарао орқа ўриндиққа жойлашиб олишди. Қолган икки мезбон орқадаги кулранг машинага ўтиришгач, қора машина оҳиста юриб кетди. Катта кўчага бурилгач, ҳар икки машина бошқа юзлаб машиналар оқимиغا қўшилиб, кўздан ғойиб бўлди.

Хотима

Дунёда ҳеч бир нарса изсиз йўқолиб кетмаганидек, Шерали Алиевич қалбида куртак ёзган севги ҳам уни тарк этмади. Чунки муҳаббат ҳар қандай фаровонлик, бойлик ва битмас-туганмас хазиналардан қудратлироқдир. У ижодий фаоллик манбаи. Ҳатто рад этилган севги ҳам, зеро севги — абадий!

1971—1979 йиллар.

Барот Бойқобилов

ШЕЪРИЙ ҚИССА

*Даврон мени ўткарди, сару самондин,
Айирди бир йўли мени хонумондин.
Гаҳ бошима тож, гаҳ балойи таъна,
Неларки бошимга келмади даврондин.*

БОБИР

МУҚАДДИМА

Андижон шаҳрига қўйганда қадам
Боғаро сезаман Бобир руҳини.
Заъфарон девонин варақлаган дам
Тинглайман шоирнинг мунгли оҳини.

Жанг-жадал, тахт талаш, мунгли алвидо,
Етим қолган тупроқ эзар кўнглини.
Диёрин тарк этмоқ бўлган шаҳзода
Самога сўнги бор узатиб қўлни,

Сўнги бор тиз чўкиб она заминнинг
Оташ сийнасига қўйганида лаб,
Ҳижрон деб аталган бу қора куннинг
Оғушида дўсти ёрин кучоқлаб,

Бир қисм тупроқни олиб кафтига,
Қора кўзларига суртиб, ўпмиш ул.
Сўнгра қамчи босиб қора отига,
«Ҳайт!» дея шаҳардан чиқиб кетмиш ул.

Шаҳри дилкушога келсам ҳар қачон
Шу лавҳа намоён бўлур ёдимда.
Руҳимга бир лаҳза бермасдан омон
Бир қўшиқ туғилар оташ қалбимда.

От суриб Сайхундан Жамнага қадар,
Тахт талаш жангларин этмам ҳикоя.
Шоир юрагини тиглаган ханжар —
Ҳижрон қиссасига эрур кифоя.

БИРИНЧИ ҚУШИҚ

I

Қора тун бағрида сўнмас чароқдай
Шаҳзода карвони кезар дилхаста.
Қиндан суғирилган олмос яроқдай
Сайхун йиғлаб оқар карвондан пастда.

Оғир жудоликка беролмай бардош
Тўлқинлар эшилиб, чекади нола.
Бу ситам ўтида эриб кетар тош,
Кўнгли ҳам йиғлайди мисли ёш бола.

Само бешигида қалқийди моҳтоб
Алам ёшларини тўкиб Сайхунга.
Олис уфқлардан чиқса деб офтоб,
Сарбон нажот ила тикилур унга.

Энг содиқ ҳамроҳдай олис юлдузлар
Бир сўниб, бир ёниб, чекади фиғон.
Айрилиқ дардида аламли кўзлар,
Хилватроқ бир маскан излар бегумон.

Она диёридан бош олиб, мунгли
Сайхун ёқасида кетмоқда карвон.
Эзилиб, ўртаниб шаҳзода кўнгли:
— Отга қамчи босгил,— дейди,—
эй сарбон!

Дарё дер:— Шоирим, тўхта бир нафас,
Бир дам ўқиб олгил менинг дафтарим.
Ўз юртинг бўлдими оқибат қафас,
Мендин ҳам кўпмиди сенинг дардларинг!

Мен Сайхун бўлгандин бери дунёда
Бундайин савдоин кўрмагандим ҳеч.
Наҳотки, қувсалар сени диёрдин,
Қўй, ўз юртингда қол,
бу савдодин кеч!..

Шоир жим.
Бошини ушлайди дилтанг,
Кўнглин пора айлар чигал муаммо.
Диёрида қолса — яна бўлур жанг,
Йўқ, шоир кетмоқни кўради аъло.

— Алвидо,
Бағри қон менинг Сайхуним,
Сувингдин бир кўза берсанг бўлгани.
Сенинг меҳринг қўмсаб ўтар ҳар куним,
Бирон кун келурмен сени кўргани.

Сарбоним, машъаланг кўтаргил баланд
Сўнги бор кўрайин Сайхун юзини.
Отим тўйиб ичсин сувидан, гарчанд
Оқлолмай кетяпман унинг тузини!..

Она тупроғини ноилож ташлаб,
Сайхун ёқасида карвон кетадир.

Қора кечаларда кўзини ёшлаб,
Кўнглида бир дунё армон кетадир.

Гул-гул очилмасдан баҳор лоласи,
Фасли куз дастидан бўстон кетадир.

Андижон мулкидан тополмай паноҳ,
Қора от устида султон кетадир.

Тоғлар кўксин тешар дилдан чиққан оҳ,
Ота қабрин ташлаб ўғлон кетадир.

Машъал тутиб карвон йўлига ҳозир,
Дилсиёҳ, бечора сарбон кетадир.

Салтанат тожини тарк айлаб Бобир,
Билмадим, дўстларим, қаён кетадир!

II

Самарқанд кечаси... Булутлараро
Ғира-шира ёғду таратади ой.
Асрий миноралар кийгандай қора,
Зулмат оғушида мадраса, сарой.

Уч отлиқ боқади Афросиёбдан
Шаҳар кечмишининг бўлиб гувоҳи.
Кўнгилар титрайди қатра симобдай,
Осмонни тешгудай халойиқ оҳи.

Отлиқлар — қояда тургандай бургут,
Бошида дубулға, кўксига қалқон.
Ҳамла қилса солур юлдузга човут,
«Ёху!» деб этгудай тоғларни талқон.

Самога қўл чўзиб мудрар Гўримир,
Бибихоним! дарди тутундай ўрлар.
Дунёнинг ярмини забт этган амир
Бир газ ер бағрида осуда ётар.

Бобоси ёнида Мирзо Улуғбек,
Тинчгина ётибди гумбаз остида.
Душман қамалидан хабари ҳам йўқ,
Тупроққа кўмилиб, ухлар осуда.

Шоҳизинда тунда кўтарар фарёд,
Бошида тинмайди қилич жаранги.
Қошига Шайбоний сурганидан от
Бағрида инграйди мотам оҳанги.

Отлиқлар кўнглини эзар бир нарса —
Жанглар гирдобида инграйди шаҳар.
Мадад бер, дея эл қошига борса,
Эл ўзи уч ойди қолмиш оч-наҳор.

Чумоли сингари тентираб ночор
Бир бурда нон излар кўчама-кўча.
Акаси укага боқмайди зинҳор,
Домига тортмоқчи қоронғи кеча.

Оналар гўдагин босиб бағрига
Мушкулумиз осон қил, дер, тангридан:
Очликдан кирмасин ернинг қаърига,
Халос қил, илоҳим, душман жабридан.

Силласи қуриган қўшин ноилож
Қўриқлар Конигил дарвозасини.
Қамалдан чиқмоққа тополмас илож,
Ўқий олмас душман жанозасини.

Дарахт қипиғи-ю тутнинг баргидан
Ўзга емиш йўқди оту уловга.
Шаҳар қон ютарди очлик дардидан,
Чора топилмасди тадбиркор ёвга.

Бу ҳолдан бағри қон уч отлиқ ҳамон:
Бири — қора отлиқ шаҳзода Бобир.
Ун икки ёшида тож кийиб шодмон,
Ун тўққиз баҳордан гул термиш ҳозир.

¹ Бибихоним мадрасаси.

Бўй-баста самбитдай, хушбичим, расо,
Қора соч, қора кўз, оқмағиз, дуркун.
Лабида мўйлсви ургандир сабза,
Эгинда симоби андижонча тўн.

Бошида минг хил ўй — тошқин бир уммон,
Ёнида ота мерос музаффар шамшир.
Қўйнида қоғозу тиг янглиғ қалам,
Қалбида — эл ғами, шеър ила тақдир.

Шаҳардан нигоҳин узмай шаҳзода
Хаёл кемасини бурди соҳилга.
Кўнгли аллакимдан бўлгандай зада
Шамширин олмоқчи бўлди-ю кўлга,

Қалбини қоплади шафқат, андиша,
Халойиқ ҳолидан деди: «Ё раббим!»
Очлик сиртмоғида ҳар даҳа, гўша,
Шайбоний дастидан ютарди заққум.

Оқ отлиғи эса Ҳожа Калонбек,
Шаҳзода тенгдоши, чапдаст кўмондон.
Кўк отлиғи Қанбар Али, анингдек
Жанг тилин билган кам, ўктам,

сухандон.

Оқибат, Ҳожага юзланди Бобир:
— Қалбим вайрон бўлди бу ҳолдин,
нетай!

Очликдан элда ҳам тугади сабр,
Узга ҳеч илож йўқ бу элдин кетмай!

— Не-не машаққат-ла фатҳ этиб охир,
Тоғу тахтин ташлаб кетманг ғанимға.
— Халойиқ очликдин кўрмоқда жабир,
Бу кулфат чанг солса, нетай жонимға.

— Шоҳим, мадад сўрмак лозим Ҳиротдин,
Қамалдин қутқарсин бизларни, Мирзо!
— Офарин. Ва лекин бундоқ журъатдин,
Ев-ла жанг қилмоққа бўлурмен ризо.

Аммо, фуқаронинг аҳволи забун,
Ариқлар тўсилган, шаҳарда сув йўқ.
Ҳаром махлуқ гўштин ейишса бугун,
Эртага не қилар шўрлик халойиқ!

Ҳожа Калон ҳайрат бармоғин тишлаб,
Бу жумбоқ калитин тополмай ҳайрон.
Қамчилар зарбидан бедовлар кишнаб,
Регистон қошига елар шу замон.

Дарёдай тўлғаниб, мунгли манзара
Бобир хаёлини яна этди банд.
...Шайбоний олдидан тополмай чора,
Жанглар гирдобиди қолди Самарқанд.

¹ Ҳусайн Бойқарога ишора.

² Самарқанд подшоси.

Шайбоний от сурди Самарқанд сари,
Темурийлар тахтин этгали яқсон.
Унга пешвоз чиқди дин аҳллари,
Шаҳрига хоинлик қилиб шу замон.

Бу фитнани сезгач Султон Али² ҳам
Йўл олди Шайбоний қароргоҳига.
Жангсиз таслим бўлгум, деди, ўша дам,
Ғар уни асраса ўз паноҳида.

Шу йўсин Темурнинг қадим пойтахти,
Шайбоний кўлида бўлди ўйинчоқ.
Қулади Темурнинг шўҳрат дарахти,
Халойиқ бошида чақилди ёнғоқ.

Лекин кўп ўтмасдан Султон Алини
Қатл айлаб, ўзи ҳам сурмади даврон.
Шаҳарнинг обрўли уламолари
Бобирни чорлади Самарқанд томон.

Саҳар пайт Феруза дарвозасини
Уламолар унга очди яқбора.
Тонг билан шаҳзода овозасини
Шаҳарда эшитди барча фуқаро.

Саҳар сукунатин бузиб ногаҳон,
Регистон қошидан ўтмоқда Бобир.
Изидан навкарлар елади шодмон,
Ойнинг ёғдусида ярақлар шамшир.

Соқчилар бошини шарт узиб тандан,
Бобир от суради Тепақўрғонга.
Навкарлар ўқ узар шу пайт камондан,
Кимдир шаҳзодани олар нишонга.

Яланғоч қиличин кўтариб баланд,
Бобир «ёҳу!» дея киради жангга.
Қўрғонни қоплайди шовқину сурон,
Ларза солган янглиғ мудраган тонгга.

Ғанимнинг қонига бўялар қўрғон,
Бўғзига тиқилар Шайбоний жони.
Унга қилич тортмоқ бўлганда Калон,
Шайбоний чап берар, қолмай имкони,

Тўриқ оти кишнаб, қайрилар кетга,
Шайбоний қочади жигар-бағри хун.
Шаҳзода ташланган сингари ўтга,
От кўяр изидан, етолмас лекин.

Шайбоний кўшини қилинди тор-мор,
Туркистонга қочди ўзи, сақлаб жон.
Самарқандга Бобир бўлди ҳукмдор,
Холи бўлди гўё булутдан осмон.

Аммо Шайбонийхон тинчимади ҳеч,
Туркистондан қўшин тўплади яна.
Яна ғилофидан суғуриб қилич,
Самарқанд мулкини этди ғамхона.

...Халойиқ ҳолидан дили бўлиб хун
Уч отлиқ тўхтайди сарой олдида.
Бедовлар кўзида порлайди учкун,
Алам ўти ёнар Бобир қалбида.

Шаҳзода отидан тушади маъюс,
Ҳузурига пешвоз чиқар қоровул.
Икки отлиқ кўнглин тирнайди афсус,—
Шаҳарни тарк этмоқ нақадар мушкул!

Дарвоза олдида қолур отлиқлар,
Оҳиста саройга киради Бобир.
Нақшин пештоқларга ғамгин тикилар,
Ширин дамлар ўтар хаёлдан бир-бир.

Биринчи учрашув тушади ёдга:
...Наврўз фасли эди, Боғи Оромда,
Дардини сўйлаган маҳал довогга
Бир қизга рўбарў келганди шомда.

Атлас кўйлак кийган ул моҳитобон
Атиргул терарди чаман гулзордан.
Қирқ кокили пойин ўпаман дебон
Чиқмоқчи бўларди гўё хумордан.

Бир жуфт қаро кўзлар киприк остидан
Шаҳзодага зимдан ташларди нигоҳ.
Гул бўтоғидаги тикан дастидан
Бармоғини тишлаб кўярди гоҳ-гоҳ.

Узини унутиб кўйгандай Бобир
Ҳайрат ила боқди моҳируй қизга.
Бошидан сочгандек дуру жавоҳир,
Дардли кўнгили ила лаб очди сўзга:

— Баяк ногоҳ кўзумга учраб ўтру,
Мени девона қилдинг эй парирў...

— Мени деб девона бўлманг, шаҳзода,
Юрт олмоқ осондур, навкар туфайли.
Кўнгилини фатҳ этиб бўлмайди асло,
Жаҳоннинг лашкари жам бўлсин, майли.

— Офарин. Кўнгулга лашкар на ҳожат,
Қилич ҳам парвона қаноти янглиғ.
Бу қалъа калити кўз эрур фақат,
Кўзлар имо қилса, лозим эмас тиг.

— О, сўзга мунча ҳам моҳир экансиз,
Сўз бирлан забт айланг, йўқса жаҳонни.
Дейдилар, гул бўлмас сира тикансиз,
Нечун тикан қийнар осуда жонни!

— Сиз бир гул эрсангиз,
тикандир ғаним,
Мен гулни парвариш қилғучи боғбон.
Сўз бирлан кўнглингиз фатҳ этсам,
жоним,
Муҳаббат мулкига бўлгум чароғбон.

Султон Мирзо қизи сизмасми, дилбар!
— Ким айтди бу гапни сизга, шаҳзода!

— Шоҳ Султон бегимдан¹ эшитдим кўп
бор,
Васлингизни қўмсаб, бўлгандим адо.

«Юз шукр қилайки ёна ошиқ бўлдум,
Оламга бўлиб фасона ошиқ бўлдум,
Яхши сўзунгу васфи жамолинг эшитиб,
Кўрмай сени ғойибона ошиқ бўлдум».

— Ундоқ деманг, севги савдоси мушкул,
Маъсума кўнгилга солманг ғалаён.
— Мирзо розилиғин олғали буткул,
Шоҳ Султон бегимга қилурман аён.

...Маъсума ишқидан мастдай шаҳзода
Хаёл осмонида уради жавлон.
Халойиқ ҳолидан танг бўлиб аммо,
Зулмат оғушида кўринар жаҳон.

Вазир, умарони чорлаб қошига,
Шаҳардан кетмакка қилади қарор.
Қўнса ҳам тегирмон тоши бошига
Халойиқни қилмай, дейди, хору зор.

Шайбоний номасин олиб шу замон,
Маъсума қошига келар шаҳзода.
Кўксига тиғини санчгандек ҳижрон
Юрагидан чиқар ғамгин бир садо:

— Бу элдин бош олиб кетгум, Маъсума,
Рақиблар тиғидин яқо бўлди чок.
— Кўнглимга ногаҳон солманг ваҳима,
Зор қақшаб қолмасин бу бобо тупроқ.

— Қафасдаги қушдай яшаш на ҳожат,
Мен кетсам қамалдин қутулар шаҳар,
— Ҳиротдин бир бора сўрсангиз нажот,
Мирзо қўшин тортиб келарди зинҳор.

— Ўз мулкин тинчитсин олдин Бойқаро,
Қил кўприк устида қолди омонат.
Бизнинг жонимизга кирмасдан оро,
Шайбонийга элчи юбормиш, хайҳот!

Султон Ҳусайн янглиғ соҳибқирон шоҳ,
Шайбонийдин чўчиб қолса, нетай мен!
Самарқанд ҳолидин бўлса-да огоҳ,
Кўмак бермай турса, қайга кетай мен!

Бурунғилар демиш: Беркитғали кўрғон,
Бош керак, икки қўл, икки бут керак.
Бош — сардор бўлғуси, икки қўл эса —
Икки ёндин келган мадад ва кўмак.

Икки бут эса-чи, кўрғоннинг ҳар чоқ
Заҳира-ю сўйи бўлур бегумон.
Нетай, тўрт томонга кўз тутдим муштоқ,
Ҳеч кимса кўмакка келмайдур ҳамон.

Элчилар бош эгиб келди ҳар ёндин,
Ўзга ҳеч имкон йўқ, кетмоғим даркор.
Очликдин халойиқ тўйгандир жондин,
Ҳатто қўшинда ҳам қолмади мадор.

¹ Бобирнинг бувиси.

— Шаҳардин чиқмоққа борми бир илож,
Чор атрофни қуршаб олган-ку ғаним!
— Мен таслим бўлмағач, ғаним ноилож
Сулҳ тузишга қарор айлади, жоним.

Бирор элдин кўмак келсайди агар
Сулҳ тузишга сира бўлмасдим ризо.
На чора, ғанимга қолмоқда шаҳар,
Ҳеч қайдин чиқмади яхшироқ садо.

— Қай томон кетурсиз энди, шаҳзода,
Андижон тахти ҳам кетган-ку қўлдин!
— Қайга йўл бошласа тангри-таоло,
Оёқ етгунича кетгаймен элдин.

Сизни сўратурмен топсам бир макон,
Тагин кўришурмиз иккимиз дийдор.
Кўнглумда муҳаббат қилса ҳам исён,
Самарқанд мулкида қололмам зинҳор.

«Доим соғиниб кўнгулни ол, хуш қолғил.
Раҳмат назарини манга сол, хуш қолғил,
Нохуш эди буки, мен ямон бордим, лек
Сен лола узор яхши қол, хуш қолғил..»

...Масъума, изидан термилар нолон,
Паришон сочлари ўпар пойини.
Кўнглини ханжардек тилкалар афғон,
Юзлари йўқотган кўрк-чиройини.

Қирқ кокил сочини супурги айлаб,
Шоир юрган йўлни супурай, дейди.
Кўзларидан оққан ёш-ла авайлаб,
Шоир юрган йўлга сув сепай, дейди.

Лекин бўлармикин муроди ҳосил,
Хижронга юз тутди, недир гуноҳи!
Эй, сабо бўлурми мақсади восил,
Шоирга етарми шўрликнинг оҳи!

III

Бахтини Шайбоний айлагач забун,
Тоғу тошлараро кезиб саргардон,
Самарқанд тахтини тарк этиб бутун
Афғон диёрига от сурди султон.

Илондек пишқириб тўлғонган Жайхун,
Икки юз отликқа бўлди поёндоз.
Оғзини наҳангдек очса ҳам тўлқин,
Кечиб ўтди уни не-не чавандоз.

Нотаниш ўлкада кўтариб сурон,
Шаҳзода кўшини елади олға.
Тарқоқ беқликларга бўлинган Афғон
Қишлоқлари бўлур унга қўналға.

Афғонни титратган беқлар эгиб бош,
Қиличин ташлади Бобир пойига.
Кимдир мамнун бўлди, кимдир тўқди ёш,
Шаҳзода қаради элнинг раъйига.

Халойиқ, мол-мулкин қилмади тарож,
Экинзор даласин этмади пайҳон.
Ҳунарманд аҳлидан олмади хирож,
Қалъа-ю уйларни қилмади вайрон.

Чапдаст йигитларни саралаб лекин
Навкар қилиб олди ўзига Бобир.

Фароғат нелигин билмасдан бутун
Кобулга от сурди тунлар бесабр.

Кобул қалъасида Муқимбек тахти
Киприкдаги ёшдай қолди омонат.
Шаҳзода навқарин кулгандай бахти,
Томчи қон тўкмасдан қучди саодат.

Носир Мирзо билан Жаҳонгир Мирзо!
Элчи бўлиб борди Муқим қошига:
— Қалъани бермакка бўлсангиз ризо,
Емон кун тушмагай элнинг бошига.

Жонингизга ҳеч ким қасд қилмас асло,
Қалъа деб тўкилмас бирон томчи қон.
Молу мулкингиздан бўлмассиз жудо,
Фақат Юрт тепани қилурсиз макон.

Муқимбек танида кўпириб қони,
Ғамгин кўзларида ўт олди ғазаб.
Ғар рози бўлмаса комил имони,
Танасини ғаним ташлар нимталаб:

— Шаҳзода аҳдиға қилурми вафо;
Бошимга ёғмасми маломат тоши!
Халойиқ не кунга бўлур мубтало,
Қиличдин ўтмасми кекса-ю ёши!

— Биз кафил, йўқ эрса, сизда ихтиёр,
Элчига ўлим йўқ, дейди халойиқ.
— Мирзолар, Бобирга айтингиз, зинҳор
Иш тутсин ўзининг сўзига лойиқ.

Шаҳзода қошига қайтишиб шодон,
Носир Мирзо терди сўз маржонини:
— Муқимбекни рози қилолдик, султон
Қалъани тарк этар, асраб жонини.

Муқимга берилди бир кунлик муҳлат,
Тонг билан йўл олур Юрттепа томон.
— Ҳеч кимса солмағай бошига қулфат,
Истаса, юрт учун фидо қилсин жон.

Шаҳзода юзида майин таббассум,
Умид осмонида чиққандек қуёш.
Муқимбек ноилож бўлди-ю, таслим,
Тонг чоғи қалъадан олиб кетди бош.

Кобул қалъасини фатҳ этиб жангсиз,
Бобир подшо бўлди Афғон мулкига.
Ғазна, Бадахшон ҳам бош эгди қонсиз,
Шаҳзода қаламин олди илқиға.

IV

Қамчи босиб қора отига Бобир,
Кобул кўчасидан ўтмоқда шодон.
Ёнида навқарлар от суриб масрур:
— Шоҳим, салтанатинг бўлсин,
дер, омон!

Бобир хаёлларга бўлади тутқун,
Юрагида янграр ўтли бир садо:
«Кобул шаҳрин обод қилмасам бутун
Менга не керакдур бу ёруғ дунё!

Айни шу лаҳзада нуруний бир чол
Таъзим бажо айлар Бобир қошида.
Хира кўзларида чигал бир савол,
Қандайдир ташвиш бор кекса бошида:

¹ Бобирнинг укалари.

— Сенга бир арзим бор, подшоҳи олам,
Бир қошиқ қонимдан кечсанг, айтурмен.
Мабодо дардимга бўлмасанг малҳам,
Келган йўлим билан яна қайтурмен.

— Марҳабо, отахон! Ҳзи не савдо!
Бошингга не кулфат тушди ногаҳон!
Лозим бўлса топай дардингга даво,
Қўлимдин не келса, фидо этай жон.

— Шоҳим, аҳли афғон сендин миннатдор,
Сенга таҳсин ўқир кекса ҳам, ёш ҳам.
Муқимбек зулмидин чекдик кўп озор,
Энди бошимизга сен ҳам солма ғам.

Аҳли дониш бундин олиб кетди бош,
Ҳирот тутди барин қўлига асо.
Бахтимиз кўкида чиққандай қуёш,
Кобулда очибсен янги мадраса.

Шу ерда туғилдим,
Яшадим шунда,
Боболардин мерос бу шаҳри азим.
Кўп азоб-уқубат тортсам-да бунда,
Тарк этмоқни сира кўрмадим лозим.

Етмиш йиллик умрим ўтди хоксор,
Эҳтимол, баттарроқ бўлур қолгани.
Фақат шаҳрим учун этдим жон нисор,
Бунда ҳеч нарсам йўқ менинг олгани.

Мен бу гўшани ҳеч кетолмам ташлаб,
Биргина бисотим — шу она тупроқ.
Ҳижронда юргунча қалбимни ёшлаб,
Шу ерда ўлганим менга афзалроқ...

Толиби илм эдим мен ҳам даб-дуруст,
Назм боғига ҳам қўйгандим қадам.
Сенинг мадрасангга бўлсам мударрис,
Бошим кўкка етар, подшоҳи олам!

Бобир мамнун бўлиб тикилди унга,
Қора кўзларида сирли бир учқун.
Марҳабо, дегандай, эгилди унга:
— Мадрасам очикдир сизга шу бугун!

«Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ургангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен, илм толиби, илм керак».

Дўстлари кузатиб бу ажиб ҳолни
Сукунат қаърида оларди нафас.
Бобир яна сўзга ундади қолни,
Хоксор умрига қилгандек ҳавас.

— Дунё савдосидин хабарим бордур,
Не кунни кўрмади бу кўзлар, шоҳим.
Дунё деганлари катта бозордур,
Биров келиб, биров кетади доим.

Аҳли афғон зулмдин кўп чекди озор,
Ўз беклари анга қилмади вафо.
Қора кунда яшаб халқи хору зор,
Ўз элида ўзи кўп чекди жафо.

Кобулга от сурган чоғингда, шоҳим,
Сендек бир шоирдин кутдилар нажот.
Умринг узоқ бўлсин сенинг, илоҳим,
Қўлинггаги қалам синмасин фақат.

Эл ғамин ўйлайди аҳли шуаро,
Ашъори дилларга бахш этур таскин.
Эл жонига агар кирмаса оро,
Элнинг қарғишига учрайди бир кун.

V

Умрин адо айлаб муъжаз хонада,
Тутқун одам янглиғ кўз ёш тўкар шам.
Бир ғазал ўтида ёнур шаҳзода,
Кўнглини аллалар баҳорий оқшом.

«Ҳижрон аро неча нома таҳрир қилай,
Хома тили бирла ҳол тақрир қилай.
Хуш улки сўзим санга десам воситасиз,
Сен анда-у мен мунда, не тадбир қилай!»

Дераза олдида шоир хаёлкаш,
Кобул осмонига боқар маҳлиё.
Ложувард осмонда ой кезар дилкаш,
Нигоҳин сеҳрлар юлдузлар гўё.

Жануб кечасини кузатганча жим,
Ширин орзуларга бўлади банда...
Афғон ўлкасига бўлса ҳам ҳоқим,
Кўнглини юрт ҳажри айламас канда.

Тизгинсиз ўйларин оҳиста жамлаб,
Шаҳар кечасига тикилар узоқ.
Вазир-взариони қошига чорлаб,
Кўнгили хонасига ёқади чироқ.

Боқи Чағаёний ва Султонқули,
Носир Мирзо билан Мирзо Жаҳонгир,
Муқимбек, гинани унутиб кўнгли,
Бобир ҳузурига кирар бирма-бир.

Шаҳаншоҳ уларга чиқади пешвоз,
Ҳол сўраб, мезбондек чорлайди тўрга.
Муқимбек ҳам топиб обрў ва эъзоз,
Парқу тўшақларда ўлтирар бирга.

Юрттепада танҳо яшаб не тунлар,
Оқибат Бобиршоҳ қошига келди.
Қалбида ечилиб ғамли тугунлар,
Унинг бу даргоҳда толеи кулди.

Муқимбек — Бобирнинг ўнг қўл вазири,
Таянч устунидир Афғон диёрин.
Ўн икки туманининг содиқ нозирин,
Сарой аҳли ичра топгандир қадрин.

Элу юрт ҳолини сўргач шаҳоншоҳ,
Кўнглида бор гапни кўради баҳам;
— Юрт ҳоли нечүкдир, барчангиз огоҳ,
Не қилсак, Кобулни этурмиз кўркам!

— Чор атроф тоғ эрур,— сўзлар
Муқимбек,—
Ёлғиз чашма суви — оби ҳаёти.
Афғон юрти кўрди қанча-қанча бек,
Жанг билан тугади барин ҳаёти.

Боғ-роғ бирлан ҳеч ким бўлмади машғул,
Тоғу тахт деб ўтди бари дунёдин.
Халойиқ бу ишга урса ҳамки қўл,
Челаклаб сув ташир ҳамон дарёдин,

Сўхбат мағзин чақиб Жаҳонгир Мирзо,
Сўз отига қамчи уради хушҳол:
— Мажлис аҳли агар бўлишса ризо,
Ҳар кимса биттадан ўтқазса ниҳол.

— Гапнинг сирасини айтди Жаҳонгир,—
Носир Мирзо четдан ташлади лўқма,
Мийиғида кулиб қўйди-да, Бобир,
Деди:— Одам эрсанг, бир кўчат эк-да!

Афғонларда мендин қолсин яхши от,
Бу юртни боғу роғ айламоқ даркор,
Сув бўлса, бу тупроқ бўлғуси обод,
Кобулда мавж урғай ажиб бир баҳор.

Ариқ қазмоқ айни муддао ҳозир,
Бунёд этмоқ керак янги иморат.
Йўқ эрса, бу элда ҳокимлик надир,
Тоғу тахт абадмас, ахир омонат.

Элатга элатни қилмасам иноқ,
Тарикдай сочилиб кетур бу давлат.
Зулматни ёритган сингари чироқ,
Қалбларга нур ссчсин, дейман, адолат.

Бухоро олусин, Анжон анорин,
Самарқанд олмасин эксак, қандоқ сози!
Жаннат бўлғусидир Афғон диёри,
Етти иқлим унга қилғуси ҳавас!

— Офарин, шаҳаншоҳ!— дейди
Муқимбек,—

Афғонга кулғуси толе кўёши.
Хайрли иш, деса, эл ҳам турмас тек,
Миннатдор бўлғуси кекса-ю ёши.

Шу орзу мавжида сархушу мамнун
Бобир мазкур байтни дилда этар ёд:
«Шаҳри Кобул, дўстлар, хароба бугун,
Ва лекин эртага бўлғуси обод».

VI

Кобул обод бўлур, аммоки кўнгил
Боғини қай кимса айлар чаманзор.
Заъфарон хазонга юз тутгандай ул
Мунгаяр, бир олам дарду ғами бор.

Қафасдаги булбул сингари бу дам
Ҳижрон навосини куйлар бечора.
Ким унинг дардига бўлолур малҳам,
Ким унинг жонига қиради ора!

«Эй сабо, еткурғил ўзга тупроқдин,
Андижон элига оҳу зоримни.
Кўнглум кабоб бўлди аччиқ фиरोқдин,
Дўстларимга айтғил мени боримни»

Бу дунёда ёрсиз яшамоқ мумкин,
Диёрсиз оппоқ тонг отмас ҳеч қачон.
Ҳаёт деганлари калитсиз тилсим,
Ер қаттиғу, жуда олисдир осмон.

Қўлингни узатсанг етмас юлдузга,
Орзуларим менинг шу қадар йироқ.
Узун тунлар уйқу кўнмайди кўзга,
Кўнгулни тилкалар аёвсиз фиरोқ.

Чўққидин чўққига қўнгандай бургут,
Наҳотки, дайдисам ўлкама-ўлка.
Ватан меҳри бир дам бўлмайди унут.
Наҳот, Самарқандни ололмам қўлга!!

Нетай, Ватанимни жуда соғиндим,
Наҳот, насиб бўлмас юртимда турмак!
Ҳазрати Навоий, сизга сиғиндим,
Бу сирли дунёда берсангиз кўмак.

«Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш».

Эй, олий ҳазратим, ушбу ашъорни
Фақирға бахшида этдингизми ё!
Ноилож тарк этдим она диёрни,
Нетай, бошга тушди аёвсиз савдо».

Хуросон мулкидан сайрибоғ айлаб,
Субҳидам сабоси эсар Кобулга.
Гўёки Алишер сўзга очур лаб,
Таскин бодасини тутгандек унга:

— Шоҳлик ила шоирлик икки кутбдур,
Гўё икки палладур тарозуға.
Бири манфий, бириси мусбат эрур,
Эл муҳтождур иккисин ҳар сўзига.

Омонатдур тахту тоғу бу дунёда,
Боқий эрур салтанат сўз шоҳига.
Гоҳо отда юрарсен, гоҳ пиёда,
Ҳаёт қулоқ солмағай ҳеч оҳингга.

...Ҳазрати Навоий қошида бир дам
Таъзим бажо айлаб, жим қолди Бобир.
Дилдаги дардларин кўргали баҳам,
Устоздан ўтиниб, лаб очди баъзур:

—Амир Темур ила етти иқлимга
Мовароуннаҳрдай доврўғ солган мулк,
Чокидан сўкилиб кетди бу кунда,
Мен юрган кўчанинг боши экан берк.

Жайхун ила Сайхун ўртасида мен,
Бунёд этолмадим улўғ бир давлат.
Тўғри, таслим бўлди менга Самарқанд,
Шоҳлигим узоққа бормади фақат.

Оқибат юз тутдим Афғон сориға,
Бир қўлда қиличу, бир қўлда қалам.
Қон тўқдим, ва лекин бунинг бариға,
Фақат мен сабабкор, устоди аълам:

Не ҳукм этсангиз, қилурмен бажо,
Шул сабаб, Сиздин мен кўмак ўтиндум.
Эл ғамидин ўзга ишим йўқ асло,
Туркона ашъорга сиздай тутундум.

— Қутлуғ хазинаға урибсен панжа,
Анда дурри-ғавҳар беҳад, беҳисоб,
Сарф этсанг етғуси етти туманга,
Туркий ила айда умринг сарҳисоб.

Маъни махзанидин дур излаб шоир,
Ўз элин боғида топғуси камол.
Сўзда заргар янглиғ бўлса у моҳир,
Асрлар субҳида кўрсатур жамол...

Алишер сиймоси йўқолур кўздан,
Бобир дилин яна эзади афғон,
Шоир кўз узолмас олис юлдуздан,
Энди кўнглин юпат, эй субҳи Афғон!

VII

Тун.
Чорбоғда ўйнар барги хазонлар,
Мотамсаро еллар эсар сарсари.
Қўргошиндай эриб оқар оҳанглар,
Титраб турган каби юраклар тори.

Тошни эритгудай тўлғанар «Гиря»,
Мунгли ноласидан кўнгил садпора.
Қора либос кийиб олгандай дунё,
Ҳазини наволардан излайди чора.

Кўнгилни тилкалар бу дардли оҳанг,
Кечалар шашқатор ёш тўкар кўздан.
Туннинг этагида судралади тонг,
Ҳали хабар йўқдир чўлпон юлдуздан.

Боғ аро инграйди бу хазини наво,
Бобирнинг дардига бўлгали малҳам.
Шоир ҳам излайди кимдандир даво,
Кимгадир ёзмоқчи кўнглини бу оқшом.

Дардини қоғозга тўкиб ул дилхун,
Муштипар волида руҳин этар шод.
«Минг бир кеча» янглиғ чўзилдимми тун,
Қачон тонг айлағай кўнглини обод?

Хонада шам ёнар беҳол, паришон,
Жудолик дардидан бўлмоқда адо.
Кўз ёши пойида гўёки ўммон,
Тун эса бир ўчқун макрида гадо.

Шоирнинг чеҳраси заъфарон, сўлғин,
Шамга ўхшаб кетар унинг ҳолати.
Қалбида сўнгандай кўринар ёлқин,
Тилда ҳижжаланар «Қуръон» ояти.

Бевақт жудо бўлиб ғамгузоридан,
Онаси руҳига ўқийди дуо.
Айириб қўйгандай уни боридан —
Ешгина бошига тушган бу савдо.

Муҳаррам ойининг энг сўнги кунин
Тупроққа топширди онасини ул.
Шундан, ҳамроҳ этиб ўтди қайғунин,
Она фироқиди йиғлайди кўнгил.

Кўркам тоғ бағрида Улуғбек Мирзо
Боғи Наврўзийни этганди обод.
Ушал боғ кўйида энди осуда
Қутлуғ Нигор хоним ухлайди абад.

Қосим кўкалтошу Бобир ўша кун,
Раҳматлик хонимга деди: «Алвидо!»
Маскан этган эди тупроқни бугун,
Буюк бир шоирни туққан волида.

Шам қошида Бобир — афтода бир ҳол,
Жудолик дардидан йиғлайди қалам.
Уйда — қаноти қайрилган хаёл.
Жисмидаги дардга излайди малҳам.

Бошга ғам тушганда билинур роса,
Она-ватан қадри, дўстлар суҳбати,
Ўзгалар тутса ҳам олтидан асо,
Баъзан баҳам кўрмас ғаму кулфатни.

Қилолмасдан ота қабрин зиёрат,
Онасин қўёлмай унга ёнма-ён,
Ўзга элда Бобир чекар азият,
Кўзга суртиб Анжон тупроғин ҳамон.

Чорбоғ аро «Гиря» айлайди нола,
Шоир қалбини ул тилкалар ҳамон.
Шамга талпинади шўрлик парвона,
Бир юлдуз йўқотиб мунғаяр осмон.

VIII

Шайбоний забт этгач Самарқанд тахтин,
Қувғинга учради Кўрагон насли.
Хуросон мулкидан топгали бахтин,
Ҳиротга отланди улар куз фасли.

Маъсума бегим ҳам кўздан тўкиб ёш,
Ноилож тарк этди она шаҳрини.
Айрилиқ ўтида энди қаламқош,
Ҳирот ҳам ёзмади кўнгил бахрини.

Бобир воқиф бўлгач бу мунгли ҳолдан,
Ҳиротга от суриб келди Кобулдан.
Темурий мирзолар эшитиб олддан,
Унга пешвоз чиқди Жўйи Инжилда.

Хусайн Бойқаро сиймоси сўлғин,
Хира кўзларида ғуссали армон.
Ногирон қалбида сўнгандай ёлқин,
Асога суяниб, боқар бедармон.

Бошда кул ранг дастор, эгнида хилъат,
Кумушдай оқарган сочи-соқоли.
Қошларига қиров ташлаган ҳаёт,
Юзларин чимдилар кулфат шамоли.

Буюк умид тоғи нураган янглиғ,
Қиличдек қомати букчайиб қолган.
Исёнлар қалбига санчганидай тиг,
Салтанатин ғаним нишонга олган.

Девдай ўгиллари турар ёнида,
Ва лекин дардига бўлолмас малҳам.
Тоғу тахт жанг қилар улар жонида,
Ким ахир ғам ошин кўради баҳам!

Инқирозга юзин тутган Хуросон,
Қулади Ҳусайннинг таянч устунини.
Кифтига мингандай булутли осмон,
Қўлида ўйнатар Маждиддин уни.

Кўзлари тўрт бўлиб, боқади йўлга
Мадад кутган янглиғ бобирдан гўё.
Ишонч ўти зиё сочса ҳам дилга,
Унга бевафодай кўринар дунё.

Кўзга чалинади олисдан навкар,
Шаҳзода ошиқиб елар олдинда.
Бойқаро юзига табассум кўнар,
Дийдор алангаси ёнар қалбида.

Отдан тушиб Бобир айлади таъзим,
Шодмон қарши олди кекса Бойқаро.
Нуроний кўзига тикилди маъсум,
Бойқаро жонига киргандек оро.

Сўнгра кучоқ очиб, босди бағрига,
Бойқаро кўзлари бирдан намланди:
— Навойини олди тупроқ қаърига,
Бутун Хуросоним топамда ёнди.

— Қайғурманг, шаҳаншоҳ, дунё бевафо,
Умрдай бебақо тож-тахт, салтанат.
Бу дунёдин киллар кўрмади жафо,
Навойи кўёшдай ҳаммиша ҳаёт.

— Қуллуқ, Бобир Мирзо! Навойи гўё.
Қошимда тургандай масрурмен бугун.
Ашъорингиз бермиш кўзимга зиё,
Тангри, толенгиз этмасин нигун.

Қадамларингизга ҳасанот минг бор,
Дармонсиз илгимга тутдингиз асо.

— Шайбоний дастидин чўчиманг зинҳор,
Хуросон бош эгмас ғанимга асло!

— Айтганингиз келсин илоҳим, Мирзо,
Юз тубан тушмасин салтанатимиз.
Агар халойиқни қиллоқ ризо,
Қарғишга қолмағай зинҳор отимиз.

...Саройга йўл олар мирзолар шодмон,
Бобирни қаршилар қавму-қариндош.
Маъсума, ўзини унутгансимон
Шаҳзода қошида аста эгар бош.

Лутф ила шоирга айтди-да, бир сўз,
Юзидан ҳарирни олди Маъсума.
Олам ёришгандай, бир жуфт қора кўз
Қора қош остидан қилди бир имо.

— Эй қомати сарву лаблари оби ҳаёт.
Будур тилагимки етгамен васлингга бот.
Ҳажрингда менга не сабр қолди, не сабот,
Ё кел бу сорига, ё мени ўзунга қот.

Қолингиз не кечди менсиз, Маъсума,
Бир лаҳза исмишни этдингизми ёд!
— Сизни деб ғанимдин қон бўлди сийнам,
Яхшиям бор экан бахтимга Ҳирот.

— Уксинманг, Қобулга олиб кетурмен,
Сиздан хабар топғач, келдим бу элға.
— Сизсиз бу шаҳарда айтинг нетурмен,
Ҳирот яқинроқдир, дедим, Қобулға.

— Офарин, азизим, ушалғай орзу,
Самарқанддай софдир Қобул ҳавоси.
— Ҳар элда ҳам бордир тошу тарози,
Елғиз сиз, Маъсума кўнглин давоси.

Муҳаббат... О, кўйинг қийнаманг дилни,
Юрт олмоқ бўлса, бас, сизга жаҳонда.
Қараң-а, манови бечора гулни,
Беш кунлик умрида шунча таманно.

— Юрти олмоқ осонмас, дил олмоқ —
унда,
Иккиси ҳам мушқуд, чигал бир савдо.

Бирисига шамшир суғрилса қиндан,
Бирига муҳаббат топажак даво!

IX

Субҳидам қўйнида мулки Хуросон,
Товланиб ётибди Ҳирот боғ аро.
Кўз-кўз қилиб кўркин бир шаҳри жонон,
Тонг ила ҳуснига бермоқда оро.

Кўёш қалами-ла қоралаб қошин,
Кўёш кўзгусига қарар қамардай.
Парқу болишлардан кўтарар бошин,
Кўнглида ажиб бир армони бордай.

Ҳазрат Навойига ўқиб қасида,
«Унсия»¹ қошида сайрайди булбул.
Бобир булбул дардин тинглар осуда,
Устоз даргоҳида яйрайди кўнглил.

Шоирнинг муқаддас ижодхонаси
Кашф айлар Бобирга янги бир жаҳон.
Жавонда кўёшдай балққан «Хамса»си
Кўнглил хонасини этар чароғон.

Хонтахта устида битмаган ғазал,
Зарварақ қоғозда қалам, довоти.
Мунғайган шам ёниб битмаган тугал,
Доҳий бир шоирнинг қутлуғ ҳаёти...

Барчаси сеҳрлар Бобир хаёлин,
Муқаддас кўринар чанқоқ кўзига.
Тасаввур айлайди Навойи ҳолин,
Зор бўлар шоирнинг ширин сўзига.

Йигирма кундирким, шаҳзода хуррам
Истиқомат айлар шоир уйида.
Узгача кўринар кўзига олам,
Бир хаёл ҳукмрон фикру ўйида.

Хотира дафтарин варақлар хаёл,
Нигоҳ дарёсида оқади дамлар:
...Самарқандни Бобир этганда ишғол,
Ҳиротдан келганди унга инъомлар.

Навойидан олиб қутлов хатини,
Бобирнинг осмонга етганди боши.
Кечалар ёд этиб унинг отини,
Уйига чорларди назм қўёши.

Муқаддас даргоҳга етди-ю, вале
Кўнглида муроди бўлмади ҳосил.
Шунчалар забунми тақдир ва толе,
Бобирнинг мақсади бўлмади восил.

Ҳиротни сайр айлаб шому саҳарлар,
Энди шу даргоҳда кезар, кўзи нам.
Еш эрур, лекин ул кезиб шаҳарлар,
Ҳиротдай дилкушо топмади ҳеч ҳам.

Тахти Навойи ва масжиди Жомий,
Боғи Хиёбонни этди зиёрат.
Боғи Жаҳоноро таратди хушбуй,
Боғи Сафид эса бахш этди роҳат.

Қариндошлар ила висол айлаб ул,
Ҳижронни унутди бир оз Ҳиротда.
Чоғир мажлисини истади кўнгли,
Бунда шароб ичди илк бор ҳаётда.

¹ Алишербекнинг ўатурур уйлари (Бобир).

Ҳазрати Навоий қутлуғ даргоҳи,
Маъни ҳазинаси айлади масрур.
Боғи Назм аро кезди нигоҳи,
Устод руҳини шод айлади Бобир.

X

Кобулда ғанимлар айлашиб фитна,
Тахтни қўлга олмоқ бўлди бир замон.
Мирзохон саройга кирди-ю тунда,
Узини ҳоким деб айлади эълон.

Бобир огоҳ бўлди бундан Ҳиротда,
Кобулга отланди айни саҳарда.
Тоғ ошиб, қор кечди йўлма-йўл отда,
Ут ёқиб исинди тоғи Манорда.

Сорбургутдай ўктам йигитлари ҳам
Қор кечиб чархлади қасос қиличин.
Бобирдан олдиноқ кирган тўрт одам,
Мирзохондан олмоқ бўлишди ўчин.

Сайид Қосим бирлан Шерқули мўғул,
Султон Аҳмад мўғул ва Қанбар Али —
От суриб Мирзохон қошига келур,
Жанг қизир ҳовлида саҳар маҳали.

Чап бериб саройдан қочар Мирзохон,
Шерқулини чопиб йиқар Мухаммад¹.
Бобир йигитларга буюрур шу он:
— Уқ узинг, азизлар, «ҳаёт ё мамот!»

Дўст Носир, шоҳ Маҳмуд, Али китобдор,
Бобо Шерзод узар камонидан ўқ.
Еғий² тумтарақай қочади ночор,
Бу ҳолдан хабарсиз ҳали халойиқ.

Отини қамчилаб Бобир қасоскор,
Боғдан тополмади Мирзохонни лек.
Дўст Сарипулий қилич ўйнатиб,
Бобирга тикилиб, отланади тик.

«Ҳай, Дўст, ҳай, Дўст!»— қичқирар барча,
Огоҳ этар уни Аҳмад Юсуф ҳам.

Жангданми, биллолма танимай унча,
Қилич солди Бобир кифтига шу дам.

Хайрият, Бобирга тегмади қилич,
Ёв қўлин орқага боғлади навкар.
Мухаммад Ҳусайн¹дан олмоқ учун ўч,
Боғи Биҳишдан ҳам толмади Бобир.

Бувисидан аҳвол сўргали шу зум
Шоҳ Султон бегимнинг қошига келди.
Одоб бирла унга қилди-да таъзим,
Кўнглидаги дардди унутган бўлди.

Шоҳ Султон бегим-чи, тортиб хижолат,
Узр айтмакка ҳам тополмади сўз.
Набираси бўлмиш Мирзохон шу пайт
Шоҳбегим² юзини сарғайтди ёлғиз.

Мухаммад Ҳусайнни топиб бир замон,
Бобир ҳузурига келтирди боғлаб.
Қолмагандай унинг танида дармон,
Турарди Бобирдан нажот сўроғлаб.

Аҳмад Қосим билан бир неча йигит
Мирзохонни тўтиб Қарғабулоқда —
Арка келтиришди. Юзлари шувит —
Мирзохон туради зўрға оёқда.

«Кел, кўришайлик!»— деб чорлади Бобир,
Келгунча йиқилди, қўрқиб икки бор.
Кўришгач, ёнида ўтқазиб бир қур,
Шарбат ичмоқликни этди ихтиёр.

Аввал ўзи ичди, сўнг Мирзохонга —
Тутди Бобир шарбат тўла бир жомни.
Туғишган иниси — бу номард жонга
Рухсат этди, маскан қил, деб Хуросонни.

Қатъ этмай, Мухаммад Ҳусайнни ҳам
Хуросон сориға жўнатгач Бобир,
Фасли наврўз чоғи олгали ором
Гулбахор сайрига отланди масрур.

«Хотирни баҳор фаслида гашт оладур,
Кўз нурини ранги лолау дашт оладур,
Хуш улки толаларда юруб сайр этса,
Бу фаслда ким латифу дилкаш толадур».

¹ Мухаммад Ҳусайн — Мирзохоннинг навқари.

² Ёв.

¹ Бобирнинг холаси, Хўб Нигорхонимнинг эри.

² Бобирнинг бувиси.

(Давоми бор.)

Константин Волков

ОТАЛАР ЕРИ

Абдулла ака, отамизни эслайсизми? Урушга кетганларида сиз беш яшар экансиз-а?

— Эс-эс биламан. Афт-ангорлари қанақа бўлганини кўз олдимга келтиришга ҳар қанча уринсам ҳам эслайолмайман. Урушга кетаётганларида мени охири марта ердан узиб, бағриларига босганларида йиғлаб юборувдим. Ушанда онамиз йиғлаётгандилар. Мен онамга талпинардим, дадамнинг бағридан пастга тушаман, деб юлқинардим. Отамиз бўлсалар мени бағриларига янада қаттиқ босардилар, юз-кўзларимни артиб, силаб қўярдилар. Қўллари меҳрибон ва дағалроқ туюлди. Кафтлари қадоқлигидан шундай туюлганда менга. Кетмончи одамнинг қўли шунақа бўлмай қанақа бўларди... Ҳа, отамизнинг қўллари меҳрибон ва дағалроқ эди.

— Урушга ҳам тўппа-тўғри даладан жўнаган бўлсалар керак-да? — Жўрақул тусмоллаб сўради. — Июнда пахтазорда иш қайнаган бўлади-ку.

— Ҳа, отамиз июнда, ғўза гуллаган пайтда урушга жўнаганлар. Сен бўлсанг октябрда туғилгансан. Доимо отасининг ёнида бўлсин, уни ёмон кўзлардан асрасин, деб исмингни Жўрақул қўйишган. Бироқ отамизни асрай олмадик. Сен туғилганиндан кейин кўп ўтмасдан қорахат келди. Отамиз оғир яраланиб, вафот этибдилар.

...Ака-ука Қўшоқовлар ўртасида кечган бу суҳбат 1953 йили, оналари вафот этиб, икковлари зўр мусибатда қолган кунлари бўлганди. Ушанда Абдулла ўн олтига тўлиб, саккизинчи синфни битирган, Жўрақул эса ўн бирга қадам қўйганди.

— Хунар билим юртига ўқишга кетаман,— деди Абдулла бир куни укасига.— Икки йилда ўқишни битириб, механизатор бўламан. Сен шу ерда қоласан. Ота уйимизни ташлаб кетсак бўлмайди. Мен қайтгунимча Ҳалима холамизнинг қўлида тура-

сан. Майда-чуйдаларимизни ҳам олиб чиқиб қўямиз. Кейин яна бирга тураверамиз, ука.

Ота ери, Ота ҳовли... Ватанинг отанг ё бобонгдан қолган, ўзинг туғилиб-ўсган уйдан бошланади. Инсон ота-боболари меҳнат қилган жойдан қимирламай уни яшнатиш йўлида қанчалар тер тўкса, шунчалар обрў қозонади, ўзини бахтиёр сезади, ернинг ҳам чиройи очилади, гуллаб-яшнайд.

Ватан ҳимояси учун қаттол фашизмга қарши олиб борилган жанглarda қурбон бўлган Қўшоқ Мадиеровнинг фарзандлари ҳам ота еридан, у тер тўккан далалардан бир қадам нари кетишмади. Ака-ука қадрдон колхозларининг обрўсига обрў, бойлигига бойлик қўшишди. Бунинг оқибатида ўзлари ҳам кўпчилиكنинг иззат-хурматига сазовор бўлишди.

Қўшоқ аканинг катта ўғли Абдулла Қўшоқов кўп йиллардан бери колхозда бош инженер, кенжаси Жўракул эса республикада хизмат кўрсатган механизатор, рекорд ҳосилли маккажўхорикорлик бригадасининг бошлиғи, кўпгина колхоз ва совхозлардаги механизаторларнинг жонкуяр ва талабчан устозидир. Оқибатли шогирдлар ўз устозлари билан фахрланадилар, ўзларини ғурур билан «қўшоқовчилар» дейдилар.

II

Ташқарида январь аёзи ҳоким бўлганидан иссиққина клуб деразасининг ойналари терлаб кетганди. Мажлис риёсатида ўтирган Жўракул Қўшоқовнинг ҳам, ёнидаги шериклари сингари, дилидан ҳар хил нарсалар кечар, лаби гоҳо ип қочиради, юзи гоҳо жиддийлашиб қолади. Мажлис аҳли эса ундан кўз узмасди. Нега деганда мажлисда Жўракул ва унинг ишлари борасида сўз кетарди.

Жўракул мақтовларни анча йиллардан бери эшитиб келади. Усмирлигида комсомол сафига ўтганида ҳам, йигирмага тўлганида энг яхши тракторчи сифатида ном чиқариб, коммунистик партия сафига қабул қилинганида ҳам устозлар унинг яхши фазилатларини тилга олиб мақташган. 1972 йилда эса колхоз коммунистлари уни район партия конференциясига вакил қилиб сайладилар. Конференцияда у пленум аъзолигига, сўнгра бюро аъзолигига сайланди. Шунингдек, у меҳнаткашлар депутатлари район Советига депутат ҳам бўлди.

Мажлисида мимбарга пахтачилик бригадасининг бошлиғи Баҳром Эсонов кўтарилди.

Етмиш учинчи йили Жўракул Қўшоқов маккажўхорикор комсомол-ёшлар бригадасига бош бўлди. Унинг бригадасидаги азамат ва ўторак ёшлар ҳосилдорликни оширишга астойдил киришдилар, маккажўхоридан йил сайин кўтарилган ҳосил тош боса бошлади. Етмиш еттинчи йилда эса, мисли кўрилмаган ютукқа эришилди, қирқ гектар ернинг ҳар гектаридан бир юз йигирма етти центнердан ҳосил йиғиштириб олинди. Бундай меҳнат зафарини шу чоққача биронта бригада қучолмаган. Область миқёсида ҳам биринчи рекорд эди бу. Жўракул бригадани қабул қилиб олганида ҳар гектардан олинадиган ҳосил ўттиз центнердан ошмасди.

Баҳром Эсонов сўзида мана шуларга тўхталди. Сўзининг охирида эса, рекорд ҳосил етиштиргани ва нест-нобуд қилмай йиғиштириб олгани учун комсомол-ёшлар бригадасининг бошлиғи Жўракул Қўшоқовни СССР Давлат мукофотига тақдим этиш лозим, деган таклифни ўртага ташлади.

Мажлис аҳли бу таклифни қувонч билан қарши олди, клубни қарсак овозлари ларзага келтирди...

Мажлисида колхознинг бош агрономи Шавқиддин Исматуллаев ҳам сўз сўради. — Мен Жўракул Қўшоқов номзодини қўллаб-қувватлайман,— деди у.— Маккажўхоридан юқори ҳосил олиш, айниқса гектар бошига бир юз йигирма етти центнерлик маррани эгаллаш, бундай қараганда қийин, жуда ҳам қийин иш. Жўракул Қўшоқов бригадаси ўтган йили астойдил меҳнат қилиб, бир юз ўн центнерлик маррани эгаллаган бўлса, бу йил ҳосилдорликни гектар бошига ўн етти центнерга оширди. Бу эса улкан меҳнат зафаридир. Маккажўхоридан бунчалар юқори ҳосил олиш бизнинг Иштихон районида шу чоққача кўрилмаган ҳодисадир. Бу эса ўторак ёшлар бригадасидаги механизаторлар ва звено бошлиқларининг эмас, балки барча меҳнаткашларнинг муносиб меҳнат армуғонидир. Бу алмашлаб экиш, ерни яхшилаб парвариш қилиш, меҳнатга янгича муносабат самарасидир. Бу илм билан тажрибанинг ажойиб ҳамкорлиғи натижасидир.

Жўракул — ёшларнинг меҳрибон мураббийси. У қадрдон колхозда ўн олтита механизатор кадр тайёрлади. Маккажўхорикорлар орасида эса унинг қанчадан-қанча издошлари бор. Жўракул Қўшоқовнинг юқори ҳосил етиштиришдаги тажрибаларини қўллаган йигирмадан ортиқ маккажўхорикорлик бригадаси ўтган йили ҳар гектар ердан юз центнердан ҳосил етиштирди. Бу факт ҳам юқори ҳосил устаси Жўракул Қўшоқовга шараф келтирди!

Мажлисида Жўракулга тракторчилик касбининг сир-асрорини ўргатган устози Шароф ака Холиқов ҳам сўзлади.

...Жўракул эндигина еттинчи синфни битирган пайтлар эди. Акаси уйларига яқинроқ бўлган Шихлар қишлоғидаги ремонт устaxonасида механик бўлиб ишларди.

У кўп ўтмай Шарофатхон деган колхозчи қизга уйланди. Жўрақул шунда, янги оила курганларга оғирлигим тушмасин, деб колхозда кетмончилик қила бошлади.

Моҳир механизатор Шароф Холиқов ўша кезларда Жўрақулни кўз тагига олиб кўйганди. У бир куни Абдуллани учратиб, унга укасидан гап очди.

— Абдуллажон дейман, ўзингиз механизатор бўлиб олиб, укангизни кетмончи қилиб кўйибсизда-а! Бу қанақаси бўлди ўзи?

Абдулла олдинга гангиб қолди. Сўнгра укаси ҳали ёшлигини баҳона қилди:

— Машинада ишлашга ҳали ёшлик қилар дейман...

— Уни трактор ҳайдашга ўзим ўргатаман. Бир-икки йилдан кейин бинойидек тракторчи бўлади.

— Раҳмат дўстим, бир умр кўлим кўксимда...

Жўрақул Қўшоқов механизациянинг тилини яхши билади. Турли маркалардаги тракторлар дейсизми, ҳосилни йиғиб-териб олишда ишлатиладиган техника дейсизми— ҳаммасини «сув қилиб ичган». Республикамиз ҳукумати ўтган йили конструкцияси такомиллаштирилган пахта терадиган машинани шахсан Жўрақулга топширгани ҳам бежиз эмас. Республикамизда ана шундай машиналар йигирмата манаман деган механизаторга топширилган бўлса, уларнинг бири— ўзимизнинг Жўрақул! Мана энди у ҳозирда маккажўхорикорликда республикамизда рекорд ҳосил олган бригаданинг бошлиғи сифатида тилга олинапти!— устоз механизаторнинг ҳаяжонли сўзларини мажлис аҳли қизгин кутиб олди.

Шароф Холиқовнинг чиндан ҳам Жўрақулга кўп меҳнати сингди.

— Трактор ҳайдаш қийин иш эмас,— деганди у Жўрақулга ўша кезлари.— Бироқ унинг ҳар бир қисми қандай ишлаётганини бутун жисминг билан сезиб туришинг керак. Каттасидан тортиб, ҳар бир кичик қисмигача яхшилаб билиб ол, характери ни тушун. Ана шунда машина ўзингизни бўлади, унга ҳар маҳал бемалол суяна оласан! Машинага яхшилаб қараб, холидан хабар олиб турасан! Бунда бамисоли яхши доктор бўл, Жўрақул! Ана ўшанда машина ҳам сенинг юзингни ерга қаратмайди! Устознинг шу гапларни айтганига ҳам йигирма йил бўлибди.

III

Жўрақул ҳам ўзини пахтакор санайди. Нега деганда эсини танибдики, пахтазордан чиқмайди. Ун беш йилдан мўлроқ трактор ҳайдаб, пахтазор майдонларда жавлон урди, пахтакор дўстларининг оғирларини енгил қилди. Маккажўхорикор комсомол-ёшлар бригадасига ишга ўтишдан олдин Бурҳон Ғозиев бошлиқ юқори ҳосилли пахтачилик бригадасининг аъзоси эди. Ушанда бу бригада аъзолари ҳар гектар ердан қирқ центнердан ошириб ҳосил олишарди, бу меҳнат ғалабасида бошқалар қатори Жўрақул Қўшоқовнинг ҳам муносиб ҳиссаси бўларди. Чунки у кузда ерни шудгорлашдан тортиб, баҳорги экиш кампаниясида, ғўза парвариши қизган кунларда ва чеканка-ю, терим мавсумида ҳам механизатор сифатида фидокорона меҳнат қиларди. Даладаги ҳосилнинг чўғи ва нест-нобуд қилмай териб олиниши биринчи навбатда Жўрақулга ҳам боғлиқ эди!

Мабодо ўша йиллари Жўрақулга, пахтачилик бригадасига бошчилик қиласиз, деганларида бу таклифдан у бош тортмаган бўларди. Чунки пахтачиликда орттирган тажрибаси, механизатор сифатида кўзи пишиб қолганлиги ва ташкилотчилиги бунга асос берарди-да. Бироқ бундай бўлмади. Унга бутунлай бошқа соҳани— маккажўхорикорлик бригадасини таклиф этишди.

Бу воқеа етмиш учинчи йилда содир бўлганди. Ушанда Иштихон район партия комитетининг бюро йиғилиши бўлди. Йиғилиш тугаганидан кейин район партия комитетининг биринчи секретари Жўрақул Қўшоқовга юзланди:

— Бир оз тура турун, Жўрақул Қўшоқович. Шахсан сизга тааллуқли яна битта маслаҳатли гап бор.

Жўрақул яна бояги жойига ўтирди. Бюро аъзоларининг аксарияти шу ерда эди.

— Районда,— деди секретарь босиқлик билан,— маккажўхоридан ҳосил олишда қийналаётганимиз ҳеч кимга сир эмас. Навоий номли колхозда ҳам аҳвол яхши эмас, тўғрими, Жўрақул Қўшоқович? Ҳосилдорлик гектаридан ўттиз центнердан ошмаяпти. Шундайми?

— Шундай,— жавоб қилди Жўрақул.— Маккажўхорикорликда оқсаётганимиз ҳақида райком мажлисларида ҳам, ижроком йиғилишларида ҳам гап бўлган.

— Жуда тўғри айтдингиз. Сизни ана шу қолақ участкани кўтаришга юборсак деган таклиф бор. Уз колхозингиздаги маккажўхорикорлик бригадасига бошчилик қиласиз. Райком сизни шунга тавсия қилади. Колхоз правленияси ҳам бу таклифга қўшилиди, деган фикрдаими.

Жўрақул Қўшоқов ўшанда райком секретарига ҳайратланиб қаради. Чунки, бу сира ҳам қутилмаган таклиф эди-да! Район партия комитетининг биринчи секретари Мурод Жўраев ҳар соҳада тажрибали ва етук раҳбарлардан бўлганидан районда ҳурмати жуда баланд эди. Бу моҳир ташкилотчи раҳбар Жўрақул партия сафига кирганида унга кандидатлик билетини ҳам, аъзолик билетини ҳам шахсан ўзи топширган-ди. Жўрақулни кўп йиллардан бери яхши биларди. Икковлари далада турли фасл-

ларда жуда кўп учрашишган, кўп масалаларда фикрлашган пайтлари ҳам бўлганди.

Жўрақул жавоб беришга шошилмади. Шу лаҳзада хаёли оламни бир айланиб чиқди ҳисоби. Ниҳоят камтаринлиги устун келди:

— Маккажўхорликда сира ишламаганман, тажрибам йўқ ҳисоб-да.

— Бундан хабаримиз бор,— деди секретарь.— Кўнмасликка эса асосингиз йўқ. Биз бюро аъзолари билан бу масалада маслаҳатлашиб олганмиз. Ерни севинингиз, ёш бўлсангиз ҳам механизатор сифатида етарли тажриба орттиргангиз ва ҳар қандай ишда масъулият сезишингиз бу вазифани уддалаб кетишингизга асос беради, деб ўйлайман. Райкомнинг сиздан умиди катта! Сизга ишда муваффақиятлар тилаймиз!

Жўрақул Қўшоқовнинг рози бўлишдан бўлак чораси қолмади.

— Сизга бир маслаҳат,— гапида давом этди секретарь.— Бригадангизга алмашлаб экиш зонасига кирадиган ерлардан олинг. Илгари пахта экилган майдонлар бўлса яна яхши. Сиз буни райком аъзоси ва район Советининг депутати сифатида талаб қилинг. Бригадирликни уддалаб кетишингизга эса ҳаммамизнинг ишончимиз қомил!

IV

Жўрақул Қўшоқов ишни бригадасига кўнгилли равишда аъзо бўладиганларни топшидан бошлади. Комсомол аъзоларидан Маҳмуд Товмуродов, Жўрақул Ашуров, Ҳайит Сайманов ва Очил Утроров зveno бошлиқлари қилиб тайинландилар. Бригада, комсомол-ёшлар бригадаси, деб атала бошлади.

— Колхозимизда маккажўхори етиштиришда орттирилган тажриба кўп деб бўлмайди,— деди бригадир.— Биз аввало ўз ишимизда ўтган йилларда содир бўлган хато ва камчиликларни такрорлашдан қочишимиз керак. Маккажўхори — қимматли ва фойдали экин. Биз ундан дон ва силосга мўлжалланган кўк поя олишимиз зарур. Ҳосилдорликни кескин ошириш масаласи ўзларингизга яхши аён. Бу — бизга партия топшириғи. Юқори ташкилотлар ҳам, колхозимиз аъзолари ҳам бизнинг ишимизга, қанча ҳосил олганимизга қараб баҳо берадилар.

Йўлни яхши билган одам адашмайди, деган нақл бор. Маккажўхоридан мўл-кўл ҳосил олиш учун ҳам ўтган йилларнинг камчиликларини такрорламасликнинг ўзи қифоя қилмайди. Бунинг учун аввало тегишли билим талаб қилинади. Жўрақул эса етимликда ўсганидан ёшлигида яхши маълумот ололмаган. Бригадир бўлганидан кейин эса бу нарса айниқса сезила бошлади. Нега деганда бригадага қарашли ерларнинг тупроқ ҳаритасини ўқиш ҳам, минерал тузлар мавжуд ерларни билиб олишдан тортиб, экинга қачон, қанақа ва қанча ўғит ишлатиш ҳам ўзи бўлмайди.

Жўрақул яна мактаб партасига ўтириб, қўлига дарслик олишга мажбур бўлди. Ушанда ўғли Эркин боғчага қатнардди. У ўғли иккинчини битириб, учинчига ўтганда етуқлик аттестатини олди. Сўнгра институтнинг сиртқи бўлимига киришга ҳозирлик кўра бошлади. Сиртқи бўлимнинг студенти бўлган йили эса маккажўхоридан ҳосил олишда юз центнерлик маррани эгаллади.

Жўрақул Қўшоқов бошчилигидаги шоввозлар ҳар йили бир майдонда маккажўхори экмайдилар. Улар ҳар йили янги майдонларда меҳнат қиладилар, алмашлаб экишга мўлжалланган, пахтадан бўшб, дам олиши зарур бўлган ерларда маккажўхоридан мўл ҳосил оладилар. Улар маккажўхорига бедани қўшиб экишади. Бунда икки марта ютилади: ер бир ёқдан дам олса, иккинчи тарафдан чорвачилик учун бениҳоя тўйимли ва фойдали озуқа бўлган беда билан маккажўхоридан мўл-кўл ҳосил етиштирилади. Натижада тупроқ составида ҳам ижобий ўзгаришлар рўй беради.

Жўрақул маккажўхорикорлик бригадасида ишлашга рози бўлганида шон-шўҳрат қозонишни хаёлига ҳам келтирмаганди. Партия топшириғини адо этаётган одам шахсий обрўсини ўйламайди. Чунки партия топшириғи — ҳар бир коммунистнинг шарафли бурчи. Шон-шўҳрат эса ишга коммунистик муносабатда бўлган фидокор ва ҳалол инсонга ҳар маҳал ҳам насиб бўлаверади. Жасорат ва қаҳрамонлик эса, халқнинг назаридан четда қолмайди.

Жўрақул Қўшоқов ҳам эл-юрт манфаати йўлида кўп йиллардан бери ҳалол ва фидокорона меҳнат қилиб келаётгани тўғрйли халқнинг назарида. 1965 йилда Бутуниттифоқ Халқ хўжалик ютуқлари кўргазмасининг олтин медалига сазовор бўлгани, қанчадан-қанча фахрли дипломлар, медаллар, 1972 йилда эса «Ҳурмат Белгиси» ордени билан мукофотлангани бунинг далилидир. Бригадирнинг мукофотлари ёнига ҳар йили янгилари қўшилиб туради. 1975 йилда у механизаторларнинг Бутуниттифоқ мусобақасида ғолиб чиқди. Халқ Хўжалиги Ютуқлари Кўргазмаси эса уни «Москвич» машинаси билан мукофотлади. 1976 йилдаги меҳнат муваффақиятлари учун Жўрақул Қўшоқов Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди. 1977 йилда эса СССР Давлат мукофотига сазовор бўлди.

— Маккажўхорини қанчалар севсам, пахтани ундан кам кўрмайман,— дейди Жўрақул.— Ҳар йили маккажўхори етиштирсам ҳам кузакда машинада «оқ олтин» герман. Колхозимиздаги Бурҳон Ғозиев бригадасига қарашли пахта майдонларида етиштирилаётган ҳосил тақдирига ҳам ўзимни жавобгар ҳис этаман.

V

Иштихон районидаги Навоий номли колхоз маккажўхорикор комсомол-ёшлар бригадаси аъзоларининг меҳнат жасоратлари иқтисодий кўрсаткичлар тимсолида қандай ифодаланган?

Юқориде қисман тўхталиб ўтганимиздай бригада аъзолари пландаги олтмиш центнер ўрнига ҳар гектар ердан 127 центнердан ҳосил кўтардилар. Давлат омборига қирқ тонна ўрнига 512 тонна ҳосил топширилди. Ҳар бир центнер доннинг таннари 7 сўм 68 тийин ўрнига олти сўм 55 тийинга тушди. Бригаданинг дон ва силос массаси етиштиришдан олган даромади 6280 сўм ўрнига 35874 сўмга етди. Бригада аъзоларининг шахсий даромадлари пахта йиғим-теримида қатнашганлари учун ҳам вича ортиди. Булар — 1977 йилнинг кўрсаткичлари. Ўтган йили эса бригада аъзолари меҳнатда янги жасоратлар кўрсатдилар. Жўрақул СССР Давлат мукофотига кўрсатилган ўша мажлисдан кейин область маккажўхорикорларининг кенгаши бўлди. Жўрақул Қўшоқов ўша кенгашда ўз тажрибаларидан сўзлаб берди, беш йилликнинг учинчи йилида ҳар гектар ердан 130 центнердан ҳосил кўтаришга сўз берди.

1978 йил республикамиз қишлоқ хўжалигида жуда оғир йил бўлди. Ҳатто узоқ умр кўраётган фозил қариялар ҳам илгарилари йил бунчалар оғир келганини эслай-олмайдилар. Ёгин-сочинлар сероб бўлди. Бу эса пахтакорларни ҳам, маккажўхорикорларни ҳам жуда қийнади. Шунга қарамай бригада аъзолари табиий офатлардан устун келдилар. Мўлжалдаги ҳосилни йиғиб-териб олдилар. Йиғим-терим ишлари учта «Херсонце» ёрдамида ўн кун ичида тугалланди.

Жўрақул Қўшоқов даладаги ишларни тугатганидан кейин қантариб қўйилган пахта териш машинасини ишга солди. Қадрдон колхозчи Зарафшон дарёсининг адоғида жойлашганидан унинг далаларидаги пахта кечроқ очилди. Район партия комитети унга қўшни хўжаликларга қарашишни топширди. Шунинг учун ҳам у машинасида «Янгикент» совхози далаларида уч юз тоннадан ортиқ пахта териб берди. Шундан кейин терим машинасини Охунбобоев номли колхоз пахтазорлари сари бурди...

Октябрнинг охирларида машинаси бункерини бўшатгани пайкал чеккасига чиққанида акаси Абдулла техника ёрдами машинасида келиб қолди. У нимадандир қаттиқ хаяжонда эди.

— Суюнчи бер, ука, яна ўғил кўрдинг,— деди акаси Жўрақулни маҳкам бағрига босиб.— Рулни бирорта шеригинга тутқиз. Бориб Адашхондан хабар олиб кел. ...Ўтган йили Жўрақул тўрт қаторли машинасида 520 тонна «оқ олтин» териб, ўзига яраша рекорд қўйди. Бу унинг меҳнатдаги иккинчи буюк рекорди бўлди.

...Ота ери. Мабодо Қўшоқ Мадиёров она тупроғимиз ҳимояси учун олиб борилган жангларда жон нисор қилмаганида борми, шу кунларда ҳам қадрдон колхозчи далаларида меҳнат қилиб, қўпчилик қатори юртимиз бойлигига бойлик қўшаётган бўларди. У бир вақтлар мардонавор меҳнат қилган далаларда ҳозир унинг фарзандлари ҳалол тер тўкиб, уни тобора гуллаб-яшнатмоқдалар.

Жўрақул Қўшоқов бригадасининг аъзолари бултур кузакда КПСС Марказий Комитетининг Ноябрь пленуми материалларини чуқур ўрганиб, ҳосилдорликни ошириш йўлида янги тадбирлар белгилаб чиқишди.

Механизация — чиндан ҳам қишлоқ хўжалигини юксалтиришда, турли экинлардан мўл ҳосил етиштиришда, йиғим-терим ишларини қисқа муддатда тугаллашда муҳим роль ўйнайди. Механизацияга ўнг кўз билан қарамаган деҳқон ютқизади. Бу ҳозир ҳаммага аён. Шундай экан, инженер-конструкторларимизнинг ижодий изланишлари туфайли бунёдга келган, ҳар йили колхозлар ва совхозларнинг меҳнаткашларига тортиқ этилаётган механизмларни кўз қорачиғидай асраш, улардан унумли фойдаланиш ва вақтида сифатли ремонтдан чиқариш — механизаторларнинг муҳим вазифаси. Қишлоқ хўжалик техникаси барчанинг диққат назарида турмоғи лозим.

Жўрақул райком бюросининг аъзоси, халқ депутати бўлгани учунгина эмас, балки техникага меҳр қўйган оддий меҳнаткаш бўлгани учун ҳам бу ҳақда ўйлар, бошқа хўжаликларда қаровсиз қолган механизмларни кўрганида ғазабланиб кетарди. У иш жунидан район марказига ёки институтда сессия бошланган кезларда Самарқандга қатнаган пайтларида йўл чеккаларида турган, қор-ёмғирда қолганидан баъзи қисмлари ишдан чиқаёзган тележкалар, тракторлар, кўсак чувийдиган машиналарни кўрганида жуда асабийлашарди. Шунинг учун ҳам у ўтган йили кузакда қўлига қалам олиб, республика газетаси редакциясига хат ёзди.

У хатида дилини ўртаб юрган гапларни очик-ошкора айтиб, айрим хўжаликлардаги ачинарли аҳволни конкрет кўрсатди, механизаторларни виждонан меҳнат қилишга, техникани севишга, унинг талабчан ва меҳрибон эгалари бўлишга чақирди.

Э. Носиров таржимаси.

ХАМЗА ВА ҚАРДОШ АДАБИЁТЛАР

Адабий-маданий алоқалар айниқса ҳар бир халқнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўзгаришлар бўлаётган бир даврда жадал тус олади. Бундай пайтларда адабий-маданий алоқалар ва таъсирлар фақат умумий адабий тарихий жараённинг шаклланишидагина эмас, балки у ёки бу миллий адабиёт майдонига чиққан ҳар бир йирик сўз санъаткорининг адабий ва ижтимоий фаолиятида, дунёқараши ва талантининг ўсишида, маҳоратининг юксалишида ҳам катта роль ўйнайди.

Бундай ҳолат рус адабиётида А. М. Горький, В. В. Маяковский, тожик адабиётида Садриддин Айний, қozoқ адабиётида Бейимбет Майлин, татар адабиётида Абдулла Тўқай, Олимжон Иброҳимовларнинг адабий ва ижтимоий фаолиятида кенг кўринган бўлса, ўзбек адабиётида бунинг ёрқин мисоли Ҳамза фаолиятида намоён бўлди.

Ҳамзанинг ижтимоий ва адабий фаолияти асосан 1905 йилги рус революциясидан кейинги Туркистонда рўй бера бошлаган муҳим ижтимоий-сиёсий ва маданий ўзгаришлар таъсирида шаклланган эди.

Бу вақтларда Урта Осиёга Россия ва Закавказьедан келиб турган илғор рус, татар, озарбайжон адабиёти ва матбуоти, театр ва концерт труппалари, айниқса, «Вақт», «Шўро», «Мулла Насриддин» каби илғор газета ва журналлар Ҳамза, Садриддин Айний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Сўфизода, Абдулла Авлоний каби маҳаллий зиёлиларнинг илғор қатламлари орасига тобора кенгроқ кириб борди. Натижада уларда жаҳолат ва қолоқликка қарши норозилик кучая борди. Уларда халқни қулликдан қутқариш, жаҳолатга қарши кураш ҳақидаги туйғулар авж олди. Бу соҳада айниқса Ҳамзанинг фаолияти алоҳида аҳамиятли. Чунки революциядан кейин фақат ўзбек адабиётинингина эмас, балки бутун совет Шарқи адабиётларининг йирик вакилларида бирига айланган бу инқилобий шоир ва драматургнинг дастлабки фаолияти, шу даврдаги илғор ижтимоий-сиёсий ва маърифатпарварлик оқими таъсири остида ривожлана бошлаган эди. Ҳамзанинг 1905 йилги рус революциясидан кейинроқ Туркистонга Қо-

зон, Самара, Оренбург каби шаҳарлардан келиб қолган прогрессив руҳдаги рус, татар зиёлилари, ўқитувчилари билан алоқа боғлаши, илғор рус адабиёти ва маданиятини ўрганиши, айниқса маориф соҳасида Абдулла Тўқмуллин каби айрим илғор фикрли татар маориф ходимлари билан танишуви бу соҳада муҳим аҳамиятга эга бўлади. Узининг ёзишича, 1908 йиллардан кейинроқ бу одам билан танишув, суҳбатлар шеърларининг инқилобий тус олишига, 1905 йилги революциянинг моҳиятини англаб олишга ёрдам берган (Юсуф Султонов. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақида муҳим ҳужжат. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963 йил, № 1). Уша вақтларда Туркистонга келган рус, татар театр ва концерт труппаларининг Қўқондаги томошалари Ҳамзада катта таассурот қолдирган. У дўсти Бўронбой орқали Абдулла Тўқай шеърларининг моҳир ижрочиси Комил Мутий билан танишиб, ундан сабоқ ва маслаҳатлар олган (Шокир Сулаймон. Ҳамза Ҳакимзода — революция шоири. «Гулистон», 1939 йил, № 5). Бунинг натижасида у энди ижтимоий-сиёсий мавзуларда ҳам асарлар ёза бошлайди («Аҳволимиз», «Эшонларнинг ҳолидан», «Заҳарли ҳаёт», «Янги саодат ёки миллий роман» каби). Бу даврда унинг ижоди фақат ғоявий-тематик жиҳатдангина эмас, жанр жиҳатдан ҳам бойиб боради. Ҳамза ижодида ижтимоий-сиёсий лирика, социал сатира, реалистик руҳдаги проза ва сахна асарлари кенг ўрин ола бошлади. Асарларнинг тили ва услуби ҳам халқ ҳаётига янада яқинлашди. Бунда шубҳасиз биринчи навбатда ўзбек халқи ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги янги ўзгаришлар, ёзма ва оғзаки адабиётимизнинг илғор аъёналари билан бирга татар революцион демократ шоири Абдулла Тўқайнинг таъсири кучли бўлган. Буни Ҳамзанинг «Қизлар ва йигитлар диалог», «Мактублар», «Рамазон», «Соғиниш», «Эшон ўпкаси», «Ишчилар, уйғон!» шеърлари билан Абдулла Тўқайнинг «Мужик уйқуси» (1905), «Товуш ҳақиқинда» (1907), «Бугун байрам» (1908), «Насихат», «Эшоннинг зори» шеърларидаги яқинликдан сезиш мумкин.

Айниқса Абдулла Тўқайнинг «Насихат» шеъри билан Ҳамзанинг «Рамазон» (1914) шеъри ғоявий ва бадий жиҳатдан бир-бирларига яқин бўлиб, ҳар икки асарда ҳам революция арафасидаги ўзбек ва татар камбағалларининг оғир аҳволига, уларнинг қашшоқлик, хўрлик-зорликларига куйиниш, ақинишдаги ҳамоҳанглик очиқ сезилиб туради.

Ҳар икки шеърга хос бўлган мавзудаги умумийлик (бойлар ва гадейлар), уларнинг ички мазмунидаги маъно-яқинлиги, пировардида, илғор ижтимоий-сиёсий ғоя яқинлиги Ҳамзанинг Тўқайдан таъсирланиб, оригинал асарлар яратганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам ҳамзашунос олим Лазиз Қаюмов Абдулла Тўқайнинг Ҳамза ижодига таъсири ҳақида шундай ёзган эди: «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Абдулла Тўқай поэзияларини қислаб ўрганиш шуни кўрсатадики, Тўқай ижоди Ҳамза фаолиятига самарали таъсир этган. Тўқай Ҳамзанинг устозларидан бири бўлган» (Лазиз Қаюмов. «Қардошлар» (мақолалар), Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974 йил.).

Ҳамзанинг рус, татар ва бошқа халқлар адабиёти ҳамда матбуоти, зиёлилари билан алоқаси айниқса Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин кучайди. У қизгин гражданлар уруши даврида Туркистон ҳарбий фронтининг агитацион поездларида босмачиларга ва чет эл интервентларига қарши курашда ўзининг жанговар шеърлари ва кичик сахна асарлари ҳамда турли интернационал кўшиқлари билан жангчиларимизни ғалабага ундайди. Янги социалистик ўзбек маданияти, санъати ва театрини яратиш, шеърини ривожлантириш учун ўзбек халқ оғзаки ижоди ва классик адабиётининг энг яхши анъаналарини ривожлантириш, уларни янги замон руҳи ва бадий вазифаларидан келиб чиқиб ўзлаштириш билан бирга қардош халқлар адабиётини ҳам чуқур муҳаббат билан ўрганиб боради. У ўзининг Фарғона, Тошкент, Хоразмда ишлаб юрган даврларида турли адабий кечалар уюштириб, унда бой классик музыка, фольклор ва адабий меросимиздан ташқари ўзининг инқилобий шеърлари билан бирга қардош халқлар куйи ва кўшиқлари, сахна асарларидан ҳам парчалар кўрсатган. 1919 йил Тошкентда ўтказилган шундай кечалардан бирини бошқарган ва режиссёрлик қилган. Ҳамза режиссёрлигида ўтган бу кечаларда («Шарқ кечасида») ўзбек зиёлилари билан бирга рус, татар, озарбайжон, қозоқ адабиёти ва санъати вакиллари ҳам қатнашган.

Қардош халқлар адабиёти ва театрига меҳр қўйиб, ўша вақтларда мамлакатимизда ўтказилган А. С. Пушкин, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстой, А. Островский каби катор рус классик ёзувчиларининг турли адабий кечалари, татар театрининг 20 йиллиги, Абдулла Тўқай, Олимжон Иброҳимов, Ғалиаскар Камол, Қориевларнинг юбилейларини Ҳамза мамлакатимизда Улуғ Октябрь шарофати туфайли ўтказилаётган кенг дўстлик ва интернационал ҳамкорлик

тантаналари сифатида қизгин табриклайди. У ўлкада турли миллат зиёлилари, театр ва санъат ходимлари билан кўнги кўлга бериб интернационал ҳамкорликни ва ўзаро дўстликни кучайтириш, республикада янги маориф, маданият ва матбуотни ривожлантириш, театр ишларини яхши йўлга қўйиш учун актив иш олиб боради. Бунда айниқса Ҳамза илғор ўзбек хотин-қиз санъаткорлари ва маориф ходимлари билан бирга, рус, татар хотин-қизлари, адабиёти ва театр ходимларига ҳам яқиндан ёрдам беради.

Ҳамзанинг турли миллат хотин-қизлари ва зиёлилари билан бўлган бундай дўстлик ва ҳамкорликларини унинг замондошларидан бири Лазиз Азиззода шундай ҳикоя қилади: «Ҳамза билан кейинги учрашувим 1919 йил ёз фаслида Тошкентнинг «Сабоная» (ҳозирги Карл Маркс) кўчасида бўлди. Ҳамза мен билан ҳол-аҳвол сўрашгач, Тошкентдаги совет ва партия ишларининг боришидан сўрай бошлади. Мен Ҳамзага, шу кунда партия ва маориф ходимлари билан биргаликда мен билан бирга бир боққа боришимизни ва ўша ерда унинг қизиққан масалалари тўғрисида сўзлашимизни таклиф қилдим. Ҳамза таклифимни қабул қилди. Шу кунни Қаллаҳона маҳаллалик «Исматулло» деган бир кишининг Кўкча дарвозадаги (ҳозирги 8-трамвайнинг «Дарвоза» тўхташ жойи) гулбоғига чиқиб кетдик. Бу ўтиришимизда 1914 йиллардан бошлаб театр ҳамда турли жамоат ишларида иштирок этиб келаётган, Октябрь социалистик революциясидан кейин маъмурий ва турли масъул ишларда ишлаб юрган партия аъзоларидан Рамзиддин Маҳаммадхонов ва Бадриддин Аъламов (Маҳаммадхонов), ўзбек совет театр санъатининг ривожланишида катта хизматлари билан танилган санъат арбобларидан: Маъсуммахоми Қориева билан Мария Кузнецова ҳамда Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилган кундан бошлаб маориф ишларида фаол ишлаб келаётган ўқитувчилардан Марям Бахтиёрова, Гавҳар Алиева, Асхабхоним, Анавара Яушева, Ойша Ҳуснидинова, Хадича Бахтиёрова, Сарвар Явушева ва Зухра Бекбулатова каби яна бир қанча маориф ходимлари бор эдилар...

Кечадаги мажлисимиз ўзбекча, татарча ашулалар ва музыкалар эшитиш билан ўтди. Шу ўтиришда Зухра Бекбулатова татарча «Олиябону» ва «Зилайлук» сингари эски куйлардан бир неча татар куйларини ҳам русча «У камина» куйини мандалинада чақиб берди. Сўнгра Ҳамза ўзига хос оғирлик ва оҳисталик билан кўзойнагини узун ва нозик бармоғи билан тўғрилаб қўлига мандалина олди-да, Зухра Бекбулатовага, Сиз татарча куйни билмайсиз, дегандек қилиб бир назар ташлаб, энг аввал бир неча татарча куйларни чалди, ундан кейин ўзбек оҳанглиридан бир нечасини тараннум этди. Шулар ичида «Яллама ёрим» ва ўзининг шу кунларда ишлаб чиқарган революцион ашулаларидан «Яша, Шўро!», «Уйғон!», «Ҳой, ишчилар» оҳанглирини ажойиб маҳорат ва муҳаббат билан ижро этди».

Гражданлар уруши, босмачиларга қарши кураш, ер-сув ислоҳоти ва хотин-қизлар озодлиги душманларига қарши жанговар кураш йилларида турли миллат ва халқлар адабиётлари ва маданиятларининг энг илғор революцион тажрибаларини чуқур ўрганиш ва ўзлаштириш асосида улғайиб вояга етган Ҳамзанинг кўп қиррали революцион ижоди ва ижтимоий фаолияти умуман 20-йиллар ўзбек адабиёти ва маданияти тараққиётигагина эмас, балки Урта Осиёдаги бир қанча халқлар янги адабиётининг шаклланишига ҳам ижобий таъсир этмай қолмади. Ўз моҳияти билан ҳақиқий халқчил ва интернационал характерга эга бўлган унинг бу даврдаги ижоди («Яша, шўро!», «Ўзбек хотин-қизларига», «Ҳужум хоинларига», «Бой ила хизматчи», «Бу кун 8 Март», «Майсаранинг иши», «Қим тўғри» каби) фақат Урта Осиёдаги ўзбек, қозоқ, тожик, туркман халқларининг янги адабиётлари билан бирга Туркистонда кўпдан бери яшаб келаётган Ходи Тоқтош, Зариф Башир, Лолахон Сайфуллина, Субай Маҳмуд, Зоҳида Бурнашева каби қатор татар ижодкорлари фаолиятига ҳам самарали таъсир қилади. Уларнинг бу даврда республикамизда ўтказилган машҳур ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги учун кураш жабҳаларига бағишланган қатор асарлари (С. Маҳмуд. «Ер қуллари» (1925), З. Башир «Озодлик қурбонсиз бўлмайди», «Ўлим шериклари», «Эрк йўлида» (1927—1928), Лолахон Сайфуллина «Ичкари» (1925), «Ўзбек хотини» (1926)) бевосита Ҳамза бошлаган революцион ўзбек адабиёти ва санъатининг таъсирида яратилган. Бу таъсир айниқса уларнинг шеър, ҳикоя, публицистик мақолалари ва саҳна асарларининг ғоявий тематик йўналиши, тил ва услуби, кескин сиёсий публицистик руҳида очиқ кўринади.

Профессор Абдураҳмон Саъдий, таржимон ва ёзувчи Зариф Башир ўзбек, татар

матбуоти саҳифаларида ҳар икки халқнинг Ҳамза, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Абдулла Тўқай, Мажид Ғафурий, Олимжон Иброҳимов каби вакиллари ижодини кенг пропаганда қилиб, татар-ўзбек адабий алоқаларининг ривожланиши, шунингдек Ҳамза, Абдулла Қодирий ижодларининг Татаристонда тарқалишида катта хизмат қиладилар. Зоҳида Бурнашева, София Сарғозиева-Файзуллина каби татар театр ҳаваскорлари маҳаллий ўзбек, тожик зиёлилари билан ҳамкорликда Абдулла Бадрий, Ҳожика Мўйин асарлари каби Ҳамзанинг революцион шеърлари ва драматургиясини татар зиёлилари орасида ҳам оммалаштиришда фаол иштирок этадилар. (Бурҳон Исмоилов. Октябрь тонгида туғилган театр, «Шарқ юлдузи», 1975, № 2, 202-бет).

Бу ҳолларнинг ҳаммаси ўз навбатида янги революцион ўзбек адабиёти ва театр санъати ютуқларининг Волгабўйи халқлари ўртасида тобора кенгроқ ёйилиши, айниқса Ҳамзага ғоявий жиҳатдан яқин бўлган Олимжон Иброҳимов, Мажид Ғафурий каби татар, бошқирд революцион шоир ва ёзувчилари орасида катта қизиқиш уйғотишга сабаб бўлди. Олимжон Иброҳимов 1926 йилларда Москвада СССР халқлари Шарқ наشريётида ишлаган Лазиза Азизода билан бўлган суҳбатларидан бирида ўзбек адабиётининг Лутфий, Навоий, Бобир, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Боту, Шокир Сулаймон сингари вакиллари ижодининг ўзига хослиги ва аҳамияти ҳақида алоҳида тўхталган эди: «Ҳозирги ўзбек совет адабиёти ривожини кузатиб боришга қараганда,— деган эди у суҳбатда,— советларга энг яқин турган ўзбек ёзувчиларидан Ҳамза ва Абдулла Қодирийдир. Айниқса Ҳамза худди жанговар-трибун шоирга ўхшайди. У жуда эҳтиросли ва революцион руҳда бўлиб, уни ҳақиқий совет шоирининг муржаами дейиш мумкин».

Шерали ТУРДИЕВ.

ЗАМОН ТАРОНАЛАРИ ВАСФИ

АКМАЛ ПУЛАТ ТУФИЛГАНИГА 70 ЙИЛ ТУЛДИ

Қалб ҳарорати туфайли юзага келган сўз дурлари мусиқа билан бирлашса, унинг сеҳрловчи кучи икки баробар ортиб, кишини ҳаяжонга солади, юрак торларини қитиқлаб тўлқинлантиради. Қачонки, яхши кўшиқ эшитгандагина одамда шундай кайфият содир бўлади. Акмал Пўлат ёзган ашулаларнинг кўпчилиги ҳам инсонни шу хил таассуротга ошно қилади.

Акмал Пўлатнинг ҳаёт йўли давр воқеалари билан ҳамқадам кечди. Унинг ёшлиги оловли йилларда шаклланди. Ҳали ўн тўрт ёшга тўлмасдан комсомол сафига кирди. Худди ўша вақтда қишлоқларда ер-сув ислохотини ўтказиш, кулоқларни ва босмачиларни тугатиш каби масалалар кун тартибда турган эди. Илғор комсомоллар қатори Акмал Пўлат ҳам бу жабҳаларда ак-

тив қатнашиш мақсадида жойлардаги муштумзўрлар рўйхатини тузишда иштирок қилади. Мухбир сифатида уларни фош этиб газетага мақолалар ёзади.

Акмал Пўлат ўткир зеҳни, шижоати, порлоқ истиқбол йўлидаги сидқидил ҳаракати билан комсомоллар орасида эътибор топади. Шунинг учун ҳам 1929 йилда Узкомпартияси Марказий Комитети топшириғи билан Андижон областининг Зеллин районига коллективлаштириш раисининг ўринбосари қилиб тайинланади. Бу ерда у комсомоллар ячейкасини тузишда, хотин-қизларни озодликка чиқариш ишларида фаоллик кўрсатади. 1930 йилда эса КПСС аъзолигига қабул қилинади.

Акмал Пўлат ижодни жамоат ишларида фаол қатнашиши билан боғлиқликда давом эттирди. У Фарғона область партия комитетининг агитация ва пропаганда бўлим мудири бўлганида ҳам, «Ўзбекфильм» директори лавозимида ишлаганида ҳам, кейинчалик Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бадий адабиёт пропагандаси бюросининг директори сифатида ҳам халқ манфаати йўлида жон куйдирди.

Акмал Пўлат ижодий фаолиятининг камол топишида газета муҳим роль ўйнади. «Коммуна» ва «Сирдарё ҳақиқати» газеталарида бош муҳаррир бўлиб ишлаши куннинг долзарб масалаларига ҳозиржавоблик қилишга ўргатди.

Акмал Пўлатнинг ҳаёт йўли шулардангина иборат эмас. Бўлажак шоир учун халқ ҳаётини билиш, меҳнат машаққатларини ҳис этиш, одамлар билан бирга бўлиш иштиёқи уни республика қурилишларига боришга ундади. А. Пўлат Лоғон, Катта Фарғона канали, Фарҳод ГЭС ва Тошкент каналларининг қурилишларида гоҳ раҳбар, гоҳ ҳукумат вакили сифатида иштирок этади.

Улуғ Ватан урушининг энг оғир кунларида қурилган Фарҳод ГЭС халқимизнинг буюк қудрати, юксак жасорати тимсолидир. Бу Ватан ичкарисидоғи қаҳрамонлик, халқ иродаси кучининг намоёиши эди. Уша даҳшатли уруш йиллари Акмал Пўлат Бек-ободдаги қурилишларнинг бирига раҳбарлик қилиб, ўзининг бу соҳадаги фази-

латини тўла намоён этди. Унинг бу даврдаги меҳнат фаолиятини хотирлаб Ўзбекистон халқ шоири Миртемир шундай ёзганди:

«...Қиш, қорасовуқда тўрт ёзувчи Фарҳод ГЭСига бордик, Канал қурувчилари билан учрашув ўтгач, кечқурун Акмал турган манзилга жўнадик... Ғуристондан ўтиб, яйдоқ саҳрода бир ертўлага тушдик. Акмал турган қошна — ўша, ертўла экан, қаранг! Лекин иссиқ эди».

Акмал Пўлатнинг халқ ичида бўлиши, унинг меҳнат жабҳаларида бевосита иштирок этиши журналистик ва шоирлик фаолиятида ўз самарасини кўрсатади. Ижодкорнинг ярим асрдан зиёд ижодий маҳсули мундарижасини ҳикоя ва шеър, драма ва кўшиқ, очерк ва публицистик мақола ҳамда фелъетонлар ташкил этади. Буларнинг ҳаммаси унинг «Қувғинлар» (1928), «Зафар тўлқини» (1932), «Ғалаба рамзи» (1932), «Ватан учун» (1938), «Қилпиллама» (1967), «Воҳ эй бола» (1972), «Давр тароналари» (1973), «Қаҳрамонлик қиссаси» (1974), «Ўзбекистон кўшиқлари» (1975), «Ўлкам баёти» (1976), «Муҳаббат юлдузи» (1977) каби тўпламларида жамланган. Акмал Пўлат кўпроқ кўшиқчи шоир сифатида танилган. У ўсган оила аъзолари адабиёт ва санъатни жондан севган, ижод сирларининг барча нозиклигини ҳис этган кишилар бўлган. Отаси — уста Пўлатнинг асли касби сартарошлик бўлиб, у дилрабо куйларни дуторда машқ қилган. Соч олдиришга келган мухлислар уста Пўлатга юрак торларини чертувчи куйлар чалдириб, кўшиқлар айттирдилар. Шу боисдан ҳам уста дўконининг атрофи доимо кўшиқ шивандаларининг масканига айланган.

Бир суҳбатимизда Акмал Пўлат бу тўғрида шундай деганди:

«Дадамнинг дутор чертиб, кўшиқ айтиш маҳорати мени лол қолдирар эди. Дадамнинг ашуласидан бирпасда одамлар тўпланар эди. Унинг қўлидаги дутори эса йиғлаб туриб куйлаётган дадамга жўр бўлиб мунгли куй таратарди. Унинг ҳазин овозидан кўшиқ ёзувчи шоирнинг ҳасрат-надоматини ҳам, жўжабирдак жонни сартарошлик билан боқиб кун кўраётган отамнинг ҳасратини ҳам туйиш мумкин эди».

Шоирга отадан бебаҳо бойлик қолди. Бу бойлик уста Пўлат билан бирга кўшилиб йиғлаган ўша дутор эди. Уста Пўлат бу дутор билан:

Замоннинг ханжари дўстлар,
Юрак-бағримни қон этди,
Очилган долазоримни
Мисоли бир хазон этди —

деб замоннинг нобоплигини, ёш ниҳолларнинг бевақт хазон бўлганлигини афсус билан куйлаган. Отадан мерос қолган шу дутор Акмал Пўлатнинг қўлида «шўх булбулдай сайраб», совет кишиларининг бахтиёр ҳаётини тараннум этди. Буни чин дилдан ҳис этган шоир фахр билан шундай ёзган эди:

Чертсам кўнглим яйрар менинг
дуторим,
Шўх булбулдай сайрар менинг
дуторим,
Қўшигимга ҳамоҳангдир ҳамиша,
Ишқ-вафодан куйлар менинг
дуторим.

Ижодкорнинг кўшиқларидаги бундай кўтаринки руҳ замонасининг рўшнолигидан қанот олган.

«Мен музикани ёшлигимдан севаман, — дейди шоир, — рўза ойлари маҳалламиздаги Ҳамроқул ака билан томинг теласига чиқиб олар эдик. Ҳали тонг ёришмасидан мен ноғора, Ҳамроқул ака сурнай чалар эдик. Бизнинг бу қилмишимиздан акам қаттиқ ранжир эди. Кунларнинг бирида яхши кўрган отим ўлиб қолди. Бу менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Мен отимнинг ўлимига бағишлаб шеър ёздим. Ниҳоятда мунгли шеърим учун акам мени калтаклади. Шу-шу бўлди-ю мен ундай шеърлар ёзмайдиган бўлдим». Ижоднинг дастлабки босқичида учраган баъзи жузъий нуқсонлар кейинчалик ҳаёт ҳақиқатларини яхши ўрганиш, одамлар орасига кириш натижасида барҳам топди. Бунинг оқибатида халқ ҳаётини тараннум этувчи жанговар кўшиқлар юзага келди. Шоир «озод ва фаровон замон» ҳақида, «бир-бирдан аёло йиллар» ҳақида, «янги зафарлардан завққа тўлган диллар» ҳақида, жаҳонни қойил қилаётган, фазоларни ёриб ўтиб, юлдузларни забт этаётган одимларимиз ҳақида жўшиб-жўшиб куйлади. Унинг шеър ва кўшиқларида чаққирқ оҳанг, интернационаллик руҳи бўртиб туради. Ватанни улуғлаш — шоирнинг асосий мақсади. Чунки у Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Миср, Греция, Финляндия, Франция сингари мамлакатларда бўлиб, улар билан ўз юртини қиёс қилади ва Ватанининг нақадар юксаклигини ҳис этади. Бу ҳароратли туйғу шоир мисраларига сингир кетган.

Ўзга ўлкаларда жуда кўп юрдим,
Мафтун эғолмайди ўзга эл сеҳри,
Ҳа, қаттиқ соғиниб, қўмсадим юртим,
Баридан гўзалдир Ватаним меҳри.

(«Давр тароналари»).

Шоирнинг таъбирича, советлар ватани — бир офтоб. Бу юртда эски оламнинг кишанли «жоҳилу хорликлари» йўқ, унинг ўрнига шодлик барқарор. Барча миллат халқларининг бирдамлиги шоирга илҳом бахш этган. Бу масала айниқса унинг кўшиқларида марказий ўринни эгаллайди. Совет кишиларининг бирдамлиги қақраган чўлларга сув чиқаришда, чўлни бўстонга айлантиришда ўз кучини кўрсатди («Омон бўлсин», «Ҳормангиз»). Маълумки, яхши кўшиқ учун теран текст муҳим ўрин тутаети. Агар шеър тўлиқ мазмунга эга бўлмаса, ёки эшитувчининг руҳий оламига таъсир этмаса, у қолда кўшиқ ва куйнинг ҳамоҳанглиги бузилади. Акмал Пўлатнинг кўпчилик кўшиқларида эса шу уйғунлик сақланган: Мирзачўлни чўл деманг
Гулзор-гулистон деб келинг,
Шухрати оламга кетган
Шакарстон деб келинг.

Бундай равон ёзилган шеърнинг куйи ҳам шеър билан бирга туғилади. Шоир халқнинг эзгу кечинмаларини мисраларга сингдира олгандагина асар қалбларга етиб боради. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, Акмал Пўлатнинг кўшиқлари ўзининг содда ва равонлиги, сатрларнинг ўйноқлиги билан эшитувчида завқ уйғотади, узоқ вақт эсидан чиқмайди. Шоирнинг айрим кўшиқларини тинглаганда меҳнат кучоғида эркин замонанинг шавқинан роҳатланиб лапар айтаётган йигит-қизлар кўз олдимишга келади. Шоир кўшиқларининг қахрамонлари шу куннинг илғор кишиларидир. Бундай кўшиқлар ўзбек халқининг эришаётган ютуқларини тараннум қилади:

Ўзбек элин машғалистон дейдилар,
Пахтакорни донғи достон дейдилар,
Тўти, булбул шайдо боғу роғига,
Бундай юртни асл бўстон дейдилар.

Унинг лирик қахрамони «меҳнатсиз қуруқ пардоз қилувчи гўзалларни» ёқтирмайди. Балки у севгида вафодор бўлиши билан бирга меҳнатсевар қахрамон ҳам бўлиши керак. Шундай ёрни у чин севги эгаси деб билади.

Акмал Пўлат шеърлари музикага мослаб ёзилган. Кўшиқнинг кўпчиликка манзур бўлиши, оммалашиб кетиши, кўшиқ текстининг гоёвий-бадийий етуқлигига боғлиқ дедик. Лекин бу фазилатларнинг ўзи етмайди. Бу нарса композиторларнинг маҳоратию, ижрочининг санъатига ҳам боғлиқ. Акмал Пўлат кўшиқларининг оммалашиб кетишида Ўзбекистон халқ артисти Тўхта-син Жалиловдан тортиб Комилжон Жабборовгача бўлган бастакорлар ва ижрочиларнинг ҳам алоҳида хизмати бор. Акмал Пўлат кўшиқларининг оммавий бўлиб кетишининг яна бир боиси халқ оғзаки ижоди-га яқинлигидадир:

Қирғий деган қуш ўлтирар қиёда,
Намангандай чаман борми дунёда.
Келса арзир Кўҳи Қофдан пнёда...
Ҳақиқий дилрабо, гўзал шаҳарсан.
(«Наманганнома»)

Шоир шеър мазмуни ўқувчига тўла ва осон етиб бориши учун айрим фольклор мотивларига кўп мурожаат қилган.

Акмал Пўлатнинг ҳажвий асарлари лапар тарзида, енгил юмор билан ёзилган. 1972 йилда нашр этилган «Воҳ эй бола» номли ҳажвий кўшиқ ва шеърлар тўплами унинг бу жанрдаги маҳоратини яна бир кўрсатди. Шоир ҳажвиясининг ўзига хос томони шундаки, у танлаган қахрамонлар ўз тилидан сўзлаб, ўзларини фош этади. Бу эса қахрамон ички дунёсини очишда ва айрим нуқсонларни баён қилишда ижодкорга кўл келган. Шу билан бирга асарнинг сатирик руҳини оширади ҳам.

Акмал Пўлат ижодида ҳикоя, очерк ва публицистик мақолалар ҳам кенг ўрин эгаллайди. Унинг комсомоллар ҳақида ёзган мақолаларида ёшларнинг жасорати ва матонати, изланишлари ва кўрсатган шижоатлари тасвирланади.

1974 йилда нашр этилган «Қаҳрамонлик қиссаси» номли китоби қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ишларида актив иштирок этган комсомолларнинг қахрамонликларига бағишланган. Ёзувчи «Жасорат» номли бадийий лавҳасига Собиржон ва Меҳрининг ҳаёт йўлини асос қилиб олади. Бу икки ёш бир-бирларига меҳр кўядилар. Лекин уларнинг бой хонадонига хизматкор бўлиб ишлашлари бир-бирларига етишиш имконидан маҳрум қилади. Улар боининг кирдикорларини очишга аҳд қиладилар. Бойнинг найранги шу даражага бориб етдики, у қўйларининг барини дарёнинг нариги қирғоғига олиб бориб кўяди. Уйдаги молу давлатининг кўпини эса, ертўлага бекитади. Бундан воқиф бўлган Меҳрини сирни очиб қўйишдан кўрқиб, жинни бўлибди, деб ертўлага қамайди. Бойнинг бу қилмишлари комсомол йигит Собиржоннинг ҳаракати билан очилиб, бой тегишли жазо олади. Унинг «Оловли йиллар», «Букилмас ирода» каби ҳикояларида ҳам комсомоллар жасорати ҳақида ҳикоя қилинади.

Кишилик тарихида шундай бурилиш йиллари, муҳим ҳодисалар содир бўладики, уларнинг таъсирида юзлаб янги тушунча, янги дунёқарашдаги инсонлар шаклланади. Акмал Пўлат ўзининг «Йккинчи кўёш», «Сув ва нур», «Гулзор гулистонга келинг», «Ҳазина билан гавҳар» каби ҳикоя, очерк ва бадийий лавҳаларида ижтимоий ҳаётдаги ана шундай катта воқеаларни акс эттиради. Бу асарларнинг кўпчилиги Акмал Пўлатнинг Янги Фарғона канали, Лоғон ва Тошкент каналларининг қурилиш ишларида ишлаган даврида ёзилган бўлиб, буларда ҳаётнинг энг қайноқ даврлари, жадал суръатлар билан олиб борилган иш жараёни ўз аксини топган. Шунинг учун бу асарлар ҳозирги кунда ҳам ўз актуаллигини йўқотган эмас. Қақраган чўлга сув келтиришни орзу қилган халқ Мирзачўл маликаси ва Ширинлар ҳақида, Фарҳоднинг қахрамонона меҳнати ҳақида қанча-қанча эртак ва дostonлар яратган. Совет замонида бу афсона ҳақиқатга айланди. Қақраб ётган ерлар пахтазорларга, гулу бўстонга айланди. Замон фарҳодларининг чўлларга, ГЭСларга бориб қилган мардонавор меҳнатлари эвазига шундай муваффақиятларни кўлга киритдик. Акмал Пўлатнинг «Ҳазина билан гавҳар» номли лавҳаси ана шулар ҳақида ҳикоя қилувчи сермазмун очерклардан биридир. Унинг деярли барча асарларида совет кишининг шонли бахти, жўшқин меҳнати, яратувчиларнинг жонли қиёфаси тасвирланади.

Серқирра ижод соҳиби Акмал Пўлат шу йил 70 йиллик таваллудини нишонлаш арафасида вафот этди.

У ўзи айтганидек «Нурли, обод чаманни, билим, маърифат, фанни, мустаҳкам дўстликни ҳам, бузилмас бирликни ҳам» — ҳамма-ҳаммасини қўйлаган бахтли совет шоири эди.

Малоҳат АБДУРАҲМОНОВА,
филология фанлари кандидати.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ВА КИНО

Кинодраматург сценарий устида ишлар экан, ҳикоянавис ёки роман муаллифи каби образ, мустақил асар яратади. Тўғри, бу сценарий кейинчалик режиссёр тасаввури ва тафаккури билан, оператор таланти, актёр ижрочилики санъати билан бойийди. Лекин сценарий ҳикоя каби ихчам, роман каби теран фикрларга бой бўлиши, завқ билан ўқилиши даркор. Шунинг учун ҳам Айтматов «киносценаристнинг ўзи ким?» деб савол беради ва ўзи жавоб беради: «У аввало адибдир».

Айтматов ўзининг кинематографик фаолиятида, сценарийлар яратиш жараёнида тажриба орттирди. Кинематографик билими, профессионал маҳорати сценарийдан сценарийга, фильмдан фильмга орта борди. У дастлаб («Довон», «Биринчи ўқитувчи», «Момо ер» сценарийларини ёзиш даврида) малакали киночилар билан ҳамкорликда ишлаб, ўз қиссаларини кино учун қайта ишлади. Кейин эса яқка ўзи «Жамила» ва «Алвидо, Гулсари» сценарийларини ёзди.

«Сарвқомат дилбарим» Айтматовнинг инсон гўзаллиги, ҳаёт гўзаллиги ҳақида ҳикоя қилувчи чуқур психологик асарларидандир. Турли драматик воқеаларни қамраб олган, ўзига хос композицион қурилишга эга бўлган бу қисса ёқимли лиризм билан суғорилган. Киночиларни аввало повестдаги ана шу композицион бирлик, ана шу лирик-драматик йўналиш қизиқтирди. Юзаки қараганда, қиссанинг сюжететида бирор янгилик йўқдек туюлади: икки ёш бир-бирига кўнгли беради. Турмуш қуради. Бироқ йигит бевафалик қилади-ю, ўз севгилисидан ажрайди. Қиз ўз бахтини бошқа киши билан топади. Бу аъъанавий «учбурчак» шаклидаги сюжет қурилиши адибга юксак иродали, мағрур кишилар ва уларнинг муносабатлари ҳақида ҳикоя қилиш учун керак бўлади. Баъзан воқеалар ривожини тўхтаб қолганга ўхшайди. Баъзан Айтматов қаҳрамоннинг тағдор фикрларини, ўзига ўзи берган тавсифи орқали (кино тилида айтганда, кадр ортидаги товуш ёрдамида) бизга етказди. Қиссанинг ана шу парчалари актёрлар учун этюд сифатида хизмат қила

олади. Қаҳрамоннинг ташқи жисмоний ҳаракатини тўлдирадиган, унга изоҳ берадиган кадр ортидаги ҳаяжонли товуш катта драматик кучга эга.

Ранг-баранг бадий воситалар ёрдамида мардонавор, мурувватли кишиларнинг оила ва турмуш, муҳаббат ва бурч каби мураккаб масалаларга бўлган муносабатлари ҳақида ҳикоя қилади. Адиб инсон характеридаги айрим зиддиятларни, муносабатидаги қийинчиликларни юмшатмайди. Афсуски, бир қатор завқли эпизодлардан холи бўлмаган «Довон» фильмида характер яратиш соҳасида синчковлик, талабчанлик етишмай қолган.

Фильм ҳақида мушоҳада қилишдан олдин, томошабиннинг бадий дидига ишонмаслик туфайли асар «тилини» ниҳоятда соддалаштириш, ечимини осонлаштириш ҳолларига йўл қўйилишини эслатиб ўтайлик. Масалан, Айтматовнинг айтишича, «Алвидо, Гулсари» сценарийси ёзилиш даврида кинематографчилар Гулсарини ҳалок этмаслик, фильмнинг ниҳоясига уни барҳаёт қолдириш лозимлигини, акс ҳолда асарга маънос оҳанг кириб қолиши эҳтимоли борлигини «эслатиб» ўтишган. Адиб сценарий ёзишда бу «маслаҳатларга» қулоқ солмади. Бунинг оқибати яхши бўлди — фильм ғоявий йўналишида маънос оҳанг сезилмади. Лекин «Довон» фильмнинг финалида Асал билан Илёс яна топишадилар. Бунинг устига қиссадаги фаол «иккинчи план» фильмга кўчмаган, қаҳрамонлар ички кечинмаларини очишда киночилар адиб тавсия этган бўёқларнинг барчасидан фойдалана олмаганлар. Натижада экранда юқорида биз айтиб ўтган аъъанавий «учбурчак» атрофидаги воқеаларгина намён бўлган. Лекин ана шу примитивлаштирилган сюжетда ҳам қаҳрамонларнинг маънавий дунёсини очишга ёрдам берадиган воқеаларнинг туб моҳияти нотўғри талқин этилади. Бир мисол. Адиб қиссада Илёснинг Асалга вафосизлик қилиши ҳақида батафсил ҳикоя қилади. Ана шу ҳикояда ҳам қаҳрамоннинг оғир психологик ҳолати, юрак изтиробларини ёритиш давом этади, яъни адиб Илёс прицеп билан довондан ошолмай, Асалга аччиқ қи-

либ Хадича (фильмда Райҳон)га йўлликчанини жуда нозик чизиқлар билан тасвирлайди.

Фильмда бу масала жўнгина ҳал этилган. Илёс енгилтаклиги туфайли бевафолик қилади. Ўзбошимчалик қилиб прицеп билан довон ошмоқчи бўлгани ва бу ишнинг уйдасидан чиқа олмаганидан кейин ўзини қўярга жой тополмай азоб чекиши, пировардида Хадичанинг хонасида «ором» топиш жараёни «кадр ортида» қолади. Илёс (фильмда Дониёр) ролини ижро этган артист И. Ноғайбоевга, Хадича образи устида ишлаган артистка Б. Кидикеевага худди ана шу драматик материал етишмаганлиги сабабли уларнинг ижросида ҳам бир ёқламалик сезилади. Райҳон танноз, енгил ҳаётга ўрганган беҳаё аёл сифатида, Дониёр эса маишат учун (фақат маишат учун!) ўз севгиси, оиласидан осонгина воз кечишга тайёр бўлган енгил табиат йигит сифатида гавдаланади.

«Довон» фильмида йўл қўйилган айрим хатолар ёш қирғиз кинематографияси учун сабоқ бўлди. Айтматовнинг кинодаги фаолияти ана шу фильм билан бошланди. Адиб ўз киссалари асосида сценарий ва фильмлар яратишда киночиларга талабчанлик қила бошлади. Адиб кинодраматургияга беш йилдан сўнгра яна мурожаат қилди («Биринчи ўқитувчи» сценарийси 1965 й.). Бу орада (1963 й.) Бутуниттифоқ кинематография институтининг дипломанти Лариса Шепитько «Қирғизфильм» студиясида Айтматовнинг «Бўтакўз» қиссасини экранлаштирди. «Жазирама» деб номланган бу фильм Айтматов прозасини ўзлаштиришда қўйилган иккинчи қадам эди. Бу гал дадил қадам қўйилди. Ёш ижодкорлар қиссининг бадий тўқимасига кўп жиҳатдан мос келадиган ҳақиқий кинематографик эквивалентлар топдилар. Тўғри, бу «эквивалентларнинг» баъзилари барчага аён бўлган кинохрестоматиялардан олинган бўлиб, қирғиз ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи фильмга сунъий равишда киритилган.

«Бўтакўз» фильми муаллифлари қачонлардир машҳур тракторчи сифатида донг таратган, эндиликда эса кўзбўямачилик билан даромад қилмоқчи бўлган, инсонлар ўртасидаги самимий муносабатлар, олижаноб туйғулар қадрига етмай қўйган шахсиятпараст Абубакирни Анорхой даштига келган ёш, лекин руҳан ҳамиша тетик, қўриқ ерларни ўзлаштиришдек юксак мақсад йўлида меҳнат қилувчи, ҳақиқат учун курашувчи Камолга қарши қўядилар. Бу образларнинг кинематографик тавсифи устида ишлаган санъаткорлар асосан Айтматов қиссасидан келиб чиққанлар. Лекин муаллифлар ва актёрлар образларнинг тадрижини, драматургик ечимини фильмда ҳам сақлаб қолиш билан чекланмаганлар. Диалоглар С. Лунгина, И. Нусинова томонидан қайта ишланган. Сценарий ижодкорлари бу образларнинг маънавий дунёсини атрофлича очиш учун бир қатор янги драматик эпизодлар ижод қилганлар. Актёрлар Н. Жантурин ва Б. Шамшиев ўз қаҳрамонларининг харак-

терини очишга ёрқин, киши эътиборини дарҳол тортиб оладиган бўёқлар танлаган. Камол Абубакирдан ёш, жисмонан ожизроқ. Лекин бу икки персонаж ўртасидаги мунозара, қизгин баҳс ҳозиржавоб, улкан, самимий режалар билан тўлиб-тошган Камолнинг ғалабаси билан яқунланади. Ниҳоят, Абубакир қўл кучини ишга солади. Камол бир-икки муштни ортиқроқ ейди. Лекин Абубакир яна муддаосига эришолмайди...

Айниқса артист Н. Жантурин Абубакир портретини янги чизиқлар билан бойитганини эслатиб ўтиш кифоя. Адиб Абубакирнинг даштдан кетишини қўйидагича тасвирлайди: «Плугда ўтириб трактор билан ер қатламларини осонгина ағдаришини завқланиб томоша қилиб бораётган Камол тупроқ остида ялтиллаб ғойиб бўлган олтин парчасига кўзи тушиб қолади. Абубакир ана шу олтинни чўнтагига солади-ю: «Тобим қочиб турибди, негадир мазам йўқ. Соф ҳавода айланиб келай-чи, зора тузали қолсам...» деб ғойиб бўлади. У Анорхойга қайтиб келмайди.

Фильм ижодкорлари ўзгача финал танлаганлар. Унда олтин билан боғлиқ эпизод йўқ. Ёш Камол билан курашда мағлуб бўлган Абубакир бригадир Садабекка (артист К. Эсенов) «ё уни танла, ё мени» деб шарт қўяди. Бригадир ҳам, бригада аъзолари ҳам сукут саклайдилар. Бу сукут Камолни ёқлар эди... Шундан сўнгра Абубакирга тўрва-халтасини тутқазганларида, у ўтовнинг бир чеккасида яқиндагина ишлаб турган приёмник ёнига келади ва уни ерга улоқтиради-ю, ўтовдан чиқиб кетади. У энди бригадага қайтиб келмайди.

Кўриниб турибдики, муаллифлар (сценарий И. Ольшанский, И. Подволоцкая томонидан Л. Шепитько иштирокида ёзилган) эпизодларни янги драматик воқеа, сюжет ёрдамида мураккаблаштиришга ҳаракат қилмаганлар. Повесть ниҳоясида Камол топган олтин ва Абубакирнинг хатти-ҳаракатлари фильми ижодкорлари учун ҳам «топилдик» бўлиши мумкин эди. Айтматов усталик билан тасвирлаган лавҳани экранда намоён этиш қийин эмас. Лекин киночилар сўнги кадргача ўзлари танлаган ҳикоя ритмига, қаҳрамонларнинг хулқ-атворини тавсиф этиш услубларига содиқ қоладилар. Бизнингча ҳам, Абубакирни Анорхой даштидан кетишга сабабини қилиб олтин эмас, балки бригада нафратини таъкидлаш фильмнинг руҳига ҳам мазмунан, ҳам мантиқан тўғри келади.

«Бўтакўз» қиссасини экранлаштириш жараёнида Айтматов прозасини кинематографик нуқтаи назардан ўзлаштириш давом этди. Бу бадий асарнинг адабий ва кинематографик шакли ўртасида тафовутлар йўқ эмас. Улар кино арбоблари прозаик асарларининг руҳига тушуниб етмаганлигидан эмас, балки режиссёрнинг тажрибасизлигидан, кинодраматург шарқ халқларининг ўзига хос миллий аънаваларини, хусусиятларини билмаслигидан келиб чиққан. Киночилар мустақил ижод қилган янги эпизодларни Айтматов чизган саҳналар билан мон-

таж қилиб бўлмаслигига (бу фильмда сунъий равишда монтаж қилинганлигига) ҳам сабаб шу.

Ана шу нуқсонлар фильмнинг бадий-ғоявий савиясига таъсир этган, албатта. Лекин «Бўтакўз»ни экранлаштириш санъатимиз тажрибасини бирмунча бойитганини ҳам қайд қилиб ўтиш зарур.

«Жазирама» фильмида эришилган ютуқлар «Биринчи муаллим» кинолентасида кўп жиҳатдан мустақамланди. Бу асарда ҳам муаллифлар қаҳрамон характеридаги зиддиятларни «силлиқламасликка» интиланликлари сезилиб туради. «Биринчи муаллим» фильми яратилиши даврида ҳам Айтматов асарларининг фалсафий мазмунини чуқурроқ, мукамалроқ очиш учун изланишлар давом этди. Изланиш сценарий битилиши даврида ҳам, актёрлар ансамблини тузишда ҳам, фильмни суратга олиш жараёнида ҳам давом этди. Натижада, фильмнинг пухта пойдевори яратилди. Қирғиз драма театрининг артистларидан ва ҳаваскорлардан — колхозчилар, rassomлар, муаллимлардан иборат актёрлар коллективи яратилди. Айтматов ва Б. Добродеёв режиссёр А. Михалков-Кончаловский иштирокида ёзган сценарий шу тариха секин-аста кинокадрларда жонлана борди.

Қирғиз овулида пайдо бўлган биринчи муаллим Дуйшэн қисса ва фильмнинг марказий қаҳрамонидир. Қиссада биз Дуйшэннинг воқеаларга бой ҳаётига қачонлардир ўша ерда — овулда яшаган, маърифат, чин бахт ҳақида илк бор ўйлай бошлаган, эндиликда эса машҳур олима Олтиной Сулаймонова нуқтаи назаридан қараймиз. Фильмда ҳикоя Олтиной тилидан олиб борилмаса-да, бу қиз образи киноқиссанинг асосий ғоясини очишда муҳим роль ўйнайди. Фильм ижодкорлари Дуйшэн образини очишга ёрдам берадиган қирраларни излаганлар. Шуниси қизиқки, киночилар ўзларининг бу интилишларида повестдан, прозаикнинг ўйларидан келиб чиққанларида муваффақиятга эришганлар ва аксинча, Олтиной ва Дуйшэн образлари билан боғлиқ бўлган баъзи образларнинг талқинини қисман ёки тамомла ёзгартирганларида айрим хатоларга йўл қўйганлар. Фильмнинг марказий эпизодларидан бири — хўрланган ёш жувон Олтинойни бой даргоҳини тарк этганидан сўнг ювиниши эпизодини олайлик. Бу лаҳза қиссада нафис буюқлар билан тасвирланган: 15 ёшлигида қизлигидан жудо бўлган Олтинойни Дуйшэн бой зулми, ҳақоратидан холи этади. Йигит ўз маҳбубасини отга миндириб, ўзи пиёда кетади. Олтиной отнинг ёлига юзини қўйиб, кўнглини йиғи билан бўшатади. Дуйшэн дард-аламли кўзлари билан унга боқар, сочларини силар ва меҳрибонлик билан: — «Отдан тушиб ювиниб олсанг-чи! — деди.

Олтиной ўзининг ювинишини тасвирлайди: «Хўп дегандай бош иргитдим. Дуйшэн нари кетиб, кўринмай қолган эди, ечиндим, сескана-сескана сувга тушдим. Оқ, кўк, ашиял, қизил тошлар сув тагидан менга кўз ташлаб қараб туришарди. Кўм-кўк,

тошқин сув тўлқини тўпигимга келиб урилиб, нималарнидир вижирлаб гап очди. Ҳовучлаб сув олиб кўкракларимга сепдим. Баданимдан муздай сув оқиб тушганини кўриб шунча кундан буён биринчи дафъа беихтиёр кулиб юбордим. Яйраб-яйраб кулдим! Яна анчагина устинга сув қўйиб турдим-да, кейин сувнинг чуқур жойига ўзимни ташладим. Сув оқими бир зумда мени яна саёз жойга олиб чиқиб қўйди, мен бўлсам, яна ўрнимдан туриб, ҳадеб ўзимни қийнаб, кўпикланиб турган оқимга отаман.

— Сувжон, шу кунларнинг ҳамма шалтоқ, ифлосларини ювиб кет! Мени ўзингдай ҳалол ва мусаффо қил! — деб шивирлаб ўзимдан-ўзим куламану, лекин нимадан кулганимни ўзим ҳам билмайман...».

Фильм ижодкорлари адабнинг бадий тасавури ила вужудга келган бу лавҳадаги поэтик умумлашмаларга тенг қимматли кинематографик образли вოსиталар топганлар. Адиб ўз қиссасида ечиниб сескана-сескана сувга тушган Олтинойга «қараб турган» ранг-баранг тошларни, унинг баданидан «вижирлашиб» оқиб тушаётган кўм-кўк муздай сув — Олтиной билан сўзлашаётган шаффоф сувни тасвирлаши натижасида келиб чиқадиган мураккаб шоирона саҳнага аниқ кинематографик эквивалент топилган.

Икки ёш кучли тоғ селини сезмагандай сукут сақлаб, бирорта ортиқча ҳаракат қилишга бир-бирдан уялиб, йиманиб, қайғу-аламда аста-секин, отни ўз ҳолатига қўйиб келишарди. Ниҳоят «Дуйшэн отдан тушди-да, Олтинойга қараб «Йиғлай кўрма!» деб бақиради. Унинг ўз аҳволи танг эди. Шунинг учун ҳам бақариб юборади. Олтинойнинг дарди — унинг ҳам дарди. Дуйшэн Олтинойни севади. «Шу сабабдан кўз ёш тўкаётган бу қиз унга ўзини камситаётгандек туюлади, — ҳикоя қилади режиссёр А. Михалков-Кончаловский. — Биз актёрлар билан кўп ўйлашдик, ана шу саҳнани неча бор таҳлил қилдик. Дуйшэн Олтинойга нисбатан бўлган ўз ҳис-туйғуларини қандай қилиб изҳор қиларкин — ана шу масала устида бош қотирдик. Лекин эпизодни суратга ола бошлаган эдик, учинчи дублда Болот (Болот Бейшеналиев, Дуйшэн ролини ижро этган артист) қўл кўтариб Наташага (Наташа Аринбосарова — Олтиной ролини ўйнаган артист) тарсаки қўйворди. Менимча, бу ҳаракат Дуйшэннинг руҳиятини жуда аниқдан, нафислик билан ва айни чоқда очикдан-очик ифодалади». Сўнгра Олтиной — Аринбосарова зилол сув томон аста одим ташлайди. Атрофда ҳеч ким йўқ — фақат тоғ-адирлар, кўкдан тушаётган мусаффо сув, тоғ бағрига жойлашган кўлнинг шаффоф суви бу аёлга, унинг баданига кечаги гўзалликни, гўё кечаги софлик ва латофатни қайтиб бермоқчи. Бу сирли сукунат гўё «ҳаммасини нут, зинҳор хаёлинга келтирма энди» дегандай эди Олтинойга. Аёл ҳам шу «сеҳрли» сукунатга қулоқ солгандек тик турар, сўнгра кўзларини юмиб алланималарни пичирлаб, қўлларини илгари қўзиб унга, унинг танасига покизаликни, гўзаллик-

ни қайта ҳады этаётган тиниқ сув доналарини эркалар эди. Гўзал табиат оғушидаги бу гўзал аёлнинг кечаги кунини унинг бармоқларидаги қўша-қўша узуклар — бойнинг зеб-зийнатларигина эслати туради. Айтматов қиссасининг руҳига мос келган бу кадрларда қўлланилган тасвирий воситалар, монтаж ритми, ихчам композициясида катта драматик «юк» мавжуд. Бу бадий компонентларнинг ҳар бири мустақил драматургик вазифини бажаради. Лекин улар актёрлар яратган образларни янада чуқурлаштириш учун хизмат қилади. Айтматов қиссасидаги бор-йўғи 20 сатрдан иборат бўлган парча «соф» адабий услубда ёзилган (масалан, бу адабий лавҳанинг стилистикасига жуда мос келган «оқ, яшил, қизил тошлар сув остидан мена кўз ташлаб қараб туришарди» ёки «кўм-кўк, тошқин сув тўлқини тўпигимга келиб урилиб нималарнидир вижирлаб гап очди» каби) сатрларни экранга тўғридан-тўғри кўчириб бўлмайди. Кинематографчиларнинг маҳорати, бадий бисотнинг бойлиги ҳам шунда, ана шу адабий лавҳа, мустақил кинолавҳага айланган, лекин ўз мазмунини, фалсафий ғоясини, шоирона нафасини йўқотмаган.

Луи Арагон «жаҳонда гўзал севги тарихи» деб атаган «Жамила» қиссасининг соддагина сюжети барчага аён. Улуғ Ватан рушининг учинчи йили. Қирғиз қишлоғида Дониёр исмли йигит пайдо бўлади. Бу камгап, болалардек содда, лекин кучли, иродали йигит Жамила исмли жувонга оламолам қувонч, ҳис-туйғу олиб келади. У Жамилага ўзи тўғилиб ўсган тўпроғини — беқиёс Ватанини эҳтирос билан севишни, ардоқлашни ўргатади. Ана шу эҳтиросли қўшиқлар соҳибини Жамила севиб қолади. Бахт кўчиси ана шу аёлда олижаноб ҳис-туйғулар уйғотади.

Дониёр фақат Жамиланинг ҳаётидагина эмас, ёш, келгусида расом бўлиб етишиш мақсадида юрган Саиднинг ҳаётида ҳам бурилиш ясайди. Ана шу уч образ қисса ва фильм марказида туради.

Киночилар «гўзал севги тарихини» кўрсатишда асосан Айтматов қиссасидан келиб чиққанлар. Жамила — Дониёр лирик сюжет линияси экранда ҳам ўзининг латофатини, нафосатини сақлаб қолган. Тўғри, актёр Н. Аринбосарова — бу образни янги психологик чизиқлар билан тасвирлашга ҳаракат қилган: «Мен Жамила образига чуқурроқ тавсиф беришга интилган эдим. Кўпроқ бу аёлнинг азобланишини кўрсатмоқчи бўлган эдим. Ахир уни айбашлари ҳам мумкин эди. Эри фронтда жанг қилади. Жамила эса унга бевафоллик қилади», деб ҳикоя қилган эди Аринбосарова. Лекин фильмдаги Жамиланинг портретида бундай чизиқлар — унинг юрак изтиробларини характерловчи чизиқларни кўрмаймиз.

Фильмда ҳам қиссадагидек эҳтиросли, қувноқ ва саховатли аёлнинг лирик-психологик портрети гавдаланади.

Қирғиз прозаиги асарларида кинематографик манбаларни излаб топиш «Алвидо,

Гулсари» қиссасини экранлаштириш даврида ҳам давом этди. Айтматов билан ҳамкорликда ишлаган С. Урусевский қиссанинг поэтик стилистикасини, монологик қурилишини сақлаб қолишга уринди. Кинематографиячи ўзининг бу мақсадини аввало бир компонент — тасвирий восита ёрдамида амалга оширишга ҳаракат қилди. Катта тажрибага эга бўлган оператор Урусевский бир қатор эпизодларда Айтматов қиссасининг гўзал сатрларига мос келадиган поэтик образлар яратишга муваффақ бўлди. Кекса Танабой ва қари от Гулсарининг хаёллари, фикрлари кадрда — рамзий образлар, манзараларга бой кадрларда гавдаланади. Кекса киши, кекса отнинг ўз ёшликлари, йўрғанинг чопиши сингари тез ўтиб кетган ҳаётлари қаҳқидаги ўйларини акс эттирувчи кадрларга оператор турли-туман ранг берган. Лекин улар ичида катта драматургик «юкка» эга бўлган қизил тус ҳамиша устун туради. Оддий (оқ ва қора тусдаги) кадрлар орасига монтаж қилинган ана шу ранг-баранг кадрлар Айтматов қаҳрамонларининг хаёлларини акс эттиради. Бошқача қилиб айтганда, бу гал адабий асар қаҳрамонининг хаёли, тафаккурини экранлаштиришга эришилди.

С. Урусевский Айтматов асари устида ишлаганида экранлаштириш санъати тажрибасига таянганини, мураккаб вазифа — қаҳрамоннинг тағдор фикрларини, ўйларини экранлаштиришга уринганини мамнуният билан қайд қила туриб, бу кинематографчи ўзининг биринчи режиссёрлик ишида бадий фильмнинг айрим компонентларига етарли аҳамият бермаганини ҳам айтиб ўтиш керак. Адабий асарларни экранлаштиришда режиссёр бирор компонентни устун қўйиши мумкин. Лекин ана шу «устун» турадиган компонент актёрга ажратилган материал ҳисобига бўлиши керак эмас, албатта. Урусевский қиссадаги «кинобоп» лавҳаларни усталик билан танлаган, уларни операторлик санъати билан бойитиб экранга кўчирмоқчи бўлган. Агар у ўзининг бу олижаноб интилишида актёрларнинг имкониятларини ҳам назарда тутганида ва улардан кенг, ўринли фойдаланиш йўллари излаганида эди, фильмнинг бадий қиммати янада ошган бўлар эди.

Чингиз Айтматов асарлари бирин-кетин экран нуруни кўрмоқда. Кинематографчилар унинг яқиндагина ёзиб бўлган асарларига ҳам, бир неча йил муқаддам ижод қилган асарларига ҳам («Сарвқомат дилбарим») қиссаси қайтадан экранлаштирилди. «Қизил олма» ҳикояси фильмга айланди) қайта-қайта мурожаат қилишлари натижа-сида завқли киноленталар пайдо бўлади, икки санъат бир-бирига ижобий таъсир этиши учун, бир-бирини бойитиши учун янги шароитлар туғилади. Кинематографчилар Айтматов прозасини ўзлаштирар эканлар, ҳар бир кадр устида қирғиз адаби каби талабчанлик билан ишлашлари лозим.

Ҳамидулла АКБАРОВ

Воҳид Зоҳидов

У ЕРДА ҲАМИША БАҲОР

Бир вақтлар бу ажойиботлар оламининг чексиз гўзал «опа»си ҳақида тўлиб-тошиб ёзган эдим мадҳнома. Унга пролог қилиб Владимир Маяковскийнинг сўзларини келтирган эдим:

«Мен биламан: эрам боғлари ва жачнат деган нарсалар бўлмағур гаплардир! Аммо шу вақтга қадар улар куйланиб келинган экан, бунда Грузия—шодлик ўлкаси кўзда тутилаётган ва куйланаётган бўлиши керак, деб ўйлайдилар шоирлар».

Энди шу республиканинг «синглиси» ҳақида—меҳрибон кўйни-қучоғидаги гўзал Абхазия ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Бу гал сўзни Антон Павлович Чеховдан бошлайман.

У ёзган эди:

«Мен Абхазиядаман. Бу ердаги табиат ниҳоят даражада ларзага келтирадиган ва лол қиладиган ҳолда ҳайратланарлидир. Уйлайманки, агар мен Абхазияда бир ой яшагудай бўлсам, элликтача ажойиб-ғаройиб эртак ёзиб ташлаган бўлардим... Ҳар бир кўкат тупидан, барча соя ва ярим соялардан, тоғ, денгиз ва осмондан минглаб сюжетлар кўз тикиб қараб тураётгандай...»

Чиндан-да, бу диёр, унинг халқи азал-азалдан мўъжиза янглиғ ҳисобланиб, дунё тилларида афсона бўлиб, дostonга айланиб кетган ва уларда, улар ҳақида минглаб ажиб ҳамда нажиб ривоятлару ҳикоятлар тўқилган.

Мен яқинда, биздаги саратон иссиғи охирларида уларда бўлдим, улар билан кўришиш бахтига муяссар бўлдим, уларнинг ҳақиқатан ҳам эртаклардагидай гўзаллиги ва бойлигидан, самимий дўстлиги

ва мазмунли меҳмондорчилигидан баҳраманд бўлдим. Бошим осмонга етди, ҳайратим ҳам беҳисоб.

Шу боисдан, юртга қайтгач, улар ҳақида ва уларга атаб, айни замонда ташвиқот тарзида юртдошларимизга қарата бир неча дил сўзларини айтиш бурчи қўлга қалам тутқазди ва қуйидагиларни қоғозга туширтирди.

Азвало Қора денгизи!

У ҳеч қачон ва ҳеч қандай даҳо эгаси томонидан билиб тамомлаш асло мумкин бўлмаган сонсиз сир ва сехрлар оламидир. У мутлақий тинчликни билмайди. У доимо ҳаракатда. Гоҳ қандайдир адолатсизликлардан ўкириб, пшқириб, гумбурлаб, ўзидан тоғ-тепалар яратади ва жўшаётган жанг майдонига айлангандай бўлади. Гоҳ яраланган ва дарғазаб арслон каби ҳайқиради, барчани ютиб юборишга ташланаётгандай бўлади. Гоҳ серташвиш афсонасимон паҳлавондек исён кўтаришга тайёрланаётган бўлади ва бутун атрофга таҳдид сола бошлайди. Гоҳ эса, аста ўзи билан машғул бўлади, майин табиатли гўзалга айланиб кетади, кундузи қуёш, тунда ой зиёсидан заррин либос кийиб, назокатли ва малоҳатли келинчакдек сепини ёяди, ҳуснини намойиш қилади, қирғоқлар билан аста ўпишиб, ўйнашаётгандай бўлади. Гоҳ эса, бутун эътиборини сенга бериб, сенинг самимий суҳбатдошинг, сирдошинг, меҳрибон дардкашинг ва шўх севинчдошингга айланади...

Эй ҳақду худудсиз, кўркам, қудратли ва улғу уммон! Жуда-жуда қадимий ва қутлисан! Баъзи шоирлар образли қилиб

айтганидек, юзингни ажинлар босиб кетган бўлса-да, биз сенга, фарзандларим саодатга тўлсин, дея неча-неча йиллар, замонлар мобайнида тиним билмай ташвишда яшаган ва чеҳраси шу йилларнинг излари ила безанган, аслида ҳамон навқиронлиги ва гўзаллигини йўқотмаган муқаддас онага фарах, ҳайрат, ҳаяжон ва суқ билан қарагандай қараймиз, сени шундай муқаддас онага бўлган шукрона муҳаббат билан севамиз. Ахир, сонсиз-саноқсиз асрлар мобайнида зимзиё тун даҳшатларига ва талафотли тўфон зарбаларига бардош бериб, қуёш тилғари тазйиқида тотли ва тиниқ сувга, бинобарин, сонсиз-саноқсиз ҳамда бир-бирдан яхши, бир-бирдан зарур ризқи-рўз воситаларига айланиб, ерда жаннат яратиб ва атрофга оромбахш шабада таратиб, минг-минг авлодларга ҳаёт ва ҳайрат берган сен бўласан, баҳодирлик ва бахт бахшида қилган сен бўласан. Ширин шодиёналик ва чексиз завқ-шавқ билан миллион-миллион қалбларни тўлдирган ҳам сен бўласан! Қирғоқларингга келган одам хаёлини узоқ-узоқларга ва чексиз коинот фалсафаси қаъриларига олиб кетадиган ва сирлар оламини очишга ёрдам берадиган ҳам сенсан! Сен яна малаксимон гўзалсан, ёнингга келган ишқ гадосининг юрагини қитиқлаб, энг нозик пардаларини чертадиган ва унинг ўз маъсумасига бўлган севгисини алангалатадиган ҳам, тоқатини тоқ қиладиган ҳам сенсан.

Мана, инсон учун нақадар кўркам ва кенг кўнгиллисан, нақадар қадрдон ва қимматлисан, ҳозир қаршимда бутун гўзаллиги, қудрати ва салобати билан ястаниб ётган бебаҳо Қора денгиз!

Унинг суви ва ҳавоси шифолиликка қарангки, таркибида буюк Менделеев жадвалидаги барча унсурлар мавжуд экан, яъни инсон эҳтиёжи, саломатлиги учун зарур бўлган ҳамма кимёвий моддалар бор экан: иоддан тортиб то олтинга қадар, биргина тузларнинг 46 хили бор... Кўзга даво, дилга ҳам даво, ярага малҳам, дардга ҳам малҳам, асабга дори, ўпкага ҳам шифо, лирик ҳиссиёт макони ва шўх туйғулар манбаи, улғувор кайфиятлар манбаи. Қонни ҳам яхшиларкан, руҳий тангликни ҳам тез тузатаркан...

Қора денгиз суви шундай экан! Қадимдан бу уммон қирғоғига келган ва ундан баҳраманд бўлган юнонлар бекорга уни «Понт Эвксинос», яъни «Меҳмондўст» деб атамаган эканлар...

Унинг яна бир ажойиб хусусияти, фазилати бор: узунлиги минг километрдан кўп, чуқурлиги икки минг метрдан ошиқ, кенглиги олти юз километрдан ортиқ бу денгиз бутун ёз бўйи қуёш иссиқлигини эртадан кечгача ўзида йиғар экан-да, қишда илиқ туриб, қақшатувчи қаттиқ совуқни қайтариб тураркан, кесаркан ва атрофдаги, ҳатто анча узоқлардаги бутун бошли шаҳарларни, минг-минг қишлоқларни, ҳатто мамлакатларни, нозик наботот ва ажойиб мева дарахтларини, барча жонлилар-

ни мўътадил ҳамда роҳатбахш об-ҳаво, ёқимли иқлим билан таъмин этиб тураркан. Ҳар ерда ва ҳар фаслда ҳаммаёқ кўм-кўк бўлиб туриши ҳам шундан экан.

Хуллас, улуғ санъаткор Антон Павлович Чехов бу масалада ҳам буткул ҳақли тарзда айтган эканлар:

«Қора денгиз мўъжизасимоқдир, феруз рангли ва назокатлидир, унинг қирғоқларида минг йил яшаш мумкин зерикш нима эканлигини билмай...»

Қора денгиз! Сенинг Ватанимиз томонидаги узундан-узун қирғоқларинг бўйлаб кучоғингга кучоқ отаётганлар қувноқ ва хандон. Шу бахтнинг қадрига янада чуқур етиш учун тарихингга назар ташланса... Қадим-қадимлардан бошлаб ер куррасининг кўп ерларидан келган истилочилар хунрезлиги ва зулми, яъни Рим ва Юнон хоқонлари, Византия ва араб босқинчилари, эрон ва чор ҳарбийлари, дунё даввосини қилган ва сийнангни кесиб қаттиқ яралаган свастикали кемалар, ёнинг алангалари, ажал хуружи, алангалар рақси ва ўлим даҳшатлари; бевалар оқи, бечоралар йиғиси, етимлар фиғони, очлар доди, таққирланганлар фарёди, жудолик азоблари...

Узоқ мозийдан бошланадиган тарихинг шулар билан ҳам тўла бўлди, шуларнинг ҳам шохиди бўлдинг, шуларни ҳам бечора бошингдан ўтказдинг, ўртандинг, исён кўтардинг, қанча-қанчаларни фарқ қилдинг... Улуғ Октябрь туйғули улар ўтиб кетди. Қудратингга қараки, сен қолдинг, қолдинггина эмас, озодликдан кенг қанот ёйиб тагинда навқиронлашдинг, ёв учун ҳамisha ёпиқ қалъага ҳам айландинг. У йиғилар йўқ энди...

Аммо ҳозир ҳам баъзи қисмларингга ва сен қаби бошқа уммонларда машъум мақсадлилар сени оёқ ости қилмоқдалар. Ҳа, мен яқин-яқинларда кўрганман Франция ва Ғарбий Германиядаги, Англия ва Африкадаги, Дания ва Швециядаги, Италия ва Испаниядаги, Ҳиндистон ва Покистондаги, Канада ва Америка Қўшма Штатларидаги денгиз ва океан қирғоқларини. Кўрганман ўша кўримсиз, қаҳрли ва қайғули қирғоқларни. Аминмиз, бир кун келиб сенинг нариги томон қисмларингга ҳам, мазкур уммонлар диёрида ҳам ҳақиқат енгажак, қувноқлик кенг қанот ёлжак. Бенаволар даво топажак, яъни кўз ёшлари албатта тинажак...

Абхазиянинг осмони ҳам мўъжиза! Ажабо, шундай бениҳоя тўк ва тиниқ мовий осмон бўлар экан-а! Уни бир даражада бўлсада аниқроқ ва тузукроқ таърифлашда ҳар қандай тил ва даҳо ҳам оқизлик қилади, албатта. Унга қараганинг сари ҳайрат ва ҳаяжонинг ортгани ортган, кўҳликлигига ҳеч тўймайсан, сирга ҳеч етолмайсан, жозибасини ҳам асло ўлчолмайсан. У кундузлари гўё чексиз мовий денгизга айланиб, олпоқ қуёшни қўйнига олиб, тип-тиниқ зиё ила безаниб, сизга шундай боқаётгандай бўладики, беҳад ажойиб кўркамлиги ва беқиёс гўзаллиги, ўта ажиб сири ва сехри ила сизнинг хаё-

лингизни, идрокингизни ўша осмон қаб-
рилариға баланд-баланд парвозга йўллаб
юборади, умуман руҳий оламингизни энг
юксак гўзаллик ва эзгуликлар фойдасига
ост-уст қилиб ташлайди.

Кечалари эса, у гўё бутун коинотдаги
барча энг яхши, энг чиройли, энг товлана-
диган ва энг ёрқин юлдузларни йиғиб
олиб, олтин ойни ҳам ўз оғушига олиб,
«бойлик ва гўзалликда, кўнгли кенг ва
софликда, сахийлик ва сарафрозликда мен
беқиёс ҳам мунис, ҳам мумтозман», деб
ўзини кўз-кўз қилаётгандай бўлади ишва
билан ерга, ердаги денгизга, унга маст
боқаётган ердаги одамларга...

Унинг эрта тонгдаги ҳеч қандай таъри-
фу таҳсину ҳайратга сиқмайдиган манза-
раси, ҳусни ва ҳийласини айтмайсизми!

Ҳа, иқлими ипақдай, жон рсҳати, қиз
малоҳати, майин куёш саховати. Кулиб
туради. Ендирувчи ёзи ва қақшатувчи қи-
ши йўқ, асло. Ҳатто бир даражада бўлса-
да одамга азият берадиган иссиғи ё эт
жунжитадиган совуғи ҳам одатан йўқ. Ер
ва ҳавонинг, сув ва офтобнинг бирлашиб
туриб инсонга берадиган ризқи-рўзи,
инъоми хилларидан анчагинасини тўрт
фаслда тўрт марта олиш мумкин. Қола-
верса, шу алоҳида иқлим ажойиботлари-
дан эмасми хушбўй лимони, хуштаъм
апельсини, машҳур мандарини!

Ёки ҳамиша кўм-кўк қўқатлар ва но-
зик чечаклар ила бурканиб, ясаниб, яста-
ниб ётган ва атрофлари узоқ-узоқлардаги
уфқлар билан уланиб, мовий осмон бағ-
рилариға кириб кетган чексиз гўзал дала-
ларини, осмон билан баландликда баҳс-
лашган яшил тоғларни, тоғ этаклари, дара-
ларини, пишқирган дарё ва аста ашула
айтгандай бўлиб оқаётган зилол сувли ир-
моқларини айтмайсизми!

Ёки Сухуми ботаника боғидаги табиат
ажойиботларини, ниҳоят даражада нодир
ва нозик гул ва чечакларни кўринг! Пи-
цундадаги бутун ер юзининг шу еридаги-
на ўсадиган сосна хилини қаранг. Унинг
маст қилувчи атридан бир баҳраманд бў-
либ боқинг! Овқатингиз таъмини ва бўйини
жуда ва жуда кўнгилочар томон ўзгар-
тириб юборадиган жажжи дафна (лавр)
дарахтчаларини, барглари кўринг!

Самшити-чи! Бунинг оғочи шу қадаё
қаттиқ ва мустаҳкамки, баъзан металл ўр-
нида ҳам ишлатса бўларкан. Узи шу қадаё
секин ўсарканки, 500—600 йил мобайнида
бўйи зўрға 10—12 метргагина, йўғонлиги
эса 40 сантиметргагина ета оларкан. Унинг
минг ёшга кириб, навқирон дарахтдек тур-
ганини кўриб бармоқ тишламай илож йўқ.
Унинг шухрати бутун дунёга кетган ва
Шарқ шеъриятида куйланган. Бъэзи маъ-
лумотларга қараганда, ҳатто Париждаги
Гюго ардоқлаган машҳур мўъжиза — Момо
ҳаво ибодатхонаси биносига ҳам ундан
олиб бориб, безак тарзида ишлатишган
экан... Ута юксак маҳоратли халқ устала-
ри ундан шундай умри боқий санъат нэ-
муналарини яратар эканларки, ҳайратдэз
лол қоласан, киши. У шу қадаё оз ва

қимматлики, тонналаб, пудлаб, метрлаб
эмас, граммлаб ва килограммлаб сотилган
экан... Яна. Мана машҳур сарв дарахти! У
ўз кўркини кўз-кўз қилади, ўзи ўзгалар
ила бирликда ўз қоматидан завқланади,
кўм-кўк осмон билан ўпишади, бўйини чў-
зиб кундузи куёшга, тунда ойга интилади.
Бутун Шарқимиз шеъриятида афсонага
айлантирилганлиги билан маҳлиё, мактана-
ди...

Бу сарв гўзаллиги, мафтункор сирин,
ажойиб сарафрозлиги ва безақомиз мағ-
рурлигига унинг ёнгинасидаги маккор,
масрур ва ишвали денгиз мавжлари қў-
шилса борми... Шундай пайтда, шундай
манзарада, албатта, машҳур лирик шои-
римиз Амин Умарийнинг куйидаги ҳайрат-
ланарли лавҳаси каби ажойиботлар яра-
тилади.

Сарв тагида кутганда сени,
Чизиб олдим ишқинг расмини...
Сен туфайли ой чиқди кулиб,
Сен туфайли сой оқди тўлиб.
Денгиз билан чайқалди нозинг,
Тўлқин билан келди овозинг,
Сарвдаги булбул сени дер,
Мақтовингни тинглар само, ер...
Атир билан тўлган ҳавосан,
Дилимдаги савти навосан...
О, ёшликнинг сарин баҳори,
Тоғ юртининг чиройли ёри,
Сарв тагида завқ-ла кутаман.
Хиромингдан чаманлар чаман.
Сарв тагида кутганда сени
Ҳаётимнинг тотли мазмуни
Умримдаги ой бўлиб қолди,
Шўх, ўйноқи сой бўлиб қолди.

Бу шеър ўша Қора денгиз қирғоғида,
ўша шўх сарв тагида, бундан бир неча
ўн йил аввал айтилган бўлса-да, яна ўша
денгиз ва сарв зотидек ҳамон боқийдир,
мангу қоладигандир... Ахир, унда севги,
севгили ва гўзаллик куйлангандир...

Ёки, яна бутун Шарқимиз санъатида аф-
сонавий гўзал ёр образига айлантирилган
шамшодни кўрсангиз борми... У ҳам ўз
ҳуснини, латофат ва назокатини кўз-кўз
қилиб, мақтаниб, қалбни қитқилайди, ҳис-
сийётни мафтун этиб, тизгинсиз қолдиради,
ҳайрат, ҳасрат ва ҳаяжон гирдобига таш-
лаб, ҳолингдан шўх ва маккора малика
янглиғ ишва ила қулаётгандай бўлади...

Хуллас, абхазлар диёрининг ҳар бир тоғ
ва тепаси, гул ва чечаги, дарахт ва дарё-
си, майин куёши ва мўътадил ҳавоси, эр-
каловчи шабадаси ва кўйчи қўшлари, қиз-
ларининг шўхлиги ва мовий кўзлари, ҳам-
маси ҳам ҳайратланарли, ҳам ҳавасланарли.
Ҳатто бепоён мовий кўкига кўрк бўлган
ва балки, шу Қора денгиз ўлкасигагина
хос ҳисобланган оппоқ булутлари ҳам шун-
дайдир.

Ҳа, улар ниҳоят даражада оппоқ, юмшоқ
момиқдай ва жуда гўзал. Кўзга ва дилга
ниҳоят даражада ёқимли. Гўё оппоқ куёш
нурларидан таркиб толган қандайдир мўъ-
жизага ўхшайди. Шу қадаё чиройли, енгил
ва ҳузурбахшки, унга қараганда кўнгли ҳар

қандай ғубордан оғирлик ва ҳатто алам юкидан бутунлай бўшайди ва завқ юксакликларига кўтарилиб кетгандай бўлади...

Буни пайқаб, буни тушуниб, бунинг қадрига етиб у ҳақда ёзганлар жуда ва жуда оз бўлган. Нурдан унган у оппоқ булутлар шу қадар ноёб ва сирлидир, шу қадар нозик идрок ва ҳиссиётни талаб қилади-гандир! Яна ўшал шоир Амин Умарий¹ шундай мустасно идрок ва ҳиссиётга эга бўлиб чиқди бу масалада ҳам.

Мана унинг ўша йили ва ўша Қора денгиз бўйларида ёзган ва «Парча булут» деб номланган асари. Унга шоир халқ орасида яратилган чўнг мазмундор ва виқорли бўлган, кимнидир ё ниманидир кутишдан толиқиш ҳиссиёти жо бўлган кўшиқдан «Ҳавода парча булут ёмғир ёғиб ўтармикин» мисрасини пролог қилиб беради ва шу жуда чиройли, ўринли, узукка кўз бўлиб тушган «муқаддима»дан кейин ўзининг ҳам ажойиб туйғуларини шеърини дурларга айлантира бошлайди:

Гур-гур эсан жонбахш шабода,
Она каби алла айтади.

Сувдан тиниқ мовий ҳавода
Бир парча оқ булут қайтади.
Тоғлар ошган йўлчидай ҳориб
Савам пахта — булут жилади,
Елнандай у оппоқ оқариб,
Қайдан келар?

Қуёш билади.

Оқ булутнинг кўзида ёш йўқ,
Йиғидан у мендек, бегона.
Унда муздек, совуқ қараш йўқ.
Қуёштон унга кошона.
Жарликларга чўқди у аста.
Чўққи қолди ғамгин термилиб,
Оқ булутни чақириб пастда
Ханда сочар дара чарх уриб...

Шеър давом этади ва шоир оппоқ булутдан шодланиб, завқ-шавқ ила кулаётгандай бўлади...

Энг муҳими — Абхазия халқи, янги одамлари! Улуғ Ленин орзу қилган ва бошлаб берган янги ҳаёт ва озода меҳнат қандай мўъжиза эканлигини, қандай мўъжизалар яратиши мумкинлигини бепоён Ватанимизнинг бу бўлагиди ҳам одамларнинг янги социал қиёфалари ва турмушида кўриш мумкин, яққол, ҳар ерда, ҳар масалада. Қардошлик ва дўстлик ҳиссиёти, шўхлик ва хушчақчақлик, самимийлик ва тўғрилиқ, ҳурмат ва тавозе, янгилликка интилиш ва тараққиёт уларни безаб туради.

Ҳа, уларнинг юрти гўзал, ҳаёти гўзал, галабалари гўзал, ўзлари ва дўстларга му-

носабатлари гўзал. Бошлаган ишлари ҳам, белгиланган режалари ҳам улуғвор ва гўзал. Хуллас, улар орасида туриб албатта севиначан, роҳат қиласан киши. Ахир, улар билан дўстмиз, бир ғояликмиз ва ватандошмиз, ҳатто қариндошлигимиз ҳам бор...

Шу ерда жуда антиқа бир нарса эсимга тушиб кетди. Совет ҳокимиятини мустаҳкамлашда актив иштирок этган ўзбек халқининг ажойиб фарзанди, йирик давлат арбоби Акбар Исломовнинг ажойиб завжаси — грузиялик аёл яқинда, марҳум эри хотирасини ёдга олиб жуда катта ва самимий ҳурмат ила ёзган эди Ўзбекистон хотин-қизларининг журнали «Саодат»да.

«Акбар Исломов совет ташкилотларида ишлаб тажриба орттирди, босмачиларга қарши, Бухоро амирлигига қарши курашда жанговарлик кўрсатди, 1925 йилда Тошкент область Ижроия Комитети раиси бўлиб, 1926 йилга келиб, Ўзбекистон ССРнинг Иттифоқ ҳукумати қошидаги мухтор элчиси лавозимида ишлади. У табиатан интернационалист эди — бошқа халқлар маданияти ва урф-одатларини қаттиқ ҳурмат қиларди. Уша даврда яшаб, хизмат қилган сиёсий арбоблар орасида ёр-дўстлари кўп эди, партия топшириғига кўра Ўзбекистонда хизмат қилаётган грузинлардан йирик сиёсий арбоблар: Шалва Элиава, Михаил Кахиани, Анеподист Джапаридзе ва бошқалар билан айниқса иноқ эди.

У ўз ҳаётини грузия адабиёти классиги Давид Клдишвили билан боғлади. Отам Давид Клдишвили ҳақида у шундай дейишни севади: «Нимаким ёзган бўлса, инсонга муҳаббат билан ёзди».

«Давид Клдишвили оиласида Акбар Исломовни жуда ҳурмат билан қабул қилишди. Отам икковлари, кўпинча, мароқ билан суҳбатлашишарди. Унда одамларни маҳлиё қиладиган жозоба бор эди. У отпусказининг бир қисмини дадамнинг Симонети қишлоғидаги уйда (ҳозир бу уй Давид Клдишвилининг уй-музейи) ўтказарди. Бу ерда у кўпинча менинг акам — ёзувчи Серго Клдишвили билан ҳамсуҳбат бўларди. Акам ҳали-ҳануз Исломов ва унинг Грузияга келиб-кетиб турадиган дўстлари билан учрашуварини самимиёт ва ҳурмат билан эслайди: «Симонети қишлоғи ақли уни ўз фарзандидай яхши кўриб қолган эди. Ҳануз-ҳануз уни ҳурмат билан эслашади...»

Эсдалик охирида азиза хоним ёзадилар: «Ҳозир бизнинг уч набирамиз бор. Акбар Исломовдан ёдгор бўлиб қолган бу набираларимни бобоси номига муносиб қилиб тарбиялашга ҳаракат қилаётирмиз. Биз ҳаёт эканмиз, Исломов ҳаммиша биз билан бирга».

Шундай деб ёзди ва шаҳодат берди ажойиб грузиялик аёл Кетевен Исломова-Клдишвили ўз ҳаёт йўлдоши бўлган ажойиб ўзбек йигити ҳақида! Яқинда, 1977 санада, эрининг фожиали вафотидан қирқ йилча ўтгандан кейин, ҳамон вафодор эканлигини билдириб...

Худди шундай чўнг яқин қардошлик-қариндошлик муносабатларимиз бор грузин

¹ Ҳақиқатан ҳам, у улкан лирик шеър заргаридир. Бунинг устига Яшин ва у ёзган, ҳамзага бағишланган ажойиб шеърини пьеса шухрати ва таъсир қудрати ҳамон ёдимда. Ҳозир эса, у ажойиб шоир нима учундир унутилган, тамомила ноҳақ ҳолда... Албатта асарларини чиқармоқ ва ташвиқ этмоқ керак.

халқининг азиз укаси абхаз дўстимиз билан ҳам... Бу билан жуда фахрланамиз.

Абхаз халқи асрлар мобайнида, қаттиқ зулм ва муҳтожликларга қарамай, бой бадиий маданият яратди. Чунончи, Пицундадаги бундан тўққиз юз йил олдин қурилган ибодатхона архитектураси ва санъати, яна чунончи, юзлаб ажойиб эртақлар ва нарт эпоси кишини ҳайратда қолдиради. Ҳозирги гуллаб-гуркираб кетган маданияти эса янада ҳайратланарлидир, беқиёс бойдир. Қаранги, бу халқ ҳаммаси бўлиб бир неча юз минггина нуфузlidir.

Унинг юксак маданиятлигидан далолат берадиган ажойиб инсоний фазилатлари бор, уни жуда ва жуда яхши урф-одатлар безаб туради. Масалан, уларда меҳмондан азиз нарса бўлмас экан, муқаддас деб ҳисобларканлар меҳмонни. Подшоми ё гадо, бошлиқми ё эмасми, бойми ё ўртачами, бари бир азалдан бунга қарамас эканлар — меҳмонни уйда ҳам, қўноқликда ҳам ёшга қараб ўтказар эканлар: катталар олдида кичиклар ижозат бўлмагунча сўзлашлари одобдан деб ҳисобланмас экан: кексалар жуда катта ҳурмат қилинар эканлар: айниқса қишлоқларда уй эгалари бирон жойга кетсалар, меҳмон келиши эҳтимолини кўзда тутиб, овқат пишириб кетар эканлар...

Яна бир чўнг шоёни диққат нарса. Бу халқ жуда узоқ умрлилари билан дунёда биринчи ўринда тураркан. Бу ҳақда бутун башариятга илк бор буюк француз гуманист адиби Анри Барбюс бениҳоя ҳайрат ва севинч ила хабар берган экан. Яна денг, узун умрлилар тетикликини йўқотмас эканлар. Масалан, юз ёшдан ошганларидан йирик бир группасининг «Нартаа» номли бадиий ансамбли бор бўлиб, 1974 йилда Венгрия этнография конкурсида биринчи ўринни олган ва «Олтин товус» номли улкан халқаро мукофотга сазовор бўлган. Бундай юз ёшдан ошганлар ансамбли жаҳонда биттагинадир.

Шунақанги ажойиб одамлар — дўстлар яшайди бу мўъжизали ва сирли диёрда! Унга жаҳонда машҳур курорт мамлакатини — дўст Чехословакиядан келган биродарларнинг қуйидаги сўзлари бежиз эмас албатта:

«Қимматли совет дўстларимиз, биз сизлар билан хайрлашамиз. Биз Пицундада бўлганимизда билдикки, абхаз халқининг юраги мовий осмондек тоза, Қора денгиз сувидек тиниқ, Кавказ тоғларининг ҳавосидек ёқимlidir...»

Биз ўзбекистонликлар ҳам бунга минг бор амин бўлдик.

Республикамиз меҳнат аҳллари! Ўша ерларга боринг, дўстларимиз меҳри ва меҳмондўстлигидан, диёри ғаройиботлари ва дили ажойиботларидан баҳраманд бўлинг, қайтиб келишда албатта уйингизга, ўлкангизга тақлиф қилишни ҳам унутманг, дўстлигимиз янада гўзал ва гуркираган бўлсин, азизлар!

...Сўлим оқшом. Ярим соатча аввал кўёш қип-қизил тус олиб ва каттакон баркашга айланиб денгизга чўқди. Ой шуъласи

атрофни буркай ва безай бошлади, қаршимдаги денгиз сатҳини ҳам. Ҳамма ёқ жимжит. Фақат бежо чигирткалар чириллашигина эшитиларди. Яна хилқат, коинот фалсафаси тубларига кириб кетадиган ғоят сирли шароит, ўта ғаройиб пайт пайдо бўлди. Айниқса, шу аснода узоқ-узоқларни кўраётган тўлин ойга ҳавас ҳиссиёти жўшиб кетди. Қаранг, шу вақт янада кўркам ва ёрқин бўлиб эсимга тушиб кетди бир воқеа, шу билан мазкур мадҳномани тамомлаш айни муддаога айланди. 1940 йил. Жуда ҳуштабаит, майин муомалали, одоби ва истеъдоди тўлиб-тошган, чехрасидан нур ёғиб турган, ғоят нозик ҳиссиётли ва теран назарли яна ўша кўркам шоир Амин Умарий шу азим денгиз қирғоқларида бўлганимизда янги ёзиб тугатган қуйидаги ажойиб нафосату куйма мисралардан, жуда чуқур маъно ва мазмундан, она юртга ва юртдошларга беҳад муҳаббатдан таркиб топган шеърини ўзига хос жуда ёқимли мусиқий ва жўшқин оҳангда ўқиб берган эди, ҳамиша ёдда қоладиган қилиб, ҳамишалikka Қора денгизни ҳам эсда қолдирадиган қилиб.

Мана ундан баъзи парчалар:

Салом сенга бепоеъ денгиз!
Рухимдасан, гўзаллик юрти.
Соҳилингда турганда ёлғиз,
Гуркирайди қалбимнинг ути...

Оҳ, сендаги дилрабо мавжлар
Табассуминг экан, қарасам,
Сенда бўлган мусиқий авжлар
Йиллар товуши экан, сўрасам.

Қандайин сен малоҳатга бой,
Чиройингда ҳаётим кулар.
Русалкадек чайқалганда ой,
Лайлисига Мажнун термилар.

Қирғоқларга сапчийсан ўйнаб,
Тўлқинларда ҳаётий жон бор.
Гапирасан дилимдай қайнаб,
Сенда нурли ажиб замон бор...

Шоир шеърини жуда безаб туради қуйидаги чўнг ажойиб тўрт мисралар ҳам:

Узоқларга қарайман тўймай,
Товус қанот соз тонг кулади.
Тўлқинга жўр бўлиб пайдар-пай
Озод ердан оҳанг келади.

...Шу сўлим ва сирли оқшом оғушида, шу антиқа ва сеҳрли шеър асирлигида, шу сийнасида ой рақс туша бошлаган ва ҳар заррасида ўйноқи юлдузлар акс этган денгиз қирғоғида, куни кеча тушда кўринган она юрт завқи ва иштиёқида... Эҳ-ҳе, яна ва яна қандайин сирли ва сеҳрли ҳиссиётлар ихтиёрида бўлган ҳолда, бир томонда осмон билан ўпишган тоғлар ила, иккинчи томонда, коинот билан тутшиб кетган ҳед-худудсиз сув олами ила хайрлашиб, истиқомат хонасига қайтдик ва кўп ўтмай ўша ой кузатувиде Тошкент сари йўл олдик.

АБХАЗИЯ ЭРТАГИ

Ажойботлар диёри — Абхазия табиатидаги мўъжизаалар мўъжизаси деса бўлади машҳур Рица кўлини. У асрлар мобайнида аждодлар орасида дoston. Унда бир вақтлар халқ тўқиган антиқа афсоналар асосида куйидагича ҳикоя яратса ҳам бўлади.

Жуда ва жуда қадимларда ҳозирги Рица кўли ва унинг атрофидаги тоғлар бор бўлган ерлар катта ва текис сайҳонлик бўлган экан. Ажойиб ранг-баранг чечаклар, қалин дарахтлар ва кўм-кўк баҳмал ўтлар билан қопланган бўлиб, қоқ ўртасида йирик ва ажиб дарё ўтаркан. Бу дарё жуда кўркам, шўх ва салобатли бўлган. У кўпинча шу қадар сокин ва меҳрибон бўлганки, унда ёш бола ҳам хавф-хатарсиз ва ўйнаб-кулиб чўмилавераркан. Шу улкан сув қирғоқларидаги сахий ўтлоқларда, чўнг чиройли ва нозик чечаклар орасида Рица номли қиз мол боқиб юраркан. Шу қиз шу қадар беҳад гўзалки, унинг сеҳр тўла кўм-кўк шахло кўзларидан ўта тиниқ осмон мовийлиги, кўк юлдузлари баъзан жуда уялиб кетиб, ўзларини булут ортига оладилар; юзлари қирмизлигидан лола ранги ва лаблари кўринишидан гул ғунчалари лол қолади, қомати кўркамлигидан эса сарв ҳам изтиробда бўлади. Унинг овози ва куй санъати эса, эҳ-ҳе, бу ҳам ажойиб олам...

Унинг уч ака-укалари бўлган. Ҳаммаси бирга, жуда иттифоқ ва аҳил яшашиди, шунинг учун жуда бахтли кун кечиряшиди. Акасининг исми Агапст, ўртанчасининг номи Ацетук, кичигини эса Пшагашта деб аташади. Улар ҳайвонларни ов қилиб, ўлжани келтирадилар, Рица эса уни пиширади ва кечкурунлари гулхан атрофига ўтириб олиб овқатланишади, сўлим оқшом саховатидан ва оромбахш тун шабадасидан, осмон юлдузлари ҳусни ва жилосидан завқланиб ҳордиқ чиқаришади, бир-бирларига эртаси айтишади. Айниқса Рицанинг ниҳоят даражада юксак санъат билан ингро этадиган куйидан, қўшиғидан бутун атрофдаги ўрмонлар, гулзорлар ҳатто узоқлардаги тоғлар ҳайратга тўлиб лол қолади, хаёлга чўқади.

Шу тарзда ойлар, йиллар ўтади. Аммо бир кун ака-укалар чопагон ва тутқич бермай учгандай бўлиб кетаётган гўзал жайрон ортидан ов макссадида югуриб узоқларга кетиб қоладилар. Шунда гўзал оху ноласиданми ё узоққа кетиб қолингиданми, катта фожиа ва фалокат юз беради.

Бу шундай содир бўлади. Эрта тонгда кетган ака-укалар ҳамон йўқ, қиз сабр-сизлик билан кутади. Хавфли фикрлар ҳам унда пайдо бўлиб, ортавереди, азоблайверади. Кун охирига етади, қуёш атрофда чечаклар устида, сўнгра тоғлар учида қонсимон қип-кизил шўъла қолдириб қаёқларгадир ғойиб бўлади, қиз юрагидаги ташвиш ва қўрқувни орттириб. Лекин кўп ўтмай осмонга бутун кўрки ва сепини

ёйиб тўлин ой кўтарилади, унинг атрофига юлдузлар тўплана бошлайдилар, ҳамма ёқ қитиқловчи ҳиссиёт ва товланувчи зиёга буркангандай бўлади. Уша шўх табиатли, ғоят нозик туйғули қиз ҳам бу ниҳоят даражада гўзал манзара, алдамчи дам ва осуда айём сеҳрига, ой ҳақида ўйлаш ва юлдузлар билан суҳбатлашиш, роз айтишишга берилиб кетиб, таскин берувчи майин шабада ва қўшлар кўшиғига мафтун бўлиб кетиб эҳтиётсизликка йўл қўяди: ой ва юлдузларни чўмилтираётган дарё қирғоғига ястаниб олиб баланд овоз ила қўшиқ айта бошлайди. Санъати ва овози шу қадар юксак ҳамда зўр бўладими, овоз ҳам шу қадар баланд ва ёқимли бўладими, тоғу-тошлар жонга кириб, эсаётган шабада шамол ва оқётган ариқлар тўхтаб, паррандалар ҳам индолмай қолиб, барчалари уни тинглай бошлайдилар.

Бу нарилардаги ўрмонда яшаётган Гега ва Юпшара номли икки безори йўлтўсарларга ҳам етиб боради ва ҳайратга солади.

—Укам Юпшара! Тур, бориб кўр, ким бўлди экан ул жуда сеҳрли овоз эгаси ва қўшиқ устаси,— деб буйруқ беради Гега.

Юпшара тезда тулпорга миниб, учгандай бўлиб, анчагина йўл юриб, тоғ этагига, дарё қирғоғига келганида қизга кўзи тушади, афсоналардаги энг гўзал малакни кўради, ҳайвоний ҳирс устун келади, заифага ташланади. Қиз девсимон даҳшат билан узоқ олишади, ниҳоят, заифа ҳол-сизланади, ҳушидан кетади ва аччиқ фожиа ҳамда фалокат юз беради... Буни кўриб қолган тоғ лочини ғазабга тўлиб-тошади ва ҳушёрлик қилиб, чора йўлини қидириб, ўзича ўйлайди:

— Бу девсимон даҳшат билан курашсам, енигишга кўзим етмайди. Маъносиз ҳалок бўлишим ва фурсатни қўлдан бериб қўйишим мумкин, нима қилай, энг яхшиси — тезда, елдай учиб бориб қизнинг ака-укаларини топай, воқеадан хабардор қилай.

Лочин аҳдини бажаради. Тез етиб келиб, ака-укаларга бўлган воқеани айтиб беради ва қаттиқ ўпқаланиб уларни койийди:

— Эй, эҳтиёткорликни бугун унутиб қўйган беғамлар,— дейди-да уларни бошлаб кетади. Етиб келишади. Рицада қаердандир ғайритабиий куч пайдо бўлади, ака-укаларининг овозини эшитиб ўзига бир оз келади, зўравоннинг чангалидан отилиб чиқиб, шартта оёқ устига туради, қоп-қора сочлари ойдай юзини қоплайди, икки кўлини осмонга кўтариб дод солади:

— Эй, тесқари айланадиган хунрез фалак, эй зўравонлар замони, эй қабиллар олами, ҳамманг йиғилу бир тошга айланиб бошимга ташлан, парча-парча қил! Ахир, менинг нима гуноҳим бор, ахир энди мен шармандаликдан оппоқ ва тиниқ дарёга, мовий осмон ва мусаффо одамларга, кулиб турган заррин қуёш ва доғсиз зебо юлдузларга қандай қарайман?! Нима учун яшайин энди!?

Бечора Рицанинг аччиқ нола ва нидоси, фиғон ва фәрёди бутун атрофни ларзага

келтиради. Унга ҳамоҳанг ва кўшилган тарзда, ғазаби ва алами тошган ҳолда тоғу-тошлар ҳам, денгиз ва дарё ҳам, шамол ва қушлар ҳам оёқ устида тургандай бўлади, кўзғолон қилади, даҳшатли бўрон ва тўфон кўтарилади. Қиз бечорани яна зўравон нокас ўз чангалига олади. Ака-укаларнинг дарёнинг нариги томонидан айтган сўзлари разилга таъсир қилмайди. Ғазаб қанчалик ошмасин, одам ҳар қандай оғир шароитда озгина бўлса-да ақлини бўшаштирмаслиги ва ўзини йўқотмаслиги зарур, акс ҳолда муваффақиятсизлик юз бериши мўқаррар. Бу гал ҳам шундай бўлди: ғазабга тўлиб-тошган Пшагишха ўзининг баҳодирлик қалқонини зўравонга отган эди, нишонга тегмай, дарёга тушиб, унинг оқиш йўлини тўсди. Сув тошиб, ҳушсиз ётган Рицанинг оёғига тегади, ҳушига келтиради, ўзига тортаётгандай бўлади. Сув тошаверади, яна қаттиқ бўрон кўтарилади ва таҳқирланган ҳамда оёқ ости қилинган номуси, аламию-азобларига асло чидолмай Рица янада қаттиқ дод солиб, ўзини пишқираётган тошқинга отади, шу ондаёқ кўл пайдо бўлади — бениҳоя гўзал Рица кўлига айланади, бениҳоя гўзаллик, ор-номуслилик ва ҳаё шундай бениҳоя ҳамда умри боқий гўзалликка айланади, кўл тимсолида абадийлашади...

Ғами ва ғазаби олови осмонга етган ака-укалар қочиб кетаётган номард душманни қувиб ушлайдилар, қаттиқ оқаётган сувда шиддатли олишув бўлади, Юпшара енгилади, сув уни ютиб юборади, унга ёрдам берган Гега ҳам ҳалок бўлади.

Шундай тарзда пайдо бўлган кўл ўшал малак Рица номи билан атала бошлайди. Бечора қизнинг уч ака-укалари ҳам фожиаларга чидолмай ғам-аламдан шу кўл атрофидаги уч улкан тоққа айланиб, ҳалок бўлган сингилга ҳамон тикилганларича ва уни кўриқлаганларича унга бош эгиб, надомат ила боқаётгандай, беқиёс гўзал мазлуманинг хотирасини ва абадий уйқусини кўриқлагандай турмоқдалар...

Ҳа, у уч улкан тоғ гоҳ ўшал уч ака-ука паҳлавоннинг ғафлатда қолиш иснодини ва жудолик азобини кўтаролмай ҳамон тош тоққа айланганларидек кўриниб турадилар, гоҳ ҳам муқаддас заифа зотларни огоҳлантирадиган, ҳам машум зўравонларга таҳдид солиб, ёвузликдан қайтаришга уриниб келаётган афсонасимон баҳодирлардек қад кўтариб турадилар, аслида — ҳам у, ҳам бу!.. Кўлнинг ўзи қизнинг беқиёс гўзаллиги, мусаффолиги, чеҳраси тиниқлиги, чексиз ҳаёлилиги ва ажойиб санъати учун бир ёвуз кўлида, таҳқир, даҳшат ва ваҳшат исканжасида беҳисоб азоб чекиб тўккан ва мана неча асрлардири, ҳамон тўкилаётгандек бўлаётган ёшларидан унгандай ва шундайлар ёшининг йиғиндисидай кўринмоқда...

Ҳикоятнинг хотимаси, яна бир ривоятга кўра, бундай эмиш: кўлга айланган Рица ҳамон йиғлармиш, мўл-мўл ёш

тўкармиш, шунинг учун кўл суви асло озаймас, қуримас эмиш, баъзан тошармиш; тоғга айланган акалари ҳам вақти-вақти ила ҳамон қаттиқ йиғлар эмиш — ёмғирсимон ёш тўкармиш, шундай пайтларда бу кўз ёшларининг ҳаммаси бирлашиб кетиб кўл жуда жўшиб-тошармиш, айниқса ҳиссиёт ғилофидан чиқиб қайнайдиган фаслларда — баҳор ва кузда улар селга айланармиш ва кўл ҳаддан зиёд ошиб-тошармиш...

Бу ҳикоятдан мақсад бешта. Она табиат беҳад гўзал ва бойдир, уни чексиз севмоқ ва асрамоқ лозим;

уни янада гўзал ва бой қилмоқ, ундан ҳамма мунтазам ва ҳалол баҳраманд бўлмоғи лозим, у билан дўстлигимиз тағинда бақувват ва боқий бўлсин;

ҳақиқий одамни эъзозламоқ, ҳақиқий санъатни ардоқламоқ лозим; маъносиз ўлимга рози бўлмаслик керак;

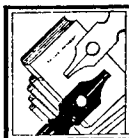
ҳар ишда ва ҳамиша эҳтиёткорлик ва огоҳлик мутлақ вожибдир...

Булар халқ ҳикматининг қаймоғидир!

Бу ҳикоят дўстларимиз диёрида асрлар давом этган ва Улуғ Октябрь хотима берган зўравонларнинг, шулар замонининг, мазлума заифалар фожиасининг умумлаштирилган рамзидир. Мана шундай ҳикоятларни ҳам тинглаб халқ ҳозир жонажон Совет ҳукуматидан, доно партиясидан минг бор миннатдор.

Ёвузлар мозийдагина бўлган эмас.

... Шу ерда, 1941—1945 қонли йилларда, фашизм ваҳшатлари, жанг даҳшатлари, уруш алангалари, ғаму алам хуружлари вақтларида бутун гўзал Кавказ учун, бутун буюк мамлакат учун, бутун илғор башарият ҳаёти ва цивилизацияси учун ажал ила олишувларда жонбозлик қилган, фидойилик кўрган паҳлавон жангчиларимизни эсга олмай бўладими, ахир; уларнинг қаҳрамонлиги шуҳрати боқийдир, ҳалок бўлганларининг хотираси ҳамиша муқаддасдир. Ғаграда уларга ўрнатилган улкан ҳайкъл олдидан ҳамманинг, каттаю-кичикнинг, она, опа, сингилларнинг, ўша йилларни кўрган ва кўрмаганларнинг, аммо ўша баҳодирларнинг ажал ва офат билан, ёнғин ва ёвузлик билан, талончи, қотил ва зўравонлар билан олишувлари оқибатларидан мана ҳозир ҳам баҳраманд бўлиб, хуррам яшаб, жумладан, мана ҳозир шу Кавказ гўзаллиги ва мовий денгиздан, тоза осмони ва тинчлик бахтидан баҳраманд бўлиб келаётганларнинг бош эгган ҳолда таъзим билан гул қўйиб ўтишлари бежиз эмас, албатта. У ҳайкъл қаҳрамонларимизнинг қони ва жони билан, уларга миннатдор миллионларнинг меҳри ва муҳаббати билан тошга битилган, тошда ҳамишаликка жонлантирилиб қолдирилган улуғ жангнома, ғазабнома ҳамда ғалабаномадир...

РОМАН ТАБИАТИ: ТАЛАБ ВА ИМКОНияТЛАР

ОДИЛ ЕҚУБОВ ВА УМАРАЛИ НОРМАТОВНИНГ
ИЖОДИЙ СУҲБАТИ

Танқидчи. Адабий гурунглاردан бирида Чингиз Айтматов ижоди хусусида баҳс очилиб қолди. Даврадаги ёш қаламкашлардан бири: «Хўп аломат ёзувчи-ю, лекин ҳозиргача роман ёзгани йўқ-да»,— деб койгандек бўлди. Ёзувчи — носир таланти, меҳнати даражаси унинг роман ёзган, ёзмаганлиги билан ўлчанмайди, деган эдим, у ҳам бўш келмай, Сиз танқидчилар ҳамиша: «Бугунги кунда роман адабиётнинг даражасини белгиловчи жанр бўлиб қолди»,— деб ёзасизлар-ку, дея таъна тоши ёғдирди.

Нима ҳам дердим, дарҳақиқат, ўйлаб қарасам шу иборани биз — танқидчилар кўп ишлатар эканмиз. Бунга маълум асослар бор. Сир эмас, ҳикоя ва повестга нисбатан ҳозирги кунда роман, кўпчилик қардош адабиётларда бўлгани сингари, бизда ҳам олдинги ўринга чиқиб олди. Бу жанр тараққиётида адабиётимизнинг барча авлоди вакиллари иштирок этяпти. «Ўрта авлод» носирлар, шунингдек, «ёш авлод қарвонбошиси» саналмиш Сиз билан Пиримқул Қодиров — ҳаммаларингиз роман хаёли билан бандсизлар. Яқингинада қисса ва ҳикоялари билан танилган, кенг жамоатчилик эътиборини қозонган Улмас Умарбеков, Худойберди Тўхтабоев, Шукур Холмирзаев, Уткир Ҳошимов, Омон Мухтор сингари кейинги авлод бу жанрдаги илк асарларини тақдим этдилар, уларнинг изидан бораётган кўплаб ёш прозаиклар ҳам роман устида иш олиб бораётирлар ёки роман иштиёқи билан юрибдилар. Хабарим бор. Ёзувчилар союзига, нашриётларга қалин папкаларга жо этилган роман деб аталган асарлар оқимдек қўйилиб турибди. Шуниси қизиқки, уларнинг авторлари орасида кичик жанрлар — ҳикоя, очерк, повесть у ёқда турсин, бадииятда сира машқ қилиб кўрмаган, бирор сатр ҳам асар эълон этмаган шахслар бор.

Ёзувчи. Бундан бир-икки йил муқаддам бир ёш ёзувчи ўртачагина қиссасига «роман» деб ном қўйиб келганида мен ҳам унга худди шу гапни айтган эдим. Лекин, афтидан роман сўзининг сеҳри сабаб бўлса керак, ёш адиб менинг бу маслаҳатимга қулоқ солмади. Асарини қисқартириб, ихчамлаштириб, қаҳрамонлар характерини чуқурроқ очиб, қисса сифатида эълон қилиш ўрнига, «роман» қилиб чиқаришга уринаверди. Чиқарди ҳам. Аммо, надоматлар бўлсинким, натижа мен айтгандай бўлди. Роман, агар бир-икки танқидий мақолаларда номи зикр этилгани бўлмаса, китобхон қалбида ҳеч бир из қолдирмай қумга сингандек сингиб кетди. Албатта, бу деган сўз ёшлар роман жанрида куч синаб кўришга ҳақлари йўқ, улар қисса жанридан чиқмагани яхши, деган сўз эмас. Зотан адабиётда, қайси жанр яхши, қайси жанр устун туради, деган «назарий» гаплар батамом бефойдадир. Чунки адабиётда бирор асарга баҳо берилганда ижодий изланишларга қараб эмас, балки бу изланишларнинг оқибатига қараб баҳо берилади. Шу маънода лашкарбошиларга нисбатан айтиладиган «ғолиблар ҳамиша ҳақ», деган иборани адиблар ва санъаткорларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Мисол тариқасида роман жанрига дадил қўл урган Улмас Умарбеков, Уткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаевларнинг ижодларини келтириш мумкин. Улар яратган романлар, гарчи айрим нуқсон ва камчиликлардан холи бўлмаса ҳам, адабиётимизда ижобий ҳодиса деб баҳоланмоғи лозим, шундай баҳоланди ҳам.

Танқидчи. Жанр танлаш ёзувчининг ўз ихтиёрида-ку, лекин, ҳар ҳолда ҳозир романга керагидан ортиқроқ маҳлиё бўлиб кетиш касали борлиги ва унинг нохуш оқибати ҳақида жиддийроқ гапиравериш керак. Носирларимизнинг оммавий равишда

роман томон талпиниши бир қатор камчиликларга йўл очиб бераётир. Аввало, сўнги йилларда қисса, хусусан, ҳикояга эътибор хийла сусайиб, бу жанрлар асосан ижодда ҳали суяги қотмаган ёшлар қўлида қолди. Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, ёзувчи жанрни эмас, жанр ёзувчини танлайди. Айтайлик, фикрда қойилмақом қилиб машқ чаладиган созанда карнай пуфлай олмаслиги мумкин бўлганидек, табиатан ҳикоя ёки қиссага мойил қаламкаш ўзини зўрлаб роман ёзишга ўтса муваффақият қозонолмаслиги табиий. Афсуски амалда шундай ҳол бўляпти. Гап жанрнинг ёзувчи табиатига, бадий тафаккур тарзига мос келиш-келмаслигидагина эмас, энг ёмони, бир қатор авторларимиз романбоп ҳаётий-маънавий, адабий-эстетик тажрибага эга бўлмай туриб бу жанрга қўл ураётирлар, «зўри беҳуда миён мешиканад» деганларидек, зўраки чираниш оқибати ўлароқ талайгина роман деб аталган майиб асарлар пайдо бўлиб қолаётир.

Мана шуларнинг ҳаммаси роман жанри, унинг табиати, спецификаси, талаб ва имкониятлари ҳақида жиддийроқ фикр юртишни тақозо этади. Сизнингча, романнинг асосий жанр хусусиятлари, талаблари нимадан иборат?

Ёзувчи. Сиз мени назарий масалаларга буряпсиз. Романнинг «асосий жанр хусусиятлари, талаблари» адабиёт дарсликларига етарлича қайд этилган. Масала бу қонунқоидаларни яна бир бор эътироф қилиб ўтишда эмас, балки адабиётимизда пайдо бўлаётган янги романларни авваломбор ҳаёт мезони билан, қолаверса шу қонунқоидалар мезони билан ҳалол баҳолашдадир. Буни таъкидлаб айтишимнинг боиси шундаки, бундан бир-икки йил муқаддам Ёзувчилар союзида бўлган кичик бир анжуманда таниқли адабиётшунос олимларимиздан бири ҳам худди Сиз айтган гапга ўхшаган бир гапни айтди. «Роман жуда кўпайиб кетяпти,— деди у ҳаттоки нолиб.— Уларни ўқиб улгуриб бўлмаяпти. Менинг фикримча бу катта оқимни тўхтатиш керак». Каттакон бир олимнинг бу гапи кўпларни, шу жумладан мени ҳам ниҳоятда ажаблантирди. Биринчидан, «Роман кўпайиб кетяпти, уларни ўқиб улгуриб бўлмаяпти», деб адабиётимизда пайдо бўлаётган ҳамма романларга бир хилда қора бўёқ чаплаш адолатдан эмас. Иккинчидан, қачондан бери роман ёзишни тақиқлаш билан унинг сифатини оширадиган бўлиб қолдик? Бу йўл ҳеч қачон яхшиликка олиб борган эмас, олиб бормайди ҳам.

Танқидчи. Тўғри, ижодий ҳодисаларга бу тарзда ёндашиб бўлмайди. Лекин бўш романлар кўпайиб кетаётганлиги рост.

Ёзувчи. Адабиётда ҳаммаша яхши асар ҳам бўлган, ёмон асар ҳам. Ёмон ва ўртача асар яхши асардан ҳаммаша кўп бўлган. Бу ҳаммага маълум ҳақиқат. Ундан ташқари, сўнги йилги романи ёзилган пайдо бўлган қатор романлар, биринчи навбатда Шароф Рашидовнинг кўп тилларга таржима қилиниб, адабиётимизга шуҳрат келтирган «Бўрондан кучли», «Ғо-

либлар» ва «Қудратли тўлқин» романлари, Назир Сафаров, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Раҳмат Файзий, Мирзақалон Исмоилий, Шуҳрат, Пиримқул Қодировларнинг йирик эпик асарлари реалистик роман жанрининг тараққиётига, шубҳасиз, салмоқли ҳисса бўлиб қўшилганким, буни биз қувонч билан эътироф қилмоғимиз лозим. Бу деган сўз заиф асарлар, ҳаёт ҳақиқатидан йироқ, роман жанрининг талабларига жавоб бермайдиган асарлар йўқ, бу борадаги ишларимиз жуда силлиқ кетяпти деган гап эмас, албатта. Сиз ва ҳақиқи танқидчимиз айтганидек, роман талабларига жавоб бермайдиган саёз асарлар ҳалиям оз эмас, лекин роман жанрининг қадрини ошириш учун бу асарларни тақиқлаш ё умумий тарзда нолаи-фиғон чекиш йўли билан эмас, балки адабиётимизда пайдо бўлаётган романларни чуқур ва ҳалол таҳлил қилиш, уларга принципиал баҳо бериб, сарагини саракка, пучагини пучакка чиқариш йўли билан эришилмоғи лозим, деб ўйлайман. Бу эса танқидчиларимиз зиммасига жуда масъулиятли вазифани юклайди, адабий танқидчиликнинг ҳалол ва принципиал бўлишини тақозо этади.

Танқидчи. Романнинг асосий жанр хусусиятлари, талаблари адабиёт дарсликларида, ҳаттоки махсус илмий ишларда ҳам етарли даражада очиб берилгани йўқ. Буни барча адабиётшунослар яқдиллик билан эътироф этаётирлар. Ҳали бу жанрнинг назарий-илмий жиҳатдан ҳал этилмаган муаммолари беҳад кўп. Бунинг устига жанр доимо ўсиб, ўзгариб борапти. Бу жараёнларни илмий жиҳатдан ўрганиш ва умумлаштириш иши эса адабий тажрибадан орқада қоляпти... Шунинг учун ҳам Сизни атайи назарий муаммоларга тортяпман.

Романнинг энг муҳим белгиси асарда романга хос тафаккур (романическое мышление)нинг мавжуд бўлишидир. Бунинг учун, менимча, ёзувчи аввало табиатан шундай ҳислатга эга бўлиши лозим. М. Шолоховни олайлик. Унинг илк ҳикояларидаёқ қандайдир кенг тўламлиликка мойиллик сезилган эди. «Тинч оқар Дон», «Очилган кўриқ»да бу ҳислат очилди. Кейинроқ «Инсон тақдири»ни яратди. Гарчи бу асар шаклан ҳикоя жанрига мансуб бўлса-да, эътибор қилсангиз, ундаги тафаккур усули романга мойилроқ. Абдулла Қодирий ижодий эволюциясини эслайлик. «Ўтган кунлар»га қадар яратган қатор ҳикоялари «жанр рамкаси»ни ёриб чиқиб, йирик эпик тур томон тортиб кетган... Умуман Абдулла Қодирий хирма-хил жанрларда ижод этган, бироқ романдагина ўзлигини топган, фақат шу жанрда ғоявий-бадий мукамалликка, юксак мутаносибликка эришган. Шунга ўхшаш ҳодисани Сизнинг ижодингизда ҳам учратиш мумкин. «Муқаддас», «Матлуба» каби қиссаларингизни, айрим ҳикояларингизни мустасно қилганда, жамми йирик прозаик асарларингизда роман томон оғиш кўринади, хусусан «Қанот жуфт бўлади», «Излайман»да бу нарса яққол сезилади, ҳаттоки бу икки асарда фикр

тарзи билан бадий жанр шакли орасида маълум зиддият юзага чиққан (романга хос тафаккур тарзини Сиз атай қисса шаклига солмоқчи бўлгансиз). Романларингиз эса бу хил зиддиятлардан холи, бадий тафаккур тарзи билан бадий шакл бирибирига уйғун... Адабий тажрибада акс ҳолни ҳам кўриш мумкин. Бугунги кунда номи жаҳонга машҳур Василий Шукшин ҳикоялар билан бир қаторда киноқиссалар, романлар ҳам ёзган. Бироқ романлардан кўра унинг қисса ва ҳикоялари бадий жиҳатдан етукроқ, адабнинг ижодий имкониётлари кичик жанрда тўлароқ, тийранроқ очилади. Уткир Хошимов, Шукур Холмирзаев, Улмас Умарбековлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин...

Ёзувчи. Романга хос тафаккур тўғрисидаги фикрларингизга қўшилган ҳолда бу жуда мураккаб масала эканини таъкидлаб ўтишни истардим. Албатта, Василий Шукшин авваламбор ҳикоянавис сифатида танилди, бу жанрда чинакам санъат асарларини яратди. Айна замонда у роман жанрида ҳам ўзига хос йўл тутиб, бошқа адаблардан фарқли ўлароқ, ўзига хос романлар яратди. Хусусан унинг «Мен сизларга эрк бергани келдим» деган романини юксак баҳоламоқ керак. Бу роман шуни кўрсатаётирки, агар бу улкан истеъдод эгаси ҳаёт бўлганида катта эпик жанрда ҳам ҳали баркамол асарлар яратиши муқаррар эди. Шунинг учун ҳам ҳали фикр юритганда, айниқса нисбатан ёш ёзувчиларнинг илк романлари тўғрисида гап борганда ниҳоятда эҳтиёт бўлмоғимиз лозим. Чунки ижод соҳасида олдиндан башорат қилиш қийин. Шунинг учун қийинки, Сиз айтган романга хос тафаккур деган нарсага меҳнат ва ижодий изланишлар билан эришмоқ мумкин дир. М. Шолохов ва А. Қодирий тўғрисида айтган гапларингиз қанчалик тўғри бўлмасин, адабиёт тарихидан бунинг аксини кўрсатувчи, яъни узоқ вақт шевр ёки ҳикоя ёзиб юриб, умрининг охирида баркамол романлар яратган адабларни ҳам топш мумкин. Ижод соҳасида узил-кесил ҳукм чиқариш ҳамisha «хатарлидир».

Танқидчи. Тўғри, ёзувчининг имкониётларини фақат бир жанр билан боғлаб қўйиш ўринли эмас, албатта. Шундай даҳо ёзувчилар ҳам борки, улар бир эмас, бир неча жанрларда баробар етук асарлар ёзаверганлар. Бир жанрдан иккинчи жанрга ўтганда худди ўша жанр шаклига мослаша олиш, ўша жанр шаклида фикрлай билиш — бу ҳам катта санъат бўлса керак. Афсуски, кўп ҳолларда адабларимизда ана шундай жанрга «мослаша олиш» маҳорати етишмай қолади...

Энди эътиборингизни бошқа бир масалага жалб этмоқчиман. Кейинги пайтларда новелла ва қиссалардан иборат роман ёзиш анча кенг тарқалди ёки талай романларимизда қисса ва ҳикоя хусусиятлари кўпайди. Буни биз ижодий изланишларга йўйдиқ. Аслида бу ҳол, бир чеккаси, роман талабларидан чекиниш эмасмикан?

Ёзувчи. Йўқ. Сиз олим ва танқидчи сифатида гоҳо адабиёт тарихини «эсингиз-

дан чиқариб» қўймоқдасиз. Жаҳон адабиёт тарихида нафақат новелла, ҳатто «эпистоляр жанр» деб аталмиш севишганлар мактуби тарзида ёзилган романлар ҳам бор, боргина эмас, жуда кўп. Бу романлар кўпчиликка маълум бўлгани учун уларни санаб ўтирмайман. Сиз негадир бугунги ўзбек романига хос камчиликларни ёзувчиларнинг жанр талабларига эътибор қилмаслиги билан изоҳламоқчи бўласиз. Аслида эса кўп камчилик ва нуқсонларимизнинг жуда «оддийгина» бир сабаби бор, у ҳам бўлса бадий маҳоратнинг етишмаслигидирки, танқидчиларимиз шу «оддий» камчиликни чуқурроқ таҳлил қилишса, фойдалироқ бўлармиди, деб ўйлайман.

Танқидчи. Мен сўнги йиллар романчилигида хийла жонланган бу ҳодисага эътиборингизни жалб этишимнинг боиси бор. Романга хос тафаккурни таъминлайдиган омиллар, менимча, асарда романбop ҳодиса, воқеа, жиддий проблема, улкан драма ва мукамал, чуқур оригинал концепцияга эга бўлган қаҳрамонларнинг мавжудлигидир. Бизда яратилаётган кўпчилик романларда яхлит драматик воқеа кўринмайди, бутун бошли асар майда эпизодик воқеалар, ҳодисалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолади; бунинг устига эпизодик воқеалар дурустроқ маъно ҳам ташимайди, ёзувчининг яхлит, романга хос концепцияси сезилиб турмайди.

Ёзувчи. Мана энди мен айтган «оддий» масалага яқинлашяпсиз! Лекин «романга хос тафаккур», деган гални иккимиз икки хил тушунар эканмиз. Романга хос тафаккур деган гап «асарда романбop ҳодиса, воқеа, улкан драматизмнинг мавжудлигида» эмас, балки ёзувчининг ҳаёт воқеаларини улкан санъаткор-романист сифатида идрок этишидир. Дарҳақиқат, битта воқеани икки ёзувчи икки хил кўриши мумкин. Бир ёзувчи бу воқеани кундалик ҳаётда учраётган оддийгина бир ҳодиса сифатида қабул қилиши ва шу асосда гоҳо ўқишлигини бир ҳикоя ёки қисса ёзиши мумкин. Иккинчи ёзувчи — агар у юқорида қайд қилинган тафаккурга эга бўлса, албатта, бу воқеа негизда ётган чуқур ижтимоий омилларни, фожиавий тақдирларни, улкан конфликтлар ва «ғоялар драмасини» кўрадиким, натижада қарабсизки, шу воқеа асосида улкан ва жиддий роман яратади. Бунинг энг ёрқин мисоли сифатида Лев Толстойнинг «Тирилиш» романини кўрсатиш мумкин. Маълумки, Катюша Масло ва воқеасини Лев Николаевич Толстойга машҳур адвокат Ф. Кони гапириб берган. Воқеа бир қарашда жўнгина туюлади. Машҳур зодагонлар оиласида хизмат қилиб юрган ёш қизчани шу оиланинг эркатойи бўлмиш бойвачча йигит йўлдан уради, сўнг армияга кетиб, қизни эсдан ҳам чиқариб юборади. Қўл йиллардан кейин бойвачча йигит бир фоҳиша устидан бўлаётган суд пайтида... бу фоҳиша ўша ўзи йўлдан урган қиз эканини таниб қолади-ю, уни қутқариш пайига тушади... Кўриб турибсизки, бир қарашда бу воқеа улкан социал роман учун асос бўладиган воқеага ўхшамайди.

Толстой ўзи ҳам бошда зодагонлар томонидан ҳўрланган бир жабрдийданинг аянчи тақдири тўғрисида кичик бир қисса ёзмоқчи бўлади. Лекин ёзувчига хос бўлган воқеаларни улкан романист сифатида идрок этиш қобилияти, бир қарашда оддий туюлган ҳодисалар замиридаги ички зиддиятларни кўраолиш ва бу зиддиятларда замон драматини ҳис эта олиш қобилияти ахир-оқибат шунга олиб келадики, турмушда тез-тез учраб турадиган «оддий гап» асосида чор ҳўкумати яратган адолатсиз социал тузумнинг бутун ички қарама-қаршиликларини фош қилувчи шафқатсиз бир эпик асар яратади..

Сиз кузатган иккинчи хил камчиликлар, яъни «кўпчилик романларда яхлит драматик воқеаларнинг кўринмаслиги, бутун бошли асар майда эпизодик воқеа ва ҳодисалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолишлар» эса назаримда, маҳорат этишмаслигидан бўляпти, деб ўйлайман. Ахир маҳорат тушунчаси фақат шакл, яъни воқеабанд ва ўткир сюжет туза олиш ёхуд воқеаларнинг мутаносиблигини чуқур ҳис этишдангина иборат эмас, балки санъаткорнинг ҳаёт ҳодисаларини чуқур идрок эта олиш, бу воқеаларда давр руҳини сеза олиш қобилиятини ҳам қамраб олади-ку! Бу деган сўз биз бугун маҳорат сирларини, шу жумладан эпик асар яратиш сирларини эгаллаш борасида кўпроқ бош қотирмоғимиз, бу йўлда тинмай изланмоғимиз лозим, деган сўздир.

Танқидчи. Мен «романга хос тафаккур» деганда ёзувчининг салмоқдор, оригинал концепциясини ҳам назарда тутаётирман-ки, Сиз келтирган далиллар масала моҳиятини жуда равшан очиб беради.

Пайти келиб қолди, ёзувчининг бадий концепцияси муносабати билан бир чалкаш масалага аниқлик киритишга уриниб кўрсак. Романда, умуман бадий асарда масала кўтариш тушунчаси жуда жўнлаштириб юборилляпти. Катта бир танқидчимиз «Нур борки, соя бор» романида нечта масала кўтарилганлигини санаб чиқибди, асарнинг қимматини, чунончи авторнинг касалхонадаги тартибсизликларни танқид остига олгани, савдо системасидаги чатоқликларни фош этгани, олий ўқув юртлари қабул имтиҳонларидаги ғайриқонунийликни кўрсатгани, мактаб ўқувчиларининг пахта теримида ортиқча банд бўлиб қолаётганлигини айтгани ва шу кабилар билан ўлчади... Бу хил ҳаётий масалаларнинг асарга киритилиши яхши, лекин шуларнинг ўзи билангина асарнинг, айниқса романининг қиммати белгиланмайди-ку! Ёки «Меҳригиё» романининг танқидчиликдаги талқинини эслайлик. Кўпчилик тақрирларда бу романининг энг катта ютуғи сифатида унда жиждий ҳаётий масала — қишлоқ ҳўжалигида химиявий усулнинг зарари, биологик усулнинг афзаллиги масаласи кўтарилганлиги қайд этилди.

Бу хил жиждий ҳаётий масалалар доклад, нутқ, суҳбат, мақолаларда ҳам ўртага ташланяпти... Адабиётнинг, айниқса, романининг вазифаси долзарб ҳаётий масалаларни кўтариш, қайд этишдангина иборат

эмас, балки масала моҳиятини бадий таҳлил этиш, ундан катта фалсафий, қолаверса, энг муҳими, умуминсоний хулосалар чиқаришдан иборат. Бизда ҳозиржавоблик, актуаллик тушунчаси билан замонавийлик тушунчаси бир оз чалкаштирилиб юборилляптир. Аслида ҳозиржавоблик билан замонавийлик тушунчалари орасида фарқ бор.

Биз асарларни, жумладан романларни баҳоляётганда авторларнинг ҳозиржавоблигига маҳлиё бўлиб кетиб, асарда кўтарилган масалалар қай даражада санъатга айланган, айланмагани асарнинг умумлаштирувчи кучи масаласи билан ишимиз бўлмай қоляптир.

Ёзувчи. Романларда масала кўтариш тушунчаси жўнлашиб кетяпти, деган гапларингизда, гарчи «Нур борки, соя бор» романига берган баҳонгизга унча қўшилмасам ҳам, жон бор, деб ўйлайман. Албатта, романинг вазифаси масала кўтариш эмас, балки ҳаёт ўзи кўндаланг қўйган масалаларни инсон тақдирга «сингдириб юбориш», бу масалалар тагида яшириниб ётган драмаларни кўрсатиш, кўрсатганда ҳам бадий баркамол образлар воситасида кўрсатишдан иборатдир. Шунинг учун ҳам бадий асарда ҳамма нарса, шу жумладан, кўтарилган масаланинг муҳимлиги ҳам, бадий образнинг мукамаллиги ҳам, яъни ёзувчининг китобхонни ларзага солишга қодир бўлган «тирик одам» ярата олиш қобилиятига боғлиқдир. Замонавийлик билан ҳозиржавоблик тўғрисида, аслида бир-бирдан осмон билан ерча фарқ қиладиган бу икки тушунчанинг танқидчилигимизда «қоришиб» кетгани тўғрисидаги фикрларингиз ҳам ўринли. Лекин ҳаётда баъзан одамларнинг тили учида юрган шундай гаплар ҳам бўладыки, бу гапларни топиб айта олиш ҳам катта аҳамиятга моликдир. Биз доҳиймиз В. И. Лениннинг «Она» романига берган баҳосини («Вақтига жуда боп келган китоб, жуда керакли китоб!») унутмаслигимиз керак. Шу маънода мен «Меҳригиё»да айтилган гапни вақтида айтилган, жуда муҳим гап, деб баҳоладим. Албатта ёш ёзувчи бу гапни, Сиз айтгандек, «санъатга айлантира олганида» нур устига нур бўларди. Ёш адибга маҳорат ва катта ҳаётий тажриба этишмаганлиги кўриниб турибди. Ундан ташқари топган гапни роман тарзида айтишга уринишлар ҳам фойда келтирмаган. Чунки «Меҳригиё»да айтилган гап унинг долзарблиги ва муҳимлигидан қатъи назар, ниҳоятда драматик сюжет асосига қўрилган, кичик, аммо ниҳоятда пишиқ бир қиссада айтилиши мумкин эди. Шунда асарнинг қиммати ҳам жуда баланд бўларди. Бу гапни мен қайта-қайта таъкидлаб айтишимнинг бир сабаби шундаки, Эмин Усмоновнинг «Гулистон» журналида эълон қилинган ва табиатни ёززоллаш муаммоларига бағишланган бир очеркни ўқиб жуда мамнун бўлдим. Эмин Усмонов «масала кўтаришни» биладиган ёшлардан. Эндиликда у «ёстиқдай» китоблар ёзиш ниятидан воз кечиб, топган гапларини санъатга айланти-

ришдек машаққатли, аммо шарафли меҳнат билан шуғулланса, шубҳасиз ютади. «Меҳригиё»да-ку, жони бор гап, чин маънода долзарб масала кўтарилган, бизда баъзан сохта доллар масалалар кўтарилган, ғирт сунъий асарларга юксак баҳо бериш ҳоллари ҳам учраётирким, бунга ачинмай илож йўқ.

Танқидчи. Қаҳрамон концепцияси деган тушунча теварагида кўпроқ гапириб, тортишиб-баҳслашиб туришимиз керакка ўхшайди. Чунки бу роман учун, умуман бадиий ижод учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб қолаётир. Биз ёзувчининг ижодий индивидуаллиги, оригиналиги хусусида кўп гапирамыз-у, нуқул масаланинг теварагида айланамиз, аслида ёзувчининг оригиналлиги, новаторлиги у кашф этган одам образида, фақат шу авторгагина хос бўлган, чуқур ҳис этилган, конкрет шахс тимсолида намоён бўлган эстетик концепцияси билан белгиланишини етарли ҳисобга олмаймиз.

Шу жиҳатдан қараганда «Эр бошига иш тушса» асарингизда романинг шакл-шамоиلى бўлса ҳам унда тўла маънодаги романга хос бадиий тафаккур етишмас эди. Шунинг учун бўлса керак, бир вақтлар танқиди адабиётшунос Л. Якименко бу асарни повесть деб атаган эди. «Улуғбек хазинаси» чин маънодаги роман даражасига кўтарилди. Улуғбек, Абдуллатиф, Мавлоно Муҳиддин, Қарноқий — буларнинг ҳар бири чинакам роман қаҳрамонлари... «Диёнат» — романга хос тафаккур йўлида яна бир олға ташланган қадам. Ундаги бош қаҳрамонлар Нормурод Шомуродов билан Отақўзи янада яхлитроқ, кўламдорроқ; уларда мужассам бўлган ғоявий-бадиий концепция яна ҳам ёрқинроқ, чуқур ва оригинал...

Ёзувчи. Ёзувчи ўз қаҳрамонларига нисбатан — улар хоҳ ижобий бўлсин, хоҳ салбий — объектив бўлиши керак, албатта. Лекин объективликни йўқотмаган ҳолда ҳаёт ҳодисаларига бўлган муносабати, қарашлари, бу ҳодисани баҳолаши ниҳоятда аниқ ва ҳалол бўлиши керак. Асарда айтилмоқчи бўлган фикрнинг салмоғи аксар ҳолда ёзувчининг эстетик концепциясига боғлиқким, бунини сира эсдан чиқармаслигимиз лозим.

Ўз ижодим, ўз романларим тўғрисида бир нима дейишим қийин. Ахир ҳар бир ёзувчи ўз асарини ўзи баҳолайдиган бўлса, адабиётнинг аҳволига вой бўларди. Фақат шуни айтишим мумкинки, бошқа қаламкаш дўстларим қатори мен ҳам, биринчидан, ҳаёт ҳодисаларини чуқурроқ идрок этишга, турмуш зиддиятларининг ичига киришга, иккинчидан, совет адабиётида пайдо бўлаётган ҳар бир яхши асарни қанда қилмай ўқиш ва бу асарларни яратган санъаткорларнинг ижодий сабоқларини ўрганиб боришга ҳаракат қилмоқдаман. Каминанинг бу ҳаракатлари бирор натижа беряптими, йўқми — бу ҳақда ҳукм чиқариш Сиз танқидчилар ва ҳурматли китобхонларнинг ишидир.

Танқидчи. Юксак эътиқодли, курашчи кишилар образи тасвири талқини билан боғ-

лиқ баъзи мунозарали мулоҳазалар туғилиб қолди. Ёзувчи қаҳрамонни қанчалик курашчан қилиб тасвир этса, айрим танқидчиларга шунчалик маъқул тушаётир. Қаҳрамонни курашларда кўрсатиш, курашчи, фаол қилиб бериш яхши, бироқ бу курашлар пайтидаги унинг драматик ҳолатини, энг муҳими, бу курашлар қаҳрамон учун қанчалар қимматга тушганлигини четлаб ўтиш ярамайди. Социалистик реализм адабиётининг энг яхши асарларида қаҳрамонлар кураши йўлидаги қийинчиликлар, драмалар, ҳатто- фожиалар бутун кескинлиги, шиддати, мураккаблиги билан кўрсатилганки, бунини унутмаслик керак. Шу мўътабар анъанани унутиш, конфликтсизлик назарияси пайтида пайдо бўлган нуқул можарони осонгина ижобий қаҳрамон фойдасига ҳал этиш, қаҳрамонни омади келишган шахс сифатида талқин этиш ҳоллари баъзан бошқачароқ кўринишда учраб қолаётир. Чунончи «Нур борки, соя бор» асарида қисман шу ҳол сезилади. Танқидчи Баҳодир Ғуломов роман қаҳрамони Шерзодни идеалларга садоқат, шижоаткорлик ва курашчанликда Павел Корчагинга қиёс қилади. («Уқитувчилар газетаси, 1976 йил, 19 декабрь»). Бу яхши. Бироқ танқидчи қиёс пайтида масаланинг бошқа томонини унутиб қўяди. Н. Островский Корчагиндаги шижоатни, курашчанликни ифода этиш билан баробар, бу шижоат ва курашлар қаҳрамон учун қанчалар қимматга тушганлигини ҳам катта эҳтирос билан кўрсатади. «Нур борки, соя бор» эса бу жиҳатдан бир оз оқсайди — танқидчи масаланинг бу томонини унутмаслиги керак эди.

Яширишнинг ҳожати йўқ, «Эр бошига иш тушса» романида ҳам ёш қаҳрамонлардаги шижоат етарли кўрсатилгани ҳолда, улар йўлидаги қийинчиликлар ҳамиша ҳам ўқувчини ларзага солар даражага бориб етавермаган эди. Ҳатто «Улуғбек хазинаси»даги Али Қўшчи образида ҳам маълум бирёқламалик кўзга ташланади. Ундаги кураш романтикаси бўёғи айрим ўринларда керагидан ортиқроқ. «Диёнат» романида эса манзара бошқача. Эҳтимол, бу ердаги эътиқод эгаси Нормурод домла образи авваъги романларингиздаги шу тур образлардан ўзгачароқ, балким пасивроқ кўринар. Лекин бу образ моҳиятига чуқурроқ ёндашилса, акс ҳолни пайқаш мумкин. У ҳам букилмас ирода эгаси, курашчи, муҳитга зўр таъсир кўрсатувчи шахс... Бу образда кураш тантаналари эмас, кураш машаққатлари ифодасига кўпроқ эътибор берилган... Табиийки, бу хил машаққатлар пайтида одам ҳар хил ҳолатга тушади. Нормурод домлада ҳам гоҳи-гоҳида умидсизлик ҳоллари юз беради. Шунга кўра уни пессимизмда айблаш ўринли бўлмаса керак.

Ёзувчи. Адабиётда курашчи кишилар образини яратиш, курашчи қаҳрамонларни кўрсатишнинг аҳамияти катта, албатта. Биз ҳаммаиш Ҳамлет ва Сўна, Павел Корчагин ва Чапаев, Ғофир ва Йўлчилар тўғрисидаги китобларни ўқиб катта бўлганмиз, уларнинг иродаси, мардлиги, улуғ ғояларга бўлган садоқати қалбимизда чексиз

меҳр ва ҳурмат уйғотган. Лекин курашчи кишилар образини яратиш тўғрисида гапирганда биз бу хилдаги қаҳрамонларнинг дунёга келиши «кураш»га, илмий тил билан айтганда, ҳаётий конфликтга боғлиқ эканини унутмаслигимиз керак. Ахир граждандлар уруши давридаги шиддатли синфий кураш ва шафқатсиз конфликтларни бугунги турмушимизга сунъий равишда кўчириб бўлмайди-ку! Шу маънода «Нур борки, соя бор» каби бугунги кун ҳақидаги асар қаҳрамонларидан Корчагинга хос «курашчанлик ҳисларини қидириб юришни тўғри деб билмайман. Лекин баъзи асарларимизда «кураш майдонига беллашган» қаҳрамонларимиз галабага осонгина эришяпти, деган гапга қўшилмоқ керак. Бу бор гап. Зотан, конфликтсизлик назарияси ва бу назария «асосида» яратилган баъзи асарларнинг китобхонлар томонидан «совуқ» қабул қилинганининг бир сабаби ҳам шунда эдики, уларда даврага тушган «полвонлар» чинакамга беллашмасдан турiboқ бир-бирини кўтариб уришади. Шу маънода биз яна ҳаётнинг ўзига мурожаат қилмоғимиз маъқул, ёзувчининг энг катта домласи турмушнинг ўзи бўлмоғи лозим. Турмушда эса кураш, айниқса принципиал масалалардаги конфликтлар, «ғоялар драмиси» осон ҳал бўлмайди, улар гоҳо қирғоқларни емиргувчи тошқин янглиғ инсон ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб ташлайди.

«Эр бошига иш тушса» романи тўғрисидаги фикрларингизга қўшилмай иложим йўқ. Бу менинг роман бобидаги илк тажрибам эди, албатта. Али Қушчи образига келсак... ўтмиш, айниқса узoқ ўтмиш бизга ҳамиша сирли, қандайдир хаёлий, бориники, Сиз айтгандек, романтик бўёқлар шуъласида хиёл бошқача бўлиб кўринади. Умуман йироқдаги ҳар бир нарса ўзгача туюлиб, бизни ҳамиша мафтун қилиб, ўзига чорлаб туради. Ахир инсонлар асрлар давомида Ой билан Марсга термиллиб, улар томон талпиниб ўтгани, бу планеталарда ҳаёт бўлишини истаб келгани бежиз эмас-ку! Али Қушчи образининг яратилишида шу туйғуларнинг таъсири бўлса ажаб эмас. Нормурод Шомуродов тўғрисида фикр юритмайман. Фақат шуни айтишим мумкинки, бу образнинг прототипини турмушда кўп кўрганман. Бир маҳаллар улар менга ҳам «ғалати одамлар» бўлиб туюларди. Кейин ўйлаб қарасам улар жуда пок, жуда олижаноб, оддий кишилар экан.

Танқидчи. Умуман ижобий қаҳрамон тасвирида романтик жилоларнинг ўрни, роли даражасига қандай қарайсиз? Абдулла Қодирий ҳақидаги мақолаңгизда романтик тасвирга қандайдир хушламайроқ қараш сезилади. Бироқ ўзингизнинг аввал яратган асарларингизда, «Муқаддас», «Эр бошига иш тушса» қаҳрамонлари бадий талқинида романтик бўёқ хийла қуюқ, ўзингиз эслатганингиздек, «Улугбек хазинаси»да ҳам бу нарса бор. «Диёнат»да эса манзара бошқачарoқ; қаҳрамонларга муносабатингиз ҳам мураккаброқ. Қаҳрамонни ёқлаш ёки қоралаш эмас — унинг моҳиятини — кучли ва ожиз томонларини кўрсатиш, тах-

лил этиш устун; авваллари Сиз ҳам кўпчилик романтик тасвирга мойил ёзувчилар каби ижобий қаҳрамонлар томонидан туриб ҳар бoб билан уларни ҳимоя остига олишга, рақибларни эса қоралашга тушар эдингиз. «Диёнат»да эса ижобий қаҳрамонларингизга нисбатан хийла шафқатсиз, бир оз совуқтон бўлиб кетгандай кўриндингиз менга. Ҳатто китобхонлардан бирининг: «Суюкли олим, покиза инсон Нормурод ота бошига шу қадар кўп оғир савдолар солиш, уни шу қадар қийноқлардан олиб ўтиш шартмиди, ёзувчининг бу шўрликда қандай қасди бор экан?» — деган таънасини ҳам эшитдим. Яхшиси, бу саволга ўзингиз жавоб берсангиз...

Ёзувчи. Бу саволларга ҳам юқорида жавоб бериб ўтдим. Такрорга ҳожат йўқ. Фақат шуни айтмоқчиманки, мен ҳеч қачон Абдулла Қодирий ҳақидаги мақоламда «романтик тасвирга қандайдир... хушламай» қараган эмасман. Эҳтимол, мақоладаги терминларда, ибораларда баъзи чалкашликлар бўлса бордир, аслида мен чинакам романтик тасвирга қарши эмасман, сохта, сунъий романтикага қаршиман... Мен ўша мақоламда Абдулла Қодирийга чуқур эҳтиромимни изҳор этганман, «Ўтган кунлар» романини солдат вақтида буюм халтамдаги нонлар орасига солиб, Гоби чўлларида орқалаб юриб ўқиганимни айтганман. Айни замонда, ҳар қанча олқишласам арзийдиган бу улкан ёзувчимиз асарларида шафқатсиз реалистик тасвир билан бир қаторда гоҳо-гоҳо кишини ишонтирмайдиган лавҳалар, эпизодлар, илмий тил билан айтганда реалистик услубдан жиндай чекиниш ҳоллари учрашини ҳам кўрсатиб ўтганманки, бунинг чинакам романтик тасвирга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Назаримда Сиз бу асарларда реалистик услубдан ҳеч қандай чекиниш йўқ, деган гапга журъат этолмай, мен айтган жузъий камчиликларни «романтик тасвир» ибораси билан изохламоқчи бўласиз. Умуман бизнинг адабиётшунослик ва танқидчилигимизга хос камчиликлардан бири шундаки, улкан ёзувчилар ҳақида гап кетганда уларда ҳеч қандай нуқсон йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деган фикр илгари сурилади. Энг ёмони камина янглиғ ғариб бир адиб унча-мунча камчиликларни айтишга журъат этса, унинг фикрини асосли равишда инкор этиш ўрнига «Ўзи ким бўптики, палончига осилади?» деган маънода дўқ-пўписага ўтилади.

Албатта, биз бу жузъий камчиликларни айтар эканмиз, устоз ёзувчиларимизнинг биринчи бўлиб катта жанрга қўл урганини ва бу жанрда ҳанузгача биз учун намуна бўладиган улғў асарлар яратганини, бу асарлар халқимиз томонидан севиб ўқилаётганини эсимиздан чиқармаслигимиз керак. Ва агар мен бу жузъий камчиликларни айтишни лозим кўраётган бўлсам, бунинг сабаби шундаки, адабиётимизда баъзи улкан ёзувчиларимизга тақлид қилиш ҳолларини кўряпман. Бу тақлид оқибатида ўта китобий ва ўта чучмал асарлар туйғилаётирким, адабиётимиз бугун реалистик

услуг сирларини эгаллаш йўлида катта ҳаракатлар қилаётган бир пайтда бу тақлидий китоблар китобхонлар дидини бузишдан бошқа наф келтирмайди, деб ўйлайман. Бизда кўп китобхонларнинг асар қаҳрамонлари бошига мумкин қадар ҳеч бир савдо, ҳеч бир мусибат тушмаслигини исташининг, қаҳрамонлар худди эртақлардагидек мурод-мақсадларига эришишларини исташларининг бир сабаби ҳам шунда бўлса керак. Чунки, гарчи Отабек—Кумуш муҳаббатлари фожиа билан тугаса ҳам (буёқ ёзувчимизнинг улўлиги ҳам шунда, яъни ҳаёт ҳақиқатига тўла риоя қилганлигидадир), юқорида айтиб ўтилган тақлидий асарларда энг драматик тақдирлар ҳам, эртақка ўрганган китобхонлар қувончига қувонч қўшиб, сип-силлиқина кўнланади.

Танқидчи. Абдулла Қодирий романларидаги романтик жиллолар, Сиз айтгандай, гоҳо учраб қоладиган «кишини ишонтирмайдиган лавҳалар, эпизодлар», «реалистик услубдан чекинш ҳоллари», менимча, реалистик прозанинг ўша даврдаги ҳолати, тараққиёти даражаси, ўша давр китобхонининг диди, завқи билан боғлиқ ҳолда олиб қараладиган бўлса зарурий, табиий, қонуний бир ҳолдир. Бунинг сабабини ўз вақтида ёзувчининг ўзи жуда равшан ва лўнда қилиб изоҳлаб берган... «Ўтган кунлар» яратилгандан кейинги ярим асрдан ошиқроқ муддат давомида ўзбек насри жуда бой реалистик тажриба тўплади. Ҳозирги кунда ана шу тажрибаларнинг чўққисидан турган адабига адабиётни, бинобарин китобхонни олдинга етаклаши мумкин. Афсуски, Сизни ташвишга солаётган ҳолат—бор нарса, айрим қаламқашларимиз Абдулла Қодирий сингари адиблар ижодидаги ўз даври учун табиий, зарурий бўлган, аммо реализмнинг бугунги даражаси нўқтан назаридан қараганда ожизроқ туюладиган ўринларга, юмшоқроқ қилиб айтганда, эргашаётирлар...

Чамамда бир оз «мавзудан» четга чиқиб кетдик шекилли. Роман табиати масаласига қайтайлик. Роман ўз табиати билан кўп планли жанр, унда бир эмас, бир неча сюжет йўналишлари, бир эмас, бир неча қаҳрамонлар тақдири ёндош ҳолда келавериши мумкин. Лекин бу жанрнинг энг нодир намуналарига назар ташласак, ҳамisha асар марказида бир ёки икки персонаж тақдири турганлигини (хусусан бир китобдан иборат романларда) кўрамиз, қолган сюжет йўналишлари асосий воқеага бўйсунган бўлади. Менинг назаримда сўнги йиллар романчилигида асосиз равишда шу анъандан чекинш ҳоллари юз беряпти. Буни биз қисса ва новеллалардан иборат роман хусусияти, деб атаймизми, ижодий-услубий изланиш, роман поэтиксини янгилашга уриниш, деб атаймизми бари бир, бу ҳодиса оқибат натижада романга хос тафаккур тарзидан чекиншга олиб келяпти. Табиийки, ёзувчи бир асарда бир эмас, бир неча персонаж тақдири билан бирдек банд бўлгани учун уларнинг ҳар бирини роман қаҳрамони даражасига етка-

зиб, атрофлича таҳлил этиши қийин. Яна бир масала: яратилаётган талайгина романларда бош қаҳрамон роман юқини кўтаришга қодир бўлмагани учун ёзувчи уни бамисоли воситачи қаҳрамон тарзида беради; яъни бу тур қаҳрамонни ҳаётнинг хилма-хил жабҳаларига олиб киради, турмушнинг турли-туман чигалликларига дуч қилади; бу усулни умуман инкор этиб бўлма-са-да, ҳар ҳолда унда қандайдир иллюстративлик аломатлари бор: бош қаҳрамон асарда гўё масалаларни регистрация қилиш учун ҳаракат қилаётгандек туюлади («Нур борки, соя бор»даги Шерзод, «Олмос камар»даги Аббор образлари қисман шундай). Агар бош қаҳрамон тақдири мазмунан бой, романбоп драмаларга мўлк бўлса, бу хил иллюстративликка ҳожат қолмас эди.

Ёзувчи. Бош қаҳрамон ва унинг асардаги ўрни тўғрисидаги гапларингизга бус-бутун қўшиламан. Албатта, асардаги барча иштирокчилар тақдири бош қаҳрамон тақдири билан чамбарчас боғланиб кетиши шарт. Адабиётнинг энг юксак намуналарига шу йўлдан борилган. Шунинг учун ҳамма бош қаҳрамонга юкланадиган юк жуда залворли бўлмоғи керак. Бу гаплар ҳам охиrhoқибат маҳорат масалаларига бориб боғланадими, на чора, уни эгаллаш жуда мушкул экан!

Танқидчи. Инсон шахсига хилма-хил томондан ёндашиш, уни мураккаблиги, зиддиятлари, кучли ва ожиз томонлари билан кўрсатишга интилиш—ҳозирги адабий жараённинг характерли хусусиятидир. Бу адабиётда, насримизда реализмнинг чуқурлашиб бораётганлигини тасдиқлайдиган муҳим бир факт. Модомики, адабиёт инсоншунослик экан, ахир у инсонни, унинг маънавиятини ҳар жиҳатдан тадқиқ, таҳлил этиб бериши, одамлар, унинг бисоти ҳақидаги тасаввуримизни бойитиши, чуқурлаштириши лозим. Бу жиҳатдан роман беқиёс имкониятларга эга. Айтايлик, «Диёна»даги Отақўзи бир қарашда олдиндан таниш одамга ўхшайди, кўпчилик драма ва насрий асарларда қаламга олинган—аввал хизмат кўрсатган, сўнг ҳаддидан ошиб кетган колхоз раислари образини, чунончи «Навбахор»даги Дадавой ака, «Синчалак»даги Қаландаровни эслатади. Романи синчиклаб ўқиғач, шу нарса аён бўлдики, ҳали бу тур раҳбар ходимлар ҳақида айтилмаган гаплар, кашф этилмаган сирлар кўп экан. Энг муҳими, Отақўзи шахсиятига, маънавиятига гоят хилма-хил томондан ёндашгансиз, у ҳақда ҳукм чиқаришга шовилмайсиз, характернинг хилма-хил қирраларини, кенг кўламда таҳлил этасиз, унинг тақдиридаги драматик, ҳатто фожийий ўринларни батафсил очиб берасиз, уни фожиага мубтало этган омиллар устидан кенг баҳс-мулоҳаза юритасиз. Отақўзи образи адабиётдаги ўхшашликлар деб аталган масала моҳиятини тушуниб олиш, тушунтириб бериш жиҳатидан ҳам ибратли... Ҳар ҳолда «Синчалак»дек етуқ асардан кейин Қаландаров хилидаги образга мурожаат этиш Сиз учун осон кечмаган бўлса керак? Шун-

дай ижодий мусобақа олдинги романингиз «Улуғбек хазинаси»да ҳам кўринган эди. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясидан кейин Улуғбек ҳақида ёзиш, у ҳақда янги гап айтиш осон эмаслиги ҳаммага аён...

Ёзувчи. Яна такрорлайман. Мен ўз асарларим тўғрисида фикр юритишни истемас эдим. Фақат шуни айтишим мумкинки, Дадавой ака ва Қаландаров каби раислардан кейин бизнинг баъзи асарларимиздаги раислар «Муштур» журналида суратлари чиқадиغان раисларни эслатарди. Яъни, битта бўёқ, қора бўёқ билан чизиларди. Ҳолбуки битта тугул бир неча бўёқ билан ҳам ҳаёт ва табиатнинг ҳақиқий манзарасини яратиб бўлмайди. Бу ҳаммага маълум ҳақиқат. Лекин биз бу ҳақиқатни аксар ҳолларда эсдан чиқариб қўямиз. «Диёнат» романи эълон қилингандан кейин кўп китобхонлардан: «Отақўзининг прототипи борми? Бу образ «Фарзандлар бурчи» этюдларидаги раислардан олинган эмасми?» деган маънода хатлар олдим. Пайтдан фойдаланиб шу саволларга жавоб бериб ўтмоқчиман: йўқ, Отақўзи битта-иккита одамга қараб чизилган образ эмас. Уни менинг кўп йиллик кузатишларим, ҳаёт ҳодисалари тўғрисидаги кўп йиллик ўйларим маҳсули дейиш мумкин. Умуман мен сўнги йилларда ёзувчи ва санъаткор учун ҳаётни чуқур билиш, уни ҳаракатга келтирувчи ички қонунларни, зиддиятларни, турмуш ўзи илгари суратган муаммоларни яхши билиш нақадар муҳим эканини яна бир марта англадим. Чунки агар, Сиз айтгандек, сўнги романимда жон бўлса, романинг бош қаҳрамонлари Отақўзи билан Нормурод Шомуродов тақдирда китобхонни салгина бўлса-да ҳаяжонга солувчи бир нима бўлса, бунинг ҳаммаси сўнги йилларда қилган кўп сафарларим, одамлар билан, шу жумладан катта партия ва ҳўжалик раҳбарлари билан бўлган мулоқотларим, «ётиб гаплашганда» олган таассуротларим мевасидир. Отақўзи билан Қаландаров образига келсак, мен бу икки образни бир-биридан анча йироқ бўлган икки давр кишиси, бир-бирига унча ўхшамаган икки зиддият маҳсули деб ўйлайман. Демак, турмушнинг ўзига мурожаат қилган ёзувчи илгари ёзилган асарларни, илгари яратилган образларни ҳеч қачон такрорламайди ва такрорлаши мумкин ҳам эмас. «Улуғбек хазинаси» тўғрисида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Ундан ташқари битта тарихий сиймо тўғрисида ўнлаб асарлар яратиш мумкинки, бундай ҳоллар адабиёт тарихида жуда кўп учрайди. Мен битта мавзуда ёзилган «Хамса»лар, «Кавказ асирларини эсламай қўяқолай, «Навой» тўғрисида ёзилган ажойиб роман билан ажойиб драма ва кинофильмнинг ўзиёқ менинг фикримни тўла тасдиқлайди. Албатта, бирор тарихий сиймога «кейин мурожаат» қилган ёзувчи бу сиймо тўғрисида ўздан олдин ёзган санъаткор йўлидан бормаслиги, бу ишда

ўзгача йўл қидириши керак. Акс ҳолда унинг асари аввал яратилган асарнинг баъзи такрори бўп қолиши мумкин, холос.

Танқидчи. Турмушни чуқур билиш ижодий оригиналликнинг гарови экани ҳақидаги фикрингизга қўшилган ҳолда, бунга эришишнинг бошқа жуда кўп факторлари ҳам борлигини таъкидламоқчиман. Чунончи, санъатнинг энг муҳим вазифаси, Л. Толстой айтмоқчи, инсон қалби ҳақидаги ҳақиқатни айтиш, ифодалаш. Шундай экан, ёзувчи инсон қалбига чуқурроқ кириб борса, ижодий оригиналлик учун йўл очилверса керак. Чунончи Улуғбек ҳам, Отақўзи ҳам сиртдан қараганда мавжуд образларга ўхшайди, аммо уларнинг қалби, маънавияти тасвири, таҳлили аввалги образларни асло такрорламайди. Яна бир қиёс. «Эр бошига иш тушса» романида адашган, алданган аёл Барно образи бор. «Диёнат»даги Фазилат илк бор ёдимга ўша Барнони туширди. Унинг тақдир, энг муҳими, қалби тадқиқи билан танишгач, бу аёл тамомила бошқа бир олам эканига ишонч ҳосил қилдим.

Ёзувчи. Шу боисдан ҳам ёзувчилик касби бетининг меҳнат ва изланишларни тақозо этади. Энг муҳими, ёзувчи ўз қаҳрамонларининг қалб торларини чертишни истаса, у авваламбор ўзи билган одамлар, ўзи бошидан кечирган воқеалар тўғрисида ёзиши керак. Мен, масалан, Барнони жуда яхши танийман. Бу аёл, яъни Барно образини яратишга асос бўлган аёл ҳамон ҳаёт. Фазилат эса... Фазилат воқеасини менга, шифо истаб касалхонага тушганимда бир кеска коммунист гапириб берган. Мен бу ҳикояни фақат кўчирдим, кўчириб, бошқа тақдирларга «боғлаб» юбордим, холос. Улуғбек эса... Улуғбек ҳам тарихий ҳужжатларни ўрганиш давомида, беш юз йил наридаги фожиали воқеалар гирдобига «шўнғиган» кезларимда менга ўз отам, ўз оғамдай яқин бўлиб қолди, унинг ўйлари менинг ўйларимга, дардлари менинг дардларимга айланиб кетди. Бошқача бўлиши мумкин эмас ҳам эди, албатта.

Танқидчи. Аминманки, Фазилат ҳақидаги ҳикояни асарга шунчаки кўчириб қўя қолганингиз йўқ. Ўзганинг бошидан ўтган ҳаяжонли, қизик воқеаларни лаби-даҳани бор ҳар қандай одам ҳам бошқа бировга гапириб бера олиши мумкин. Аммо унинг қалбини, қалбидаги жараёнларини фақат ёзувчи—санъаткоргина кўра билиши ва қайта гавдалантира олиши мумкин...

Одил ака, суҳбатимиздан маълум бўлганлики, бу ерда тилга олинган роман табиати, қолаверса бадиятга оид талай масалалар шунчаки назарий муаммолар бўлиб қолмай, улар бевосита адабий тажрибанинг ўзи тақозо этаётган жумбоқлардир. Роман жанрининг тақдирини кўп жихатдан шу жумбоқларни ҳам назарий-илмий, ҳам амалий жиҳатдан тўғри ҳал этилишига боғлиқ.

ТАНҚИДЧИЛИКДАГИ НУР ВА СОЯЛАР

«Шарқ юлдузи» журнали 1977 йилда ўқувчиларга анкета-саволлар тарқатган эди. Унга турли касбларда ишлаётган кишилардан юзлаб жавоблар олинди. Бир неча папкани тўлдирган бу самимий мактубларни ўқиган кишининг хурсанд бўлмай иложи йўқ. Мактублар биринчи навбатда ўқувчиларнинг диди, савияси юксалганини, уни қизиқтираётган ҳаётий масалалар доираси бениҳоя кенгайганлигини кўрсатар эди. Бундан ташқари уларда яна бир муҳим фазилат — мустақил фикр юритишга интилиш, ҳар бир янги асарга — у романми, шеърми, танқидий мақолами — бари бир ҳаммасига ҳолисона баҳо беришга уриниш яққол сезилиб турар эди.

Шубҳасиз, ўқувчиларнинг эстетик дидини тарбиялашда, уларнинг конкрет асар ҳақида фикр юритиш туйғусини шакллантиришда ёзувчилар, шоирлар, драматурглар билан бир қаторда адабий танқиднинг ҳам ҳиссаси салмоқли. Буни юқорида айтилган анкетага келган жавоблар ҳам кўрсатиб турибди. Журналхонларнинг аксарияти (мактуб йўллаганларнинг деярли учдан икки қисми) «Журналнинг қайси бўлимлари (проза, поэзия, очерк ва публицистика, танқид ва адабиётшунослик, санъат) Сизни кўпроқ қизиқтиради?» деган саволга жавоб ёзар экан, танқид бўлимини ҳам тилга оладилар. Ҳолисона, соддагина бу жавобда танқидчиларимизнинг меҳнати озми-кўпми ўз баҳосини олган. Кўрамизки, танқидчилик ҳам ҳозир ҳурматга сазовор ва ўқишли жанрлардан бирига айланган. Бу — фахрланса арзийдиган ҳодиса.

Атоқли партия ва давлат арбоби М. И. Калинин танқидчининг асосий вазифаси «социалистик қурилишни, социалистик фикрни олға етаклаш»дан иборат деб ёзган эди. Устоз танқидчиларнинг энг яхши асарлари бу эзгу ишни сидқидилдан бажариб келмокда.

Шу кунларда самарали ижод қилаётган кейинги бўғинга мансуб Иброҳим Ғафуров, Пирмат Шермухамедов, Маҳкам Маҳмудов каби истеъдодли танқидчиларнинг адабий-танқидий китоблари, мақолалари ҳам китобхонларга манзур бўлди. И. Ғафуров ва

П. Шермухамедовлар Республика комсомол мукофоти лауреати деган юксак унвон билан тақдирландилар. Бу ҳол ўз навбатида танқидчиларимиз оригинал изланишлар йўлидан бораётганлиги, муҳим масалаларни дадиллик билан кўтариб чиқаётганлиги ва адабий танқидчиликда шаклланган энг яхши анъаналарни муносиб давом эттираётганлигини кўрсатиб турибди.

И. Ғафуровни «лирик» танқидчи дейиш мумкин. У кўпинча шеърят ҳақида, шеърӣ маҳорат, шеърнинг жозоба сири ҳақида мулоҳаза юритади. Фикрлари, кузатишларини нозик умумлашмаларда ҳаяжон билан баён этади. Унинг «Ёнар сўз», «Уртоқ шоир» каби тўпламлари ўзига хос мулоҳазаларга бойлиги, шеърӣ образлар моҳиятини теран идрок этиши, нигоҳининг ўткирлиги билан китобхонда яхши таассурот қолдиради, уни адабий санъат гўзалликларига ошно бўлишида кўмаклашади.

П. Шермухамедов — сергайрат танқидчи. У ҳозирги ўзбек прозаси, шеърियाи, ёшлар ижодида маҳорат масалалари хусусида қизиқарли, фактларга, умумлашмаларга бой мақолалар эълон қилди. Танқидчи қаламига мансуб бўлган «Ўзбекистон болалар адабиёти» китобининг Москвада босилиб чиққанлиги қувончли ҳодисадир.

Адабий танқидчилигимизда бадий асарнинг ғоявий-бадий фазилатларига доир қатор масалалар ҳамда жанрлар тараққиётининг муҳим мўаммолари бир қадар кенг ёритилган бўлса ҳам, ёзувчи меҳнати, асарнинг яратилиш жараёни, бадий ижоднинг ички сирлари хусусида йирик жиддий иш йўқ ҳисобида эди. Танқидчиликдаги бу бўшлиқни М. Маҳмудовнинг «Талант ва ижод фалсафаси» китоби маълум даражада тўлдирди ва юқоридеги масалаларни илмий жиҳатдан пухта, изчил ёритиб берди. Истеъдодли ёш танқидчи «Бадий ижод фалсафаси», «Ҳаёт ҳодисаси ва ижодкор нияти», «Ҳаёт ҳодисаси ва ижодкор бурчи», «Ғоядан сюжетга» каби мақолаларида ёзувчининг ҳаёт материалларини тўплаш принциплари, асар ғояси ва образларини пишитишдаги заҳматли меҳнати, «ижод уруғи»нинг унишида содир бўладиган хил-

ма-хил руҳий жараёнлар ҳақида ҳикоя қилиб беради. Қизиқарли тилда ўқимишли ёзилган бу асарни ўқувчилар яхши кутиб олдилар. М. Махмудовнинг адабий ҳаракатчиликдаги бошқа муҳим масалалар ҳақидаги бир қатор мақолалари, хусусан, ёшлар шеърляти ҳақидаги «Тошқин дарё мавжлари» мақоласи ҳам оригинал кузатишларга бой, самимий ёзилган. Умуман, бу танқидчиларнинг мақолаларида ўқувчига маънавий озиқ берадиган тўқ мағиз бор. Шунинг учун ҳам улар ўйлашга, мушоҳада юритишга чорлайди.

Кўпдан бери адабий танқидчиликда фаолият кўрсатиб келаётган Раҳматилла Иноғомов, Мухсин Олимов, Михли Сафаров, Бегали Қосимов, Ботир Акрамов, Санжар Содиқ ва яна бир қатор истеъдодли танқидчиларнинг сермазмун мақолалари, самарали изланишлари ўқувчиларга яхши таниш. Кейинги бир-икки йил ичида биринчи китобларни чиқаришга муваффақ бўлган Бахтиёр Назаров («Ленинча таълимот ва ўзбек танқидчилиги»), Умурзоқ Ўлжабоев («Мардлик ва матонат тасвири»), Тўлқин Расулов («Ижод қанотлари»), Ботир Норбоев («Курашчан шеърлят») ва шу сингари танқидчилар ҳам чуқур изланиш жараёнини бошдан кеирмоқдалар. Бу танқидчиларнинг кўпчилиги ўз «тадқиқот объектига» ҳам эга. Жумладан, М. Олимов, С. Содиқлар асосан роман жанрига оид проблемаларни, шахс ва жамият орасидаги мураккаб муносабатларни ва янги қаҳрамонларга хос фазилатларни тадқиқ қиладилар. Б. Акрамов, М. Сафаров, Б. Қосимов сингарилар эса шеърлят масалаларини ўрганишга кўпроқ қизиқадилар. М. Нурматов, Б. Назаровларнинг нигоҳи адабий танқиднинг турли қирраларини, танқид ва эстетика қонуниятларини ёритишга қаратилган. Р. Иноғомов, Ш. Турдиевлар ўзбек ва бошқа қардош халқлар адабиётлари орасидаги адабий алоқалар тарихини ўрганиб, адабиётлараро дўстлик ва ҳамкорликнинг кучайишига амалий ҳисса қўшмоқдалар.

Адабий жараёндаги хилма-хил ҳодисаларни ёритишда танқидчининг позицияси, гражданлик активлиги қай тарзда намоён бўлмоқда? Шу саволларга қисман жавоб излаб кўрайлик.

Танқидчи биринчи навбатда ҳолис ва ҳалол бўлмоғи лозимлигини ҳаммамиз яхши биламиз. У юксак партиявий позицияда турган ҳолда бадий асарнинг ютуқ ва камчиликларини бегаразлик билан таҳлил қилиши, турмуш билан адабиёт орасидаги мураккаб боғланишлар, қонуниятларни очиб бериши керак. Замон билан барабар қадам ташлаш, халқ манфаатлари учун курашиш адабий танқиднинг ҳам кучига куч, қудратига қудрат қўшади. Танқидчига жуда юксак вазифа ишониб топширилган. У ҳам ёзувчи олдиди, ҳам китобхон олдиди бирдек масъулиятлидир. Айни замонда танқидчи бевосита ижодкор ҳам ҳисобланади. Ю. Суровцев айтганидек, «танқид — бу фан, ҳатто «фалсафа», аммо «плюс шахс». Биринчи навбатда санъаткор

шахсдир» («Бугунги адабий танқид» тўплами, Москва, 1977 йил, 22-бет). Демак, унинг жамоатчилик олдидидаги бурчи, маънавий жавобгарлиги ҳам икки ҳисса кучли бўлади. Буни юракдан ҳис қила олиш ва ўз номига муносиб бўлиш танқидчи учун энг зарур фазилатдир.

Баъзи танқидий асарларда энг кўп кўзга ташланаётган нуқсон нима? Бу, менинг назаримда, биринчидан, бадий асарнинг руҳини, табиатини чуқур англаб етмай фикр юритишда, иккинчидан, ҳаққоний позицияда мустақам туролмаслик, ҳолисликнинг етишмаслигида, учинчидан, тор шахсий манфаатлар (ҳатто тамагирлик) гирдобига ўралашиб қолишда кўринади. Бир вақтлар В. Г. Белинский шундай ёзган эди: «Танқидни у билан шуғулланувчи шахсларга бўлган муносабати жиҳатидан эса ҳаммадан аввал самимий, виждонли танқидга, асосли, эътиқодли танқидга ва ғаразли, тамагир танқидга, савдогарлик танқидига ажратиб керак. Буларнинг сўнггиси доимо сохтадир». («Танланган асарлар», Ўздавнашр, Тошкент, 1955 йил, 305-бет). Очигини айтганда, улуғ танқидчи таъкидлаётган кейинги турдаги нуқсондан баъзи катта танқидчиларимиз ҳам ҳануз қутула олмаяптилар.

Айрим мисолларга назар солайлик. Н. Худойберганов — фаол танқидчи. Унинг адабиётимиз манфаатларини кўзлаб билдирган яхши фикрларини тўғри тан олган ҳолда айрим мулоҳазалари билан баҳслашиш мумкин. Танқидчининг проза асарлари ҳақидаги кузатишлари (айрим эъдиётлар, бирёқламаликлар мавжудлигига қарамай) анча салмоқли. У наср қонуниятлари ва табиатини ҳис қилган ҳолда фикр юритади, таҳлилда аксари тўғри йўлдан боради. Аммо мунаққиднинг шеърлят ҳақидаги мулоҳазаларида (тўғри фикрлар қаторида) кўпинча қарама-қаршиликлар учраб туради. У баъзан маълум бир шеър асарининг ички оламига чуқур кирмай туриб, ундаги поэтик образлар, мажозий маънода шартли равишда ишлатилган бадий воситаларнинг «мағзини чақмай туриб, танқидий фикрлар билдиради ва табиий равишда, ўзи ноқулай аҳволда қолади. Бу ҳол, айниқса «Бадий кашфиёт талаби билан» мақоласида яққол кўзга ташланган эди. Н. Худойбергановдаги бу камчилик ўз вақтида С. Мамажонов («Шеър — жуда ноёб сўз», «Шарқ юлдузи» журнали, 1972 йил, 2-сон) И. Фафуров («Сўроқлар оқилона бўлса», «Шарқ юлдузи» журнали, 1972 йил, 4-сон), О. Шарафиддинов («Шеърлят ва танқидчи», «Ўлистон» журнали, 1974 йил, 3-сон) каби танқидчилар томонидан кўрсатиб ўтилган эди. Бу ҳал қилинган масалага яна қайтишимизнинг сабаби шуки, мунаққид тўғри айтилган ҳолисона фикрларга қўшилгиси келмади ва ўжарлик, қайсарлик қилиб (бу — Н. Худойбергановдаги яна бир нуқсон), юқоридаги танқидчилар билан баҳсга киришиб, ўзини зўрма-зўраки ҳимоя қилишга уринди. («Чўққилар чорлайди» тўпламидаги «Тоғлар қаҳ-қаҳа уради-ю, аммо...» мақоласига қаранг). Масалан, у О. Шарафиддинов мақоласи-

дан куйидаги кўчирмани келтиради: «Хуллас, шеърят,— дейди О. Шарафиддинов,— биринчи навбатда инсоннинг ички дунёси, маънавий бойлиги, рухий олами билан, унинг қалбидаги туйғулари ва фикрлари билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам шеърда шартлилик, мажозийлик, рамзийлик катта ўрин тутати». Моҳият эътибори билан тўғри бўлган бу фикрлардан танқидчи галати камчилик топиб, нотўғри танқид қилишга киришади. Мана унинг даъвоси: «Нега энди шеърят биринчи навбатда инсоннинг ички дунёси, маънавий бойлиги, рухий олами билан, унинг қалбидаги туйғулари ва фикрлари билан боғлиқ? Наср, пьеса, сўз санъатининг бошқа турлари иккинчи навбатни кутиб турадими? Насрда ёки драматургияда образлилик, шартлилик, рамзийлик шеърятдагидек катта ўринни эмас, кичик ўринни эгаллайдими? Танқидчи бу билангина kifояланиб қолмайди. фикрларига янада жиддий тус бериб, насихат қилишга ўтади: «санъатнинг бошқа турларини эсдан чиқариш ярамайди, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишдан яхши натижа чиқмайди»,— деб ёзади у. Наҳотки, О. Шарафиддиновнинг юқоридаги мулохазаларидан танқидчи айтаётгандек хулоса келиб чиқса? (Мен, гапнинг ростини айтганда, Норбой аканинг бу «хўкм-хулоса»сини ўқиб, хафа бўлиб кетдим). Ҳар қандай одамга тушунарли бўлиб турган юқоридаги гапларни бунчалик чалғитиб, тирноқ орасидан кир излагандек қилиб изоҳлашнинг нима кераги бор? Поэзия ҳақида, шеърнинг табиати ҳақида айтилаётган бу фикрларни «санъатнинг бошқа турларини эсдан чиқариш... уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш» деб англаш кулгили эмасми? Бундай фикр муаллифнинг хаёлига ҳам келмагани шундоққина кўриниб турибди-ку. Шеърят ҳақидаги кичик бир мақоладан санъатнинг ҳамма жанрларига хос умумий қонуниятни талаб қилиб ўтириш ҳеч қандай илмий мантиққа тўғри келмайди.

Умуман, баҳслашиш, ўз қарашларини ҳимоя қилиш — яхши фазилат. Лекин ҳар қандай фикр темир мантиққа, ҳақиқатга асосланади. Ҳар қанча ачиқ бўлса ҳам, тўғри айтилган гапга мардона тан бериш керак. Бунинг устига, адабиётимизда баҳслашиш, мулоҳаза қилиб кўриш керак бўлган бошқа жиддий масалалар тўлиб-тошиб ётибди.

Шу ўринда сўзни Н. Худойбергановнинг мазкур китобига тақриз ёзган Б. Норбоевга беришни маъқул кўраман. У «Баҳс фикр уйғотади» («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1977 йил, 29 июль) номли тақризда шундай ёзади: «...танқидчи мунозарага киришар экан, айрим ҳолларда ўз фикрини ҳимоя қилишга берилиб кетиб, бошқанинг тўғри фикрларини ҳам инкор қилаверади. Хусусан, О. Шарафиддиновнинг «бир-бирига ўхшамаган икки асар ҳақида бир хил фикр» айтмаслик лозимлиги ҳақидаги фикрларини инкор қилишнинг зарурати йўқ эди». Тўғри айтилган, тан олиш лозим бўлган хулоса. Қадимги фойласуфлар қизгин баҳс, тортишувлар пайтида «мабодо

янглишмаяпманми?» деган танқидий савол билан ўзларини тез-тез назорат қилиб турар эканлар. Ҳар нечук, Н. Худойберганов ҳам вақти-вақти билан ўз-ўзига ана шундай савол бериб турса зарар қилмас эди. Тақризчи Б. Норбоевга эса адолат юзасидан фақат биригина истак билдириш лозим: у юқоридаги фикрини янада ривожлантириши ва Н. Худойбергановнинг С. Мамажонов, И. Ғафуровларга нисбатан билдирган эътирозлари ҳам бирдек ишончли чиқмаганини айтиб ўтиши зарур эди.

«Тоғлар қаҳ-қаҳа ўради-ю, аммо...» мақоласида яна бир жиддий нуқсон «тафаккур «тоғораси» ибораси муносабати билан кўзга ташланади. Мунаққид ёзади: «Такрорлайман: ҳар бир ижодкорнинггина эмас, балки оддий инсоннинг ҳам ўз фикр доираси, «тафаккур «тоғораси» бўлиши шарт, акс ҳолда ўзлигини йўқотади, мустақилликка эга бўла олмайди» («Чўққилар чорлайди» тўплами, 192-бет). Албатта, муаллифнинг сўзларини ҳар томонга буриб, тортиқлаб, нотўғри хулоса чиқармасдан тўғри тушунмоқ лозим. Кўриниб турибдики, бу ўринда у фикрдаги мустақиллик тарафдори. Лекин ҳар қандай талқин қилинганда ҳам юқоридаги ибора ижодкорларга нисбатан ўринли ишлатилган деб бўлмайди. Айниқса, адабий танқидчилик касби билан шуғулланган киши мустақил бўламан деб фикрдан «тоғора» ясаб олмаслиги, шу «тоғораси»га сиққан нарсаларни яхши-ю, сифмаганини ёмонга чиқариш йўлидан бормаслиги даркор. В. Г. Белинский айтганидек, «Шахслар ўз шахсиятлари нуқтаи назардан эмас, балки умумхалқ нуқтаи назардан ҳўкм қилишлари керак». (Юқоридаги асар, 218-бет). Бу муқаддас ҳақиқатни унутмаслигимиз зарур.

Истеъдоди бор, маълум ҳаётий ва адабий билимга, шаклланган дунёқарашга эга бўлган танқидчи конкрет бадий асарни таҳлил қилаётганда ўзининг шахсий тафаккур «тоғораси»га эмас, биринчи навбатда мавжуд объектив борлиққа, ҳаёт ҳақиқатларига асосланади. Шунингдек, холислик ва масъулият ҳисси, санъат асарига хос ички қонуниятларни нозик англай олиш туйғуси танқидчида юқори даражада шаклланган бўлиши зарур. Акс ҳолда у холисликни қўлдан бериб қўяди ва маълум асар ҳақида нотўғри тасаввур уйғотади. Н. Худойбергановнинг «Тоғлар қаҳ-қаҳа ўради-ю, аммо...» мақоласи, афсуски, ана шундай бўлиб қолган.

Ўз тафаккур «тоғораси»дан чиқа олмаслик муаллифнинг «қишлоқ ҳаётининг бадий таҳлили» мақоласида ҳам кўриниб туради. «Тўла маънодаги «қишлоқ прозаси», «қишлоқ адабиёти» бизда энди илдири отиб келяпти»,— деб ёзади у. Бу фикрнинг мавжуд фактларга зидлигини исботлаш учун жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Аммо биз иккитагина асарни тилга олиш билан kifояланамиз. Эллингини йилларнинг охириларида адабиётимизда бугунги ўзбек қишлоғининг типик манзаралари ва одамларнинг маънавий дунёсида рўй бераётган ўзгаришларни ҳаққоний гавдалан-

тирувчи «Бўрондан кучли» романи ва «Синчалак» повести яратилди. Бу икки асар фақат ўзбек адабиётининг эмас, балки Бутуниттифоқ совет адабиётининг улкан ютуғи сифатида тан олинди. Мазкур роман ва повестининг ҳатто чет элларда ҳам қайта-қайта нашр этилганини эсласак, танқидчи юқоридаги хулосасида ноҳақ экани яққол сезилади.

Адабиётимизда «қишлоқ мавзуи» мустаҳкам илдизларга эга. Балки мунаққиднинг фикри шу кунлардаги асарлар ҳақидадир? Шундай деганимизда ҳам ўзбек совет адабиётидаги ҳозирги аҳвол ташвишланадиган даражада эмас. 70-йилларнинг ўзидаёқ қишлоқ мавзуида кўплаб роман ва повестлар, ҳикоя ва проблематик очерклар яратилди. Адабиётда масалани ҳеч қачон сон ҳал қилган эмас, албатта. Шу жиҳатдан қараганимизда ҳам кейинги йилларда яратилган асарлар — Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Мирмуҳсиннинг «Умид», Ҳамид Фуломнинг «Бинафша атри», Одил Ёкубовнинг «Диёнат» романи, Пиримқул Қодировнинг «Мерос» қиссаси китобхонлар меҳрини қозонганини кўрамиз. Агар танқидчи масалани бошқача қўйиб, адабиётимиздаги мавжуд анъаналарни ҳозирги ижодкорлар муносиб давом эттирмоқдаларми? Улар илгари эришилган ютуқларимиз даражасида тура оладиган асарлар ярата олдиларми ёки йўқми? Бугунги ёзувчилар, айниқса, ёшлар, адабиётимизга қандай янгилıklar олиб кирдилар? Прозамизнинг парвозига халақит бераётган асосий иллатлар нималардан иборат? қаби муҳим нуқталарни ёритишга ҳаракат қилганда мақола заминини пухта илмий негизга қурган бўларди.

Юқоридаги мақолада маълум бир асарни таҳлил қилишда ва баҳо беришда ҳам субъектив қарашлар устун бўлиб қолган. Жумладан, танқидчи П. Қодировнинг «Мерос» қиссаси таҳлилида нотўғри йўлдан боради. «Мерос»даги Ёлқин Отажонов онгли равишда бутун қийинчиликларни елкасида олиб юради, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай тер тўқади, жонини пахта йўлида тикиб қўяди, лекин бу фидойийлик ҳамма вақт ўзини оқлайдими — бу ҳақда на қаҳрамон, на ёзувчи мулоҳаза юритади», — деб ёзади у. «Мерос»ни синчиқлаб ўқиган киши танқидчи ноҳақ эканига амин бўлади, чунки асарнинг асосий ғоиси ҳам, қиссада тасвирланган ака-ука ўртасидаги ўзига хос конфликт ҳам бевосита ана шу оғир меҳнатга муносабат орқали юзга чиқади. Пахта даласида машаққатли меҳнатга бардош бера олмаган асар қаҳрамонларидан бири — Турсун акаси билан қаттиқ айтишиб қолади ва энгил меҳнат, роҳат излаб, шаҳарга жўнайди. Ёзувчи қаҳрамонлар психологиясидаги, хатти-ҳаракатларидаги драматик нуқталарни етарлича бадийий бўёқларда очиб беради. «Роҳатдан гапирманг, Ёлқин ака! — дейди Турсун. — Бу чўян ичакни судрайвериби, елкаларим яғир бўлиб кетди-ку! Қишда ҳамма дам олганда ҳам тош териби, ер текисладим! Одамлар пичинг қилиб юрибди! Унвон олдингиз,

машина олдингиз. Яна нима керак. Уйда дарс тайёрлай десам, болаларингиз тинчлик бермайди. Бу нима деган гап? Орден-медаль камроқ бўлса бўлар! Мунча энди...» Бу фикрлар танқидчининг юқоридаги даъвоси ўринсиз эканини ўз-ўзидан исбот қилмайдими? Тўғри, Н. Худойберганов мазкур мақоланинг бошқа бир жойида Турсуннинг гапларини тилга олади. «Асардаги реалистик оҳанг ва тасвир ҳам таҳсинга сазовор», — деб ёзади-ю, салдан кейин ўз сўзларини ўзи инкор қилишга тушади ва юқоридаги мулоҳазалари орқали асар ютуқларини йўққа чиқара бошлайди. Мазкур ўринда ҳам танқидчида объективлик, холислик этишмай турибди. Унинг юқоридаги бир-бирига зид фикрлари бу асар руҳига чуқур кириб бормай туриб, хулоса чиқарганини кўрсатади. Инсоф билан айтганда, «Мерос»да ёзувчи пахтакор меҳнатининг бутун қийинчиликлари, машаққатларини табиий бўёқларда жонлантириш ҳамда фидойий инсонлар образини яратиш орқали бугунги ўзбек деҳқонининг мураккаб қиёфасини гавдалантиришга ва шу асосда қишлоқ ҳаётига хос бўлган муҳим маънавий-ахлоқий, ижтимоий масалаларни кўтариб чиқишга муваффақ бўлган.

Аммо бу фикрлар «Мерос» бутунлай нуқсонсиз, беками-куст асар деган маънони билдирмайди, албатта. Асар қаҳрамонлари биринчи шахс — Турсун тилидан ҳикоя қилинади. Бу эса, табиий равишда, ёзувчининг чеклаб қўйган ва бош қаҳрамон Ёлқин Отажоновнинг маънавий дунёси, ўй-фикрлари, психологиясини бутун мураккаб қирралари билан очиб беришга халақит берган. Шунинг учун ҳам биз уни доим бошқа одамнинг нигоҳи орқали кўрамиз, кузатамиз-у, аммо ички олами билан бевосита чуқур таниша олмаймиз. Шунингдек, асарнинг тили, қаҳрамонларнинг индивидуаллиги хусусида ҳам айрим эътирозлар билдириш мумкин.

Асардаги бундай мавжуд нуқсонларни изчил таҳлил қилиб, ёритиб бериш ёзувчи учун танқидчининг юқоридаги паллапартиш гапларидан кўра кўпроқ фойда келтирган бўлар эди.

Холисона, тўғри позицияда туриб қилинмаган, пухта далилланмаган, нотўғри танқид китобхон дидини чалғитишдан ташқари ижодкорнинг ўзига маънавий жиҳатдан катта зарар келтиради. Чунки ёзувчи ҳар қандай жонли одам каби илиқ гапга, хайрихоҳликка, тўғри сўзга ҳаммиша ташна бўлади. Унинг ижодига ниҳоятда эҳтиётлик билан авайлаб ёндашиш зарурлигини танқидчи ҳеч қачон унутмаслиги керак.

Н. Худойберганов кейинги мақолаларида бундай нуқсонлардан қутулиб бормоқда. Айниқса, унинг 1976 йил прозаси кенг тадиқ қилинган «Қурашчанлик руҳи билан» номли йирик умумлашма мақоласи шундай дейишга тўла ҳуқуқ беради.

Фалсафа фанлари кандидати М. Нурматовнинг «Танқид ва эстетика» (Ғафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976 йил) китобида йўл қўйилган айрим камчиликларни ҳам тилга олиб

Ўтиш керак. Тўғри, яхши ният билан ёзилган бу китобда бир қатор фазилатлар, ўринли мулоҳазалар бор, бунинкор қилиб бўлмайди. Мунаққид ҳозирги адабий жараённинг муҳим муаммоларига эътиборни қаратади. Замон ва эстетика, фалсафа ва танқид, миллийлик ва интернационаллик, танқид ва адабиётшунослик, танқидчининг бурчи, танқидда диалектик метод, танқидчиликда мезон ва меёр каби масалаларни «назарий тафаккур юксаклигида» таҳлил этишга ҳаракат қилади. Республикада эстетик фикр ривожини, жадаллаштириш тадбирлари хусусидаги, чунончи, Платон, Аристотель, Форобий, Буало, Жалолiddин Румий, Жомий, Дидро, Лессинг, Кант, Гегель каби мутафаккирларнинг илмий-адабий меросини кенг ўрганиш ва уларни ўзбек тилида ҳам нашр этириш вақти етганлиги ҳақидаги фикрлари, эстетика ва эстетик тарбияга доир семинарлар ташкил этиш борасидаги таклифлари эътиборга сазовордир. Мунаққид республикада эстетика соҳасида «санъатнинг миллий ўзига хослигига доир яхлит... йирик монография ишлар ханузгача кам» эканини тўғри таъкидлайди (53-бет). М. Нурматов ҳозирги замон буржуа эстетикасидаги кантчилик ва фрейдизмнинг баъзи салбий кўринишлари ва зарарли оқибатларини тўғри танқид қилади, уларнинг марксча-ленинча эстетика ва эстетик тарбия назариясига қарши хуруж қилаётганлигини таъкидлайди.

Жамиятимиз ҳаётининг ҳозирги босқичида эстетик тарбия турмушимизнинг барча тармоқларига кириб келаётганлиги хусусида М. Нурматов асосли фикрлар айтади. Эстетика ва танқид соҳасидаги назарий билимларини турмушга татбиқ этишда, уни давр, замон билан боғлаб ижодий ўзлаштира боришда яна ҳам кенгроқ иш олиб бориш зарурлиги ҳақида жон куйдиради.

Китобдаги барча яхши томонларни маъқуллаган ҳолда, муаллифга айтадиган эътирозимиз шуки, унда ҳам баъзи ҳолларда холислик, масъулият ҳисси етишмай қолади. Масалан, М. Нурматов файласуф сифатида, изчил мантиқ тарафдори, бунинкор ҳар қадамда таъкидлаб боради ҳам. Китобдан бунга кўп мисоллар келтириш мумкин, лекин биз биргина мисол билан чекланамиз. «Ўзбек мунаққидларидан Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Лазиз Қаюмов, Маҳмудали Юнусов, Салоҳиддин Мамажонов, Матёқуб Қўшжонов, Очил Тоғоев, Нуриддин Шукуров, Ҳафиз Абдусаматов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Анқабой Қулжонов, Баҳодир Ғуломов, Иброҳим Ғафуров, Пирмат Шермухамедов, Маҳкам Маҳмудов, Муҳсин Олимов, Норбой Худойберганов сингари таниқли олимлар ижоди бугунги танқидчиликнинг илғор ва қолоқ, кучли ва заиф, ижобий ва салбий (таъкид бизники — О. А.) хусусиятлари ва тенденцияларини пайқаб, олиш учун бой адабий материалдир» (78-бет). Бу жумлалардаги мантиққа эътибор беринг. М. Нурматов мутлақо қарама-қарши тушунчаларни ҳеч қандай далил-исботсиз шундай ёнма-ён ишлатадики, оқибатда но-

ми саналган танқидчилар ижоди бугунги танқидчилигимизнинг илғор ва қолоқ, кучли ва заиф, ижобий ва салбий томонларини бирварақайига ўзига жамлаган бўлиб чиқади. Мазкур танқидчиларнинг кўпчилиги республикадаги Беруний, Ҳамза ҳамда комсомол мукофоти лауреати эканини эсласак, М. Нурматов ўзбек танқидчилиги эришган барча ютуқларни йўққа чиқараётганлиги маълум бўлади. Юқоридаги танқидчилар ижодида маълум чекланган томонлар бор, дейиш мумкин. Чунки идеал даражадаги юксакликка чиқиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Аммо бу ҳол улар ижодини қолоқ, заиф, салбий (!!) деб баҳолашга ҳеч қачон асос бўлмайди. М. Нурматов ўзи ишлатаётган сўзларнинг маъно салмоғини, мантиғини нега дурустроқ ўйлаб кўрмади?

М. Нурматов ўзини, одатда, майда-чуйда камчиликларга, икир-чикирларга эътибор бермайдиган, аксарият қаерда «фалсафий ожизлик», «юзакчилик» (34-бет), «фалсафий нўноқлик», «умумназарий ва умумфалсафий сустлик» (37-бет) юз берса, шу жойда пайдо бўладиган ҳозиржавоб мунаққид қилиб кўрсатади. Муаллиф У. Норматовнинг «Танқид ҳақида ўйлар» мақоласини танқидчиликдаги ана шундай ўринлардан бири сифатида баҳолайди. Мазкур мақолада У. Норматов А. Қулжоновнинг «Замон ва замондошларимиз» китобида ишлатилган «характердаги белгилувчи куч» иборасини М. Нурматовнинг ўринсиз танқиддан ҳимоя қилган эди. М. Нурматов ўз китобида эса ҳар иккала танқидчини марксча-ленинча фалсафанинг революцион принципларини ҳаёт ва адабиётнинг ўзаро муносабати масалаларига тўла татбиқ қила олмаганлик натижасида «умумфалсафий ва умумэстетик камчиликка йўл қўйганликда айблайдики, муаллифнинг ўз ҳамкасбларига бу даражадаги муомаласи китобхонни ҳайрон қолдиради. Наҳотки, кўп йиллардан бери адабий ҳаракатчиликда фаол қатнашиб келатган, бир қанча китоб чиқариб, жамоатчиликка танилган ва маъқул бўлган бу икки танқидчи фалсафа қонун-категорияларини, унинг бош масалаларини билмаса, тушунмас?

Кўрамизки, муаллиф адабий-танқидий асарларга баҳо беришдек катта масъулиятни зиммасига олади-ю, аммо ўз шахсий қарашлари, ўз андозасидан нари чиқа олмаганлиги учун барча ҳолларда бу ишни изчилик билан қиёмага еткази олмайди.

Газета-журналлар саҳифаларида онда сонда бўлса ҳам, танқидчиликнинг юксак талабларига жавоб бермайдиган, бир ёқлама ёзилган мақола ва тақризлар учраб туради. Бизнинг назаримизда, «Ўзбекистон маданияти» газетасида уюштирилган «Баҳс»да филология фанлари кандидати Ҳакимжон Каримов эълон қилган бир мақола ана шулар сирасига кирилади. Бу мақола бир ёқлама ёзилгандан ташқари, асоссиз даъволар, ўринсиз талабларга тўла. Жумладан, унда «Шарқ юлдузи» журнаlining ёшлар ижодига бағишланган (1976

йил, 11-сон) сонида эълон қилинган қиссалар тилга олинади. Ҳ. Каримов бу асарларни дурустроқ таҳлил қилиш ўрнига, уларни (жувландан, Зоҳир Аъламнинг «Илк баҳор кунларида» қиссасини) журналда босилиши ёшлар ижодини рағбатлантириш ҳақидаги партия қарорларини сунистеъмом қилишдир, деган моҳият-эътибори билан нотўғри фикрни илгари суради. Наҳотки, ёш ижодкорнинг илк йирик асарига шундай муносабат билдириш мумкин бўлса?! Қарор номидан шу руҳда гапириш учун муаллифнинг қандай маънавий ҳуқуқи бор? Бундай «хукмфармолик» билан ёшлар ижодига ғамхўрлик қилиб бўладими?

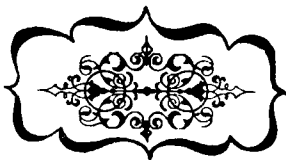
Тўғри, мазкур қиссалар айрим камчиликлардан холи эмас. Уларни холис таҳлил воситасида кўрсатиш ва ёш авторга самимий ёрдам, маслаҳат бериш керак эди.

Бу мунаққиднинг «Ўқитувчилар газетаси» (1977 йил, 30 июнь)да босилган «Ўзбек адабиёти тарихи» тақризи ҳам бир ёқламалиги билан кишини афсуслайтиради. Бу тақриз профессор Х. К. Кўрўғлининг «Ўзбек адабиёти» (Москва, «Высшая школа», 1976) дарслиги муносабати билан ёзилган. Ўзбек адабиёти ва тарихига доир кўпгина фактларни нотўғри ёритгани учун бу асар матбуотда ўз вақтида жиддий танқид қилинган эди. («Шарқ юлдузи» журнали, 1977 йил, 2-сонига қаранг). Ҳ. Каримов негадир мавжуд танқидий фикрлар билан ҳисоблашишни истамайди ва илмий жиҳатдан бўш, саёз ёзилган «Ўзбек адабиёти» китобини ўринсиз равишда мақташга тушади. Энг ёмони шуки, муаллиф «Шарқ юлдузи»даги мақолани бирон ўринда тилга олиб, ўз муносабатини билдиришдан қочади. Ўзидан олдин айтилган фикрларни таҳлил қилиш, тўғриларини маъқуллаш, нотўғриларини рад этиш, баҳслашиш танқидчининг ҳалоллигини, етук савиясини кўрсатмайди? Афсуски, Ҳ. Каримов ҳар қандай маданий танқидчи амал қилиши лозим бўлган бу оддий ҳақиқатни «унутган». Бундай тор манфаатни кўзлаб ёзилган «тақриз»ларнинг адабиётга қандай нафи бор?

Кўриниб турибдики, айрим танқидчиларимизнинг фаолиятида ўзига хос нурли томонлар ва «соя»лар мавжуд. Бу ҳол ҳам табиий, чунки ривожланиш, тараққиёт ҳеч қачон, ҳеч қаерда бир хилда силлиқ кечмайди. Яна шу нарса ҳам аниқки, ҳаёт олға қараб шаҳдам қадам ташлар экан, жамият юксалиб борар экан, унинг бағридаги нурли жиҳатлар тобора тантана қилaverади, соялар эса чекка-чеккага сингиб, исиз ғойиб бўлиб кетади. Адабий танқидчилигимизда ҳам ҳозир етакчилик қилиб келётган барқарор ижобий кучлар чуқур илдиз отиб, мустаҳкам ўрнашиб қолишига шубҳа бўлиши мумкин эмас. Унинг юксак парвозига ҳалақат бераётган ҳар хил ўткинчи майллар, юқорида қисман тилга олинган турли нуқсонлардан қанча тез қутулсак, шунча яхши.

Шу ўринда яна устоз танқидчиларимиз ижодига қайтайлик. Бир вақтлар М. Қўшоновнинг бадиий проза проблемаларига бағишланган мақолалари, О. Шарафиддиновнинг лирика ҳақидаги мулоҳазалари адабиётимизда катта воқеа бўлган эди. Ҳозирги ёш танқидчиларимизнинг қайси мақоласини ана шулар қаторига қўйиш, «воқеа бўлади» дейиш мумкин? Бу савол қаршисида, афсуски, сукутга чўмиб қолсан, киши. Тўғри, китоблар, мақолалар мунтазам чиқиб турибди. Уларнинг яхшиларини қисман тилга олиб ўтдик. Лекин шунинг ўзигина кифоя қилмайди-да... Ёшларда катта сусткашлик, бепарволик мавжудки, буни тан олиш ва унга имкони қадар барҳам бериш пайти аллақачон келган. Истеъдодли ёшларимиздан шу кунларимизнинг руҳи, нафасини ўзига сингдирган, адабиётимиздаги мураккаб, жўшқин жараёнларни тўғри акс эттирган, ғоявий-илмий жиҳатдан бақувват, эстетик жиҳатдан баркамол, ютуқлар ва мавжуд камчиликларимизнинг сири ҳаққоний таҳлил қилинган асарлар кутишга ҳақлимиз.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

АДАБИЁТ ҲАЁТ ҚИЁСИДА

Совет халқи ўнинчи беш йилликнинг учинчи йилини катта ғалабалар билан якунлади. Беш йилликнинг бултурги зарбдор санаси фақат ишлаб чиқаришдаги ютуқларгина эмас, балки халқ маданияти ривожидида, хусусан адабиёт ва санъат тараққиётида юксалишлар йили бўлди. Санъаткорларимиз халқ ҳаётини яна ҳам чуқурроқ ва кўламлироқ, фаолроқ ўзлаштирадиган бўлишди. Натижада ғоявий жиҳатдан баркамол, бадиий жиҳатдан янада юксак асарлар юзага келди. Бу хилдаги асарлари билан ёзувчи ва санъаткорларимиз кенг китобхонлар ва томошабинлар руҳий оламига таъсир ўтказиб, жамиятимиз тараққиётига ўзларининг гражданлик ҳиссаларини қўшаётирлар. Партиямиз эса ўз қарорлари, кўрсатмалари билан ёзувчи ва санъаткорларимизга раҳнамолик қилиб, уларни янги-янги ижодий чўққиларга чорламоқда. Жумладан, КПСС Марказий Комитетининг 1978 йил июль ва ноябрь Пленумлари материаллари барча ижодкорлар — ёзувчи, санъаткор, олимлар учун ўз қарашлари, ижодий принциплари хусусида тузукроқ ўйлаб кўришда, ҳаётини хулосалар чиқариб, ўз ишларини қайта қуришда муҳим бир омил бўлди.

Бу галги партия қарорлари хусусида ўйлаб, ўтган йили ёз ойларида Фарғона водийсига қилган сафаримга ва азамат пахтакор, чорвадор, боғдор қаҳрамонлар билан учрашувимни, бу учрашувлардаги жонли фикр олишув ва унутилмас таассуротларимни эслайман. Бу учрашувлар ҳар галгидек менга адабиёт билан ҳаётни бир қарра қиёс қилиб кўришга имкон берди.

Машина даралардан дараларга ўтиб, гоҳ асфальт, гоҳ энди ғилдирак изи тушаётган янги йўллари босиб олган елмоқда. Яқинда ташкил топган Поп районидаги олти иختисослаштирилган совхозлар бирлашмасининг бошлиғи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР Олий Советининг депутаты Аҳмаджон Одилов қўллари рўлда, кўзларини узоқ-узоқ қир ва адирларга ташлаб бирлашмада қилинаётган ишлар хусусида мароқ билан ҳикоя қилади.

Аҳмаджон Одиловнинг гапларини эши-

тиб, бундан йигирма йил муқаддам ўз ишлари ҳақида худди шу тарзда алоҳида ҳис ва ҳаяжон билан ўртоқлашганини эсладим. У чоғларда бу толмас йигит кичик бир колхозга эндигина раислик қила бошлаган эди. Ушанда у қатлам-қатлам шағал қирларга самосвал машиналарда тупроқ тушириб, пахта майдонини кенгайтираётганини шавқ билан гапириб, бўлиқ пахта майдонларини кўрсатганини эслайман. Ота-боболаримизнинг ҳаёлига ҳам келмаган, ақл бовар қилмайдиган ишлар эди бу. Бу жонкуяр раис ўша кезлари пишиқ ғишлардан колхозчиларга янги посёлка бунёд этаётган, 5—10 километрлик юқоридан посёлка аҳолиси учун сув қувурлари тушираётган эди. Шундан кейин мен бу серғайрат, ташаббускор раҳбарни узоқ вақтлар кўролмадим. Борган-келганлардан: «Аҳмаджон колхоз территориясидан узоқ бир жойда тоғ тепасида чорва базасини яратганмиш; Қўқон шаҳри билан Сирдарё оралиғидаги қум барханларини суриб ташлаб «Навбахор» номли чўлқуварлар шаҳарчасини барпо этганмиш» деган хабарларни эшитиб ва матбуот саҳифаларида ўқиб юрар эдим. Энди кўрсам бундан йигирма йил муқаддам кичкина бир колхоз майдонини кенгайтиришдан иш бошлаган бу ташаббускор вужудга келтирган иш — олти совхозни бирлаштирадиган бошқарма, қўриқчилар макони бўлмиш «Навбахор» деб аталган бутун бир шаҳарча, бир район территориясига тўғри келадиган ҳар хил иختисоддаги катта ва қудратли хўжалик...

Аҳмаджон Одиловлар мамлакатимизда битта-иккита эмас. Бу хилдаги ташаббускор, жасоратли қаҳрамонлар рўйхатини хоҳлаганча санаш мумкин. Гап уларнинг сонидан эмас, албатта. Бу ўринда гап Аҳмаджон типидagi қаҳрамонлар адабиётимизда қай даражада ва қай тарзда акс этишида. Мен Аҳмаджон Одиловнинг бу галги сўхбатларини эшитиб, «нега ёзувчиларимиз худди мана шу Аҳмаджон тили билан асар ёзмас эканлар, нега у ишлатган ибораларни ишлатмас, унинг гапириш йўсинидан фойдаланмас эканлар; нега унинг фикр йўналишини илғаб олиш, у қилаётган

ишлар ҳақида худди унинг ўзидек куйиб-ёниб, чуқур эҳтирос билан фикр қилмас эканлар», деган фикрлар бирма-бир ҳаёлимдан ўтаверди. Аҳмаджон ҳақида мақола ва очеркларни ўқиб, у бошқараётган ишларнинг кўпчилиги, ҳатто баъзи бир майда икир-чикирларигача қамраб олинганини ҳам англаганман. Булар ичида тажрибали очеркчимиз Йўлдош Шамшаров асарлари ҳам, истеъдодли адабимиз Одил Ёқубовнинг очерклари ҳам бор. Аммо негадир улардан биронтаси, у қилаётган ишларни кўрганам, бу ишлар ҳақидаги ундан эшитганларим даражасида завқ ва шавқ уйғотмайди менда. Бунинг сабабларини ўйлайман, жавоб излайман ва шундай ҳулосага келаманки, назаримда баъзи очеркчи ёзувчиларимиз кўпроқ Аҳмаджон бошқараётган майда-чуйда ишлар, унинг характеридagi баъзи бир хатти-харакатлар тафсилоти билан баъд бўлишади-да, унинг дидадаги руҳий бўрон, кучли тўлқин, жисмига сиғмайдиган куч-қувват билан ишлари бўлмайди. Шу нарса маълум бўлаяптики, бу хилдаги кишилар образини яратганда қаҳрамон кимга қандай вазифа топширди, буйруқни ўрнига қўймаган бирор колхозчи ёки ишчига қандай танбеҳ берди, хўжалик ишларининг қайси участкасига қандай кучлар ташлади, техника воситаларидан қандай фойдаланди, қаерга нима экди, ҳосилни қанчадан олди сингари одатдаги тафсилотлар мутлақо етарли эмас. Китобхон унинг қалбини кўргиси, ички дунёси билан тўла танишгиси, юрагидаги жасорат тўлқинларидан таъсирлангиси келади. Айтишлари мумкин: «Ҳа, бу гаплар айтишга осон». Тўғри! Аммо бунинг бажариши керак. Бирор масаланинг оғирлигини ҳисобга олиб бевосита ҳал қилишга уринмасдан, ҳадеб унинг атрофида айлана бериш қутилган натижани бермайди-ку ахир. Шу муносабат билан мен Леонид Ильич Брежневнинг «Қўриқ» асарини эсламоқчиман. Унда одамни ҳайратга соладиган қатор ҳаёт қаҳрамонлари образи яратилган. Хусусан ўз тақдирлари билан китобхонлар тасаввурини ҳайратга соладиган, ўзининг Совет Иттифоқи Қаҳрамони эканини яширган ҳолда қўриққа келиб ўз вазифасини адо этаётган чоғда трактори билан муз тагига чўкиб ҳалок бўлган Дониел Потопович Нестеренко, Улуғ Ватан урушида икки оёқдан ажралиб келиб қўриқ очиб ишида Мересёев жасоратини такрорлаган ва Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган Иван Иванович Иванов билан Леонид Михайлович Картузовлар жасоратлари том-том асарларга арзимайдими? Ўз ўзидан савол туғилади. Ёзувчиларимиз нега Леонид Ильичнинг «Қўриқ» асари яратилгунча ҳаётнинг бу ҳақиқий қаҳрамонлари ҳақида асар ёзиб, уларнинг номларини элларга дoston қилиб юборишмади эканлар? Эҳтимол нималардир қилингандир. Агар ёзилган бўлса, нега биз танқидчи ва адабиётшунослар бу хилдаги асарларни кенгроқ тарғиб қилмадик экан?

Ҳаёт қаҳрамонларининг жонли образларини тасаввуримизда тутиб адабиётимизда

яратилган баъзи бир асарларга назар ташласак, қизиқарли фикр ва мулоҳазалар туғилади. Ҳатто бутун адабий жамоатчилик, танқидчи ва адабиётшунослар томонидан қизғин кутиб олинган, китобхонлар олқишига сазовор бўлган асарлар ҳақида ҳам ҳар хил ўйлар пайдо бўлади.

Ҳозир Одил Ёқубовнинг «Диёнат» номи романи ўзбек китобхонлари орасида кенг тарқалди. Танқидчи ва адабиётшунослар у ҳақда қатор мақолалар ёзишди. Биз ҳам бу асарни ўзбек халқи, хусусан бугунги кундаги ўзбек қишлоғи ҳаётини акс эттирувчи энг яхши романлардан бири деган фикрларни республика матбуотидагина эмас, марказий матбуотда ҳам бир неча бор айтдик. Аммо баъзи ўртоқлар бу романнинг ёзилишида Одил Ёқубов Аҳмаджон Одилов ҳаёти-фаолиятдан фойдаланган, деган тахминларни у ер-бу ерда айтиб юришибди. Тўғриси айтиш керак, Одил Ёқубов мазкур романида Аҳмаджон Одилов типидagi ҳаётнинг олдинги сафида турган бир раҳбарнинг қалбига қўл солиб кўрди. Ўз хизматлари билан катта ҳурмат, беқиёс эътибор қозонган қаҳрамонда пайдо бўлган «ғурур касаллиги» ва бунинг натижасида характерида вужудга келган баъзи бир чигалликлар, умуминсоний ахлоқ нормаларидан чиқиб кетиш каби нуқсонларни китобхон кўзи олдида ёрқин гавдалантирди. Шу билан Одил Ёқубов романда ўз истеъдодига мувофиқ муҳим эстетик вазифини адо этди. Бироқ масаланинг бошқа бир томони бор. Шундай ўйлаб кўрсангиз сержасорат, серташаббус шахслар характерини яратишда Одил Ёқубов тутган бу йўл яқка-ю ягона йўл эмаслиги ҳам маълум бўлади. Масалан жасорат-у, ташаббускорликларга асос бўлган шахсни улуғ ишларга чоғлаган, унинг дилини чўқлантириб кучига куч, ғайратига ғайрат қўшиб турган қандайдир ички ўғитлар, юксак туйғулар бўлиши керак-ку! Серташаббус ва сержасорат қаҳрамонлар хусусида асар ярата туриб, ёзувчи ўз диққат марказини улар характеридagi мана шу томонларга қаратиб образ яратиши ҳам мумкин-ку! Ахир ёзувчи айтмоқчи бўлган драматик, керак бўлса фожиавий ҳолатларни уларнинг салбий хислатларидан эмас, балки ижобий фаолиятларидан келтириб чиқарса яна ҳам тўғрироқ ва тўлақонлироқ бўлмасми? Одил Ёқубов сингари истеъдод эгалари ҳаётнинг бу қирралари хусусида ҳам тузукроқ ўйлаб кўришларини истар эким.

Фикр фикр туғдиради. Ўйлаб кўрайлик. Статистика сонларни яхши кўради. Сонлар тили билан биз бугунги кунимизни кечагидан фарқ қиламиз, бу йил бултургига нисбатан мана мунча ишлар қилинди деб янгидан очилган ерларни, яратилган канал-у, тўғонларни, пайдо бўлган янги типдаги қишлоқ ва шаҳарларни санаймиз, турмуш фаровонлигини давлат хазинасига тушган миллиард-миллиард пуллар билан ўлчаймиз. Агар бир зум одам руҳи ва фаолиятини шартли равишда сонлар жадвалига солиб кўрилса, қатор тош довлар-

ни қасиб ўтиб, бетон ариқ ётқизиби, минг-минг гектар ерни ўзлаштириш учун Аҳмаджон Одилов юраги нормадан ортиқ қанча урди экан, мия ҳужайралари қай даражада сафарбар қилинди экан, ҳаёт дарёси қайларга чопиб бориб, қайлардан қайтган экан? Одил Ёқубов сингари адиб Аҳмаджон Одилов типидаги қаҳрамон образини ярата туриб масаланинг бу томонларига эътибор берса яхши бўлмасмиди? Балки бу саволга жавоб бериш учун бошқача образ ҳам танлансин, бошқача композициядаги роман ҳам яратилсин, лекин ёзувчиларимиз шу хилдаги образлар яратиш устида ўйласалар экан деймиз.

Гап ўз-ўзидан ижодий методимизга хос реалистик романтика масаласига ҳам бориб тақалаётир. Реал ҳаёт фактларига асосланган романтика совет адабиётининг шаклланишида озмунча хизмат қилмади. Фикримизни тасдиқлаш учун мисоллар келтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, буни китобхонлар яхши биладилар. Ўзбек адабиёти тарихида ҳам Ҳамза ва Абдулла Қодирийдан бошланиб, 30—40-йилларда, Улуғ Ватан урушидан кейинги пайтларда ҳам давом этган реалистик романтикага асосланган талайгина асарлар дунёга келди. Ҳамид Олимжон яратган Зайнаб ва Омон, Ойбек яратган Уктам ва Комила ўзларининг сержасоратлиги, серташаббуслиги билан ёшларга озмунча таъсир ўтказгани йўқ. Шу хилдаги романтика адабиётимизда ҳозир ҳам яшаб келаётир. Эҳтимол, олинган бу асарларнинг ёзилган даври билан изоҳланадиган баъзи бир камчиликлари бордир. Ҳозир ҳаётни эстетик ўзлаштириш масалалари анча олға кетиб қолди. Ёзувчиларимиз ўтмиш тажрибаларини ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда бугунги кун талабига мос асарлар ярата беришлари мумкин-ку!

Яна ҳаётнинг ўзига мурожаат қилайлик: бирор район, область, ёхуд республика иқтисодий ва сиёсий ишларини бошқараётган раҳбар деразасига қўи ташлаб, биз «ҳозир бу раҳбар 5—10 кишини йиғиб бирор мажлис ўтказаятган бўлса керак, ёки бир кимсани ўз олдига чақириб суҳбатлашаётган бўлса керак» деб ўтиб кета қоламиз. Бироқ бу йиғилиш ва бу суҳбатларда қай даражада жисмоний ва маънавий куч сарф бўлаётгани билан кўп ишимиз бўла бермайди.

Л. И. Брежневнинг «Тикланиш», «Қўриқ» асарлари раҳбар ходим сарф қиладиган куч ва қувват ҳеч қандай сонлар йиғимиغا сиғишмаслигини кўрсатди. Буни фақат инсон туйғуси, ҳис-ҳаяжони кўлама билан, бошқача айтганда реал ва романтик кайфиятлар моҳияти билан ўлчаш қулайроқ бўлса керак. Бу ишни эса фақат санъаткор адо эта олади. Адабиёт ва санъатнинг қудрати ҳам мана шунда бўлса керак.

Мен бу ўринда ўзбек адабиётига мансуб бир асардаги бош қаҳрамон тасвирига фикрларингизни жалб қилмоқчиман. Гап Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романидаги Ойқиз образи тасвирига тегишли битта манзара хусусида кетаётир.

Асар бошида мажозий маъно касб этадиган бир картина бор: «Эрталаб тоғ ва адирларга қуёш нури таралапти. Ҳаёт нури аввало тоғ чўққиларига, кейин адирларга етиб келади. Жонли мавжудотлардан эса қуёш нурини биринчи бўлиб юксаклик эгалари — бургутлар кўради. Улар қуёшнинг биринчи нурларида товланиб, ундан қаммадан олдин баҳраманда бўлганларидан ғурурлангандек гоҳ фазога отиладилар, гоҳ эса шўнғиб ўзларини пастга отадилар-да, ўз қудратларини кўз-кўз қилгандек бўладилар».

Бу манзара роман бош қаҳрамони образи тасвирига дебоча, унинг руҳидаги куч ва қудратдан дарақ, у бошқариши керак бўлган ишларга ишора. Адиб тасвирида ҳаёт бамисоли узун кечадан кейин чароғон офтоб нурига кўмилган, у тасвирамоччи бўлган қаҳрамон эса қуёш нурини биринчи бўлиб қарши оладиган парвозга шай турган, ўзини улуғ ишга тайёрлаган бургут. Кейин бутун асар давомида, унда тасвирланган воқеалар тизмасида биз бу «бургут»нинг парвозини кўрамиз. Парвоз пайтларида ҳам эзгу ниятлар, халққа хизмат этиш, улуғ ишларга ўз ҳиссасини қўшиш кайфияти унинг руҳий дунёсига ҳоким бўлади. Ёзувчи ўз қаҳрамонини шу шаклда улуғ ишларга тайёрлигини англатмаганда эди, минг йиллаб бир маромда, аксарият пайтларда бефойда оқиб ётган Оқсой дарёси унинг иродаси олдида тиз чўкмаган, босмачилар томонидадан яқсон қилинган булоқ кўзи қайта очилмаган ва ниҳоят фақат табиат эмас, балки инсон яратган қатор «бўронлар»га у бардош беролмаган булар эди... Шароф Рашидов бу картинада мана шу жасорат ва бардош манбаларига санъаткорона назар ташлайди.

Урни келганда шуни айтиш керакки, умуман Шароф Рашидов яратган образлар ўзларидан мавжуд бўлган жасоратсаварлик, ташаббускорлик, юқори идеалларга интилиш кайфиятлари билан ажралиб туради. Агар шу кайфият ҳоким бўлмаса, «Қудратли тўлқин»даги Пўлат ва Баҳорлар Тўрахонов сингари қаллоб, ўз манфаати йўлида қабиҳ ишларга қобил, пихини ёрган ҳийлакор, ўта айёр шахс тўсиқларига чидам бера олармидилар, мустақил ҳаёт томон қўйган биринчи қадамларида муваффақиятга эриша олган бўлармидилар?..

Шу бугун яратилаётган асарларга бир назар ташлаб, афсус билан шуни айтиш зарурки, биз кейинги пайтларда нимагадир бутун-бутун авлодлар руҳий оламига таъсир ўтказган Павел Власов, Павел Корчагин, Олег Кошевой сингари образларнинг яратилишидаги ҳаётий романтикадан узоқлашгандек бўлаяпмиз. Ҳатто бу улуғ образларни яратган услуб ва ифода йўллари бадий ижоднинг ўтмиш босқичига чиқариб қўяпмиз. Уларни яратишдаги усуллар ва ёки ифода қилиш йўллари бугунги талабга жавоб бермайди ҳам дейлик. Нега биз азим дарёларни бўғаятган, чўллари бўстонга айлантираётган, янги ши-

АДАБИЁТ ҲАЁТ ҚИЁСИДА

нам шаҳар ва қишлоқлар яратаётган бугунги Павел Власов, бугунги Павел Корчагин, бугунги Олег Кошевойлар образини яратишдан воз кечишимиз керак? Гап санъаткорона изланишлар ҳусусида кетаётди. Мен бу ерда яна бир қиёсга мурожаат қилишга мажбурман. Бу галги қиёс адабиёт билан ҳаёт орасида эмас, балки адабиёт қаҳрамони билан адабиёт қаҳрамони орасидир.

Юқорида биз тилга олган Одил Ёқубовнинг «Диёнат»и ҳаёт материали ва уни талқин қилиш жиҳатидан илгари яратилган Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак», Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қиссаларига ўхшаб кетади. Уларда ҳам ғалабалардан ғурурланиб кетган раҳбарнинг драматик ҳолатлари тасвирланган эди. Бироқ Одил Ёқубов Абдулла Қаҳҳорни, ёхуд Иброҳим Раҳимни такрор қилди, деб айтиб бўлмайди. Одил Ёқубов худди шу материалини аввало шу кунлар нафаси билан йўғирди, бугина эмас у воқеликни ифода қилишининг янги йўллари топи, яъни хронологик усулдан узоклашиб, воқеаларни куюқлаштириб, концентрациялаштириб, оригинал сюжет тугунлари яратди, ҳаёт материални образларнинг руҳий ҳолатлари орқали жамлаб беришнинг ўзига хос йўллари ихтиро қилди. Шу туфайли «Диёнат»да бизга таниш кўринган материал ва масалалар янгича маъно касб этиб, руҳимизга ўзгача таъсир қиладиган шаклда ифодоланди. Демак, бир хил типларни ҳар хил вазиятда, ҳар хил йўсинда тасвирлаб, оригинал асар ярата бериш мумкин экан. Демак, Павел Корчагин, Олег Кошевой типдаги ўз маънавий ҳаёти билан баъзи бир замондошлардан бир қадам олдинда юрадиган характерларни ҳам тасвирлаб оригинал асарлар ярата бериш мумкин экан. Бизнинг назаримизда бу ҳаёт талаби.

Романтика тарихий-инкилобий мавзуда яратилган асарларда кўпроқ кўзга ташланиши маълум. Ойбекнинг «Улуғ йўл», Ҳамид Фуломнинг «Машъал», Мирзакалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романида реалистик романтиканинг мавжудлигига кўникиб қолганмиз. Бироқ романтиканинг турли типлари мавжудлигини ҳам унутмаслик керакка ўхшайди. Юқорида тилга олинган асарларда қаҳрамонларнинг характер ҳусусиятлари аксарият ўринларда табиий йўсинда акс этади. Шунга кўникиб қолганликдан бўлса керак, Ҳамид Фулом кейинги романи «Мангулик»да қаҳрамоннинг романтик кайфиятларига маҳлиё бўлиб кетади-да, ишонич қийин бўлган воқеалар яратади, шартлилик приёмларидан керагидан ортиқча фойдаланиб, баъзи жойларда тасвирнинг далил қувватини заифлаштиради. Бадиий ижодда катта тажриба орттирган адимимиз Ҳамид Фулом ижодидаги бу ҳол афсусланарлиқдир.

Анъанавий усулнинг имкониятлари беқиёс кенг ва кўламлидир. Шу сабабдан бўлса керак, Пушкиндан тортиб то шу бугунгача бу усулда ҳам ҳар бир ёзувчи ўзига хос асар яратиб, китобхонларни хушнуд

қилиб келаётир. Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорнинг қарийб ҳамма машҳур асарлари шу усулда яратилгани ҳам маълум.

Бу ўринда мен яна битта қиёсга мурожаат қилмоқчиман. Ҳурматли китобхон булбул хонишини албатта кўп тинглаган. Агар уни бепарволик ва лоқайдлик билан эшитсангиз, у бир куйни ҳадеб такрор қилаётгандек кўринади. Агар эътибор бериб тингласангиз, у бетакрор наволар «ижод қилаётгани»ни англайсиз. Эҳтимол булбул ўзининг шу хилдаги «новатор»лиги билан қалбларни мафтун қилар! Шу сабабдан унинг овозини соатлаб эшитиб ҳаёл суриб ўтира бериш мумкин. Халқ орасида булбулга тақлид қилиб сайрайдиган кушларни «майна» деб аталиши ҳам бежиз эмас. Назаримда анъанавий усул ҳам шунга ўхшайди, эплаган ёзувчи ундан нималарнидир олиб ташлаб, нималарнидир янгидан кўша олади. Шу йўл билан у китобхонга замон руҳига оид нималарнидир еткази, қандайдир ғояларни олға сурга олади. Эплаб ёзган шоирлар эски ҳисобланган аруз вазнида янги гапларни айтаётганини кўриб юрибмиз-ку! Эпламаган ёзувчи топилган янги усулни ҳам ишга сола олмаслиги ва китобхон назарига тушадиган бирор асар ярата олмаслиги мумкин. Ўзбек насридаги баъзи фактларга мурожаат қилайлик:

Бундан бир неча йил муқаддам ёзувчи Ҳамид Фулом пахтакорлар ҳақида «Бинафша атри» номли роман, Пиримқул Қодиров эса «Мерос» номли қисса эълон қилди. Услугу жиҳатидан бу икки асар ҳам шундай қараганда унча янгилик эмас. Бироқ уларнинг ҳар бирининг қандайдир ўзига хос хислатлари бор.

«Мерос»да Пиримқул Қодиров пахтачиликни ривожлантиришда ҳаётимиздаги икки жабҳа ривожини хронологик равишда, босқичма-босқич акс эттиради. Булардан бири оддий бир меҳнатқаш оилада туғилиб ўсган, ўз меҳнати билан халқ қаҳрамони даражасига кўтарилган шахс тарихи, иккинчиси пахтакорлар ҳаётида энг муҳим муаммо ҳисобланган пахта терим машинасининг туғилиши ва тақомиллашуви масаласи. Булардан иккинчиси адабий ижод нуқтаи назаридан унча муҳим эмасдек кўринади. Бу ҳол китобхонни бир оз зериктиргандек ҳам бўлади.

Бироқ қиссада дондгор пахтакорнинг шахсий тақдири, характерининг шаклланиши билан боғланган ҳолда бу соф иқтисодий масала муҳим эстетик маъно касб этади. Бу ерда шахс тақдири билан ҳаёт проблемасининг бирлиги, яъни ёзувчи талқинидаги масаланинг долзарблиги китобхонни ўзига тортади.

Ҳамид Фулом «Бинафша атри»да хронологик тасвир доирасида туриб асар сюжетини яратишда бошқачароқ йўл тутди. Гап шундаки, кейинги вақтларгача, адабиётимизда, хусусан миллий адабиётларда образларни ижобий ва салбий, оқ ва қорага ажратиб қўядиган схема яшаб келар эди. «Бинафша атри»да эса ёзувчи ижобий қаҳрамонлар билан салбий қаҳрамонларни икки томонга саф тортириб, улар ораси-

даги «жанг»ни томоша қилиб турмайди. Ёзувчи ўз қаҳрамонларини ҳаёт чигалликларидан олиб ўтади, унинг мураккаблиқларига рўпара қилади. Утга-сўвга солиб кўради, бошқача қилиб айтганда, «синов майдони»га олиб чиққандек бўлади. Китобхон роман қаҳрамонларини мана шу «синов майдони»да ҳар томонлама, уларнинг фазилатларини ҳам, камчиликларини ҳам бир нуқтага йиғилган ҳолда кўргандек бўлади. Улар бу синовдан ҳар хил сабоқ олиб чиқадилар. Ёшлар ҳаёт ўчоғида тобланидилар.

Анъанавий усул заминиде туриб қишлоқ ҳаётини ўзига хос оригиналлик билан акс эттирган Шукур Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат», Омон Мухторнинг «Йиллар шамоли» романлари хусусида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин. Бу ҳар иккала ёзувчининг ҳам ўзларига хос тили, воқеаларни ифода қилиш йўллари, сюжет яратишда ўзларига хос изланишлари бор. Бироқ замондошларимизнинг икки оламини акс эттиришда, уларнинг руҳий дунёсини кенг ва кўламли очиб бериш соҳасида улар ҳали изланишларни давом қилишлари керак. Ҳатто Ҳамид Ғулумнинг ҳам, синчков адибимиз Пиримуқул Қодировларнинг қўлга киритган ютуқлари уларнинг яна ва яна изланишлари зарур эканини инкор қилмайди.

Адабиёт ва санъатда катта йўл, янги усул асосида асар яратиш қай даражада мушкул бўлса, ҳаммага маълум йўллардан бориб оригиналликка эришиш яна ҳам мушкулроқ. Бунинг учун маълум йўлнинг номаълум қирраларини топиш керак бўлади. Бунга эса ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди...

Энг муҳими халқ хўжалигини ривожлантириш ҳақидаги партияимизнинг июль ва декабрь Пленум қарорлари ҳаёт кўйинига яна ҳам чуқурроқ кириб боришни, ҳаётга санъаткор кўзи билан қараб долзарб масалалар юзасидан ўз ҳўқмларини, дадил фикрларни айтишни талаб қилади.

Ҳаётни овекинчасига тадқиқ қилиш, ундаги бор нуқсон ва камчиликларни дадил очиб ташлаш, шу йўл билан унинг ривожига ҳисса қўшиш санъаткорларимизнинг граждандлик бурчидир. Меҳнат тақсимоти, зарарли химикатлардан тезроқ қутулиш, ер-сўв ресурсларидан унумли ва ўринли фойдаланиш, энг бебаҳо бойлик — одамни асраш, уни қадрлаш, қишлоқ аҳолисининг маданий савиясини кўтариш, коммунистик ахлоқ нормаларини тоза сақлаш — булар фақат партия ва хўжалик ходимларининг эмас, балки ижодкорларни ҳам бирдек безовта қилиши зарур бўлган масаладир.

Партия XXV съездидаги Л. И. Брежневнинг ҳисобот докладида социалистик ахлоқ масалаларини принципиал аспектда ва яна ҳам кенгроқ кўламда акс эттириш баддий адабиёт олдиде турган муҳим вазифалардан бири экани алоҳида таъкидланди.

Умуман ҳар бир баддий асар қандайдир

даражада ахлоқ масалаларини акс эттирган бўлади. Ҳамза, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулумнинг қайси бир асари ахлоқ муаммоларини акс эттирмаган дейиш мумкин? Бироқ шундай асарлар борки, маълум бир давр нуқтаи назаридан ахлоқ масалаларини кескинроқ кўяди, китобхон эътиборини кўпроқ жалб қилади.

Замондошларимиз ҳаётидаги ахлоқий масалаларни ўртага ташлаб, уни таҳлил қилиб бериш жиҳатидан ўтган йили «Муштум» журналида эълон қилинган Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достони характерли асарлардан биридир. Достоннинг номи диний-афсонавий жаннат билан боғлиқ бўлса ҳам, асл мазмуни билан кундалик ҳаётимизда учраб турадиган, биз кўриб, кузатиб юрган иллатлар натижасида юзага келадиган драматик ва сатирик воқеаларни акс эттиришга бағишланган.

Достонда Абдулла Орипов ахлоқ масалаларига боғлиқ ҳолда санъаткор бурчиға тегишли муҳим фикрни ўртага ташлайди. Ҳаётнинг гўзал томонларини акс эттириш қалам соҳибининг биринчи даражали вазифаси. Бироқ ҳаётни тўла акс эттириш, инсон ва жамиятга хизмат қилиш учун фақат гули-руҳсорларнигина тавсиф ва таърифи етмайди. Бу ҳаёт ҳақиқатининг бир томони. Ҳақиқатнинг иккинчи бир томони ҳам бор. Нур ва гули-руҳсорнинг борлигини таъмин этиш, шунга монанд ҳаётни тоза сақлаш учун учраб турадиган қоронғилик, кажрафторликка қарши кескин кураш эълон қилиш керак! Муаллиф асарида мана шу ҳақиқатни шартли воқеалар орқали яна бир бор таъкидлайди.

Достонда гап шу билан тамом бўлмайди. Шоир қаҳрамоннинг икки пайса савоб ахтариб аросат саҳросида кечирган саргузаштларини тасвирлайди. Бу саргузаштларнинг ҳар бир ҳалқасига ўша бош маънони очиб берадиган фикрларни сингдиради. Ота-онасини сансираб ранжитган кимса борми, ҳатто худога ҳам, тарозибонга ҳам чап бериб, тўғри беҳиштга ўтиб кетадиган учқур ва олғирлар борми; аждодларига ёдгорлик деб қабр тоши йўндириб, катта ҳарфлар билан ўз номини безатган шўҳратпарастлар борми, инсон руҳига жавобгар бўла туриб, ўзлари номус ва виждонни топтаб, руҳий мажрўҳларни кўпайтирувчилар борми; иғво уруғини сеппиб дилларни хун қилгувчи хасадгўйлар борми; орқа-олдига қарамасдан истеъдодшўҳрат таллашиб бир-бирларини бўғадиган беандиша ёш билан нафси бало кекса борми; иғвони ўзга касб қилиб олган, одам топилмаган пайтда иғво қилиб ўз ота-онасини бир-бирларидан ажратиб юборишга ҳам қодир, ҳатто «Одилларнинг Одили» деб тан олинмиш афсонавий тарозибон устидан ҳам иғво тарқатиб, унинг ишларини ҳам текшир-текширгача олиб борадиган юзсизлар борми — хуллас, шоир қиёмат, гуноҳ ва савоб ҳисоби, дўзах ва беҳишт воситасида реал ҳаётда учраб турадиган ахлоқсизликлар, ҳаёт иллатлари устидан ҳукм чиқаради. Достонни яқунлаб:

паймон қилишса-ю, бутунлай эркинликдан маҳрум бўлишса! Ҳа, ҳақиқатан ҳам ишонини қийин бўлган ҳол!

Чунки бугун капитал дунёсида бирор киши жосуслиқда айбланиб сўроқ ва қамоқ қилинса, бунга биз кўпам ажабланавермаймиз. Бироқ май ва муҳаббат важ қилиниб, инсонни ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум қилишса, бунга сўзсиз ҳам ажабланаемиз, ҳам ғазабланаемиз. Капитал дунёсига хос драмалар, воқеалар яратадиган ҳолатлар, зиддиятлар дostonда ўз аксини топган. «Ҳайёмнома»нинг асосий маъноси мана шунда. Рамз Бобожон капитал дунёсининг шу хусусиятидан келиб чиқадиган фожиани қаламга олибди.

Достон сюжети капитал дунёси учун харақтерли ҳолатлар асосида ривожланади. Шоир воқеаларни батартби тасвирлашга берилиб кетмайди. Тугал маъноли тафсилотларга ўрин ажратмайди.

Бу уч достон социалистик ахлоқ принциплари бугунги адабиётимизнинг бош масалаларидан бири бўлиб қолгани ва бу масалани таҳлил қилишда шоир ва ёзувчиларнинг турли йўл ва ифода усулларини излаётганлигини кўраемиз. Бу изланишлар беҳуда кетиши мумкин эмас, албатта. Аммо баъзан шундай асарлар пайдо бўладики, улар биринчи қарашда муҳим ахлоқий масалаларга бағишлангандай туюлади, бироқ таҳлил қилиб кўрсангиз, муаллифлар масалала юзак ёндошгани маълум бўлиб қолади. Ёш ёзувчиларимиздан Саъдулла Сиёев «Манзил яқин» номли қисса эълон қилди. («Шарқ юлдузи», 1978 йил, 5-сон). Бироқ очерк ва ҳикоялари билан китобхон муҳаббатини қозонган бу ёш автор мазкур қиссада катта муваффақиятлар қозона олмади. Асар тил ва ифода жиҳатидан анча пишиқ ишланган бўлса ҳам, ҳаёт масалаларини акс эттиришда етарли теранликка эриша олмади. Автор муҳим ижтимоий кўламдаги ахлоқ масалаларини асар марказига чиқариш ўрнига қишлоқ мактабларида ўқиш сифатини кўтариш, никоҳ уйи қурилишининг сўст бориши, тракторларга йўлнинг яхши-ёмонига қараб ҳақ тўланмаслиги, битта қиз устида иккита йигитнинг талашишлари сингари майда масалаларни қориштириб юборганки, улар фониде ярқ этиб кўзга ташланадиган бирор образ ажралиб турмайди. Ёш авторлардан бири Озод Авлиёқулов эса «Тўй» («Шарқ юлдузи» 1978 йил, 5-сон) номли бутун бир ҳикояни янги тўйнинг афзаллиги-ю, кексаларнинг ҳали ҳам эски тўй тарафдори эканига бағишлайди. Ҳатто шу муносабат билан турмушга чиқаётган қизнинг бир ойдан кейин кўзи ёриши керак эканини ижобий факт сифатида қайд этиб ўтишни лозим кўради.

Шундай қилиб, баъзи бир ёш авторларимиз, ҳаётнинг долзарб масалаларини таҳлил қилиш, замона ахлоқи масалаларини теран ва чуқур, ярқ этиб кўзга ташланадиган тарзда акс эттириш ўрнига кундалик ҳаётда учраб турадиган майда икки-

чикир масалалар билан банд бўладилар. Бу йўл билан китобхон дилига йўл топиш мумкин эмаслиги маълум.

Бугунги адабиётимиз ҳақида гап кетар экан, жанрий изланишлар масаласига ҳам тўхтаб ўтиш керак. Маълум бир ҳаётий масала ҳақида бутун бир қисса ёки роман битиш, ёхуд муҳим бир иқтисодий-сиёсий ёки ишлаб чиқаришга тегишли муаммони марказга олиб асарни истаганча шишира бериш ҳам яхши натижа бермайди. Ҳаётда ҳар хил масалалар кўп. Масалан, Ўзбекистон хўжалиги тақдири учун Орол денгизи сувининг қамайиб бориши, шу муносабат билан Урта Осиёда иқлимнинг ўзгариши, бундан қутулиш йўлларини излаш; яна ҳам унумлироқ хизмат қиладиган пахта териш машинасини ихтиро қилиш, пахтанинг эртапишар ва касалликларга чидамли навларини топиш ва ҳоказо ва ҳоказо... Бордию, бу масалалар тасвирланаётган характерлар ва шахслар тақдири билан узвий ва чамбарчас боғлиқ бўлиб, асар сюжетининг ажралмас қисмига айланган бўлса шу муносабат билан бирор муҳим ахлоқий масала ўртага қўйилган бўлса-ку, ҳўп яхши — борди-ю, бу хилдаги боғланиш бўлмаса-чи? Бундай ҳолларда муҳим бўлиб кўринган ҳаётий масала ўз аҳамиятини йўқотади. Асар учун сунъий равишда ёпиштирилган, хом материал сифатида қолиб кетади. Шундай пайтларда китобхонни зериктирадиган, унинг дидини ишдан чиқарадиган саёз асарлар пайдо бўлади. Бунинг ўрнига масалани яхши ўрганиб, унинг моҳиятига етиб, ёзувчилик тадқиқоти, адиблик санъати билан битилган публицистик мақола ёки очерк афзал эмасми?

Биз мақоламизни бекорга замонамиз қаҳрамонларидан бири бўлиш Аҳмаджон Одилов ишларидан бошламадик. У амалга оширган ишларига, қўлга киритган ютуқларига ўз салафлари иш усулига фақат ниманидир қўшиб, ёки нималарнидир олиб ташлаш йўли билан эришаётгани йўқ. У ўз ишининг катта новатори сифатида, хўжалик ишларини ўзига хос усулда, ўзига хос методлар билан бошқариш асосида режаларини ҳаётга татбиқ этмоқда. Ҳар бир қиёснинг маълум камчиликлари бўлади. Хўжалик раҳбари ишлари билан санъаткор ишларини қиёс қилиш ҳам албатта тўғри эмас. Бироқ ҳаётимизда янгича суръат, ҳар соҳада амалга оширилаётган янгича қараш, янги ихтиролар адабиётимиз ва санъатимизда ҳам янгича ихтироларни талаб қилади. Халқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида КПСС Марказий Комитети июль ва декабрь Пленумларининг қиммати ҳам шундаки, улар фақат халқ хўжалиги ходимларини эмас, балки бутун халқни, шу жумладан адабиёт ва санъат ходимларини ҳам янги-янги талабаларга, новаторликка чорлайди.

Матёқуб ҚУШЖОНОВ

ШОИР СИДҚИЙ ХОНДАЙЛИҚИЙ ҲАЁТИДАН ЛАВҲАЛАР

Хондайлик қишлоғи ўзига хос табиати билан Бўстонлик районидаги бошқа жойлардан ажралиб туради. Бу ерга тоғ кўчкилари ёки сув тошқинлари хавф-хатар солмайди. Ота-боболаримиз зийраклик билан танлаган қулай ўриндаги бу қишлоқ аҳолиси, табиийки, тез суръатда кўпайиб борди. Лекин босқинчи галаларнинг ҳужуми аҳолини тез-тез безовта қилиб турар эди. Тўрт тарафдан от ўйнатиб келган ёв одамларнинг топган-тутганини тортиб олар, қиз-ўғилларини ҳайдаб кетарди. Талатўп, қирғинлардан безор бўлган қишлоқ кишилари пистирмали чуқур хандақлар қазиб босқинчилар йўлини тўсган. От қаптириб келётган зўравонлар ногаҳон шу хандақларга йиқилиб ўлар ёки майиб бўларди. Бора-бора улар сирли далалардан ўтишга ботина олмаганлар ва бу ерликларни хандақликлар деб аташган. Қишлоқнинг Хондайлик деб аталишига сабаб шу. Хондайликликлар аскиябоз, шоиртабиат, хушчақчақ кишилар бўлганлиги қадимдан маълум. Ҳаётни севган, фақирнамо, лекин қалбида офтоби бор кишилар орасида мулла Зоид ота алоҳида ҳурматга сазовор эди. Қишлоқ шароити ўз имконияти доирасида хатсаводли бўлган бу кишини фақат хондайликликларгина эмас, балки қўшни қишлоқларда яшовчилар ҳам эъзозлашарди. Одамийлик, билимдонлик, ўта сиполик мулла Зоид отани айниқса камбағал деҳқонларга алоҳида яқинлаштирганди.

Сирожиддин Хондайлик қишлоғининг Бозорбоши маҳалласидаги ана шу хонадонда 1882 йилнинг баҳор ойларида (тенгдошларининг эслашича) дунёга келди. У мулла Зоид отанинг кенжа ўғли (Сирожиддиннинг Исмоил исмли акаси бўлган) эди. Бу зийрак, зеҳнли болага ота алоҳида меҳр қўйиб тарбиялади. Ўз қўлида ўқитиб, саводини чиқарди, ҳусниҳатининг такомилига эътибор берди. Сирожиддиннинг болалиги Норших, Мирзахмат, Режамат, Иноғам, Мирхолиқ, Мингбой, Тоймон каби ўртоқлари билан Хондайликнинг сўлим боғ ва далаларида турли ўйинлар ўйнаб ўтди. Унинг бу тенгқурлари очин-тўқин ўсаётган камбағалларнинг болалари эди. Бундай ша-

роит Сирожиддинни эпчил қилди, табиатни севишга, уни тушунишга ўргатди. Сирожиддин турли ўйинлар кашф этар, ҳар қандай мушкуллардан чиқиб кетишнинг йўл-йўриғини дарров топар, турли нарсалардан ажойиб, «жонли» буюмлар ясарди. Шунинг учун ёшлигида унинг исмига «фаранг» сўзини қўшиб чақиршарди ўртоқлари.

— Сирож махсум устаси фаранг, қўлидан келмайдиган ҳунар йўқ эди,— эслашди ҳозир ҳам қариялар. Отаси ўқиган одам бўлганлиги туфайли «махсум» ёки «махдум» сўзи қўшиб айтиларди. Қанчалик ўйинқароқ бўлмасин Сирожиддин мутолаа учун белгиланган пайтларда албатта уйда бўлар, отаси назоратида ёки ўзи мустақил тарзда ўқиш-ўрганиш, ёзиш малакасини алоҳида диққат, чидам ва сабот билан ўстириб борарди.

Сирожиддиннинг ёшлиқдан шеърлар ёзгани, табиатга алоҳида меҳр қўйганини ҳали-ҳали гапиришади. Сирож махсум Мирхолиқ исмли бола билан айниқса қалин дўст эди. Ўзидан уч ёки тўрт ёш катта бу бола билан Сирожиддиннинг дўстлиги тасодифан бошланганди. Мирхолиқнинг тўғри сўзлиги, ҳозиржавоблиги мулла Зоид отага маъқул тушиб қолди ва унинг таклифи билан болалар бир умрлик ўртоқ бўладилар. Худди шу Мирхолиқ ота 96 ёш умр кўриб, бундан 4 йил аввал Хондайлик қишлоғида вафот этди. У ўлими олди-дан ҳам дўсти Сирож махсум номини қайта-қайта тилга олган. Мирхолиқ отанинг хотирлашича, ўспиринлик пайтларида бу икки ўртоқ — Сирожиддиннинг даъвати билан тоққа чиқиб кетганлар. Уларнинг режаси тоғдаги барча ёввойи мевали дарахтларни пайванд қилиб маданийлаштириш экан. Сирожиддин ёввойи олмаларга яхши нав олма баргларини пайвандлар, йўл-йўлакай табиат ҳақида шеърлар тўқиб, дўсти Мирхолиққа ўқиб берар экан.

Ўғлининг тоғда қилиб юрган ишларидан хабар топган мулла Зоид уларни чақиртириб олади ва насиҳат қилади.

— Аввал боғларни обод қилинг, ўғлим, кейин тоғларга навбат етар,— деган экан ота,— боғларни обод этиш, яъни халқимиз-

га наф келтиришингиз учун билимингизни интиҳосига етказишингиз даркор.

Шундан кейин Сирожиддиннинг Тошкентдаги Кесакқўрғон маҳалласида жойлашган «Мадрасаи Раҳматулло»да ўқигани ва устози мавлоно Шомуҳиддин Охунд ёрдами билан «Бегларбеги» ҳамда «Кўкалдош» мадрасаларида таҳсил кўргани манбалардан маълумдир.

Сирожиддин жуда кўп соҳага қизиққан, араб, форс ҳамда бир қанча туркий тилларни мукаммал ўрганган етук инсон бўлган. У нозик таъби шоири, ўткир таржимон, малакали ношир, донғи кетган хаттот, табиатшунос, қўли енгил табиб ва ажойиб расом эди. Уз асарларига Сидқий, Сидқий Хондайлиқий, Шавкат, Шевани, Шавкат Искандарий тахаллусларини кўярди.

Гир айланган баланд-паст тоғлар, минг хил қушлар хониш қилган кўркам боғлар, лозорга бурканган борлиқ ва, ниҳоят, сув ташиш баҳонасида Олмалиқ булоққа борган қирмиз чеҳрали қизларнинг шўх боқиллари, шарақлаган кулгилари, тиниқ юз, жон олғучи кўзлари шоири қалбини завқ-шавқларга тўлдириб, унинг кўнглидан шеър бўлиб куюларди:

— Субҳидам эт сайри чаман

бениқоб,

Токи кўриб гул юзинг ўлсун хароб.

Неъматни жаннат сени васлинг эрур,

Шавкати дил хастага, эй, хуш жавоб.

У даврларда «бениқоб», яъни паранжичачвонсиз бўй етган қизларнинг, шоири айтганидек, очилиб-сочилиб юришлари асло мумкин эмасди. Сал «чегара»дан чиққанлиги учун «насибасига лойиқ»ни олган ожизалар кўп вақтлар кўча юзини кўрмасдилар. Бундан ташвишга тушган шоири ёрдан висолни ўтиниб сўрайди:

Эй пари ҳардам кўнгул озоринг

айлар орзу,

Шўхликлар бирла қилгон коринг

айлар орзу.

Сўргали келгайму, деб аҳволими

ҳар субҳу шом,

Термулиб йўлингга бул беморинг

айлар орзу.

Юрса-турса ҳар қачон бу

Шавкати ошуфтаҳол,

Жилвалар бирлан қилан атворинг

айлар орзу.

Хуллас, истеъдодли шоири дид билан йўғрилган кўплаб ишқий асарлар яратган. Меҳнаткаш халқ билан бир шариотда яшаш, золимларнинг зулмларини ўз кўзи билан кўриш ёшлигиданоқ Сидқий Хондайлиқийда тенгсизликка нафрат уйғотди. Бора-бора бу нафрат ўчмас ғазаб алангасига айландики, бу ҳис шоири қалбида умрининг охиригача кучайиб борди. Сидқий Хондайлиқий ўзининг бутун билим-заковатини, куч-ғайратини оддий халқ учун сарфлади. У мингбоши, қози, бойлар, эшон ва муфтиларни шеърларида қаттиқ ҳажв қилибгина қолмасдан, йиғинларда, яққа сўхбатларда ҳам сўз калтаги билан аямай саваларди. Хоҳ тўй бўлсин, ёки аза очилган жойларда Сирожид-

дин махсум қатнашса тамом, у ердан домла ва имомлар, «икки қўлларини бурунларига тикиб» қайтардилар. Адибнинг кўзи қўлтиғига яширинча бирон тугун кистириб олган муллага тушса дарҳол уни уй эгасига қайтариб бергизарди. Камбағалларнинг, оддий халқнинг ҳақини еганларга айниқса шоири шафқатсиз эди:

Эй тамаъ қопчуғи... нечун иш бул,

Уруб олғунг муридларингдан пул.

Бермасига оларни қўймассан,

Қисталанг бирла солибон гул-гул...

каби ҳажвий мисралари худди шу тамагир муфти, эшонларга қаратилгандир. Сидқий Хондайлиқийнинг дин аҳлларига муносабатини очиқ кўрсатувчи бир далил келтирамыз.

Олим қози деган шахс Хумсон қишлоғида яшаб, ён-атрофдаги (ҳозирги Бўстонлиқ районидаги) қишлоқларга ҳам қозилик қилган. Унинг деярли барча қишлоқларда, хусусан Хондойлик қишлоғида ҳам манзилгоҳи, очиқроғи — ишратхонаси бўлган. Эри ўлиб кетган гўзал жувонни (бу аёлнинг исми маълум бўлса ҳам, баъзи сабабларга кўра айтмадик) яширинча никоҳига олиб қўйган қози барча пинҳоний ишларини шу ерда амалга оширарди. Шоири Сирожиддин қозини бу нопок йўлдан қайтишга қақиради. Бироқ, Олим қози мансабига ишониб, шoirни масхаралаб кулади. Бу зиддият Паргизда бўлиб ўтган бир тўйда ҳадди аълосига чиқади. Эътиборли шахслардан бўлган Дўсмонбийнинг тўйига ўнлаб қишлоқлардан мингбоши, Олим қози сингари меҳмонлар қақирилганди. Бу пайтда шоири Сирожиддин Паргизда яшарди. Тўйга қишлоқнинг катта-кичик барча аҳолиси тўпланган, Сирожиддин махсум ҳам бор эди. Қозоқлар истиқомат қиладиган — Чирчиқ дарёсининг чап соҳилидаги қишлоқлардан ҳам меҳмонлар келишганди. Шароб ичиб бир оз «бадани қизиб» қолган қози шу тўйда шоири Сирожиддинни руҳсизлантириб, обрўсини «тўққиз пул» қилмоқчи бўлади. Қози Сирожиддинга теккизиб, (Сидқий Хондайлиқий паст бўйли, жиккаккина, серҳаркат, бурни пучуқроқ киши бўлган) шoirнинг ёнида ўтирган Пернабий исмли қозоқ йигитини ҳақоратлай бошлабди.

Қаттиқ таъсирланган шоири қозидан айтган гапини қайтариб олишни талаб этган. Бироқ, манманликка кетган қози шoirга ҳам ҳақоратли жавоб қайтарган. Бундан ғоят ғазабланган Сидқий қози ҳақида аввалдан ёзиб қўйган ҳажвий шеърини давра ўртасига чиқиб ўқиб берган:

...Хўжа қилиб сарф пулин неча йўл,

Қози бўлиб қолди баногоҳ ул...

...Ришва деса ташлаб ўзин томдин,

Қилмайин андиша ёмон номдин...

Ўткир ҳажв йиғин аҳлининг қаҳ-қаҳасига сабабчи бўлди. Уятдан қози бош кўтара олмай қолади. У гумашталарига шoirни дарҳол ҳибсга олишни буоради. Бироқ Сидқийнинг халқ жонидан аъло кўрарди. Кўпчилик оддий кишилар қозига қарши қўлларига тош оладилар. Вазиятни сезган қози гу-

машталари билан бирга қочиб қолишни афзал кўради.

Шундан кейин у шоирни жуда қаттиқ таъқиб остига олади. Бу ҳақда Сидқий Хондайлиқий ёзади:

«Бу сўзларим... барчага фош бўлгач, ул золим банги қози ўзи каби золим ва мустабидларни ёллаб, мен камбағални Сибирга сургун — овоқ-турма ичра тургун қилмоқга анча қолишди... Ул золим амалдин қолғунча мен ҳам Фарғоналарда қочиб юрдум... Ва биргина ҳақиқат изҳори учун шунчалик ташвиш чекдим. Охири чоғи сўзум ҳақиқат майдонида жавлон кўргузиб, машҳури даврон бўлди».

Ҳақиқатан ҳам шоир зулм ва зўрликдан қочиб, «вагонга чиқади ва Андижон, Марғилон, Қўқон тарафларда бир неча йил яшаб юради. Поездда кетар экан, шоир техниканинг бу янгиллигига тасанно айтиб «Вагон таърифида» шеърини битади:

— Етгали манзилга токим боғлади
шаҳпар вагон,
Бошлабон йўл манга бўлди гўё
рахбар вагон.
Андижону, Марғилон, Хўқандни
кўрмас эдинг,
Бўлмас эрса санга Шавкат бўйла
лутф овар вагон.

Шоирнинг сўнгги байти ҳам унинг Фарғона водийсида яшаганини тўла тасдиқлаб турибди.

Сидқий Хондайлиқий, юқорида айтганимиздек, оддий қозоқ йигитини ҳимоя қиламан деб, қанча ситамлар чекди. У шу даврда халқлар дўстлигини мадҳ этиб «Ҳозирги намойишчи тараққийпарвар Тошканд ёшлари ҳақида» асарида шундай ёзган эди:

...Демаслар бу қозоқдур, ё нўғойдур,
ёки қишлоқи,
Бўлаклаб, ё ўғайлаб четга қўймас
ҳеч бир он, ёшлар.
Разолат пешалар ахлоқин ислоҳига
саъй айлар,
Туғушгандин зиёда, барча элга
меҳрибон, ёшлар...

Жаҳолатда қолган халқни маърифатга қорлаш, Николай бошчилигидаги «Эски ҳукуматга қарши «қувваи истеъдод борича» курашиш Сидқий ижодининг асосий мавзуларидан ҳисобланади.

Илм йўлига кирмадик бизлар,
Илма элни чақирмадук бизлар

Насбу фазл этоғига урсак қўл,
Бўлмасдук бу кунда мунча малул,—

дея куйиб-пишиб шоир келажакка яна катта умид билан қараб:

— Келинг ўғлингизи мактабга йўллаб,
ҳиммат айлангиз.

Иш ўрганса, ҳунар билса ясор ойруплан,
ёшлар,— каби мисраларни ёзади. «Билакли бирни йиқар, билимли мингни йиқар» каби шоирнинг ҳикматли сўзлари ҳозир халқ мақолларига айланиб кетган.

Халқ қонини зулукдек сўриб, катта-катта солиқлар олаётган, бу ҳам етмагандек, мардикорликни жорий этган Николайга, эски ҳукуматга шоирнинг нафрати кучли бўлган. У ўзининг бу соҳадаги ижоди ҳақида шундай дейди:

«Николай йўлига сув сепқонларга ва арзимас дунёга сотилган муфти можинларнинг мардум кўзин бўяб чиқарган ноҳақ ҳукмларига ва калён чекувчилар ҳақидаги хурофотларига қувваи истеъдод борича қаршу ҳаракат ва зўр манъият кўрсатилур эрди».

Буни биз Сидқийнинг «Тоза ҳуррият», «Рабочийлар келиши», «Русия инқилоби» каби асарларида аниқ-равшан кўраимиз ва шоир орзу-истаклари, ҳис-туйғулари билан танишамиз:

Оҳки, кўзлар тўқди қон, эски
ҳукумат дастидан,
Бўлди танлар нотавон, эски
ҳукумат дастидан.
(«Рабочийлар келиши»).

Ёки, «Русия инқилоби» дostonида 1916 йилги Жиззах кўзғолони пайтидаги чор самодержавиесининг, унинг амалдорларининг қилмишларини фош этиб, рад қилиб бўлмайдиган далиллар асосида ажойиб реалистик мисралар яратади. Шоир чор ҳукуматини ва унинг амалдорларини аямай фош этиш билан бирга, золимлар орасидаги айрим шахсларнинг образини усталик билан тасвирлай олганки, бу жуда муҳим ва характерлидир.

Шоир Сидқий Хондайлиқий ижоди нечоғлиқ бой, ранг-баранглигини бизгача етиб келган асарлар орқали яққол сезамиз. Халқлар дўстлигини куйлаш, ҳукмрон гуруҳлар кирдикорларини фош этиш, жамият иллатларини аямай танқид қилиш, янгилликни — техникани эгаллашга, ишчилар билан бирлашиб, бир сафда туриб меҳнат қилишга қорлаш, инқилобий интилиш ва кайфиятларни ифода этувчи оташин сатрлар битиш хусусида Сидқий Хондайлиқий Ҳамза Ҳакимзода етакчилиги қилган янги давр шоирлари қаторида турган қалдирғоч ижодкорлардан эди.

У 1918—1925 йилларда янги замонни улуғлаб, меҳнатни, ишчиларни мадҳ этиб шеърлар яратганки, буларда эл севган шоирнинг халқ бахт-саодати учун, ёш Совет давлати учун жон борича курашганлигини кўраимиз:

Деҳқон ўғли, соғ ўл, мудом яша!
Шодлик била субҳи-шом яша!
Меҳнат айлаб, жаҳонни қил обод,
Битди қуллик, ҳама бўлуб озод.

Николай даврида өдук чун қул,
Оҳимиз ани айлади барбод!
Эртадан кечга ишласанг бир нон,
Войнинг миннатларидан ул осон.

Ушша мақсад ётоқини маҳкам,
Ишчиларни сафида қил жавлон,—

каби мисралари фикримизга ёрқин далилдир.

Сидқий Хондайлиқий жуда мураккаб ша-роитда яшаб, ижод этди. Утмиш даврлар-даги кўп ижодкорларда бўлганидек, жа-миятда содир бўлаётган сиёсий воқеалар-ни англаб олишда баъзан чалқашликка йўл қўйиш ҳоллари Сидқийда ҳам учради. Бироқ шoir бундай хатоларини дарҳол англаб олиб, яна тўғри йўлдан давом этди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай дей-ди:

«Бу бадасл нонкўр... шаллақи муфти ва қозизодалар, зўр эътибор ва шавқ билан битилмиш «Русия инқилоби» китоботимда тасниф этилмиш бир кўп ҳажвий луфзиятларни манъ этмишлар. Мен бу ҳолатдан кўп ранжисам-да, аммо эътирозларимга қулоқ осмадилар». Шундан кейин шоир улар, яъни — озодлик, эски ҳукуматга қарши курашувчилар ишига путур етказувчи кишилар билан алоқа қилмасликка «минг бор» қасам ичади ва аввалгидек, халқ бахти, озодлиги учун курашни янада янги ғайрат, янги куч билан давом эттиради.

Мулла Зоид ўғли Сирожиддин йигирманчи йилларнинг аввалларидан бошлаб умрининг охиригача Парвезтепа (ҳозирги Паргиз) қишлоғида яшаган. Шоир томонидан ҳажв қилинган меҳнаткаш халққа ёт унсурлар Сидқийни доимо таъкиб этишарди. Бироқ шоирга қарши кескин чора кўриш учун халқдан чўчишарди. Чунки, оддий кишилар, бева-бечоралар орасида унинг обрўси баланд эди. Сидқий Хондайлиқий ўз асарлари билан халқ манфаатини куйлашдан ташқари, камбағалларга қўлидан келганича амалий ёрдам бериб туради. Доно маслаҳатгўй, кучли табибнинг эшиги ситам чекканлар, ёрдамга муҳтожлар учун доимо очик турарди. Ҳозирги кунда ҳам Хондайлиқ қишлоғида кексалик гаштини суриб юрган Зунур ота Умаров Сирожиддин маҳсумини ўз ҳаётининг халоскори сифатида ҳурмат билан эслайди. Шоир берган дори Зунур Умаровни оғир дарддан бутунлай фориг этган экан. Ҳатто Сидқий ўлиmidан бир кун аввал ҳам кишилар хизматидан юз ўгирмаган. Тўхтамурод Холиқулов қўлидаги «ёмон яра» азобига чидай олмай, оҳ-воҳ билан кириб келганда Сирожиддин маҳсумнинг аҳволи бирдан оғирлашиб, хансираб нафас олиб ётар эди. Унга Тўхтамуроднинг илтимосини айтишганда «Кирсун» дейди ўрнидан бир амаллаб туриб ўтирар экан. Сўнг қизларига дориларни келтиришни буюрди. Улар орасидан гиёҳлар ва айрим ҳашаротлар аралашмасидан тайёрланган малҳамни ярага суртади. Бемор шифо топади. Эртасига — кўз фасли кунларининг бирида — азонда Сидқий Хондайлиқий ҳаётдан кўз юмади. Бу 1934 йил эди.

Шахсий ҳаётида ҳам Сирожиддин жуда оғир мусаббатларни бошидан кечирган. У мулла Маҳамат («сипо» лақабли) исмли кишининг Ортиқжон деган қизига уйланган. Паргизга кўчиб тушганларидан сўнг оилада фарзанд — ўғил туғилади. Аммо бола олти ойлик бўлгач, она тўсатдан вафот этади. Бу ҳол шоирга жуда қаттиқ таъсир кўрсатган.

Жудо бўлгоч сандин кўз тўкти

қонлар,

Яна қолди дилда турлуи армонлар,
Мунда мани ташлаб кетдинг қаёнлар,
Кимлар билан аҳду вафо айладинг?,—

дейди ҳижрон, изтироб чеккан шоир. У қайта уйланишни ихтиёр этмайди. Лекин ёлғиз фарзандининг соғлиғи ночорлашиб қолгач, қариндошлар йиғилишиб, Сирожиддин маҳсумни бир қизи (қизнинг исми Ҳомия) бор тул хотинга уйлантирадилар. Унинг исми Ҳомида эди. Бари бир ўғилчининг ҳаётини сақлаб қололмайдилар. У ўн бир ойлик бўлганда ўлади. Ҳомида опадан туғилган Тошой исмли қиз ҳозир Паргизда яшаб турибди. Ҳомида опанинг Ҳомия исмли қизи ҳам Паргизда истиқомат қилади. Бундай мураккаб воқеалар шоир соғлиғига, руҳига шубҳасиз қаттиқ салбий таъсир кўрсатган. Шунга қарамай у ажойиб асарлар битишда давом этган. Афсўсики, унинг кўпгина асарлари, айниқса йигирманчи йиллардан то умрининг охиригача бўлган ижодий мероси номъалум ҳолда келмоқда. Паргиздаги куёви Обид ака ва қизи Ҳомия опанинг хотирлашича, Сидқий йигирманчи йилларнинг бошларида асарларини Тошкентга олиб тушиб топширган. Шундан кейин Паргизда жуда баракали ижод қилган. Тўсатдан вафот этганда шоирнинг ёстиғи остидан ва ижодхонасидан «бир кучоқ» қўлёзмалар топилганди. Бу Сидқий Хондайлиқийнинг йигирманчи йиллардан тортиб то умрининг охиригача қилган машаққатли меҳнатининг меваси эди. Ёруғлик юзини кўрмаган шу асарлар 30-йилларнинг ташвишли кунларида изсиз йўқолди.

Маърифатпарвар шоирнинг номи доно муаллим сифатида ҳам ҳурмат билан тилга олинади. У Ҳумсон қишлоғида очилган саводсизликни тугатиш мактабида икки йил ўқитувчилик қилди. Турли манзараларни тасвирлаб, расмлар чизди, оламга машҳур бўлган айрим асарларни ўз она тилига таржима қилиб, юксак маънавий бойликлардан она халқини баҳраманд қилди. Таржимон сифатида у Саъдийнинг «Бўстон» асарини, машҳур араб эртақлари тўплами — «Минг бир кеча»ни ўзбекчалаштирган бўлса, тенги кам хаттот сифатида Саъдийнинг «Гулистон», Навойнинг «Бадоеъ-ул-васат», Шарофиддин Бухорийнинг «Чор китоб» ва бошқа кўпгина асарларни юксак диди билан кўчирган. Сидқийнинг хаттотликдаги санъати фақат ўз Ватанидагина эмас, балки Эрон, Қашқар ва бошқа мамлакатларга ҳам маълум ва машҳур бўлган. Кўп соҳаларда устоз бўлган шоирнинг ихлосмандлари, шоғирдлари ҳисобсиз эди. Хондайлиқ қишлоғида Сидқий изидан бориб, хаттотлик сирларини анча мукаммал эгаллаганлардан бири Тоймирза Утбосаров исмли киши эди. Устоз ва шоғирд орасида мустақкам алоқа — хаттотлик билан фикр алмашиш уларнинг умрлари охиригача давом этган.

Устоздан фахрланиш, унинг ижодидан таъсирланиб, ғазаллар битиш шу кезларда шоирнинг она қишлоғида кенг расм бўл-

ган эди. Қишлоқдаги энг фақир оилалардан бирида туғилиб ўсган Пардавой ғазал ижод қилишда анча яхши натижаларга эришган бўлса-да, ўта камбағаллик, қўли қисқалик унинг кенг ижод қилишини кесиб қўйган. Ўрта яшардан ошгунча ҳам уйлана олмаган Пардавой Толибоев ўз ички кечинмаларини лирик йўл билан қуйидагича изҳор этади:

— Қизил гул ғунча-ю ғунча,
Юракда дарду ғам анча.
Юзингдан бўса гар берсанг,
Етар шафтоли пишгунча.

Ёки унинг келажакдан умид билан ёр ви-
солини кўзлаб халқ оҳанглари асосида тў-
қиган қуйидаги шеъри ҳозир ҳам хондай-
лиқликлар орасида оғиздан-оғизга ўтиб
юради:

Шафтоли шохи ларзон,
Искобил (Скобелев — Фарғона)да қиз
арзон,

Жўнаб қолинг Пардажон,
Сиз учун йўллар равон!

Шундай қилиб устози Сидқий Хондай-
лиқий изидан Пардавой Толибоев ҳам Фар-
ғона томонларга бахт ва нажот излаб кў-
чиб кетган экан...

Туркистон вилоятлари мазлум киши-
ларнинг барчаси учун шу даврдаги илғор
ижодкорлар қаторида Сидқий Хондайли-
қий ижоди ҳам азиз ва мўътабар бўлган.
Бу ҳақда кўп далиллар келтириш мумкин.
Халқимизнинг Сидқий Хондайлиқий каби
ижоди мукаммал ўрганилмаган ажойиб
фарзандлари қолдирган бебаҳо мерослар-
ни бутунисича китобхонларга етказиш ада-
бий жамоатчиликнинг муқаддас бурчидир.

Асад АСИЛОВ.

Маҳорат йўлида

Мақсуд ҚОРИЕВ.
Қиз узатиб борганда.
Қисса ва ҳикоялар.
F. Фулом номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти.

Мақсуд Қориев қисса ва ҳикоялардан иборат янги китобини «Қиз узатиб борганда» деган ном билан атаган. Ундан жой олган асарлар ёзувчининг қизғин изланаётганидан, воқеликка қарши ва маҳорати чуқурлашаётганидан далолат беради.

Маълумки, Мақсуд Қориев актуал замонавий мавзулар ёзувчисидир. Лекин «Қиз узатиб борганда» қиссасида ёзувчи нисбатан тарихий ҳисобланган мавзуга мурожаат қилади. Унда босмачилик ҳаракатини тугатиш даврларидаги ҳаёт ва одамлар қаламга олинган. Хўш, замонавий мавзулар ёзувчисини 20-йиллар ҳаётининг қандай жиҳатлари қизиқтиради? Масаланинг характерли томони ҳам шунда. М. Қориев йигирманчи йиллар воқелиги ва одамларига ҳозирги куннинг ғоявий-маънавий позицияларида туриб ёндашади. Тарихий материал ва тарихий шахсларнинг замонамизга ҳамнафас, муҳим томонларини тасвир предмети қилиб олади.

Қиссанинг сюжети оддий: батрак Деҳқонбойнинг қизи Чўлпонойни қизил аскар Жўрабек, командирининг буйруғига биноан, тоғ ортидаги қишлоққа — бўлажак қайлиғининг уйига узатиб қўяди. Шундай қилмаса бўлмасди — қиз босмачилар панжасига тушиб қоларди. Аммо бу бахтсизлик содир бўлмади. Боғи-

дарё қишлоғида ўрнатилган Совет ҳокимияти бир силани бахтсизлик чангалидан қутқазди ва бахтиёр қилди. Қисса, шу тариқа, тузумимизнинг инсонпарварлик моҳиятини бадий акс эттиради. Бу асарнинг энг муҳим жиҳатларидан биридир.

Аммо қиссада унинг бош қаҳрамони Жўрабек образида ёзувчи яна бир муҳим маънони гавдалантиради. Жўрабек икки кун машаққатли йўл босиб Чўлпонойни қайлиғининг уйига эсон-омон узатиб қўяди. Мана шу сафар пайтида унинг характеридаги энг яхши инсоний сифатлар намоён бўлади. Жўрабек учун ҳарбий бурч ниҳоятда муқаддас: У командирнинг буйруғига биноан қизни соғсаломат, дахлсиз, белгиланган жойга етказиши керак. У шундай қилади ҳам. Бу сафарнинг Жўрабекка доғ туширадиган «қалтис» томонлари ҳам бор: у ҳар дақиқада босмачиларга дуч келиши, улар қизни тортиб олиши мумкин эди. Қиссада бундай мушкулликлар кўрсатилади. Йигит «биринчи синов»дан ўтади. Босмачилар чангалидан қиз сақлаб қолинади. Албатта, бу ўринда унга босмачиларнинг ўзи «қўмаклашади». Ёзувчи бу эпизодда ҳаққоний қалам суради — босмачиларнинг инсоний табиати, феъл-атвори, характерини тўғри кўрсатади: улар Чўлпонойни қўлга олгач, қизнинг устида итдай талашиб, оқибатда бир-бирини ҳалок қиладилар. Бу ҳол Жўрабекнинг босмачилар билан курашини энгиллаштиради.

Жўрабек олдидаги яна бир синов — қизнинг ўзига нисбатан шаклланаётган муҳаббати. Чўлпоной муҳаббат ёшидаги гўзал қиз. Бундай қизни ҳар қандай йигит ҳам севиб қолиши табиий. Айниқса, Чўлпонойдай қизнинг қалбида севги майли уйғониб келаётган экан, бунини Жўрабек қадрлаши турган гап. Агар қаҳрамонлар руҳиятининг мантигидан келиб чиқилса, Чўлпоной ва Жўрабек муносабатида янгича саҳифалар юз бериши мумкин, деб ўйлайсиз. Аммо Жўрабек дил майлига эрк бермайди, ҳарбий бурчига содиқ қолиб Чўлпонойни унаштирилган йигитининг даргоҳига узатиб қўяди. Бурчга чуқур эътиқод Жўрабек характерининг етакчи хислати ва шу билан у ўқувчи диққатига сазовор бўлади.

Тўғри, қиссанинг худди шу ўрнида психологик тасвири, бизнингча, янада чуқурлаштириш зарурияти сезилиб турибди. Негаки, Жўрабек қалбида Чўлпонойга севги майли ва ҳарбий бурчга эътиқод ўртасида кураш туғилади. Бу кураш осонлик билан ҳал бўлиши қийин. Жўрабек қалб майлига эрк бериб, Чўлпонойдай қизнинг севгисига жавоб бериши ҳам мумкин эди. Бунда ҳам уни айблаб бўлмас эди. Лекин, ҳамма гап шундаки, у бундай қилмайди. Бинобарин, унинг ички ғалаёнларини чуқур очиш ёзувчининг мақсадини янада ишончлироқ, тўлақонлироқ юзага чиқарар эди.

Ёзувчи шароит тасвирида ҳам муайян ютуқларни

қўлга киритган. Қисса ҳақида фикр юритган айрим мунаққидлар унда Деҳқонбой қизи Чўлпонойни никоҳсиз, тўйсиз кўвникига узатиши, бунинг устига бегона йигит билан ёлғиз жўнатилиши эпизодларини ишончсиз, халқ урф-одатига, психологиясига мос эмас, деб эътироз қилдилар. Бизнингча, бу нотўғри. Агар қиссада тасвир этилган объектлар шароит ҳисобга олинса, ёзувчи вазиятнинг мантиги тақозосидан келиб чиқиб, сюжет ривожини таъминлаганига ишонамиз. Боғидарё қишлоғининг атрофида босмачилар уя қурган, ҳатто қишлоққа суқулиб кириб изғи юрганлари ҳам оз эмас. Шулардан бири — Башар полвон тун қоронғисада Деҳқонбойнинг уйига кириб келиб, қизини қўрбошига сўрайди. Деҳқонбой гапга кўнмагач, пўписи қилади, тунда оёғиндан ёнғоққа осиб кетамиз, қизингни бари бир тортиб оламиз, деб кўрқитади. Деҳқонбой қийин аҳволда. Хўш, у қандай йўл тутиши керак? Агар биз қиссада тасвирланган ана шу вазиятни аниқ тушуниб етсак, шубҳага ўрин қолмайди. Деҳқонбойнинг ўзга иложи йўқ эди.

Ёзувчи қаҳрамонлар характери тасвирида ҳам муваффақиятга эришган. Шу жиҳатдан, масалан, Деҳқонбой образини олиб қарайлик. У йигирманчи йиллар учун типик, ўзбек меҳнаткаши. Деҳқонбой, бир томондан, янги ҳаёт шарофатини англаб келётган инсон, иккинчи томондан, Пирмат Махсумдай шайхларга сиғинади. Босмачилар вакили Башар полвон билан учрашиб, унинг зуғумидан нафратланади. Аммо очигини айтишдан кўрқайди. Ниҳоят, қизил аскарлар командири жонига оро киргач, янги шароитнинг ҳимматига тан бера бошлайди. Ёзувчи, унинг ҳолатини ҳаққоний чизикларда ифодалайди: «Деҳқонбой командирни дуо қила қила чиқиб кетди». Бу ерда янгиликни ҳис қилаётган ва эскиликка ҳам мукасидан кетган Деҳқонбой кечинмалари яққол кўриниб турибди.

Қиссанинг айрим ўринларида психологик таҳлилнинг айтарли чуқур эмаслиги, қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатлари тасвирида романтик меъёрнинг бузилиши, сингари нуқсонлар ҳам учрайди. Аммо булардан қатъи назар, мазкур қиссани Мақсуд Қориевнинг бадийи такомилда қўйган янги одими сифатида баҳолаш тўғри бўлади. «Қиз узатиб борганда» қиссаси қизил аскар Жўрабекнинг ярқироқ ижтимоий ҳис-туйғуси ҳамда тоғ қизи Чўлпонойнинг безавол муҳаббати, бахтининг Советлар ҳоқимияти томонидан кўриқланиши ҳақидаги нафис ҳаётий қиссадир.

Китобдан ёзувчининг бир неча янги ҳикоялари ҳам ўрин олган. Улар ҳам адиб изланишидаги янги ҳисусиятлардан ялалат беради. «Ямоқчининг мероси»да авлодлар орасидаги ворислик, «Москвалик келин»да совет кишиларининг турмуш тарзи ва характерининг табиий ҳусусиятига айланган интернационаллик тасвир этилади. «Менинг ёруғ юлдузим»да ёзувчи ҳиндистонлик ёшларнинг севгиси ва тақдири ҳақида ҳикоя қилади. Ҳикоядаги ёзувчининг позицияси — интернационал қон-қардошлик қон-қонига сингиб совет кишининг бошқа халқлар қисматига нисбатан чуқур инсоний муносабати алоҳида диққатга сазовор.

М. Қориев ҳаётдаги ва инсон характеридagi поэтик томонларни қадрлайди, уларни ўз асарларига бош мавзу қилиб олади. Тўпламдаги қисса ва аксарият ҳикояларда ҳам худди шундай ғоявий мақсад лейтмотив ҳисобланади. Аммо шу билан бирга китобдан ўрин олган «Бекатдаги йўловчи», «Олтин балиқ қиссаси» ҳикояларида, юмористик оҳанг етакчилик қилади. Қаҳрамонлар характерини тасвирлашда ҳам ёзувчининг тасвир имкониятлари кенгайган. Бу ҳикояларда адиб қаҳрамонларнинг характерини объектив йўсинда кўрсатади. Характерли хатти-ҳаракат деталлари, нутқини индивидуаллаштириш ана шунга хизмат қи-

лади. Бекатдаги йўловчи ўзига хос бир тип. Унга яхшилик қилган одам балога қолади. У ҳаётдаги жамики ёруғликка, одамлар ҳаётининг қамолига ички бир таъна билан юради. Ёзувчи конкрет бир ҳаётий эпизодда бу қаҳрамонни аниқ гавдалантира олган. «Олтин балиқ қиссаси»нинг қаҳрамони Аҳмад Тоҳирий бастакор. Бир вақтлар музика соҳасига кириб қолган, унча-мунча асарлар ҳам яратган. Аммо истеъдод оловидан маҳрум бу асарлар унутилиб кетган. Бу одамнинг қалби ўз истеъдодсизлигидан ҳамиша қийноқда. Аммо ҳаётни қайтадан бошлашга ҳам кечиккан... Ёзувчи унинг қисматини трагикомик планда характерли бадийи воситалар топиб ҳикоя қилади. Ҳикояга киритилган туш эпизоди айниқса мароқли. Бу эпизодда бастакорнинг ночор аҳволи ва унга авторнинг муносабати табиий ва бадийи маънодор ифодаланган. Аҳмад Тоҳирий дарё бўйида балиқ овлаб ўтириб, мудраб кетади ва туш кўради. Тушида қармоғига олтин балиқ илинган эмиш. Эртақлар усулида унга тилагини айтади. Олтин балиқдан... тилан сўрайди. Балиқ бу тилакни жавобсиз қолдириб сувга шўнғиб кетади. Ношуд бастакор чўчиб уйғониб қараса, қармоғига бесўнақай илдиз илашиб чиқибди. Ҳа, инсон табиатининг мўъжизаси — истеъдодни сўраб олиб бўлмайди. Шу боисдан инсон ўзини вақтида англаб олиши, имкониятини аниқ тушуниб етиши керак. Шунда у ҳаётда тўғри йўл топади. Ҳикоядан ана шундай муҳим ҳаётий маъно келиб чиқади.

Мақсуд Қориевнинг янги китоби адибнинг ўқувчиларга янги муносиб тортиғидир.

Анқабой ҚУЛЖОНОВ,

филология фанлари доктори;

Фулом ҒАФУРОВ,

филология фанлари кандидати.

Танқид ҳақида китоб

Бахтиёр НАЗАРОВ.
Ленинча таълимот ва
Ўзбек танқидчилиги.
«Фан» нашриёти. Тош-
кент — 1977 йил.

Адабий танқидчилик соҳасида самарали изланишлар олиб бораётган ёш адабиётшунослардан Бахтиёр Назаровнинг марксча-ленинча таълимот асосида шаклланган ўзбек адабий танқидчилигининг тарихи, бугунги қиёфаси, асосий тарихий йўналишлари, танқидчилик услуби каби муҳим масалалар таҳлиliga бағишланган монографияси китобхонлар қўлига теғди.

«Ленинча таълимот ва ўзбек танқидчилиги» китоби бевосита КПСС Марказий Комитетининг «Адабий бадий танқидчилик ҳақида»ги 1972 йил 25 январь қароридан кейинги ўзбек танқидчилигида юз берган сифат ўзгаришларни кўрсатишга бағишланган. Муаллиф ҳозирги адабий танқид ва адабий жараёни таҳлил этар экан, «ҳар бир давр ўзидан илгариги даврнинг узвий давоми эканини, бугунги ютуқларимизнинг илдизи кечаги муваффақиятларимиз замирида» пайдо бўлганини далиллар билан асослаб беради.

Китобдан ўрин олган барча мақолаларга хос бир умумийлик — танқидчининг аниқ ва изчил партиявий позицияси, ҳар бир масалага чуқур масъулият билан ёндашиши, таҳлил жараёнида кўнглида туғилган фикрларини сидқидилдан ифода-лаш фазилати сезилади.

«Адабий алоқа ва таъсирга оид ишларимиз учун характерли бўлган камчиликлардан бири шундаки, — деб ёзади у «Адабий танқид — янги босқичда» мақоласида, — фикримизча, фактографиядан иборатдир. Тўғри, фактларни кўрсатмасдан, фактларга мурожаат этмасдан, адабий алоқалар ҳақида бирор гап айтиш қийин. Бироқ, ҳамма гап шундаки, фақат фактларни кўрсатиш билангина чекланиш бу ўринда асосий муд-

дао бўлиб қолмаслиги керак. Бироқ бизнинг ишларимизда кўп ўринларда адабий алоқалар доирасидагина қолиб кетиш, жуда нари борса, қисман адабий таъсирга ўтиш ҳоллари кўзга ташланади. Иккинчи масалада ҳам туб моҳият эмас, юзакилик икки халқ адаби ижодларидаги ўхшаш ва яқин моментларни фақат қайд этиш билан чекланиш ҳоллари кўзга ташланади. Шу икки масаладан сизиб чиқувчи асосий масала — адабиётларнинг бир-бирини бойитиши масаласи эса, кўпинча четда қолади».

Тадқиқотчининг бундай ҳаққоний мулоҳазалари фақатгина адабий алоқаларга тегишли бўлгани учун эмас, балки умумиадабий жараёнга таъсир этадиган даражада муҳимлиги билан диққатга сазовордир. «Мазкур мулоҳазалар ҳар бир мунаққидни ўзбек адабиётшунослигининг «тетапоя босқичдан кўтарилмаган» қатор муаммолари хусусида фикр юритишга ундайди.

Муаллифнинг шу хилдаги дадил мулоҳазаларининг китобхон қалбига «юқиши», беихтиёр уни ўзига ҳам-фикр қилишининг боиси ҳам шунда. Бахтиёр Назаров танқидчиликда бўш яратилган асарларни қанчалик принципиаллик билан камчилигини кўрсатса, бу соҳада янги йўналиш, ўзига хос услубда ёзилган ижод намуналарини шунчалик қўллаб-қувватлайди.

«Адабий танқидчилик кейинги йилларда академизмнинг кучли исканжасидан қутулиш йўлига ўтди. Унда бадий асар ҳақида бадий услубда фикрлашга, асарни ўқигандан сўнг пайдо бўлган фикрларни адабиётшунослик терминлари билан қалаштириб айтишдан, асарни ўқиш жараёнида туғилиб борувчи туйғуларни ифода-лашга интилиш жараёни кўзга ташланмоқда». У ўзининг бу фикрини Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Лазиз Қаюмов, Салоҳиддин Мамажонов, Мат-

ёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Пирмат Шермухамедов каби адабиётшунос олим ва танқидчиларимизнинг асарлари мисолида исботлайди.

Ўзбек адабий танқидчилигининг сўнгги йиллардаги ютуқларини кўрсатишда шубҳасиз, ёзувчиларнинг ижодий йўли, шахсиятини очишга бағишланган портретлар, адабий ўйлар, танқидий биографик очерклар сирасидаги мақолаларнинг сезиларли ўрни бор. Буни яхши англаган муаллиф китобнинг «Адабий танқид — янги босқичда», «Танқидчилик маҳоратига доир» бобларида адабий портрет ва портрет мақоланинг жанр хусусиятлари, унинг энг яхши намуналари хусусида кенг мулоҳаза юритган. Тадқиқотчи адабий портретларни моҳият-эътибори билан икки турга бўлади: биринчиси — илмий-тадқиқот характеридаги адабий портрет, иккинчиси — публицистик характердаги портрет мақола.

Шу жиҳатдан Лазиз Қаюмовнинг Зулфия, Салоҳиддин Мамажоновнинг Ғайратий ва Воҳид Зоҳидов, Озод Шарафиддиновнинг Абдулла Қаҳҳор, Маҳмудали Юнусовнинг Шокир Сулаймон, М. Қўшжоновнинг Иззат Султон, Умарали Норматовнинг Саид Аҳмад ҳақидаги портретларини ҳақли равишда мазкур жанрнинг энг яхши намуналари деб баҳолайди. Шу билан бирга танқидчи айрим адабий портретлардаги нуқсонларнинг туб илдизини ҳам тўғри англайди: «Бизнинг адабий портретларимизда кўзга ташланувчи камчиликлардан бири шундаки, танқидчиларимиз иложи бори-ча ёзувчининг барча асарларини текширишга ҳаракат қилади. Биз адабий портретда санъаткор ижодининг тўлиқ ва атрофлича қамраб олинишига қарши эмасмиз. Муваффақиятли ва ўртаҳол асарларнинг аралаш-қура-лаш (барчаси деярли юқори

баҳоланган ҳолда) текширилишига ва натижада санъаткорнинг ҳақиқий ижодий қиёфаси кўрсатилмай, очилмай қолишига қаршимиз». Аммо бу тўғри фикр биронта конкрет мисол асосида исботланса, мақола янада ютган бўларди.

Адабиётшуносларимиз кўп йиллардан буён Абдулла Қодирийнинг ижодий методи хусусида баҳслашиб келадилар.

Бахтиёр Назаров монографиянинг «Танқидчиликда социалистик реализм масалалари» бобида адабиётшуносларимизнинг бу масала хусусидаги турли хил қарашларига ўз муносабатини билдириб, Абдулла Қодирий методи социалистик реализм ва танқидий реализмнинг «бириккан нуқтасида» шаклланган, деган тезисни илгари сурган Матёқуб Қўшжонов, Марат Нурмухамедовларнинг фикрларини маъқуллаган ҳолда, бу баҳс-

ли масалаларга, турли хил қарашларга сўнгги нуқта қўйиш учун нима қилиш керак, деган муаммога жавоб тариқасида шундай ёзади:

«Социалистик реализм методининг қарор топиши масаласи ўрганилар экан, бундан буён адабиётшуносларимизнинг диққат марказида фақат ва асосан А. Қодирий ижоди эмас, 20—30-йиллар адабиётимизнинг яхлит жараёни бутун тўлалиги билан турмоғи дозим. Шу давр адабиётининг барча ижобий, салбий, муваффақиятли, муваффақиятсиз асарлари, барча жанрлари комплекс равишда ўрганилсагина, адабиётшунослик, бизнинг фикримизча, кутилган натижаларни қўлга кирита олади».

Китобнинг «Танқидчи маҳоратига доир» боби анча ўқишли чиққан. Муаллиф мазкур бобда устоз танқидчилар ижодидаги маҳорат белгиларини, энг яхши фа-

зилатларини ёш танқидчиларга ибрат қилиб кўрсатади.

Бу китоб муаллифининг ўзбек адабий танқидчилигининг ранг-баранг қирраларини кўрсатиш йўлидаги илк қадами. Шунинг учун унда айрим баҳсли ўринлар, бир томонлама қарашлар, маромига етмаган жиҳатларнинг учраши табиий. Китобнинг композицион тузилишида ҳам бир оз тарқоқлик сезилади. Булар, албатта, жузъий камчиликлар бўлиб, уни тузатишга муаллифда етарлича тажриба ва билим бор. Бахтиёр Назаровнинг «Ленинча таълимот ва ўзбек танқидчилиги» китоби китобхонларда ўзбек танқидчилигининг сўнгги йиллардаги қиёфаси ҳақида тасаввур берадиган дастлабки тадқиқот сифатида қимматлидир.

Урол УТАЕВ.

ЙИЛЛАР, ФАКТЛАР, ВОҚЕАЛАР

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР

Маълумки, прогрессив немис адабий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш 30-йиллардан бошланган. Немис адабиёти-нинг йирик намояндалари Гёте, Шиллер, Гейне, Генрих Манн, Анна Зегерс, Иоганс Бехер ва бошқаларнинг асарлари билан ўзбек китобхонларининг танишуви, икки халқ адабиёти ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашга катта имкониятлар яратди.

Буюк немис классик шоири ва драматурги Фридрих Шиллернинг «Маъру ва муҳаббат» драмаси 1936 йилда Комил Яшин ва Маъруф Ҳақимлар томонидан қайта таржима қилиниб, 1939 йилда нашр этилади. 1950 йилда драматургнинг «Қароқчилар» фожиасини Асқад Мухтор ўзбек тилига ўгиради. Бу икки асар ўзбек театрларида муваффақият билан ижро этилиб, томошабинларни немис халқи ҳаёти билан таништиришда илк босқич бўлди.

Кейинроқ 1955 йилда «Вилгельм Телль» атоқли ўзбек шоири Ғафур Ғулум томонидан, 1970 йилда «Мария Стюарт»нинг Туроб Тўла томонидан таржима қилиниши Шиллер асарларининг ўзбек театр санъатининг юксалишида сезиларли роль ўйнаганлигини ҳамда унинг асарларига бўлган қизиқишни кўрсатади.

Машҳур лирик шоир Гейне асарлари таржимасига қайта-қайта мурожаат қилиш, унинг ижод намуналарини ўзбек ўқувчиларига тўлароқ етказиш учун қилинаётган ишлар ҳам немис адабиётига бўлган қизиқишнинг ёрқин ифодасидир. Шоир асарлари билан ўзбек китобхонларини ошно қилишда Ойбек, Миртемир ва Хайриддин Саломларнинг хизмати алоҳида бўлган.

Немис адбаси, «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш» Халқаро Ленин мукофотининг лауреати Анна Зегерснинг «Барҳаёт ўликлар» романи ҳозирги замон немис демократик адабиётининг яхши намуналаридан биридир. 1962 йилда ўзбек тилига таржима қилинган бу асарда катта бир давр — 1918 йил революциясининг мағлубиятга учраши, немис халқининг ички реакцияга қарши кураши, Веймар республикаси даврида фашистлар диктатурасининг ўрнатилиши, кейинчалик унинг Совет Армияси томонидан қақшатқич зарбага учраб, тор-мор бўлиши каби воқеалар тасвирланади.

Анна Зегерс ўзининг асарида немис халқининг ўтмишдаги хатолари яна қайтарилмаслигини, янги урушнинг олдини олишни, буюк Совет Иттифоқи ҳамда дунёдаги бошқа тинчликсевар халқлар билан тинч-товуш бўлиш туйғуларини ифодалайди.

Немис адабиётининг буюк сиймоларидан Гётенинг «Фауст» асари жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири бўлиб, у кўп халқлар тилига таржима қилинган. Гётенинг шоҳ асари «Фауст»нинг 1972—1974 йилларда шоир Эркин Воҳидов томонидан тўла таржима қилиниб, нашр этилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Бу ҳол матбуотда чиққан мақола ва фикрларда тўғри қайд қилинди. Бундай асарларнинг таржима бўлиши ўзбек адабиётининг юксалиб бораётганининг далилидир.

Кейинги йилларда таржимачиликда бевосита оригиналдан таржима қилишга эътибор кучаймоқда. Юқорида номлари зикр этилган немис адабиётининг намуналари ўзбек тилига рус тилидаги текстлари орқали таржима қилинган бўлса, 1975 йилда ёш таржимашунос олима Янглиш Эгамова Гётенинг «Ёш Вертернинг изтироблари» номли сентиментал романини бевосита немис тилидан ўғирди. Бу асар руҳини тўла сақлашида миллий колоритни аниқ акс эттиришда яхши натижалар берган.

Немис ва ўзбек адабий алоқалари мустаҳкамдигининг яна бир томони ўзбек адабиёти намуналарини немис ўқувчиларига етказиш борасида кўринмоқда. Ўзбек ёзувчилари асарларининг немис тилидаги илк таржималари тарихи XVII асрга бориб тақалади. Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асари худди шу асрда немис тилига таржима қилинган.

Улуғ шоирнинг адабий мероси билан танишув фақат Шарқ мамлакатлари халқлари ўртасида обрў ва эътибор қозониб қолмасдан, балки Европа ва Ғарб мамлакатлари халқлари орасида ҳам кенг тарқалган.

Европалик навоийшунослар ўзбек адабиётининг қуёши асарларини катта қизиқиш билан ўрганиб, кўпларини ўз тилларига таржима қилганлар. Бизнинг давримизда Навоий асарларини бу тилга таржима қилишда янги босқич бошланди. Шоирнинг 1941 йилда немис ёзувчиси, таржимон Альфред Курелло томонидан таржи-

ма қилинган лирик шеърлари, «Фарҳод ва Ширин» достони немис китобхонларига муҳосиб совға бўлди.

Н. Тун ва А. Шпрехт томонидан 1968 ва 1969 йилларда ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари таржима қилинади. Бу иккала асар ҳам немис ўқувчиларининг сеvimли китобларига айланиб кетган.

Берлиндаги «Маданият ва юксалиш» нашриёти немис китобхонларига ўзбек ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестини Э. Брюммер таржимасида 1961 йилда чоп этади.

Ўзбек халқ эртакларининг уч тўплами таржимаси немис ёш китобхонларининг мулкига айланган.

Ўзбек ёзувчиларининг ижодини ўрганиш немис адабиётшунослик фанининг асосий масалаларидан биридир. Бу борада немис адабиётшунослари сезиларли ишлар қилмоқдалар.

Лейпцигда «Дунё адабиёти қомуси» (1966), «СССР халқлари адабиёти» (1967), «Кўп миллатли совет адабиёти» (Берлин—Веймар, 1975) каби китобларнинг нашр этилиши немис адабиётшуносларининг кўп миллатли совет адабиётини кенг кўламда ўрганаётганликларини яққол кўрсатиб турибди.

Бу уч китобда кўп миллатли совет адабиёти ва унинг ажралмас, асосий қисмларидан бири бўлган ўзбек адабиёти ҳақида атрофлича фикр юритилган.

Нашр қилинган бу китоблар, ўзбек адабиётини чет элларда катта қизиқиш билан ўрганишга, немис адабиётида Ўзбекистон тематикасининг вужудга келиши ва унинг ривожланишида катта восита бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, 1968 йили Октябрь ойида Ўзбекистонда Германия Демократик Республикаси маданият декадаси бўлиб ўтди. Декада давомида ўзбек китобхонлари ва сахна шинавандалари қардош ГДР ёзувчилари, шоирларининг янги асарлари, кўпгина киносанъаткорлар ва уларнинг фильмлари билан танишишга муяссар бўлдилар.

Декада даврида қатор немис ижодкорларининг асарлари матбуот саҳифаларида мунтазам бериб борилди.

Германия Демократик Республикаси маданиятининг Ўзбекистонда ўтказилган декадаси ҳар икки халқ маданий ҳаётида катта воқеа бўлди, улар орасидаги дўстлик, қардошлик алоқаларини мустаҳкамлашга ва ривожлантиришга таъсир кўрсатди. Ўзбек халқининг немис адабиётига бўлган чуқур иззат-ҳурмати, унга қизиқиши билан бирга дўстлик алоқалари ҳам тобора ривожланмоқда. Бу эса географик жиҳатдан бир-бирига узоқ бўлган икки халқ орасида маданий ҳамкорлик ўрнатиш, дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга катта имкониятлар беради.

Содир ҒҚУБОВ,
ТошДУ аспиранти.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙҒУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ,
И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАИЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ,
Т. ТУЛА, Ҳ. НИЕЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУ-
САМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, Ҳ. УМАРБЕКОВ, Ҳ. УС-
МОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ШАРИ-
ПОВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, О. ҲУСАНОВ.

© Шарқ юлдузи, 1979.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 6

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1979.

Рассом А. Қамбаров. Техредактор М. Мирражабов. Корректор А. Билолов.
Теришга берилди 24.IV-1979 й. Босишга рухсат этилди 17.V-1979 й. Қоғоз формати
70×108¹/₁₆. Қабариқ босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 21. Нашриёт ҳисоб
лишти 20,06. Тиражи 200159. Р 02955. Заказ № 386.

Редакцияга келган бир босма табақча бўлган материаллар авторларига қайта-
рилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши
шарт.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси.

Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

**700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.**

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР ЎРИНБОСАРИ — 320828,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ,
ХАТЛАР БЎЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОС-
ЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.